

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

5

1987

56-йил чиқиши

Бош редактор

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ
(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудири)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Улмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

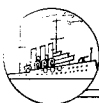
Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

УШБУ СОНДА

Октябрь-70

Тоҳир МАЛИК

ҚАЛДИРҒОЧ

Қисса

Даҳшатдан далолат бериб турувчи бу иморатдан-ку қочиб узоқлашар, аммо хотираларидан қайга қочади, нимага қочади? Мудҳиш кечмиш ёнида ширин хотиралари ҳам бор-ку, улар уйга қушилиб ёниб, кулга айланмаган-ку?!

Шеърмат

Муҳаммад СОЛИҲ

МЕНИНГ ВАТАНИМСАН, СЕВГИЛИМ!

Шеърлар

Сен кетсанг, боғлардай кетасан,
Вақт ўтган сари юк солиб.
Сен худди тоғлардай кетасан,
Узоқлашган сари юксалиб.

Публицистика

Иброҳим ҒАФУРОВ

ҚАШҚАРДА

Бир гуруҳ совет зиёлилари Хитойда, Шинжонда бўлганимизда, уйғур халқининг қадим Ғулжа, Урумчи, Қашқар, Турфон, Арғу сингари шаҳарлари билан танишганимизда, меҳнаткаш халқнинг янги ҳаёт йўлида фидокорлик билан меҳнат қилаётганлигини, бу улғу мамлакат катта социал ўзгаришлар ичида яшаётганлигига гувоҳ бўлдик.

Садриддин Айний

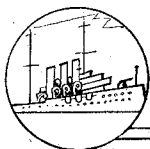
Ғалаба марши

Эй ситам чекканлар, қашшоқлар!
Биз учун озодлик вақти етди,
Севинчи беринглар, эй ўртоқлар!
Жаҳонда шодликнинг тонгги отди!

Етар бу азоблар, ғам ва ҳасрат!
Энди сен яйрагин, шодмон бўл!
Бас жафо, бас ситам... Эй адолат!
Сен ўзинг жаҳонга ҳукмрон бўл!

Интиқом! Интиқом, эй ўртоқлар!
Эй, ҳамма жафокаш, эй қашшоқ!
Бундан сўнг жаҳонни қўлга олсин,
Ишчилар, деҳқонлар, иттифоқ!

Октябрь-70

Тоҳир Малик

ҚАЛДИРҒОЧ

I ҚИСМ

Бир дарёнинг икки қирғоғи

I БОБ

Оқ фотиҳа

1

Aсадулла қалдирғочларнинг беҳос қаттиқ чирқиллашидан уйғониб кетди. Ёстиққа тирсагини тираб қадини кўтарди-да, дераза оша ташқарига қаради. Девор томонда ётган Ҳожияхон ҳам уйғонди:

- Нима бўлди уларга?
- Қарай-чи...

Асадулла айвонга чиқди-ю, шифтда осилиб турган илонни кўрди. Йўғонлиги уч яшар боланинг билагидек келадиган илон тилларини чиқариб, қалдирғоч инига кирмоққа интиларди, икки қалдирғоч эса унга ҳамла қилганча тинмай чирқиллар эди. Асадулла қарсак уриб, ҳайҳайлаб илонни чўчитмоқчи бўлди. Илон бунга парво қилмагач, ҳовлига тушиб, узун тол ёғочни қўлига олди.

— Ҳай, ҳай, адаси, ўлдириб қўйманг тагин, — деди уйдан шошилиб чиққан Ҳожияхон.

— Нонуштага тухум ютмоқчи бу касофат, — деди Асадулла айвонга қараб юриб.

— Қўйинг, ўзлари даф қилар.

— Эплашолмайди. Илон тухумни ютмагунча кетмайди.

Асадулла ёғочни кўтариб илонни четга сурди, у тоқилар орасидаги тешикка кириб кетди.

Қалдирғочлар хавф бартараф бўлганига ишонқирамай яна инлари атрофида учиб юришди.

— Шу илон ҳеч бир тинчлик бермади-да, қачон қарасанг шу ерда. Булар ҳам инларини кўчира қолишмайди.

— Соддасан-да... инларини кўчирса, илон топиб боролмайдими? Илоннинг алами бор уларда, тинч қўймайди сира.

Ҳожияхон «шулардаям хусумат бор-а», деб қўйди-да, ошхона томон юрди.

Асадулла қалдирғочлар тинмагунча жойидан жилмади. Қушлар инга кирганларидан кейин ҳам дам-бадам бошларини чиқариб, жонсарак қараб қўйишарди.

«Биз ҳам шуларга ўхшаб қолдик», деб ўйлади Асадулла. Кўнгли оғриди. Ҳуррият худди шу беозор қушлар мисоли қанотларида озодлик, эркинлик, бахтни олиб келиб халққа инъом этган эди. Шу кунларга етишишни орзу қилган, курашган, ҳатто умрининг бир қисмини Сибирь ўрмонларига ташлаб келган Асадулла «илон»ларнинг қилмишини ҳисобга олмаган экан. «Баҳор келди, вассалом, олам чароғон бўлажак», деб кўнглини шодлаган экан. Баҳорнинг аямажизлари, ер-кўкни ларзага солувчи момагулдураклари, йўлида барча нарсаларни синдириб кетувчи селлари, дўллари борлигини мулоҳаза қилмаган экан.

Икки йилдан бери «аямажиз» билан олишишмоқда: офтобдан қўрққан совуқ айни тунда ўрмалаб келиб, очилажак куртакларни бўғиб кетгани каби аксилинқилобчилар пинҳона курашларини авж олдирмоқда. Ярадор ваҳший ҳеч нимадан тап тортмайди, у жонзод учун жудаям хавфли. Мол-мулкидан, энг муҳими келажагидан маҳрум кишилар ярадор ваҳшийдан баттар эди.

Замоннинг ўйинлари ажабтовур. Икки йил муқаддам булар оғзидан инқилоб сўзи тушмас эди. Баъзан «буларнинг танглайи инқилоб деб кутарилганми» дегинг келарди. Кузга бориб инқилоб дарёси ўзанини ҳақ йўлга қараб бурди-ю, булар бир амаллаб аксилинқилобчига айланди қўйди.

Асадулла буни ўткинчи ҳол деб янглишган экан. Ҳа, қаттиқ янглишган экан. Ҳуррият сўқмоқларида аччиқ-чучукни, иссиқ-совуқни татиган одам учун бу янглиш кечирилмас ҳол эди. Бинобарин, бу масалада Асадулла ёлғиз эмас, шунданми, «тетапоя аксилинқилоб» айтарли қаршиликка учрамай, тездагина қад ростлаб олди. Курашнинг оғирлашиб бориши шундан.

Аксилинқилоб жодугар каби турли кўринишга киради: илонга айланиб қуш уясига бош суқмоқчи бўлади, тулкига айланиб макр ишлатади, бўрига айланиб қўққисдан ҳамла қилади... Асадулла буларнинг ҳаммасига ўзи шоҳид бўлди. Қўқонда мухториятчилар ўқи биқинини тешиб ўтганда ҳам, осиповчиларга зарба бериш учун Тошкентнинг изғиринида тунни кунга улаганда ҳам, биродарларини ўз қўли билан тупроққа қўйганда ҳам, Туркистон Марказий ижроқўмидаги мажлисларда ноҳақдан-ноҳақ айбланганларида ҳам ўша «жодугар»нинг нафасини ҳис қилиб турар эди. «Шерни отсанг бўрига айланади, бўрини нишонга ололсанг у тулкига, сўнг тулки қуёнга, қуён бургутга айланиб, кўз илғамас баландликка учади. Ўқинг етиб уни маҳв этса тухум ажралади, тухумни мўлжаллай олсанг, ундан игна чиқади-ю, денгиз тубига чўкади. Жодугарнинг жони шу игнада. Уни топиб синдиранг — жодугардан қутуласан...» Асадулла ўша игнани тополмай гаранг эди. «Дўст макридан ўзинг асра, ғанимни бартараф этмоққа қурбим етарли» дейишади. Аксилинқилобчиларнинг аксари дўст либосида юргани Асадуллага маълум. Лекин улар кимлар, уларни қандай ошкор этиш мумкинлиги номаълум эди. Туркижроқўмнинг мажлисларида баъзан улар пўст ташлаб қолай дердилару, аммо усталик қилиб, ниқобларига ўралиб олардилар.

Асадулла ҳозир айвон устунига суянганича, қалдирғоч уясига қараб шуларни ўйларди. Бу ўйлар бехос уйғонмади, йўқ. Бунга қалдирғоч уясига ҳамла қилган илон ҳам сабаб эмас. Кечаги Ҳуррият уйида бўлган мажлис унинг хотираларини, хаёлларини тўзитиб юборди.

Туркистон Марказий ижроия кўмитаси бугун асосан Фарғона водийсидаги аҳволни муҳокама қилиши керак эди. Бухоролик ва афғонистонлик олий зотлардан бир қанчасининг водийда ўралашиб юргани, майда кўрбошиларни бирлаштиришга ҳаракат қилаётгани ҳақида дарак топишгач, Асадулла воқеани ойдинлаштириш учун Қўқонга борган эди. Афғон элчилари қўлга олинганини билиб, Қўқонда узоқ қолмай, Андижонга жўнади. Шаҳар ЧКсида унга тўрт

басавлат, серсоқол афғонни рўпара қилдилар. Аввалига суҳбатлари қовушмади. Улар «чустлик тожиклармиз» деб туриб олдилар. Чустлик тожиклар ўзбекчани сувдай билардилар, шунинг учун Асадулла уларга ўзбекча гапирди. Жавоб ололмагандан сўнг яна форсчага ўтди. Афғонлар қайсарликларини давом эттиравергач, Афғонистонда амир Ҳабибуллохон ўлдирилгани, унинг ўрнига Омонуллохон ҳукмдор бўлганини айтди. Шунда соқолига оқ оралаган афғон:

— Ё оллох, ёлғонни ўзинг кечир, — деб юборди беихтиёр.

Асадулла амир Омонуллохоннинг Ленинга мактуб йўллагани, бу мактубни форсийдан русчага ўзи таржима қилганини айтганда ҳам афғонлардан садо чиқмади.

— Маҳмудбек Тарзини биларсизлар, ахир? — деди Асадулла тоқати тоқ бўлиб.

— Сардор Тарзими? — Омонуллохоннинг падарзани,¹ — деди соқолига оқ оралаган афғон совуқ оҳангда.

— Шу одам ҳорижиya нозири бўлибди. Амир Афғонистонни буткул мустақил, ўзгаларга қарам эмас, деб юртга омонлик берибди.

Бу гапни эшитиб, афғонлар бир-бирларига савол назари билан қараб олдилар. Шундан кейингина улар амир Ҳабибуллохон истаги билан бу ерларга келганликлари, вазифалари барча қўрбошилари Мадаминбек қанотига тўплаш ишида ҳамкорлик экани, амиралмуслиминга беш юз милтиқ, икки миллион дона ўқ ваъда қилинганини айтдилар.

Марҳум амирнинг бу сафардан, бу тортиқдан мақсади не экани уларга қоронги эди. Ҳеч бир ҳукмдор ҳеч бир замонда бировни юмушга йўллай туриб мақсадини аён қилган эмас. Асадулла буни фаҳмлади, шу сабабли афғонларни кўп саволга тутмади. Қолаверса, марҳум амирнинг мақсадини ўзича англаган эди — Ҳабибуллохоннинг нияти Бухоро амириникидан кўп ҳам фарқ қилмас: Қўқон хонлигини тиклаш баҳонасида у ҳам, бу ҳам чегараларини кенгайтиришдан манфаатдор...

Асадулла мажлис аҳлига шуларни баён қилгач, мунозара узоқ чўзилди. Водийдаги аҳвол хавотирли эди, жиддий муҳокамага, алқисса, жиддий ҳаракатларга муҳтож эди.

Муҳокама якунлангач, кутилмаганда ташқи ишлар халқ нозири сўз олиб, кун тартибига яна бир масалани киритишни таклиф қилди.

— Апрель ойда Термиз қалъасига икки афғон келиб, амирнинг муҳим мактубини топширган. Термизлик ўртоқлар дрезинада йўлга чиқиб, бу мактубни бизга етказдилар. Ўртоқ Асадулла Мираъламов иштирокида мактубни русчага таржима қилдик. Афғонистоннинг янги амири ўртоқ Ленинга мурожаат этиб, дўстлик алоқаларини ўрнатишни сўраган. Сизларга шуни маълум қиламанки, Шўролар ҳукумати бир йил аввал Афғонистон амирига шу масалада мурожаат этиб, жавоб ололмаган эди. Сўнг амирнинг Самарқандда яшовчи амакиваччаси Исҳоқхон ва ўртоқ Мираъламов орқали янги мактуб йўлламоқчи бўлганимизда, амир уларнинг мамлакатга киришига рухсат бермади.

— Бу ёқда Мадаминбек билан ишни пишираётган экан-да? — деб кимдир луқма ташлади.

— Ҳа, бу энди маълум бўлди, — деди нозир унинг гапини маъқуллаб. — Биз янги амирнинг мактубини очиқ текст билан радиотелеграф орқали Москвага узатган эдик. Бугун жавоб олдик. Москва зудлик билан дипломатик гуруҳ ташкил этиб, Афғонистонга юборишимизни сўраяпти. Бунинг учун ҳукумат маблағ ҳам ажратибди. Москва-Тошкент йўли берк бўлгани сабабли РСФСРнинг вақтинча элчиси ҳам шу ерда тайин қилиниши керак. Биз бу вазифага Николай Захарович Хмарин номзодини тасдиқлашни РСФСР ҳукуматидан илтимос қилмоқчимиз.

— Хмарин? Ким экан у? — деди ўтирганлардан бири.

Халқ нозири қоғозлар орасидан кераклисини танлаб, номзодни таништириш бошлади. Асадулланинг қулоғи унда, хаёли эса апрель ойдаги учрашувда эди. У Хмарин билан бир марта кўришган, бу кибор дипломат унда нохуш таассурот уйғотган эди.

¹ Қайнотаси.

Хмариннинг кўп йиллар давомида император элчиси сифатида Эронда хизмат қилгани мажлис аҳлини ўйлантириб қўйди. Бу одамга ишониш мумкинми-йўқми — ҳеч ким билмас эди. Шу сабабли номзод дарров тасдиқланмай, мунозарага сабаб бўлди.

— Сиз унга кафилик бера оласизми? — деб сўради мажлис раиси мунозарага яқун яшаш мақсадида.

Кафилик берсам ҳам, бермасам ҳам дипломатик ишлардан хабардор бошқа одамимиз йўқ. Унинг кимлигини РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлигида мендан яхшироқ билишади. Номзод маъқул келса, тасдиқлашади. Бўлмаса йўқ. РСФСР элчисининг биринчи ўринбосари, айти пайтда Туркистон республикасининг элчиси вазифасига биз ўртоқ Мираъламов номзодини кўрсатмоқчимиз.

Асадулла янглиш эшитмадиммикан, дегандай ҳайрон бўлиб нозирга қаради.

— Менми? — деди у қулоқларига ишонмай.

— Ҳа, сиз, ўртоқ Мираъламов, нимага ажабланыпсиз? Исҳоқхон билан боришни таклиф этганимизда кўнгандингиз-ку?

— Унда... амирга хат олиб боришимиз керак эди. Элчилик... умримда қилмаган ишим...

— Мен ҳам умримда нозирлик қилмаганман. Булар ҳам.

— Ўртоқлар, тушунинглар, ахир бу жиддий, масъулиятли иш.

— Шунинг учун ҳам сизнинг номзодингизда тўхталдик.

— Яхши таклиф, маъқуллаймиз...

Асадулла бош чайқади-ю, аммо эътироз билдирмади. Нозир бундан мамнун бўлиб, гапини давом эттирди.

— Элчининг ҳарбий маслаҳатчиси қилиб ўртоқ Шувалов номзодини кўрсатамиз. Оренбург инқилобий ҳаракатининг фаолларидан. Дутовга қарши жангларда қатнашган, синалган ўртоқ.

— Собиқ полициячими?

— Полицияда большевикларнинг топшириғи билан ишлаган, — деди кескин оҳангда.

Бошқа савол тушмай, номзод маъқулланди.

— Элчининг яна бир ўринбосарлигига ўртоқ Ушинский номзоди...

Асадулла ялт этиб нозирга қаради: «Нима деяпти?! Бутун бир катта давлат билан алоқа ўрнатишга бевурд одамни юбормоқчимиз?»

— Мен қаршиман, — деди Асадулла ўрнидан туриб.

— Элчи сифатидами? — деди кимдир киноя билан.

— Йўқ, — деди Асадулла қатъий оҳангда, — большевик сифатида, Марказий ижроқўм аъзоси сифатида. Мен Ушинскийни яхши биламан.

— Биз ҳам биламиз, — деди нозир. — Ўртоқ Ушинский инқилоб учун кўп хизмат қилган. Тўғри, у эсер эди. Аммо январь исёнидан анча олдин большевиклар сафига ўтган. Мен унга шахсан кафилик бераман.

— Номзоди маъқуллансин. Ўртоқ Миръламов, шахсий адоватларни унутиш керак. Ҳозир кек сақлайдиган замон эмас! — бу овоз ҳозиргина киноя қилган одамники эди. Асадулла унга бир қараб олди-ю, аммо жавоб бермади. Ҳозир ўзини оқлашга киришса, ўтирганларда бошқача фикр уйғониб, тўхмат ҳақиқатга айланиб кетиши мумкин эди. Шу сабабли дардини ичига ютди.

Ушинскийнинг элчилар гуруҳига киритилиши, мажлисда «кекчи», «адоватчи» деган ном олиши Асадуллани беҳад ғазаблантирди. Ўтган йили худди шу бинода Ушинский билан Асадулла ўртасида бўлиб ўтган можаро унутилгани йўқ ҳали. Асадулла Афғонистонга боражак элчилар сафидаги Ушинский номзодига қарши чиққанида кўпчилик шуни эслади. «Шахсий адоват...» деган гаплар шунинг оқибати. Ушинскийга қарши айтилган ҳар бир гап истаса-истамаса шу можарога қараб етаклайди. Дўст либосидаги ғанимларга бу айти муддао. Кечаги мажлисда «шахсий адоват» деб ўша можарога шаъма қилган одам чин дўстми, ё кўнгли қорами, Асадулла аниқ билмайди. Балки у тоза кўнгилдан айтгандир бу гапни. Дўппини қўйиб, яхшилаб ўйлаб кўрилса, унинг бу фикри тўғри. Шахсий адоватга сира йўл бериш керакмас. Лекин қора ниятда айтган

бўлса-чи, шу баҳонада Ушинскийни элчилар гуруҳига қўшишга эришиш, оқибатда элчилар ишига ҳалал бериш мақсади бўлса-чи?..

Эрталаб қалдирғочларнинг беҳос чириллашидан уйғонган Асадуллани ана шу хаёллар беором қилмоқда эди.

Нонушта маҳали ҳам ўйга толганча ўтирганди, хотинига кўзи тушди-ю, ғалати бўлиб кетди. Ҳожияхон унга маънос тикилиб турарди. Асадулла ундан кўзини олиб қочди. — Дардга ем бўлмай, ичингдагини айтaver.

— Дардим йўқ... — Ҳожияхон яна дастурхон учини қайирди. — Фақат... айтадиганим... жуда ишга берилиб кетдингиз. Болаларингизга ҳам кераксиз. Ҳадеб ўзингизни ўтга ураверманг...

— Бор гапинг шуми?

— Шу.

Асадулла кулди. Гапни ҳазилга айлантирмоқчи бўлди:

— Ҳамма эркаклар уйда ўтириб олса, ҳурриятнинг аҳволи нима кечади?

Ҳожияхон индамади. Бошқа хотин бўлганда, «уйда ўтириб олинг демайман, бегоналарга ўхшаб бирров келиб кетмай, уйим-жойим бор, деб болаларингиз билан чақчақлашиб ҳам ўтиринг, тўрт йил йўлингизга кўз тикканим, тўрт йил кўз ёши тўкканим менга камлиди», деб нолалар чекарди. Ҳожияхон эса индамади. Шу индамаслик Асадулланинг бошига чўқмордай урилди. Бунақа шароитда ибратли гаплар топишга уста бўлган бу шоир одам хотинига тасалли бера олувчи сўз айтишга ночор қолди. Хаёлига келаётган гаплар — бу оғирликлар вақтинчалиги, яхши кунлар яқин қолгани... аввал айтилган, такрорлашга ҳожат йўқ эди. Нима қилганида ҳам Ҳожияхон ҳақ.

Асадулла ўзини койиб, хаёлида турли режалар тузиб, ўрнидан турди. Кўча эшиги томон юрди-ю, тўхтади.

— Бир нима эсингиздан чиқдими? — деди Ҳожияхон.

— Ҳалиги гапинг... тўғри, онаси, — деди Асадулла, жилмайишга ҳаракат қилиб. — Бугун эртароқ қайтаман.

Ҳожияхон кулимсиради. Лабида ним кулгу бор эди. Кўзидан эса маънослик кўтарилмаганди. Асадулла буни ўша топда сезмади. Буни кейин, фожеа юз бергандан сўнг, орадан кунлар ўтиб эслаганда, юраги зардобга тўлиб кўз олдига келтирганида сезди...

У ваъдасида турди. Уйга одатдагидан эрта қайтди. Ҳали оқшомга вақт бор. Асадулла Калас томондаги қишлоқларга бориб келиши керак. Деҳқонлар бойлардан тортиб олинган ерлардан юз ўгираётган эмишлар. Бошқа жойларда ҳам шундай бўлаётгани учун Марказий ижроқўм бу масалани бетўхтов ўрганишни Асадуллага топширди. У эрталаб хотинига берган ваъдасини бажариш, шу баҳонада янги мактаб учун мўлжаллаб ёзган китобидан бирини олволиш мақсадида уйига келди. Эшигига яқинлашганда бир одамга кўзи тушиб, сергак тортди. Эрталаб ҳам кўрган эди уни: баланд бўйли бақувват одам, энгагида чандиғи бор. Бошидаги марғилондўппи анча уриниб қолган. Нотаниш одам Асадуллани кўриб чўчидими, ҳарҳолда қадамини секинлатди. Кейин тезлатди. Салом бериб ўтиб кетмоқчи эди, Асадулла тўхтатди.

— Иним, бировни қидириб юрибсизми? Эрталаб ҳам кўргандай эдим. Нотаниш одам каловланди, дарров жавоб топиб бера олмади.

— Шу денг... бировни излаётганим йўқ. Омма-лекин... ижарага уй бўлса...

Завутта ишласамми...

— Қаерликсиз?

— Риштонданман. Безорим чиқиб кетди у ерларда. Ҳаловат йўқ. Кўчимни кўтариб келавердим. Ижарага уй топилмайдими?

— Сиз самовархонага киринг. Асадулла айтди, десангиз, ёрдам беришади.

— Қуллуқ, тақсир.

Нотаниш одам энгил таъзим қилди-ю, унга олазарақ қараб олди. Асадулла буни сезмади. «Ҳаловат излаб келибди. Шундай бақувват дев одам ўзини олиб қочса... Унинг ҳаловати учун бошқалар жон берса...» Асадулла шу хаёл билан унинг изидан қаради. Айни чоқда нотаниш одам ҳам ўгирилган эди. Аммо унинг хаёлида: «Ижарага уй топиб бермоқчи... Жонини ижарага топширганидан хабари йўқ. Гулми ё ўзини халқпарвар қилиб кўрсатмоқчимми?.. Э, нодон, сен Муҳиддиннинг кимлигини билмай ўтасан, бу дунёдан...» деган гап айланар, ёвуз ниятига етаётганидан ўзича хурсанд эди.

Туркижроқум мажлисида Афғонистонга борадиган элчилар номзоди муҳокама этилаётган дамда Миркомилбойнинг Себзордаги уйида антиқа суҳбат борар эди. Тупроғи кўпчиб ётган кўчадаги ягона қайрағоч соясига тўнини ташлаб ўтирган Муҳиддин эса дарахтнинг бужур танасига суяниб мудрарди. Ўтган-кетган «иссиқ элитган» бу нотаниш одамга парво қилмас эди. Муҳиддин эса ўзини мудрагандай кўрсатиб, чала-юмуқ кўзлари билан кўчадаги ҳар бир ҳаракатни зийрак кузатарди. Агар бирор хавфни сезса, ўрнидан туриб, тўнни қоқади-ю, елкага ташлаб Кўштут кўчасига бурилади. Миркомилбойнинг болохонасидан шу томон тикилиб турган бир жуфт кўз учун бу кифоя: ичкаридагилар дарҳол огоҳлантирилади.

Ичкаридагиларнинг бири — уй эгаси — Миркомилхожи. Яқин-яқинларда Миркомилбой деса, одам у ёқда қолиб, дарахтлар ҳам бир силкиниб тушарди. Тошкентдаги икки заводга эга бўлган бу одамнинг саловати, ўзини тутишини кўрган кимса: «Бу бой заводнинг эгасими ё дунёнинг хўжасими?» деб ёқа ушларди. Ун еттинчи йилнинг баҳоридан то кузига қадар хўпам мулоимлашди. Ишчиларнинг маошини оширди, йўқсилларга инъомлар берди. «Шўрои исломия»нинг раҳнамоларидан бирига айланди-қўйди. Хурриятдан сўнг заводларини «ўз инон-ихтиёри билан» топширди. Қўқон мухторияти барҳам топгач, қолган умрини тоат-ибодатга бағишлаганини эълон қилди. Энди Миркомилбой эмас, тақводор Миркомилхожи номи билан тилга тушди. Етти йил муқаддам ҳажжи қабул бўлгани энди асқотди. У беш вақт намозни аксар масжидда ўқирди. Бирон бир марта бўлсин, сиёсатдан сўз очмасди, тўртинчилар қилаётган ишларга муносабатини ошкор қилмасди. Шу туфайли у ашаддий аксилинқилобчилар рўйхатидан тушиб қолган эди.

Унинг бугунги меҳмони эгнига оқ сурп ятак кийган, бошига симобий салла ўраган, аммо ранг-рўйидан ўзбек эмаслигини сезиш қийин эмас. Ўзбек эмаслиги айниқса гапирганда ошкор бўларди. У сўзларни бир оз чўзиб, юмшоқроқ талаффуз қиларди. Бу одамнинг исми Хаустон, ўзи инглиз фуқароси, узоқ йиллар давомида Эронда, сўнг Туркистонда турли қиёфаларда юрди. Тошкентдаги сўнги «вазифаси» — инглиз тили муаллими эди. Миркомилбой Европа саноати эгалари билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш мақсадида ўғилларини шу одам қўлига топширган эди. Инглиз тилида гаплашишга ўрганиб олган икки ўғил Англияга юборилган, орада инқилоб рўй бериб, улар уйга қайтарларини ҳам, қайтмасликларини ҳам билмай, ўша ёқда тентираб юрардилар.

Илгари Миркомилбой билан Хаустонни шу икки ўғил бир-бирига боғлаганди, энди уларни мақсад бирлиги қовуштириб турарди. Инглиз тили муаллимининг асл вазифаси Миркомилбой ва унга ўхшаш бир-икки одамга маълум эди. Икки йил аввал Хаустон уларнинг кўзига халоскордек кўринарди. Исёнларнинг бостирилиши уни анча обрўсизлантирди.

Хаустон бу хонадонга Осипов исёнидан аввал келганича қадам босмай қўйганди. Керак бўлганида улар алоқачи орқалигина боғланардилар. Бугун унинг бу аҳволда кириб келиши Миркомилбойни ҳам ажаблантирди, ҳам ташвишга солди.

Хаустон мақсадга дарров кўча қолмади. Ҳол-аҳвол сўраган бўлди-ю, сукутга берилди. Унинг бунақа одати йўқ эди. Гапини чертиб-чертиб айтувчи бу одам вақтини зое кетказмас эди. Шарқона лутфлар, дастурхон атрофидаги мулозаматлар унга бегона эди. Ҳозир, ажаб, худди атайин чойхўрликка келгандай хотиржам ўтирибди. Миркомилбойнинг тоқати тоқ бўлса-да, ундан садо чиқишини сабр билан кутди.

— Большевикларнинг жанозасини қачон ўқиймиз?

Кўққисдан берилган бу саволдан Миркомилбой асабийлашди. Юзи учди. Қўлидаги тасбеҳ доналарини ғижимлади.

— Ярага туз сепманг, — деди у ғижиниб. — Жанозани... суянган тоғларингизга ўқиб қўйишди-ку?

Хаустон шундай жавоб кутгани учун бу кинояни эшитиб, ранжимасди. Аниқроғи, бу саволни атайин мезбоннинг ғашига тегиш учун берган эди. Унинг

режасича ҳамсухбат бир оз асабийлашганда мақсад аён этилса, кўнгилдагидай бўлиши керак.

Бу режадан беҳабар Миркомилбой бир киноя билан узиб олдим деб, ўз кўнглига таскин берди. Аслида у бундан баттар гапларни айтишга ҳам ҳақли эди. Қўзон мухториятининг узил-кесил ғалабасини башорат қилиб, ҳаммани ишонтирган шу Хаустон эмасмиди; қишда Осиповнинг адъютанти билан келиб, « заводларингизни қабул қилиб олишга тадорик кўраверинг », деган ҳам шу Хаустон эмасмиди?! Қани мухториятчилар, қани Осиповнинг сара аскарлари, қани ТВО¹ деб оламга жар солган «енгилмас» ташкилот?! Англиянинг юз миллион ақчаси, ўн олтита тоғ замбараги, қирқта тўпи ва милтиқларининг қудрати нимага кетди?! Миркомилбой буларни ўйласа, «Туркистоннинг куни шуларга қолганмиди», деб эзилиб, ўзини ҳам бўғизлаб ташлагиси келарди. Ун еттинчи йил инқилобида ҳам, заводларини топширганда ҳам бунчалик изтироб чекмаган эди. Ҳар бир исённинг бостирилиши, ҳар бир мағлубият унга азроилнинг огоҳлантириши бўлиб туюлар эди.

— Сиз... чиндан ҳам тарки дунё қилганга ўхшайсиз? — деди Хаустон бир зумлик сукутни бузиб.

— Кўриб турганим бу дунё — дунё эмас, дўзах. Дўзахдан баттар. Жаноб Хаустон, сиз ўзгариб қолибсиз. Муддаонгизни англамай қолдим?

— Ҳайронлигингизни сезиб турибман, ҳожи. Дафъатан мақсадга кўчмаётганимнинг боиси бор. Таклифимни қабул қилишингизга ишончим камроқ...

— Сабаб?

— Бу анча оғир иш. Сизни қийнаб қўйиши мумкин.

Бу гап Миркомилбойга малол келиб, бир қўзғалиб олди:

— Айтинг!

Унинг овозидаги амирона оҳанг Хаустонга ёқди.

— Сизни Афғонистон сафарига таклиф этмоқчиман. Кобулда бир оз туриб, сўнг Ҳиндистон орқали Англияга, ўғилларингиз ёнига олиб бораман.

Фарзандларининг эслатилишидан бойнинг юраги ҳаприқиб кетди. Бу таклиф учун меҳмонни бағрига босгиси келди. Лекин бу оний туйғу эди. Шамолдай ғув этди-ю, ўтди-кетди. Туйғулари ўша оннинг ўзида ақлга бўйсинди. Хаустон бойнинг юзи бир дам ёришгани, сўнг нигоҳи яна совуқ тус олганини сезди. «Бу одамни лақиллатиш қийин», деб қўйди ўзича.

— Лекин... — деди у ўсмоқчилаб.

— Ўша «лекин»дан бошласангиз дуруст эди гапни, — деди бой.

— Бир-икки юмишни сизнинг ёрдамингизсиз бажариш мумкин эмас. Энди очикроқ тушунтирай: Афғонистоннинг янги амири нодонлик қилиб Ленинга хат юборибди. Россияга дўст бўлиш нияти бор. Аввалги амир Фарғонадаги ислом лашкарларига хайрихоҳ эди. Буни акси бўлиб чиқди. Агар Лениннинг чопарлари Кобулга етиб борса, Бухоронинг Тошкентга юришига ишонч қолмайди. Икки амир бир ёқадан бош чиқарса, нур устига нур бўларди. Бугун Туркижроқўмда Афғонистонга борувчи элчилар номзоди тасдиқланиши керак. Биз элчиларнинг йўлга чиқишини кечиктиришимиз шарт. Ишнинг бир томонини пишитганмиз: улар орасида ишончли одамларимиз бор. Энг муҳими — элчилар орасида ерли миллат вакиллари бўлмасин. Фикримни англагандирсиз?

— Ўзбеклардан ким бораркан?

— Асадулла Мираълам. Эски танишингиз. Янглишмасам, «Уламо» жамияти уни ўлимга ҳукм қилган эди. Ҳукм ижроси чўзилиб кетмадими?

— Ҳукмдан қочиб қутулмайди. Лекин... у бормаса, бошқасини юборишар?

— Биз эса вақтдан ютамиз. Афғонистон амирига улар эмас, аввал биз рўпара бўламиз.

— Биз деганингиз ким?

— Маъзур тутинг, сўздан адашдим. Мен сиз демоқчи эдим. Туркистон аъёнлари номидан амир билан сиз музокара юритасиз. Амирга большевиклар билан яқинлашувнинг зарар эканини айтиб, ишонтириш керак.

— Мулоҳаза қилиб кўришим лозим буни...

Хаустон «ҳа, албатта» дегандай бош лиқиллатиб қўйди.

Миркомилбой ўн еттинчи йилнинг баҳорида, Хаустон ниқобини ечиб, асл

¹ Туркестанская военная организация — аксилинқилобий ташкилот (муал).

қиёфага киргандан бери бир нарсани кўп ўйлади: бу одам «авағамнинг авағаси, умуртқамнинг шўрваси»дан баттар бўлатуриб Туркистон тақдири учун бунча қайғурмаса? Икки йил аввал худди шу уйда «Шўрои исломия» раҳнамолари давра қурган чоқда Хаустон бу саволни ўртага қўйиб, ўзи жавоб қилган эди. Миркомилбой унинг сўзларини яхши эслайди: «Биз юртимизни Буюк Британия деб атаيمиз. Эътибор қилинг: Бу-юк Британия! Сиз Буюк Туркистон султонлиги бунёд этмоқчи экансиз, нечун биз кўмак бермайлик? Ниятимиз беғараз, ишонаверинг. Шубҳаланишингиз ўринли, бир давлат иккинчисига бемақсад ёрдам бермайди. Туркистон, менинг назаримда, мана шу дастурхондай тўкин. Мақсадимиз камтарона — илтифот этган чоқларингизда шу дастурхондаги неъматлардан баҳраманд бўлиш. Бироқ биз дастурхонингизга қуруқ келмай-миз: пилла оламиз — шойи берамиз, пахта оламиз — газлама берамиз. Мана, жаноби Миркомилбой ҳожи корхонасига бизнинг машиналардан ўрнатса, ун ҳисса кучаяди. Бу яхшими, ё ёмонми?» Ҳа, Хаустон шундай деб ишонтирмоқчи бўлган эди. Тан олиш керак, ишонишган ҳам эди. Кейинроқ лойқа сув тиниб, ариқ тубидаги ҳақиқат кўринди. Саволга жавоб жуда оддий эди: Туркистонни Россия қўлидан тортиб олиб, Англияга тобе қилиш. Миркомилбойнинг буни англаб етиши учун кўп фурсат талаб этилмади. У буни англаб етгани билан сир бой бермади, арқонни узун ташлади. Бой бошқа нарсага ҳайрон: «Туркистон қўймидики, ким етакласа кетаверадиган. Тобе бўлувимизга нима учун қаттиқ ишонишади булар?» Миркомилбой ҳозир ҳам шу савол атрофида айланиб, Хаустоннинг асл мақсадини тушунмоқ истарди. Англияга, ўғиллари ҳузурига олиб боришга ваъда қилиши — қармоқ учидagi чувалчангдек гап. Миркомилбой нодон балиқ эмаски, бу қармоққа илина қолса. Афғонистонга бориш, амир билан юзма-юз бўлиш Туркистонга нима наф беради? Ҳожи шуни англаб етиши керак. У ҳозир минг ўйлагани билан барибир аниқ мақсаднинг илдизига етиб боролмайди. Чунки Афғонистондаги воқеалардан у тўлиқ бохабар эмас. Амир шаҳид кетганини-ю, ўрнига учинчи ўғил тахтга ўтирганини билади, холос. Англия билан уруш бошланиб кетгани, бу урушда афғонларни енгил қийинлашиб бораётгани, Ҳиндистондаги ғалаёнлар инглизларни анча шошириб қўйганидан бехабар.

Тулки минг бир ҳийлага эга, аммо қопқонга тушиб қолади. Миркомилбой тулки қисматига шерик бўлишни истамайди. Шу учун ўзича ажойиб бир қарорга келди:

— Жаноб, менинг юртдан узоқлашиш ниятим йўқ. Бу тупроқнинг покизаланишига умидим бор ҳали. Афғонистонга жўнашимни маъқул кўрар экансиз, майли, сиз айтганча бўла қолсин. Аммо Кобулдан Ҳиндистонга, ундан Англияга юришни режангиздан чиқариб ташланг. Ишни бундай қиламиз: сиз юртингиздаги боъэтибор жанобларга етказинг. Уғилларим Ҳиндистон орқали Кобулга келсинлар. Вазифангизни адо этганимдан сўнг биргаликда Тошкентга қайтамиз. Маъқулми?

Хаустон кулимсиради.

— Биз учун бундан осон иш йўқ.

— Асадулла Мираъламдан хотиржам бўлинг. Оллоҳ унинг борар ерини ҳозирлаб қўйган.

— Мен бугуноқ Тошкентдан чиқиб кетаман. Сизни Бухорода кутиб оламан. Аввалгидай ишончли одамлар орқали боғланиб турамиз.

Хаустон бу ердан шом қоронғисида чиқиб кетмоқчи эди. Шу сабабли шошилмади. Икковлон «дунёнинг ишлари»дан гаплашиб ўтирдилар. Бу тил учидagi дилкаш сўхбат эди. Аслида ҳар бирининг хаёли бошқа гаплар билан банд. Миркомилбой, гарчи ризолик бериб қўйган бўлса-да, Хаустоннинг яширин мақсадларини изларди. Хаустон эса уй эгасининг маккорлигига қойил қолиб, ҳам ғаши келиб ўтирар эди. Хаустон умрининг анчаси Шарқда ўтди. Керак пайтида гадога ҳамтовоқ бўлди, керагида манман деган бойларнинг бурнидан ип ўтказиб, истаган йўриғига солди. Кўпни кўрди, аммо Миркомилбойдай маккорини кўрмади. Бу одамни ҳатто ЧК ҳам йўқ қила олмади. У ёқда мухториятчилар, бу ёқда осиповчилар, твочилар бадном бўлиб кетдилар. Манман деган сиёсатчилар, раҳнамоларнинг бири авахтада чирияпти, бири сарсонликда юрибди. Ҳамма ишга бош-қош ҳожи эса сувдан қуруқ чиқди. Унинг Қўқонга борганини, бу ерда Осипов билан алоқада бўлиб турганини жуда

оз одам биларди. Биладиганларнинг ҳам оғзи маҳкам эди. Мана энди кунда масжидда. Мақсад тоат-ибодатми? Бе, қаёқда! Халқнинг кўзига кўриниб туриш. Дунё ишларидан беҳабардай юриш... Хаустон юрагида бир оғир дард бор эди: у шарқликларни одам ўрнида кўрмас, унинг учун энг оғири — буни ошкор эта олмас эди. Касб-кори шунга мажбур этарди. Таги паст одамни кўпчилик орасида улуғлаб, «насли тоза аслзода» эканини исботлагандан, туғма аҳмоқ одамнинг «беҳад ўткир зеҳни» ҳақида гапиргандан кейин ҳаромга қўл ургандай ижирғанарди. Унинг юрагидаги дардлар юртига йўлланган мактубларга кўчарди. Тошкентда бошпана топган ўзга хорижийлар билан суҳбатларда пича фориг бўларди.

Лекин истисно тариқасида айрим одамларни ёқтириб ҳам қоларди. Миркомилбой номи ана шу кичик рўйхатга кирган эди. Бой фақат оёқ остига қарамасдан, узоқни кўзларди. Узоқни мўлжал қилганлар, Хаустоннинг назарида, ўткир мулоҳазали бўлишади, булар билан иш пишитсанг қоқилмайсан. Хаустон ўн еттинчи йил воқеаларида бу одамнинг қўллаган юришларига беш кетди. У ҳокимият учун курашган жамиятларга ҳотамтойлик қилди. Аммо ўзи ҳокимиятга интилмади — четда турди. «Мен бойман, мен ҳукмдор бўламан» деганларнинг нечтаси ин-инига кириб кетди. Ҳокимият большевиклардан тортиб олинганда ҳам бу ҳожи давлат бошига интилмасди. Икки заводни уч, учни тўрт қиларди. Пул бунинг қўлида бўлгандан кейин ҳокимият бошлиғи кимнинг ноғорасига ўйнардди. Пул қаёққа оқса — бахт шу томонга оқади. Миркомилбой буни бошқалардан кўра яхшироқ биларди. Хаустон унинг шу зийраклигига тан бёарди.

Мана ҳозир ҳам унинг жавобларига тан бериб ўтирибди. Хаустон бу ерга келишида айтадиганларини минг тарозига солиб кўрган, Миркомилбойнинг тузоқни излаб қолишини ҳам ҳисобга олган эди. Уйлай-уйлай Англияга, ўғиллари ҳузурига боришни тузоқ ўрнида ишлатишга қарор қилди. Уйлагани тўғри бўлиб, ҳожи илинди. Шу сабабли ҳам Хаустон унинг шартига кўна қолди. «Э, бой, — деб ўйлади у, — макрнинг ҳам чегараси бор. Ҳали Хаустонни лақиллатадиган шарқлик дунёга келмаган. Сен юртни тўрқовоқдаги бедана деб ўйлайсан шекилли. Бугун тўрқовоқни Петербург қўлидан олиб бизга инъом этмоқчисан. Лекин билиб турибман, уни эртага Истамбулга узатишдан ҳам тоймайсан. Буюк Британия боғидаги тўрқовоқларнинг бирида Ҳиндистон, иккинчисида Эрон, учинчисида Афғонистон сайраб турибди. Хотиринг жам бўлсин: Туркистон ҳам улар ёнида умрбод қолади. Англия қудрати қаёқда-ю, сенинг хом хаёлинг қаёқда!..»

Хаустон шомда ўрнидан кўзғолди. Уни ҳовлигача кузатиб чиққан Миркомилбой хайрлашиш учун узатилган қўлни олиб, дарров қўйиб юбормади.

— Жаноб Хаустон, сиз ўғилларимнинг тақдирини пеш қилиб, бу ўйинни ютдим, десангиз, янглишасиз. Менинг ўғилларимдан кўнглим тўқ, улар хор бўлмайдилар. Назаримда афғон амирини йўлдан қайтариш сизга жуда зарур. Бунинг учун ўғилларимни гаровга қўйишдан қайтмадингиз.

Хаустон иштони йиртиқлиги маълум бўлиб, сирин очилган одамдай шошиб қолди. Эътироз билдирмоқчи эди, бой оғиз очиргани қўймади.

— Мен амир билан музокара юритишга тайёрман. Аммо билиб қўйинг: ўғилларимни Кобулда кўрганимдан кейингина ишга киришаман. «Миркомилбой кўрқапти», деб ўйламанг. Нимадан кўрқаман, бир бошга бир ўлим. Хоҳласам, сиз айтгандай Англияга жўнаворишим ҳам мумкин. Сизнинг бойларингиздан кам эмасман. Аммо... — ҳожи тин олди, — мен умрим бўйи кўп нарсалар билан савдо қилганман. Фойда тушадиган жойда қайтиш йўқ. Лекин... юртимни савдога қўйишни сира ўйламаганман. Шу фикр хаёлимга келган бўлса, каломулло урсин. Энди мен билан иш юритганингизда шуларни ҳисобга олиб қўйинг...

Миркомилбой шундай дегач, меҳмоннинг қўлини бир силтаб, қўйиб юборди. Хаустон танг қотди: бу ўша, ўзи билган бойми? Унинг зеҳнига юқори баҳо берган эди, аммо бу даражада бўлишини кутмовди. Чиндан ҳам бой билан энди теппа-тенгига муомала қилиши керак. Баъзан шунақа ён босишга ҳам тўғри келади. Начора!

Муҳиддин Хаустоннинг орқасидан соядек илашиб Эскижўвагача борди. Меҳмон извошга ўтиргандан кейин изига қайтди. Тўғри бой ҳузурига кириб,

куллуқ қилди-да, меҳмоннинг зиён-заҳматсиз жұнаб кетганини билдирди.

Унга қараб туриб, ҳожи ўзича мамнун бўлди. Бу айиқдай йигитни Қўқонда Эргашнинг чангалидан тортиб олган эди. Ҳамма Қўқон дардида юрганда бу йигит Эргашга аталган қиз билан овора бўлибди. Қўрбошининг қаҳрига учраган одамнинг биронтаси шу пайтгача тирик қолган эмас. Муҳиддиннинг қисмати ҳам шу бўларди. Бахтига Миркомилбой орага тушди. Нима учун ўртага тушганини бойнинг ўзи ҳам тузук билмайди. Ҳотамтойлиги тутдими, у шу йигит коримга ярар дедими, ҳарҳолда гуноҳини сўраб олди. Мана, бир йилдан ошди, Муҳиддин хизматларини беминнат адо этиб юрибди. Нечта одамнинг калласини олиб бир туки қилт этмаган бу йигитга қараб туриб, баъзан бойнинг юрагига қўрқув ораларди: бу хумдай калла ичида нима хаёл борлигини қаердан билсин? Отасини чавақлашдан тоймайдиган одамдан ҳар нарса ни кутиш мумкин. Шу сабабли ҳам Миркомилбой унга ҳамиша юмшоқ гапирарди. Кўнглини оғритмасликка ҳаракат қилади. Чўпни хор тутма, кўзингга санчилур, деб бекорга айтмаганлар-да ахир.

Кўриниши қаҳрли бўлган бу бойнинг, азиз жойларни тавоф этиб келган бу ҳожининг яхши муомалада юриши Муҳиддинга таъсир қилган эди. У Эргаш қўрбошининг одам боласи учун мушкул юмушларигача эплаб келарди. Аммо яхши гап эшитмасди. Қўрбоши жуда эриб кетган тақдирда «оббо занғар-ей, боплабсан» деб кўярди. Хизматларининг оқибатида жонини битта қизга олмади. Бу бойни худо етказдими, билмайди, ҳарҳолда шу одам бўлмаса, битта қизнинг оҳ-воҳига жонини тикиб, бу дунёдан кўз юмиб кетаверарди. Муҳиддин Миркомилбойни аввал халоскорим деб сифинган эди, энди уни авлиёдай азиз кўради. Яхши гап билан илон инидан чиқади, дейишади. Буни қарангки, яхши гап билан каллакесарнинг ҳам юрагини забт эта олиш мумкин экан.

Муҳиддин ҳисоб бериб бўлгач, кетишга ижозат сўраб туриб қолди. Ногаҳонда бой ёнидан жой кўрсатиб, «ўтир, бўтам», деди. Муҳиддин чанг этиги билан гиламни босиб ўтиб, кўрпачага чордона қурди. У ҳар сафар шундай қилади. Ҳар сафар бойнинг ғазаби келади. Аммо индамайди: гилам жондан азиз эмас-ку.

— Бир юмуш бор, бўтам,— деди бой. Муҳиддин унга бақрайиб тикилиб қаради. Бу қарашга бой дош беролмай нигоҳини четга олди.— Бир одамнинг дўпписи керак.

— Шунинг ўзими,— деди Муҳиддин яйраб жилмайиб.— Қўлимдан келмайдиган ишмикан, депман. Ўша одамни айтинг, бошини олиб келай, дўпписини ўз қўлингиз билан олинг.

— Сен худо ярлақан одамсан, бўтам. Оллоҳ даҳрийларнинг жонини сенинг қўлинг билан олади. У дунёю бу дунёда кам бўлмайсан. Шу ишни қилганингдан сўнг, истасанг, уч-тўрт кун Фарғонангга бориб кел, кейин сен билан олис сафарга жұнаймиз.

— Фарғонада менга нима бор, ҳожи ота, сиз қаерда бўлсангиз, мен ҳам шундаман.

— Балли, бўтам. Қулоғингга қуйиб ол: Миробод маҳалласига борасан. Асадулла Миръалам деганни топасан. Уйи болохоналик дейишади. Болохонасида даҳрий томошалар кўрсатаркан, топишинг осон бўлади. Аммо эҳтиёт бўл: овоз чиқмасин. Большевикларнинг керакли одами у. Дўпписини олишга уринма. Кули кўкка учса ҳам майли. Ундан ном-нишон қолмаслиги керак.

Муҳиддин ўрнидан туриб, англадим, дегандай куллук қилди. Белбоғи орасидан ошиқ олиб «гардкам» деб гиламга ташлади-да, «ё Жамшид, нафасингдан», деганича тепди. Ошиқ юмалаб бориб олчи турди. Миркомилбой кулимсиради. Муҳиддин ҳар сафар шундай қилади. Ҳар сафар ошиқ олчи тургач, кўнгли хотиржам бўлиб, хизматни адо этишга жұнайди.

У ошиқни олиб, ўпиб қўйди-да, яна белбоғига қистириб, бойга қаради.

— Ҳожи ота, пича ақча керак.

Миркомилбой унинг мақсадини дарров фаҳмлади: у пулни олади-ю, каллахонагами, лангаргами боради. Ошиқ тепиб, аввал атайин ютқизади, кейин қиморбозларнинг хонумонини куйдиради. Кейин қарзга ботган, хотини ёки қизини ютқазган беш-олти чапанини ишга солади. Бир палакат босиб иш пачава бўлса ҳам шуларнинг ўзи балогардон. Унда Муҳиддин тинч, бунда Миркомилбой тинч. Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деганларича бор. Муҳиддин

эҳтиёткорликда ҳўжасидан қолишмайди. Миркомилбой мана шундан хурсанд.

Хаустон билан бўлган суҳбатда андак эзилган Миркомилбой содиқ каллакесарининг топқирлигидан мамнун бўлиб яйради.

Муҳиддин чиқиб кетгач, юрагига яна ғашлик оралади. У Маккага отланган чоғида Асадулла билан биринчи бор учрашган эди. Жаҳидларнинг фаолларидан ҳисобланган бу йигит Себзордаги шу уйга келиб, бойга «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» деган китобини тақдим этган, ўзбекларга янгича сабоқ бериш, дунёвий илмларни ўргатиш ҳақида куюниб гапирган эди. Миркомилбойга унинг жонкуярлиги ёқиб, сўраган нарсасини, янги мактабга аталган ҳадя пулни бериб юборган эди. Кейинроқ, Асадулланинг бошқа йўлга кирганини билиб, астойдил афсусланди. Сибирдан қайтгач, эси кириб қолгандир деб, «Шўрои исломия» газетасини шунга топширишни таклиф қилди. Бу газетада Асадулла дин аҳлининг шармандасини чиқарганда бир жиҳатдан хурсанд бўлди. Чунки дин аҳлининг миллатни жаҳолатга тортуви унга ёқмас, дин аҳли кўлидаги ҳокимиятнинг бироқ нимага эришувига ишонмас эди. Унинг фикрича, дин аҳлининг сиёсатга аралашуви ишни фақат бузар эди. Асадулла ҳам, дўсти Мирмуҳсин ҳам буни яхши англаб, диндорларнинг айбини фош этди. Аммо Миркомилбой Асадулланинг ҳимоясига турмади. «Уламо» ҳукм чиқарганда, у ҳам фотиҳага қўл очди. Мана энди ҳукмнинг ижроси унинг истаги билан амалга ошади. Бойнинг кўнгли шундан хижил. «Шундай миллатпарвар одам нобуд бўляпти. Халқни мендан кам яхши кўрмас эди. Лекин боши гангиб қолди. Менинг йўлимга кўндаланг туриб қолди. Гуноҳи ўзи билан. Менинг ёнимда бўлганида, кўп савоб ишларни қиларди. Аттанг...»

Эртасига Муҳиддин Мирободда юриб Асадулланинг ўзига дуч келди. Аввал сал саросимага тушди-ю, дарров ўзини қўлга олиб, сир бой бермади. «Жонини ижарага топширган» бу «нодон» одамдан кулди.

II БОБ

Хайрли сабоҳ

1

Дунёни тўрт йил беҳаловат қилган уруш барҳам топди. Жанглар Европа ерларида ўтгани билан унинг нафаси Осиёга ҳам етиб келган эди. Афғонистон амири Ҳабибуллоҳон Германия мағлуб бўлгани ҳақидаги хабарни эшитиб, тўғри йўлдан оздирмаган яратганга шукрлар қилди. Берлиндан Кобулга қадар машаққатли йўлни босиб келган немис элининг элчилари қанчалик уринмасинлар, қанчалик ваъдалар бермасинлар, Афғонистонни Ҳиндистон сари қўшин тортиб, Англияга қарши уруш бошлашга кўндира олмаган эдилар. Аниқроғи, Ҳабибуллоҳон кўпроқ Англиянинг ваъдасига ишонган эди. Ана энди ҳисоб-китоб вақти етди: Афғонистон урушга аралашмади, шунинг ҳисобига хазинаси тўладиган бўлди.

Ҳисоб-китоб вақти етганини фақат Афғонистон амири эмас, балки Германияга қарши урушган йигирма етти давлат раҳнамолари ҳам англаб, мағлуб бойликларини талаш бўйича ўзича режа тузарди. Ғолиб давлатларнинг раҳбарлари Парижда учрашишга келишиб, тайёрланаётган онлар Кобулда сарой аҳли амирнинг Жалолободга, қишлоқ қароргоҳига жўнашига тадорик кўрар эди. Амир Парижда дунё аҳамиятига молик масалалар ҳал этилажигидан хабардор эди ва шу боис мазкур йиғиндан ҳам фойдаланишни режа қилганди. У яқинлари билан кенгашиб Англияга нома юборишни лозим топди. То улў давлатлар Парижга тўплангунларича Англия Афғонистоннинг талабини мулоҳаза қилиб кўради. Йўқ деса, ўзига қийин, амир Парижга боришга ҳам тайёр. Унинг бу қарори фақат ўзига-ю, яратганга аён. Шу боис аҳднинг қатъийлиги хусусида фикр билдириш қийин.

Ҳозир амирнинг кўлига Ҳиндистон вице-қиролига жўнатилажак мактуб қораламасини тутқаздилар. Ҳабибуллоҳон унга кўз югуртирди:

«... Маълумингизким, Жаҳон муҳорибаси аввалида Алмон вакиллари Буюк

Афғонистон туфроғига бош уриб келиб, афғон элини Алмония ҳамда турк эли томонида туриб Жаҳон муҳорибасига кирмоққа ундаган эдилар. Буюк Афғонистонга кўп ваъдалар инъом этилгани инобатга олинмай, зиё ал-миллат ва-д-дин жаннатмакон падарим амир Абдурахмонхон томонидан Буюк Инглистон ҳукумати ила имзоланган битимга содиқ қолишни лозим топиб, Алмон ваколасини юртимиздан бадарға қилдик. Бизнинг бу қарори олийимиз Буюк Инглистонга хуш келиб, Буюк Афғонистонни тақдирлаш хусусида ваъдалар инъом қилиб эди. Яъниким, муҳороба тугагач, Буюк Инглистон ҳукумати Буюк Афғонистон хазинасига эллик миллион рупий бермаги лозим эди. Бу — бирламчи.

Иккиламчи: Буюк Инглистон Буюк Афғонистоннинг барча муаммолар борасинда мустақил ҳукм чиқара олишига имкон бериш хусусидаги ўз ваъдаларига амал қилиб, Фарангистонда жам бўлажак ҳукуматларга мурожаат этса, Буюк Афғонистоннинг ҳурлиги, эркинлиги, шунингдек, мутлақ мустақиллигини, яъни, инон-ихтиёримизни ўз қўлимизга тўла берилуви, келгуси замонларда ҳам бизнинг ишларимизга аралашувдан, афғон элига зиён-заҳмат етказувдан ўзларини тияжакларини эътироф этувчи ёрлиқларни олиб, менга юборса — нур аланнур. Билъакс, Буюк Афғонистоннинг ўзи Фарангистон қурултойида иштирок этмакни лозим кўриб, қурултой аҳлига ўз ҳақ-ҳуқуқларини англатади, тангри-таолонинг инояти ила Буюк Афғонистон ҳукуматида мутлақ мустақиллик инъом этувчи ёрлиқларни ола билади...»

Амир мактубнинг сўнги жумласини қайта-қайта ўқиди. У қарийб йигирма йил бадалида Англия номига бундай кескин оҳангдаги мактуб битмаган эди. «Бу талаблар Инглистоннинг қаҳрини кўзғотади. Сўнг оқибат нима бўлади?» Ҳабибуллохон ижобий жавобга ишонмас эди. Қайси нодон шер панжасидаги ўлжасини озодликка чиқариб юборибди? Балки қорни тўқ шер ўлжасини бир оз эркин қўяр, аммо оқибат нима бўлиши тайин-ку?! Англия рад жавоби бергач (умуман жавоб қайтаришни лозим кўрмасачи), амир аҳдида туриб Парижга бормоғи ҳам мумкин. У ўйлаган ишининг ҳақлигига ишонса, ҳеч нимадан қайтмайдиган қайсар одам. Парижга боришга-ку бораверади. Аммо мустақиллик ёрлиғига қандай эришади. Парижда жам бўлганлар унинг сўзларига қулоқ осадиларми ёхуд Англиянинг даъволаригами? Амирни шу жумбоқ қийнади. Шу жумбоқ мактубга муҳр босишга тўсқинлик қиларди.

Шу ўйда ўтирганида укаси Насруллохон кирди. Амир бу сафар Кобулни учинчи ўғли Омонуллохонга топшириб кетаётган эди. Насруллохон амирни бу фикрдан қайтармоқ қасдида унга рўпара келибди: Омонуллохон ўзбошимча, Омонуллохон отасига нисбатан падарзаннинг йўлини афзал билади. Омонуллохон бирон бир ғалвани бошлаши мумкин... Пойтахтни мўмин-қобил тахт ворисига, тўнғич ўғилга қолдирган маъқул... Амир укасининг узундан-узоқ гапларини индамай эшитди. Насруллохон жим бўлиши билан жавобни ҳаяллатмади:

— Биз фармон берганмиз...

Бўлак гапга ҳожат йўқ эди. Насруллохонга акасининг одати маълум. Акасига рўпара келишнинг бефойдалигини билса ҳам, чиқмаган жондан умид деган ўй билан кирган эди. Бўшашиб изига қайтди.

Ҳабибуллохон укасининг изидан қараб ёйинди. «Омонуллодан қўрқади. Унга Иноятуллонинг баёвлиги маъқул. Истаган йўриғига солади. Омонулло бундай эмас. Мендан кейин жонини олса, Омонулло олади. У шундан хавотирда...»

Амир мактубга яна бир кўз ташлади-да, уни нари сурди. «Фурсат бор ҳали. Мулоҳаза қилмоқ даркор.» У мактубини эмас, балки сирли қотиллик онини нари сурди. Шу бўйи амир мактубни яна бир ойдан кейин йўлбарс овидан хушнуд қайтганда қўлга олади. Ажабтовурдлик билан муҳр босади. Бу дадиллик ҳаётига нуқта қўяжagini, мактуби охир оқибат умуман жавобсиз қолиб кетажagini билмайди. Ҳатто умрининг сўнги соатларида ором олмоқ учун чодирига кириб кетаётганда ҳам буни ўйламайди...

Ҳозир у Кобулда. Эртага Афғонистоннинг кунчиқаридаги сулув Жалолободга жўнайди.

Укаси чиқиб кетгач, унинг гапларини мулоҳаза қилиб кўриб, ўғлини чақиришни лозим топди.

Амирзоданинг қадди-басти отасига ўхшарди: оёқлари гавдасига номутаносиб — сал калтароқ эди. Шунга қарамай, у отасига нисбатан чаққон, серҳаракат эди. Амир семириб кетгани сабабли гавдасидаги номутаносиблик аниқроқ сезиларди. Баданига ёпишиб турувчи ҳарбий кийими, белидаги тилла безакли энли камар гўё уни ёнига ўсимдан тўхтатиб турувчи воситага ўхшарди. Тилла попукли погон, кўкрагидаги ҳар бири ўн яшар боланинг шапалоғидай келадиган нишонлар эса уни пастга босиб тургандай эди. Калта қора соқолли амир оғир-оғир қадам босарди.

Амир хонага чаққон қадамлар билан кириб қуллуқ қилган ўғлини кўриб, жилмайди. Тикилиб қараганда ҳар қандай одамни довдиратиб қўядиган ўткир нигоҳини ўғлига қадади. Унинг кўзида ғазаб ҳам, ташвиш ҳам йўқ эди. У гўё соғинган одамига қараб тўйиб олмоқчидай тикиларди. Омонуллохон отасининг бу ҳолатига тушунмай, тараддудланди. Юқорига қайрилган калта мўйлабини силаб, ерга қаради.

— Пойтахтни сенга, сени ҳаллоқи оламга инониб кетяпман,— деди ниҳоят амир.— Аммо хавотирим бор,— дея у ўғлига савол назари билан тикилди.

— Нимадан?— деди амирзода ажабланиб.

— Енгилсан. Бошбошдоқликка мойилсан. Ҳукми ўтказмоқда ожиз бўлиб қолмасмикансан? Ҳукми ўтказмоқ учун қаттиққўл, оғир бўлмоқ даркор. Кўнгилбўшлик фуқарони тўзатиб юборади.

— Одиллик-чи?

Амир ўғлига яқинлашиб, икки елкасидан ушлади;

— Давлатнинг уствори — одиллик. Амир — оллоҳнинг ердаги ноиби. Тангри йўлида одиллик ила қаттиққўллик қилмоқ эса бурчимиз. Афғонистон — худодот мамлакат. Исломни ғайридинлардан халос этмоқ учун оллоҳ марҳаматини дариф тутмай Афғонистонни танлаган. Буни унутма.

Ҳабибуллохон юмшоқ курсига ўтириб, ўғлига жой кўрсатди.

— Оллоҳнинг мажбуриятини англаганман, аммо уни амалга ошириш йўллари билмакка ақлим қосирлик қияпти,— деди Омонуллохон, отаси ёнига омонатгина ўтирди.

— Дунё қалқиб турибди. Биз эҳтиёткор сайёд сайдини пойлагани каби ғазавотга кўтарилиш оини кутамиз. Инглистондан ваъда қилинган пулларни ундиргач, миятиқлар, замбараклар сотиб оламиз.

— Пуштулар биздан яроғ кутишяпти. Жиҳодга чорлашяпти. Афғонистоннинг баданига қилич бўлиб тушган Дюранднинг шартномаси уч миллион афғонни биздан айириб турибди. Бу қилич йигирма олти йилдан бери қабила-ларни қон қақшатапти. Афғонистон худодот мамлакат бўлмоғи учун аввал шу қилични синдириб ташлаш керакмасми?

«Падарзанининг сабоғи». Шу фикр хаёлига урилиб, амирнинг юзида заҳарли жилмайиш зоҳир бўлди.

— Тентак. Ақлинг чиндан ҳам қосир. Бизнинг рўпарамизда бўри турганда бир нави эди, аммо шер турибди, англаяпсанми, шер!!!

— Фикри ожизимча, шер — ҳайвонлар шоҳи. Одамларга ҳукм ўтказмоқчи бўлган шер маҳв этилмоғи шарт.

Ҳабибуллохон ўнг қўлига таяниб, ўрнидан турди.

— Шерни маҳв этмоқ... Мен бунга истамас эканманми? Шер уч-тўрт юз минглик лашкари билан ҳамла қилса, Пешавордан Кобулга қандай етиб олганини билмай ҳам қоласан. Шимолда Машҳаддан Кўшкка юриш бошласа, кудуққа тушгандай бўласан. Бугун бошланган ғазавот Афғонистоннинг маҳв этилиши билан тугашига шубҳам йўқ. Шерни қариб, кучдан қолган дейсанми? Унга Алмония бас келолмади. Русиянинг янги ҳукумати бас келолмаяпти... Енгилсан, гўдаксан... Кобулни қандай қилиб сенга инониб топширяпман, ўзимнинг ҳам ақлим лол.

Амир бир қўлини белига қўйганича жимиб қолди. «Ажаб, куюнчаклик бу ўғлимга кимдан юқди? Ворисим бўлмагани ҳолда юрт тақдирига бунча ташвишланади? Ё тахтдан умидворми? У ҳолда мендан кейин оға-инилар... Жиҳод у ёқда қолиб... Насруллонинг тек турмаслиги аниқ. Ажаб... Маҳмудбек Омонуллога шу қадар кучли таъсир ўтказдими? Сезмабмидим? Иноятullo Маҳмудбекнинг тўнғич куёви. Унда Омонуллонинг фикрлари, шижоати йўқ-ку?.. У беғамликни қаердан юқтирди?..»

— Мендан сўрайдиган сўровинг борми?— деди амир зарда билан.

— Сизга сидқидилдан хизматда қилиш — бурчим, бурчимни адо этмоққа боболаримизнинг руҳлари ёр бўлгай. Ножоиз сўзларим учун авф этиб, гуноҳимдан ўтинг. Сафарга отланган онингизда сўрашнинг хосияти бўлмаса ҳам, бир ўтинчим бор.

— Айт.

— Мавлоно Абдул Ғанини...

— Йўқ!!— Ҳабибуллохон кескин ўгирилиб, ўғлига ғазаб билан тикилди. Омонуллохон отаси кўзидаги қаҳрни кўриб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди.— Асло!!— деди амир дағал товушда.— Кимга жон куйдирыпсан?!

— Ул зотдан мен сабоқ олганман, сизнинг лутфингиз ила бунёд бўлган «Ҳабибия»да кўп зоти олийларнинг фарзандларига тарбия бердилар. Сизга хусуматлари йўқ эди, инонинг менга, сизга бисёр содиқлар ул зот. Юртимизга зиё келтурмакдан ўзга ниятлари йўқ эди.

Омонуллохон отам тўхтатмасин, деб гапларни тез-тез айтди. Амир буни сездди. Уғлининг журъати маъкул келган бўлса ҳам, буни сиртига чиқармади.

Ун беш йил муқаддам у Кобулда янги усулда мактаб очмоқ ниятида Ҳиндистондан донишманд муаллимларни чорлаган, амир хизматига келганлар орасида Абдул Ғани ўткир зеҳни, қувваи ҳофизаси, билим дарёсининг чуқурлиги билан диққатни тортган эди. Чиндан ҳам у Омонуллохонга кўп сабоқ берди. Амирзоданинг феълидаги ўзгаришлар балки ўша сабоқларнинг оқибатидир? Ҳабибуллохон Абдул Ғанининг янгича фикрли тўда ташкил этганини, бу тўданинг амир тутган йўлдан норизо эканини билиб, уни зиндонбанд қилган эди. Орадан неча йиллар ўтди. Маҳмудбек сардор ҳам шу узр билан бир-икки юзланган эди. Ёздаги суиқасд, сўнгра яқинда Боғи баландга ташланган пўписали мактуб бўлмаганда, балки амир ўғлига ён босарди. Абдул Ғани тавбасига таянибди, деб ишониб, авф этар эди. Суиқасддан кейин... Пойтахтнинг гавжум кўчаларидан ўтиб бораётганида амирга ўқ узишга журъат этдилар, фуқаро зиё ул миллат ва-д-дин деб унга сиғингани ҳолда бир малъун унинг жонига қасд қилди. Ҳабибуллохон шунисига чидай олмасди.

— Падарингга ўқ узганларини унутдингми?

— Амир мавлоно Абдул Ғани ўн йилдан бери ҳибсдалар.

— Ғояси-чи?— амирнинг овози кўтарилди.— Ғояси ҳам ҳибсдами? Афсус, афсус, мен бу малъунларнинг жисминигина зиндонга ташлаб, хумордан чиқибман. Ғояларини қуритишни ўйламабман. Энди... кеч, жуда кеч...

Омонуллохон отасининг феълини яхши билар эди: энди унга гапириш ортиқча. Аччиқ устида авф этмоқ ўрнига қатлга амр қилиб юбориши ҳеч гапмас. Шу сабабли амирзода қўл қовуштириб, мўминлик ҳолатида турди.

Маҳмудбек Тарзи хонага кирганда Ҳабибуллохон юмшоқ курсида ястаниб ўтирган эди. Амирнинг ўрнидан кўзғолмаганига қараб, Тарзи унинг нохуш кайфиятини сездди. Амир ҳожидўппи кийган, чўққисоқол қудасининг саломига алиб олиб, ёнидан жой кўрсатди.

— Эшитганингиз бордир, Жалолободга жўнаяпман. Суюкли куёвингиз Кобулга ноиб ал ҳукума бўлиб қоляпти. Кобулни суюкли куёвингизга, суюкли куёвингизни оллоҳга инониб топширдим.

Тарзи кулимсиради. У амирнинг киноясини тушунди. Бу ёққа келатуриб Омонуллохоннинг отаси ҳузурига кириб чиққанидан хабар топган эди. Ота-бола суҳбатининг қандай кечгани амирнинг киноясидан ошкор бўлиб қолди. Шу сабабли Тарзи оҳиста гап бошлади:

— Улуғ амирим, куёвларимнинг ҳар бири мен учун аржуманд. Марҳаматингиз билан мен амирзодаларга падарзан бўлиш шарафига етишибман, уларнинг ҳар бирини кўзимнинг оқ-қораси деб биламан.

— Сардор, сўзга чечансиз, — амир шундай деб айёрона жилмайди. — Аммо Омонуллони кўпроқ ёқтирасиз, тан олинг. Сабабини айтайми?

— Айтинг, давлатпаноҳ.

— Амирзодалар ичида Омонуллонинг зеҳни бўлакча, аҳволи оламга қараши бўлакча. У дунёга кўпроқ сизнинг кўзингиз билан қарайди.

— Фикри ожизимча, амирзода оламга сизнинг доно нигоҳингиз билан

қарайди. У сизнинг пушти камарингиз. Афғонистонни беҳад суйиши ҳам сиздан ўтган.

— У тахтдан умидворми?

Бу савол Тарзини эсанкиратиб қўйди. Сермулоҳазалилиги ва ақли донишлиги билан шуҳрат топган бу одам амирга тайинли жавоб қайтаришга тараддулланди. Бу ерга келишида амир одатдагидай хайрлашиш мақсадида чорлагандир деб ўйлаган эди. Дастлабки кинолардан кўнгли нохушликни сезди. Энди бу савол... Яна тахт масаласида... Наҳот ота-бола шу хусусда гап юритганлар?.. Амирнинг дили ғаш, кўнгли нотинч...

— Хўш, сардор, оғир жумбоқ бериб қўйдим шекилли?

— Йўқ, давлатпаноҳ, сукутим сабаби жумбоқнинг оғирлиги эмас. Мени кўнглингизга оралаган шубҳа таажжубга солди. Тахт вориси — Иноятуллоҳон. Падар амри вожиб дейдилар. Омонуллоҳон падари амрига зид бормаиди. Бунга имоним комил.

Ҳабибуллоҳон кулиб юборди. Унинг кулгусида шодлик эмас, балки заҳар зоҳир эди; юзи кулса-да, кўзларида совуқ ўт бор эди.

— Сизни сиртмоққа тушириб бўлмайди, сардор. Аммо билиб қўйинг: мана булар, — амир деворларга ишора қилди, — девор эмас, қулоқ. Ҳамма хабар оқиб киради. Нима эди, — амир истеҳзо билан жилмайди, — жавони Афғонистонми?.. Амирдан норизо ёшлар. Қани, айтинг-чи, сардор, Ҳабибуллоҳон Афғонистоннинг бошига кулфат солдимиз? Қувғинларни юртга қайтариб, гуноҳга ботдимиз?

— Умиримиз дуои жонингиз билан ўтади.

— Гапимни бўлманг, мен миннат қилаётганим йўқ... Янги мактабни Ҳабибуллоҳон очган эди, ёдингиздадир? Жаннатмакон падарим хат-саводли афғонлардан ўттизтасини сарой хизматида чорлаган экан. Юрт кезиб, нечта савод эгаси топилган? Унта ҳам топилмаган, ҳа! «Ҳарбия»ни ҳам Ҳабибуллоҳон очиб эди, турк зобитларини чорлаган ҳам Ҳабибуллоҳон эди. Ўзингиз чоп этаётган «Сирож ул ахбор» ҳам Ҳабибуллоҳон амри билан юзага келганмасми?

— Оллоҳ шоҳид, юрт саодати йўлидаги хизматларингиз афғонларни бахт йўлига олиб чиқгай.

— Шундай денг... у ҳолда ёшларингиз нимани истайди?

— Ёшларми? — Тарзи кўзини амирдан узиб, соқолини силади.

— Тўғриси айтинг, қаҳримдан чўчиманг. Менга ҳақ гап лозим.

— Ёшлар Афғонистонни мустақил кўришни истайдилар. Қулай фурсат ўтиб кетяпти, давлатпаноҳ.

— Фурсат ҳали келгани йўқ.

— Фурсат алмон ваколаси билан бирга келган эди.

— Шундайми?.. Фурсатни бой берганимга нима сабаб экан? Қўрқдимми?

— Йўқ, улуғ амирим, сабаби бошқа: йилига оладиганингиз икки миллион тўрт юз минг рупий ва муҳорибадан сўнг берилгучи эллик миллион рупий...

Амир хона тўридаги курси томон кўз ташлади. Тарзи айтган мустақиллик ва эллик миллионни талаб қилиб ёзилган мактуб ўша ерда турибди. Ҳабибуллоҳон бир кўнгли уни қудасига кўрсатгиси сўнг қаттиқ-қаттиқ гаплар айтгиси келди. Лекин «эрта, ҳали эрта» деган мулоҳазага бориб, ўзини тийди. Сардор Тарзи унга хунук айб тақаган эди. Одатда амирга биров юрак ютиб, бундай муомала қилолмасди. Ҳатто Тарзи ҳам унинг олдида мулойим эди. Энди бу не ҳол бўлди? Ҳабибуллоҳон уни ҳақоратлаб ҳайдаб чиқарсинми? Амирнинг шунақа одати ҳам йўқ эмас. Бироқ ҳозир ўзи ҳам сезмаган ҳолда одатини қанда қилиб, ўзини оқламоққа киришди:

— Алмония муҳориба давомида ойига тўрт миллион марка ваъда қилиб эди. Муҳорибадан сўнг Панжоб билан Белужистонни ҳам инъом этиб эди. Унутдингизми? Сиздан эшитганларимни норасталар айтса, ажабланмас эдим. Мен саксон минглик лашкарим билан нима қила олар эдим? Икки биқинимга Инглистоннинг ханжари тиралган, пешонамда Урусия замбараги турса... Буни ёшларга сиз уқтиришингиз лозим эди. Биз муҳорибага аралашмай ютдик. Кўп ютдик, ҳа!

— Энди-чи? Энди пешонамизда Урусия замбараги йўқ-ку? Улар энди бизга меҳр қўлини узатяптилар.

— Уларнинг кимлигини мен билмайман. Урусия аҳли подшоҳи аъламни

қувғин қилибди, юртни камбағаллар сўраётган эмиш, деб ўзингиз айтган эдингиз. Қани, бир мулоҳаза қилиб кўринг-чи, ўз подшоҳидан тонган эл ўзга амирга қандай марҳамат кўрсатсин?

— Юртни бошқараётганларнинг кимлиги менга ҳам қоронғу. Аммо уларнинг ниятлари тоза, инонаверинг. Улар Урусия подшоҳининг барча ноҳақ фармонларини бекор қилдилар. Афғонистон ила Эронинг мустақиллигига шак келтирмадилар. Мусулмонларга мурожаат этиб, ғанимларнинг кишанларини парчалашга, озодликка ундадилар.

— Сардор, газитингиздаги гапларни такрорламанг. Бу ташвиқотлар учун ноиб қирол газитни ёпишни талаб этяпти. У ҳақ. Сиз менинг меҳримни суиистеъмол қияпсиз. Газит янгиликлар чироғи бўлмай, икки давлатни барвақт уруштириб кўядиган воситага айланиб қолишига сира йўл қўймайман, буни ўқиб олинг.

Тарзи ноилож ўрnidан туриб, қуллуқ қилди. Ҳабибуллохон унга яқин келди:

— Сизни йўқлатишимнинг боиси бу эмас. Менинг асл мақсадимни сиз англашингиз лозим. Яратганнинг ўзи белгилаган вақт келиб, барчамиз жиҳоти акбарга кўтариламиз. Унга қадар Омонуллони тергаб турмоқ даркор. «Ҳабибия» атрофидаги, газитингиз атрофидаги ёшларга тушунтиринг: фуқаро орасида барвақт парокандалик бошламасинлар. Омонуллони Кобулда қолдиришимдан мақсад — уни синамоқ. Ножўя хатти-ҳаракати билан қаҳримга дуч келмасин. Уни назорат қилиб туринг. У сизга суюкли куёв, менга эса... — амир қудасининг кўзига тикилиб жилмайди, — аржуманд фарзанд, ҳа!

2

Далв ойи охирлаб, Кобулдаги изғириннинг кучи пича қирқилди. Ҳут яхши келиб, ҳамалга эсон-омон чиқиб олинса, бу ёғи баҳор... Демак, амирнинг қайтиши ҳам яқин. Амир Маҳмудбек Тарзи билан баъзи-баъзида маслаҳатлашиб турар эди. Аммо хайрлашар чоғи алланечук гаплар қилди. Бунинг сабабини Тарзи англамади. Умуман, амир ёздаги суиқасддан кейин анча юрак олдириб қўйган. Бир томонда ёшлар, бир томонда дин пешволарига орқа қилаётган Насруллохон... Ҳабибуллохон гангиб қолган, Тарзи буни билади. Бундай онда амир қатъий қарорини англатиши лозим, лекин у галга соляпти. Бу билан ўз пайига болта ураётганини наҳот сезмасе?! У Инглистондан ҳам чўчияпти. Инглистоннинг илгариги кучи йўқ ҳозир. Шимолда унинг тинчини Русия бузган. Ҳиндистондаги ғалаёнлардан жони ҳалак. Лашкарининг борини Афғонистонга ташлай олмайди. Сарҳаддаги қабилаларга қурол берилса, улар икки юз минг аскар билан бош кўтариши мумкин. Амир буни тушуна олмаяпти. Унга ким тушунтиради? Насруллохонми? Амирнинг гангиб туриши унга фойда эмасми?

Тарзи шу муаммолар хусусида кўп ўйлади. Саволлар — катта дарё ўзани-ю, жавоб — ирмоқдан жилдираб келувчи сув эди.

У Омонуллохоннинг хатти-ҳаракатидан ҳам хавотирда эди. Ноиб ал ҳукуманинг шаҳар кезиши амирга хуш ёқмайди, қаҳрини уйғотади. Бунга шак-шубҳа йўқ. Аммо Тарзи бундан эмас, шаҳар кезаётган амирзоданинг фалокатга учраб қолишидан чўчийди. Куёви бугун ҳам одми кийимда ёлғиз ўша шаҳарга чиқиб кетибди. Охири бахайр бўлсин.

Маҳмудбек Тарзи ўзини овутиш учун газитига тайёрланган хабарларни қайта ўқий бошлаганда хонага куёви кириб келди.

— Хорун ар-Рашиднинг сафарлари қутлуғ ўтдимми? — деди Тарзи киноя билан.

— Совар¹ларда бўлдим. Инглистон сари от қўйишга тайёр улар.

— Инглистонни биргина рисале² билан маҳв эта олиш мумкинлигини билмаган эканман.

Омонуллохон кулиб юборди.

— Норозилингизнинг боисини билолмаяпман?

¹ Отлиқ аскарлар.

² Отлиқ полк.

— Хатти-ҳаракатингизнинг амирга хуш келишига ишончим йўқ.

— Амир мени Жалолободга чақириб олиб, Кобулга Иноятуллохонни ноиб қилиб тайинлайди. Бу худога ҳам, бандага ҳам аён. Хўш, шундай бўлса нима? Мен амирзодаман. Падаримга тобе фуқаронинг дилидагини билиб олсам ёмонми? Лашкар маошининг озлигидан норизо, фуқаро бегордан норизо, малиатнинг бисёрлигидан норизо. Норизоликлар қўшилса, кўчкидай ёпирилади. Рисаледа бир совар ила сўзлашдим. Чораймоқдан экан. Сарой хизматига чорласамми, деб фикр қилдим. Бундай ёвқурлар керак сизга.

— Нима учун?

— Давлат беҳатар бўлмоғи учун...

Тарзи бу гапни эшитиб, амирнинг «у тахтдан умидворми» деганини эслади.

— Амир буларни девор эмас, қулоқ деган эди.

— Сардор, бу қадар юраксиз бўлманг...

— Эртага ҳам Хорун ар-Рашид либосини кийиш ниятингиз бордир? Жума кунлари бу юмушдан сақланганингиз маъқул эди.

— Мавлоно Абдул Ғанини зиёрат қилсам, деган ниятдаман. Падарим Жалолободдан қайтгунича боқувидан боҳабар бўлсам...

— Асти ундай қила кўрманг. Бу ҳаракатингиз ўша куниеқ амир қулоғига етиб боради. Абдул Ғани сиздан олган луқмасини ютишга улгурмай, қатл этилади. Амир Жалолободдаги сайри хушини тарк этишдан ҳам қайтмайди.

— Мен бегуноҳ бандаларнинг азоб чекишига ортиқ хотиржам қарай олмайман.

— Ноилож, амирзода, отангизнинг амрига ҳам қарши боролмайсиз...

Омонуллохон жаҳл билан қўл силтади. Бундан аввал ҳам қайнотаси уни бир-икки бор бу йўлдан қайтарган эди. Амирзода Ғазабини босолмай, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа бир-икки юрди. Сўнг қайнотасининг рўпарасида тўхтади.

— Эртага йўқлашим шарт. Буни худо кўнглимга солди, — деди қатъий.

Аммо Омонуллохон эртасига Абдул Ғанини йўқлай олмади.

Кобул тонги бу сафар мудҳиш хабар билан отди. Дастлаб қайғу билан кўз очган бу сабоҳ, оқибатда эл учун хайрли бўлиб чиқди. Чодирда ухлаб ётган Ҳабибуллохоннинг қулоғига ўқ узган кимса амирнинг жонини олди ва шу билан, ўзи билмаган ҳолда хайрли иш ҳам қилди — Афғонистонни мустақиллик йўлига олиб чиқувчи дарвозасини очиб юборди.

3

Кобул осмони мусаффо эди. Гўё кеча қора булутлар ҳунарини кўрсатмаганидек, гўё изғирин шаҳарни ямлаб-ютиш қасдида сира авжга чиқмагандек...

Бомдоддан анча илгари қўққис уйғониб кетган Ғуломқодир ташқарига чиқиб, табиатнинг бу ажойиботидан лол қолди. Само юзини безаб турган юлдузларга бир оз тикилди. «Бир қарасанг — олам чиройли кўринади, — деб ўйлади у, — яна бир қарасанг — ҳаммаёқ абри бало остида: бузуклик, адоват, риёкорлик, разолат... булутлари босиб, ямламай ютаман дейди. Нимага шундай экан?»

Кечагина дили хуфтон эди. Ичига чироқ ёқса ёришмасди. Мўйлаби юқорига қайрилган паст бўйли нотаниш йигит билан ҳамсуҳбат бўлди-ю, қалбининг аллақарида умид чироғи милтиллаб қолди. Йигит одми кийинган бўлса-да, сўзларини тинглаб туриб, Ғуломқодир унинг олий мартабали зотлардан эканини фаҳмлади. Бундайлар сўзларини чертиб-чертиб гапирадилар, мартабаларини яширишга қанчалик уринишмасин, гап оҳангларига такаббурилик уларни фош қилиб қўяди. Ғуломқодир отасига меҳмон бўлиб келган ақобирлар суҳбатини тинглайвериб, пишиб кетган. Кечаги йигит нима учун рисалега келди, нима сабабдан соварлар билан суҳбат қурди — Ғуломқодир билмайди. Соварларнинг аҳвол-руҳияси, туриш-турмуши билан қизиққанидан билдики, бу йигитни арқонлардан биёси юборган. «Инглистоннинг жиловимизни ушлаши абади-

¹ Мажбурий меҳнат.

² Солиқ.

янми?» дейишдан англадики, олий зотлар жиҳот тадоригини бошлаганлар. Йўқса, соварларнинг бу хусусдаги фикрлари билан қизиқмас эдилар. Урушни ақобирлар бошлайдилар, Инглистон ўқига эса соварлар кўкраги қалқон бўлади. Соварлар бунга ризомилар ё йўқми, билиб қўйишлари лозим-да. Шунга қараб иш юритсалар керак-да. Соварларга қолса, айниқса Фуломқодирга қолса, Пешаворга қараб бугун деса бугун, эртага деса эртага от солади. Шаҳид кетса заррача ачинмайди. Билаъкс, тўғри жаннатга тушиб, отасига рўпара бўлишидан қувонади. Бирон марта бўлсин кўрмагани отаси кўксига бошини қўяди. «Ота, сизнинг тўкилган қонингиз учун, завжамнинг булғанган номуси учун қасос олдим. Гуноҳларимни қоним билан ювдим, биллоҳи азим, армоним йўқ», дейди. Жангда шаҳид кетса, жаннатда отаси билан биргаликда ҳурлар орасида яшайди. Саодати адабияни ўша жойда топади. Бузуқлик, адоват, разолат, риёкорликдан холи поклик дунёсида яшайдилар... Чораймоқ улуғларидан бирининг ўғай ўғли Фуломқодир шуларни ўйларди.

Кеча Инглистонга қарши адоватини ошкор қилиб кетган йигитнинг оин ад давл¹, ноиб ул ҳукума Омонуллохон эканидан Фуломқодир беҳабар, у амирзодани бир неча кундан сўнг — рисале шоҳи² сафида турганини кўради. Бир неча ҳафтадан кейин эса шу ёш ҳукмдор амри билан унинг тақдири буткул ўзга йўлга буриб юборилди.

Алҳол бомдодга қадар пича вақт бор, енгил изғирин хуш ёқиб, дарахтнинг нам танасига суянганича ўй суряпти. Унинг уйқусини кечаги йигит бузмади. Бунинг сабаби бошқа: хотинининг баданини ханжар билан тилиб-тилиб ташлаганидан бери йил ўтди. Ушандан бери андуҳ оташида ёнгандек ёниб, ўртангандан ўртанади. Унинг аҳволидан ағёрлар мамнун, аҳбоблар дилхун. «Бориға борича ғам, йўғига йўқча бор ғам» деганларидай, бу олам ситамларининг бори Фуломқодирга аталган эканми, бола фақир туғилган куниеқ андуҳ тузидан тотиб қўйган. Отаси у туғилмасдан бир ой илгари инглизлар билан тўқнашувда шаҳид кетди. Онаси — чораймоқнинг сулувларидан бири — иддат³ ни оёқлатиб, эмизикли ўғил билан уруғ улуғларидан бирига тегди. Фуломқодир уни ота деб ўсди. Беллашувда, қилич чопишда, мерганликда, чавандозликда уруғнинг фаҳри эди. Бундай йигитга сулув лозимми? Сулув бор эди, унга насиб этди. Узининг кўзи остида ўсган афиға эди у. О, ўша кунлар олам қанчалар гўзал эди. Қуёш нур эмас, бахт ёғдирадди. Заҳар ҳам асалдай татийдиган кунлар эди... Қани, қайда қолди ўша кунлар, ўша ширин дамлар?.. Фуломқодир буларни эсласа, биров юрагини гўё омбурда қисиб бурайди. Азобига чидамай, инграб юборадиган кезлари ҳам бўлади. Ҳозир ҳам шу ҳолга тушди. Шарт ўгирилиб, пешонасини муздек дарахт танасига тиради. Кейин юзини қўйди. Юзига теккан шилимшиқ нарсани қон гумон қилиб сесканиб кетди. Ушанда қонли қўли билан юзини силаганда шундай сесканган эди. Қон илиқ эди, дарахт танаси совуқ, нимага қон гумон қилди, ўзи ҳам ҳайрон.

Орага алайҳиллаъна аралашгандан бери унинг назарида олам ҳар бир томчисиси ҳасратдан иборат мотам селига кўмилган. Бу сел қачон тўхтайдди, тўхтагунга қадар нималарни яқсон қилиб кетади, у билмайди. Кўзини бир юмиб очса — тўшақда қонларига беланиб ётган сулуви келади. Шунда кўзимни очмасам дейди, ёруғ оламни кўрмасам дейди.

Бугун тушида хотинини кўрди. Тилиб-тилиб ташланган баданидан тирқираб қон оқаётган хотини уни қучоқлаб ўпаяпти, ўпаяпти... Лаблари ўша-ўша — оловдай. Фуломқодир хотини қучоғидан бўшашга уринади. На оёқда, на биллақда кучи бор. Упичлардан нафаси қайтиб, хириллай бошлади... Узининг хириллашидан уйғониб кетди. Шундан кейин ҳовлига чиқди.

Бомдодни ўқигач, кундалик юмушлар бошланиб, хаёлидаги нохуш тўлқинлар мавжи бир оз пасайди. Кун ёйилганда Кобулга оқиб кирган ғалати миш-мишлар соварлар қулоғига ҳам етиб келиб, бесаранжомлик уйғотди.

— Зиё ул миллат ва-д-дин амир Ҳабибуллохон овда йўлбарс чаңғалида қолиб нобўд бўлибдилар.

— Йўқ, овга чиқмабдилар, Жалолободни ер ютган эмиш.

¹ Давлат кўзгуси.

² Гвардиячи отлиқлар маъносига.

³ Иддат — эрнинг ўлимидан кейин турмуш қурилгунча бўлган муддат, 130 кун.

Амирнинг ўлими ҳақида хабар тарқабдими, демак, рост гап. Бундай овоза тарқатишга ҳар ким ҳам журъат қилавермайди. Фақат ўлим сабаби қоронғи. Фуломқодир бу сабабга ўзгалар каби қизиқмайди. Уни бошқа нарса ташвишга солади: элнинг йўқловчиси ким бўлади энди? Юртнинг бошида не ғавғолар бор? Инглистонга қарши от сураман, деган Фуломқодир тахт ишқидаги амирзодаларни деб оға-иниларига қилич кўтармайдими ҳали? Бу не кўргулик ўзи?! Фуломқодир маошининг камлигига чидар, халқ бегорга, малиатнинг бисёрлигига ҳам чидар, бироқ амирзодаларнинг сўқишувига — халлоқ юборган балога қандай чидасин?

Фуломқодир кунни шундай таҳликали ўйлар билан ўтказди. Кобул тинчи бузилди. Кўпни кўрган савдогарлар расталарини беркитдилар. Зобитлар анча мулойимлашдилар. Уларнинг юриш-туришида, кўзларида ҳадик мавжуд эди.

«Амирлик тожи ноиб ус-салтана Насруллоҳонга насиб этибди», деган хабар етгач, рисале бир гувранди. Тахтга нима учун валиаҳд Иноятуллоҳон эмас, Насруллоҳон ўтирди, деган жумбоқ барчани таажжубга солган эди. Тўғрироғи, тахт учун сўқишишнинг муқаррарлиги ойдин бўлиб қолган эди.

Ҳабибуллоҳон тахтга ўтирар чоғида укасини ворис деб, кейинроқ эса аҳдини бузиб, тўнғичи Иноятуллоҳонни валиаҳд деб эълон қилганидан Фуломқодир боҳабар эди. Амир қарорининг не боисдан ўзгаргани унга қоронғи, аниқроғи бу хусусда сира ўйлаб кўрмаган. Мана энди юрт қалқиб кетганда, фаҳми етганча мулоҳаза қила бошлади. Насруллоҳоннинг валиаҳдни четга суриб, амир бўлиб олгани унга ғайритабиий туюлди. Алҳол Кобулда унинг номи хутбага қўшиб ўқилмаётгани эса Жалолободда баттарин иш юз берганидан далолат эди. Иноятуллоҳон баёвми, Насруллоҳон бадгирми, Фуломқодир билмайди. Бироқ Кобул ноиби Омонуллоҳоннинг кимлиги, янги амирга вафоси, садоқатини баён қилмай туриши уни сергаклантиради. «Ҳабибуллоҳондан норози ёшларнинг умиди Омонуллоҳонда» деган гапларни эшитиб юрар эди. Наҳот, тўнғич валиаҳд қолиб, учинчи ўғил тахтга човут солса? Юрт уч ўртага талаш бўлмайдими? Фуломқодирнинг хавотири шу.

Не бахтки, унинг хавотири узоққа чўзилмади.

Кўклам нафаси Кобулга бир кунлик меҳмон экан. Шанба тонги билан ёпирилган совуқ астойдил ўрнашиб олди. Эртасига кун очиқ бўлса-да, совуқнинг кучи қирқилмади.

Кобул аҳли эрталабдан Арк майдони сари оқди. Эрта тонгданоқ жарчилар жар қоқиб, ноиб ул ҳукуманинг нутқ ирод этажагини хабар қилиб чиқдилар. Рисале шоҳи олдинги қаторда саф тортди. Жамоа амирзодани узоқ кутди. Ноибнинг ўз оғзидан эшитилажак сўзларга бўлган қизиқиш совуқ қаҳридан кучлироқ эди.

Кун пешиндан оққанда дарвоза очилиб, ҳарбий либосдаги амирзода асъаса-дабдаба билан чиқиб келди. У ақраболардан илгарилаб, майдон ўртасига етгач, жиловни қаттиқ тортди. Гижинглаб турган от кишнаб, икки оёқда тик турди. Оломон нафас ютиб, амирзодага тикилди. Фуломқодир уни таниб, бир оз гангиди. Жилови бўшаган от олд оёқлари билан ер тепинди. Омонуллоҳон қиличини шарт қинидан суғуриб, баланд кўтарди.

— Азиз фуқаро! — деди у жарангдор овозда. — Бошимизга буюк мусибат тушди. Дин ва миллат зиёси, арзандаи кироманда падарим, Афғонистонимиз амири амир Ҳабибуллоҳон бандаликни бажо келтирдилар. Азроил падаримнинг жонини кимнинг қўли билан олгани менга номаълум. Кобул фуқароси қаршисида, оллоҳ-таоло олдида онт ичиб айтаманки, падарим жонига қасд қилган малъунни топиб қасос олмагунимга қадар бу қилични қинига солмайман! Жалолободдаги дурбар да валиаҳд Иноятуллоҳонни четга суриб, ноиб ус салтана амирлик тожини ўз бошига кийибди. Ақоидга тўғри келмай-дургон, аллоҳнинг ғазабига учровчи бу ҳаракати эвазига Насруллоҳон жазаго тортилгай. Азиз фуқаро! Энди менинг сўзим шудир: Инглистон Афғонистонни афтода юрт қилиб қўйди. Бугундан эътиборан Буюк Афғонистоннинг инонихтиёри ўзида. Ёруғ дунёдаги мустақил давлатлар қандайин ҳақ-ҳуқуққа эга бўлса, бизнинг озод юртимиз ҳам шу ҳуқуқлар эгасидир. Озод Афғонистоннинг фуқароси ҳам озоддир. Бугундан эътиборан бегорга барҳам берилгуси, малиат

¹ Қабила оқсоқолларининг кенгаши.

камайгуси, лашкарлар маоши оширилгусидир. Падарим арвоҳи ҳаққи шу қарорга келдим!

Омонуллохон қилич ўйнатганча отни бурди. Ювош отда чўкиб ўтирган Тарзи куёвининг сўзларидан мамнун бўлди.

Ғулумқодир амирзоданинг гапларини жон қулоғи билан тинглади. Омонуллохон аркка қайтиб кетгандан кейин ҳам майдондан кўз узмади. Назарида дарвоза қайта очилиб, ноиб ул ҳукума чиқиб келадигандай, мухтасар нутқиға қўшимча яна алланималар дейдигандай эди.

Амирзоданинг жумбоқли нутқи мағзини ҳар ким ўзича чақиб, аста тарқала бошлади. Зобитнинг буйруғи билан соварлар ҳам отларини бурдилар. Ғулумқодир Омонуллохоннинг яширин ниятини пайқагандай эди. Ноибнинг нима сабабдан ўзини амир деб эълон қилмагани кўп қатори уни ҳам таажжубга солди.

4

Омонуллохон амакисининг амир бўлиб қолганига кўпам ҳайратланмади, аксинча, ғазабланди. Яна ҳам аниқроқ айтилса, ўйлагани рўё бўлганидан аччиқланди. Водарифким, амир Ҳабибуллохон қанотидаги укасининг пинҳон ниятларини фаҳмлади. Фаҳмласа ҳам чора кўрмади. Акс йўл тутиб, ростбасар ёшлардан шубҳаланди. Энди вовайло айтмоққа не ҳожат? Энди юрт тақдирини ўйламоқ лозим. «Оҳ, энди элнинг аҳволи не кечади? У барандознинг пири Абдул Раззоқ ақоидни рўкач қилиб, юртни жаҳолат чодирига чирмаб ташламайдими? Мамлакат ихтиёрини буткул Инглистонга бериб, садақаларини олиб, айшларини сурмайдими? Афғонистоннинг хорижий давлатлар ила алоқада бўлмоғи мутлақ зарар деб ҳисоблар эди. Унинг шу истаги билан Афғонистон олам аро воҳид бўлиб қолаверадими? Олам нурга тўлганда нечун биз қоронғилиқ ичинда басир тентираймиз, бани башар соҳилларда фароғат кўйнида бўлгани ҳолда, нечун афғон эли тўфон ичинда беҳаловат яшамоғи керак? Юртнинг ёзуғи шуми?!» Омонуллохон шу фикрлар исканжасида, олам кўзига тор кўринар эди.

У бир нарсани аниқ билади — Насруллохон амирлик тожига нолойиқ. Иккинчи акаси — Ҳаётуллохоннинг онаси паст табақадан, амирликни хаёл қилмаса ҳам бўлади. Ўзи-чи? Ўзи лойиқми? Бунга журъат этиб, тахтни омон сақлаб қола оладими? Ахир сардорсолар¹ Жалолободда, амирликнинг сара лашкарлари ҳам ўша ерда. Қўшин Насруллохонга содиқ бўлса, Омонуллохон нима қила оларди? Омонуллохон калласига келган бу фикрдан ғижиниб, шарт бурилди-да, дераза олдиға борди. Анчагача шу аҳволда ҳаракатсиз турди.

Эшик очилганини сезиб, қаради: олдинда ҳиндча либосдаги Абдул Ғани, орқада қайнотаси Маҳмудбек Тарзи.

— Сизни озод кўрмакка еткурганига шукр, — деди Омонуллохон устозига пешвоз чиқиб.

Абдул Ғани қафтларини бирлаштириб, таъзим қилди.

— Менинг озодлик куним сизнинг андуҳли кунингиз ила вобаста бўлгани афсусли ҳол. Умид улким, идборин иқболға мубаддал қилғай². Сизга сабр берсин, ҳазрат амир соҳиб.

Омонуллохон, юраги шиғ этиб, қайнотасига қаради. Тарзи мийиғида жилмайиб қўйди:

— Сиз янглиш сўз айтдингиз, мен... амир эмасман.

— Валлоҳи аълам, балки бошингизга тушган қайғу Афғонистон учун кулфат эмас, саодатдир. Буни зиндон азобини тортган киши эмас, афғон эли хизматиға келиб, равзамонанд юрт бахтини астойдил тилаган одам айтяпти.

— Мавлоно Абдул Ғани ҳақлар. Афғонистоннинг боши жоҳиллик кундасида чопилсин, десангиз, амакингизга остонбўслиқ³ ила садоқатингизни баён қилинг. Юртим осмонида қуёш чарақласин, десангиз, бошингизга тож кийинг. Бошингиздаги тож — юртнинг ҳурлик қуёши.

¹ Бош кўмондон.

² «Бу бахтсизлик чин саодат сари етаклагай» деган маънода.

³ Остонасини ўпиб, бениҳоя ҳурмат ила деган маънода.

— Йўқ!

Шундай орзуси бўлатуриб бирдан «Йўқ!» деб юборганига Омонуллохоннинг ўзи ҳам таажжубланди. Таклифни барқ суръатида қабул қилиш ҳам нодонлик бўлар эди. Баҳарнав «Йўқ?» дейиши дуруст бўлди, фақат... у қадар кескин айтмаслиги лозим эдими...

Омонуллохоннинг жимиб қолганини ўзларича тушунган ҳаммаслак бу икки одам бир-бирига маъноли қараб олди.

— Умр баҳори етса булбуллар келгусидир, — деди Тарзи. — Афғонистон баҳори етди. Буни англамак керак.

— Англайман, аммо ночорман, — Омонуллохон шундай деб, бир неча дақиқа муқаддам лашкар борасида хаёлига келган гапни баён қилди.

— Ваҳмак бўлманг. Кўнглингизга навмидлик ҳам етмасин, — деди Абдул Ғани унга жавобан. — Сардор Тарзи қўшинда ёш афғонлар таъсири баланд деб айтдилар. Ҳабибуллохон байтулмол ишқида лашкарни маошдан сиқиб, норизо қилган экан. Насруллохоннинг бу борада сахий бўларига имконим комил эмас. Алқисса, қўшин унга нофармондир, вафо қилмас. Фуқаро вати-қути, аърофда қолган одам этагини ушламас. Сиз журъат этмас экансиз, юрт парокандаликка юз тутар. Жалолобод Насруллохон номини хутбага қўшиб ўқитаверсин. Бунда сиз Кобулнинг осмонтазин аҳлини чорлаб, қарорингизни айтинг. Ёш афғонлар эса аҳдларини фуқарога маълум қиладилар.

Омонуллохон бу гапдан кейин ҳам бир қарорга кела олмади.

— Жалолободда не ҳол, билмаймиз, — деди у қайнотасига қараб.

Шу гапи билан иккиланаётганини ошкор қилди. Тарзи буни тушуниб, куёвини ёлғиз қолдиришни маъқул кўрди. Абдул Ғанининг билагидан аста ушлади. Икковлон хайрлашиб чиқдилар. Бўлажак амирни аланга олган тож кийиш орзуси билан мағлубият хавотири исканжасига топшириб кетдилар.

Жалолободдан дастлабки ишончли хабарлар келгунга қадар у ичидагини сиртига чиқармади.

«Пултон да ғалаён кўтарилибди, Насруллохонга содиқмиз, деган зобитларни сарбозлар калтаклашибди» деган хабар Омонуллохонга далда бўлиб, фуқарони Боғи баландга, арк майдонига чорлаш ҳақида фармон берди. Шунда ҳам мақсадини очиқ баён қилмади.

Жумодул аввалнинг йигирма олтинчи куни, Жалолободда исён кўтарган лашкар билан фуқаро Насруллохон, Иноятуллохон, сардорсалор Нодирхонни ҳибсга олганларидан кейингина, жума намозидан сўнг, амир Омонуллохоннинг номи хутбага қўшиб ўқилди.

Идгоҳ масжидидан Боғи баланддаги қароргоҳига қайтгач, Қодир оға ҳазратнинг муборакбод этмоқ мақсадида ташриф буюрганини маълум қилдилар. Омонуллохон бу ташрифдан таажжубланди. Ҳазрат билан ҳозиргина масжидда хайрлашиб эди. Уни бу ерга муборакбод этиш истаги олиб келдимиз ё бошқа бирор нияти борми? Шу қизиқиш билан ҳазратнинг «муборакбоди»ни қабул этажagini билдирди.

Қодир оға ҳазрат оплоқ соқолли, кўзлари тийрак, пайғамбар ёшидан ўтган бўлса-да, юриш-туриши бардам одам эди. Унинг қарашларида англаш мушкул бир сеҳр мавжуд, шу боис у аркони динга эмас, фусунгарга ўхшаб кетарди. Ҳазрат авваллари амир Ҳабибуллохон ҳузурига тез-тез ташриф буюриб турарди. Издаҳомларга унинг таклиф этилиши муқаррар эди. Насиҳатгўйликни касб этган бу одам Омонуллохонга унча ёқмасди. На илож, кўнгили истаги шарт-шароитга ҳукмини ўтказиши мушкул, аксинча, шарт-шароит кўнгили истагини ўз йўригига солиб туради. Қодир оға ҳазрат фақат сарой аҳли орасида эътиборли бўлса бир нав эди. Ҳироту Жалолободгача, Мазори Шарифу Қандаҳоргача авом ҳазратнинг номини эшитсаёқ остонбўслиққа шайланади. Бундай эътиборни яна Абдулраззоқгина даъво қилиши мумкин. У Насруллохоннинг пири. Агар Омонуллохон кўнгили истагига юриб, Қодир оға ҳазратни ўзидан узоқлаштира, танг аҳволга тушиб қолиши тайин. Икки кўчқорнинг бирлашиши маҳол дейдилар, аммо зарур ҳолларда уларнинг боши бир қозонда қайнай олиши ҳам мумкин. Бунга ишонмаган одам басирдир. Ҳалокат ёқасига келиб қолгандан кейин кўзнинг очилишидан не фойда?

Ҳазрат кириб келгунга қадар ўтган қисқа фурсат ичида Омонуллохон шуларни фикр кўзгусидан ўтказиб, унга илтифот кўрсатмоқчи бўлди. Амирга ярашмаган ишни қилди: ҳузурига кирган одамга пешвоз чиқиб, енгил таъзим билан кутиб олди.

Қодир оға ҳазрат узундан-узоқ табрик сўзлари айтгандан сўнг амир унга жавоб берди:

— Тангри амирлик либосини менга лозим кўрган экан, ҳақ йўлига жонимни тикгайман. Аммо қанотимда сиз, сиз каби ақобирлар бўлмас экан, саҳродаги якка дарахт ҳолига тушаман. Якка дарахтнинг қисмати маълум. Воҳидлик — худога оид, амирга эмас.

Еш амирнинг бу гаплари ҳазратга беҳад маъқул тушиб, лабида ним кулгу пайдо бўлди.

— Падарингиз донишманд эди — бобонгиз йўлини тутди. Нохалаф¹ ўғилдан ўзи асрасин. Ташрифимнинг боиси — муборакбод баҳонасида сизни айрим гаплардан воқиф этмоқ. Ижозат берсангиз...

— Қулоғим сизда.

— Менга етиб маълум бўлишича, Кобулда Инглистонга уруш очмоқ қасдида ёниб юрганлар мавжуд эмиш. Амир соҳибнинг Инглистонга қарши уруш очиш ниятлари борми?

— Беҳуда қон тўкмакка не ҳожат?

— У ҳолда арк майдонидаги нутқингизни англамабман.

— Мен Афғонистон мустақил бўлмоғи даркор, тизгинни Инглистон кўлидан оламиз, дедим.

— Тизгинни бермасалар-чи?

— Унда... бунни мулоҳаза қилиб кўришга фурсат бор.

— Мен бисёр ўйлаб, бу хусусдаги фикримни сизга айтмоққа журъат қилдим.

— Падарим қаршисида қандай журъатда бўлсангиз, менинг қаршимда ҳам шундай бўлаверинг.

— Инглистонга қарши ҳаракатлардан ўзингизни тута турунг. Жаннатмакон Ҳабибуллохонни бундай ҳаракатдан тутиб турган бир сабаб бор эди. Мен шуни айтгани ҳазратингизга келганман. Падарингиз Афғонистон сарҳадларини бир мунча кенгайтиришни хаёл қилиб эдилар. Яъни, Жайхуннинг ул қирғоқлари ҳам Афғон ерларига қўшиб олинуви лозим, деб эдилар. Алҳосил, ислом йўлида қон тўкаётган элларга раҳнамолик қилишни оллоҳ дилларига солган эди. Амирнинг фармони ила аъёнларимиз амиралмуслимин ила шартлашув ниятида Фарғона музофотига бардилар. Машиқда Фарғонадан бошланув мағрибда Хазар баҳрига туташувчи улуғ мусулмон давлати барпо этувида амиримиз кўмаклашиб, оқибатда бу давлатни қанотларига олмоқ ниятлари бор эди. Аъёнларимиз амиралмуслимин ила бўлак қурбошиларини бақамти қилмоқ ҳаракатида Фарғонада қолганлар. Бухорода ҳам талай аъзамларимиз, алалхусус аркони ҳарб-да бор. Алқисса, Инглистонга қарши бормоқлик падарингиз бошлаган ишларга путур етказмоғи тайин.

Бу гапларни эшитиб, амир қоронғулик чодирини остида қолди. Бу одам унинг оёқлари остига тузоқ ташлаётгани ё чиндан тўғри йўл кўрсатаяптими? Булар нималарни орзу қилишган? Узи мустақил бўлмагани ҳолда, ўзга давлатга (ҳали йўқ давлатга) қандай раҳнамолик қилиш мумкин? Омонуллохон шимолдаги аҳволни яхши билмайди. Балки Фарғонадан Хазар баҳрига қадар ерларда мусулмон давлати бунёд этишга амиралмуслиминда куч бордир. Аммо шундай катта куч топа олган одам Инглистондан садақа олиб кун кўраётган Афғонистонга бош эгиб келармикин? Паноҳ истаб ўзига мустақил, қувватлироқ давлатларга мурожаат этмасмикин? Турк ҳукмдори туркий забонда сўзлашувчи халқларни Афғонистон ихтиёрига топшириб, қўл қовуштириб турармикин? «Наҳотки падарим шуларни мулоҳаза қилиб кўрмаган? Дўстни ағёр билиб, ағёрни биродар этмакнинг оқибати бу».

Қодир оға ҳазрат амирнинг ўйга ботганини кўриб, «гапим нишонга етиб борди» деб хотиржам бўлди. У айтадиганини айтиб, муддаога эришган эди, шу

¹ Отага ўхшамаган.

сабабли амирни яна бир карра муборакбод этиб, яна бир карра дуо қилиб, изига қайтди.

Омонуллохон эса ғазабдан ловуллаб, уни лаънатлади.

5

Буюк Британиянинг Ҳиндистондаги ҳукмдори — ноиби қирол лорд Челмсфорд кейинги пайтларда Афғонистондан хушxabар келишига ишончини йўқотди. Симлада об-ҳаво яхши бўлса-да, у қароргоҳидаги теннис кортида кам кўринади. Унинг тинчини аввал Ҳабибуллохоннинг мустақиллик сўраб юборган мактуби олди. Бу хомхаёл амирнинг тақдири осонлик билан ҳал этилиб, Насруллохондан нома келгач, ноиби қиролнинг чеҳраси сал ёришган эди. «Буюк Инглистоннинг Ҳиндистондаги ноиби қироли лорд Челмсфорд ҳазрати олийларига...» Мактубнинг бошланишиёқ унга ёққан эди. «Буюк Афғонистон ила Буюк Инглистоннинг биродарлик ришталари янада мустаҳкам бўлмоғини яратгандан сўраймиз. Оллоҳнинг инояти ила Буюк Инглистоннинг қудратига қудрат, шухратига шухрат қўшилиб, Буюк Афғонистон бу қудрат, бу шухрат соясида гуллаб яшнагай...» Афғонистон, Челмсфорднинг назарида, эндигина фаросатли амирга ёлчиган эди.

Кўнгил қуёшининг чарақлаши, хушxabарнинг умри бир ҳафталик экан. Бир ҳафтадан сўнг Насруллохоннинг тахтдан тушгани-ю, Кобулда Омонуллохон тож кийгани ҳақида дарак келди. Хабар билан изма-из амирнинг мактуби ҳам келди. Челмсфорд мактубдан яхшилик ҳам кутмаган эди. Биринчи мурожаатнинг ўзиёқ фикрини тасдиқлади: «Ҳиндистон ноиби қироли лорд Челмсфорд жанобларига...» Бу қадар қуруқ, бу қадар беадаб мурожаатномани Челмсфорд шу пайтгача учратмаган эди. Айниқса мактуб хотимаси Ҳиндистон ҳукмдорининг бўғзига ўкдек қадалди: «Маълумингиз бўлсинким, озод ва мустақил Афғонистон ҳукумати Инглистон ҳукумати ила исталган пайтда дўстлик ва ўзаро ҳурмат қоидалари асосида ҳам сизнинг, ҳам бизнинг давлат манфаатларига мос келувчи, тижорат ишларимизга фойда келтирувчи шартномалар тузишга ризодур ва бу музокараларни бошлашга шайдур...»

Челмсфорд мактубни ўқигач, кун бўйи ўзига келолмай юрди. Ҳатто Ҳабибуллохон ҳам бу қадар безбетликка журъат этолган эмас. Бу гўдак нима қияпти ўзи! Малоқанд аҳли кўтарган исёни бостиришга қатнашган лейтенант Уинстон Черчилл хотиралари жамланган китобида: «Ҳазавотга кўтарилган афгонлар қутурган итларни эслатадилар. Шу боис уларни итдай хор қилиш керак...» деган экан. Кейинги кунлар ичи Челмсфорд шу жумлаларни қайта-қайта эслади. Агар Георг¹ инон-ихтиёрни унга тўла берганидами, бу юртнинг кулини кўкка созуриб юборарди-я!

Неча кунки у Афғонистондан келаётган хабарларни синчиклаб ўрганади. Дастлаб, Омонуллохоннинг мактубини ўқиганда, ғазабини босиш учун «амирнинг гўрлиги-да бу» деб ўзига ўзи тасалли ҳам берган эди. Хабарлар оқимидан маълум бўляптики, бу шунчаки гўрлик эмас. Янги амир отасига ўхшаб мустақиллик сўраб ўтирмади, ҳеч нарсадан тап тортмай, овоза қилиб қўя қолди. Халқни ўзига қаратди. Энди бу халқ амир ўл деса ўлади, тирил деса тирилади. Кун ўтган сайин Афғонистонда тартиб қарор топяпти. Ҳатто маймана ноиби ҳам тиз чўкибди.

Челмсфорд Афғонистонни аввалгидай тобе қилиши энди осон эмаслигига астойдил ишона бошлади.

Бугун барча ғалвалардан бир оз холи бўлмоқ мақсадида теннис кортига келган эди. Уйини қовушмай баттар асабийлашди. Ракеткани улоқтирди. Ташқи ишлар бўйича котибга рухсат берганидан афсусланиб, уни яна чақиртирди. Гамильтон Грант ҳаялламади.

— Мистер Грант, — деди Челмсфорд уни боққа бошлаб, — сиз Насруллохонни мендан кўра яхшироқ биласиз. Бу лапашанг Лондонда таълим олган. Янглишмасам, Абдурахмонхон тахтни дастлаб шу ўғилга мўлжаллаган эди. Тўққиз юз биринчи йилда оғзидаги луқмасини олди. Бу сафар-чи?

— Бу сафарми?... Бу сафар бефаҳмлик қилди. Кобулда катта жиддий куч

¹ Буюк Британия ва Ирландия қироли ҳамда Ҳиндистон императори.

борлигини назарга илмади. Сэр, буни биз ҳам ҳисобга олмадик. Лашкар маошини оширганда, бу ғавғолар йўқ эди. Бир неча рупий билан битадиган иш эди. Насрулло хасислик қилди, биз эса қараб турдик. Омонullo ноиблик давридаёқ соварларга ваъда берган экан. Бу гап Жалолободга етиб келиб, сарбозларнинг ғазабини қўзғотган. Бунинг устига мустақиллик ҳақидаги ваъдалар...

— Хўш, ваъдалар билан тахтни қанча ушлаб туриш мумкин?

— Бир, бир ярим ой. Узоққа боролмайди. Хазинаси маълум-ку? Ужарлик қилаверса, субсидияни тўхтатамиз. Шунда ҳам эсини йиғиб ололмаса, бунинг ҳам иши осон: нари борса бир ҳафталик урушда Афғонистон деган номни харитадан бутунлай ўчириб ташлашга тўғри келар балки?

Челмсфорд индамади. Хаёлида: «Қани эди, шундай бўлса», деб қўйди. Гамильтон унинг рангпар от юзига қараб, бирон маъно уқа олмади.

— Калта ўйлаясиз, Гамильтон, — деди Челмсфорд қатъий оҳангда. — Афғонистоннинг шимол билан алоқасини ҳисобга олмаясиз.

— Россия биланми? — Гамильтон заҳархандалик билан кулди. — Большевиклар аввал ўзларини эплашсин.

— Лениннинг топшириғига кўра Ҳабибуллохон билан алоқа ўрнатмоқчи бўлишганини менга ўзингиз айтудингиз. Ҳабибуллохоннинг эҳтиёткорлиги туфайли бу иш амалга ошмаган эди. Энди уларга ким тўсқинлик қилади? Амирнинг ёнида ким борлигини унутманг. Россиядаги инқилобни газетасида мақтаган одамдан нима кутиш мумкин? Омонуллохоннинг Ленин билан алоқа ўрнатишига шубҳам йўқ. Биздан олмаган ёрдамни, оз бўлса ҳам, улардан олади. Биз бу ерда савдо йўлини беркитсак, Россия орқали Европага чиқади.

— Биз бунга йўл бермасак-чи? Маллисон Кушка, Термиз, Каркини олса, Омонullo дардини кимга айтади? Қафасга тушади-ку? Ана унда истасак дон берамиз, истасак...

— Гап бундай, Гамильтон, вазифангиздан тўймаган бўлсангиз, зийракроқ иш юритинг. Афғонистон Россия билан алоқа ўрнатиш учун бугун бўлмаса эртага ҳаракат бошлайди. Биз бунга йўл қўймаслигимиз шарт. Нима қилишни ўйланг. Операцияга шахсан ўзингиз раҳбарлик қиласиз. Ҳамма чораларни ишга солишингиз мумкин. Амир Олимхонга чопар йўлланг: Карки, Термиз, Кушка йўлларини қаттиқ назорат остига олсин. Тошкентга битта ҳам афғон, Афғонистонга битта ҳам большевик ўтмаслиги керак. Генерал Маллисон Олимхон билан доимий алоқада бўлсин. Яна эҳтиёт чорасини ҳам кўриб қўйинг: Россия билан алоқа ўрнатиладиган тақдирда, — Челмсфорд Гамильтонга саволомуз тикилди, — бу дунёда анқов одамлар кўп, тўғрими, хўш, демак, алоқа ўрнатилган тақдирда, Афғон элчилари орасида ҳам, Рус элчилари орасида ҳам ўз одамингиз бўлиши шарт. — Челмсфорд энди боққа юрмай, сарой томон бурилди. Гамильтон унга эргашди. Челмсфорд зиналардан чаққон кўтарилаётиб, бирдан тўхтади. — Ҳа, айтмоқчи, Олимхон билан Омонуллохоннинг дўстлашувига зинҳон йўл қўйманг, бу ҳам эсингизда турсин.

Челмсфорд юқорига кўтарилганда ичкаридан хизматкор чиқиб, унга думалоқ кумуш патнисда бир парча қоғоз узатди. Ноиби қирол хизматкорга қарамай хатни олди. Аввал безътибор кўз ташлади. Кейин қошларини чимириб, тез-тез ўқиди-да:

— Ана, — деди қўлидаги қоғозни силкиб. Зинадан кўтарилаётган Гамильтон унинг авзойини кўриб тўхтади. — Ана, бир ярим ойга ҳукм қилган амирингизнинг гапларини ўқиб кўринг!

Гамильтон юқорига чаққон кўтарилиб, хатга қўл узатди. Лекин Челмсфорд хатни унга бермай, киноя билан гапира кетди:

— Боғи баландда нутқ сўзлабдилар. Афғонистон бошқа давлатга тобе бўлиб турар экан, подшоҳлик тожини киймас эмишлар. Панжобдан Кашмирга қадар уларнинг ерлари эмиш. Бобокалонларининг лашкарлари босқинчиларга қарши мардона жанг қилган эмиш. Юртнинг озодлиги учун жон қурбон қилишга чақирибди. Бу нима дегани, бияясизми? Урушни биз эмас, улар бошлашмоқчи. Ҳа, ҳа, улар бош-лаш-моқ-чи!! Манг, ўқинг буни, мана бу ерини ўқинг, — Челмсфорд шундай деб бармоғини қоғоз ўртасига нуқди.

Гамильтон пичирлаб ўқиди:

— Инглистон ҳукуматининг барча тобелари, мусулмонлар ҳам, ҳиндлар

ҳам қирол-императорга ҳалоллик билан хизмат қилиб, садоқат билан бўйсиниб келдилар. Бунинг эвазига англизлар на динга, на номусга, на эътиқодга шафқат қилдилар. Аксинча, бераҳмлиқ, зўрлик, бузғунчилик билан тақдирладилар. Менинг Ҳиндистон ишларига аралашиб истагим йўқ. Бироқ ислом ва инсонийлик нуқтаи назаридан қараганда мен Роулэтнинг адолатсиз қонунларига қаршиман. Назаримда ғалаён кўтарган ҳиндлар жуда тўғри иш юритяптилар...»

— Гамильтон, бу сизнинг хатоингиз, — Челмсфорд шундай деб хатни унинг қўлидан юлиб олди-да, ғижимлаб пастга отди. — Одамларингиз ялқов, лапашанг, бефаҳм... — у яна нимадир демоқчи бўлди-ю, сўз тополмади. Тез-тез юриб ичкари кириб кетди.

Гамильтон мармар зинада бир зум ҳаракатсиз турди. У табиатан оғир, босиқ ҳукмдорнинг бу ҳаракатидан ҳайрон эди. Челмсфорд Омонуллохоннинг амир бўлганини эшитгандан бери тутоқади. Унинг бу асабийлашишини кўрган сари Гамильтон ажабланади: Челмсфорд уни ҳозир калтабинликда айблади. Лекин лорд Керзон¹ уни узоқни кўра биладиган мутахассис сифатида қадрлайди. Ҳабибуллохон тақдири «қиморга тикилган» онда Гамильтон ўнлаб гумонларни ҳисоб-китоб қилган, шулар орасида Омонуллохоннинг тахтга ўтириши ҳам мавжуд эди. Шу сабабли бу хабарни хотиржам кутиб олди. Ҳиндистон ҳукмдори эса... «Ҳиндистонни бу пўк юрак билан бошқариб бўлмайди». Гамильтоннинг хаёлига шу гап келди.

Орадан бир ой ўтгач, у Омонуллохонга юборилажак мактуб қораламасини олиб, Челмсфорд ҳузурига кирди.

«Афғонистон амири Омонуллохонга!

Абадий дўстлик ва ўзаро ҳурматга йўғрилган мактубингизни олдик. Отангиз вафотидан чексиз қайғудамиз ва таъзиямизни йўллаймиз. Сизни тахтга ўтирганингиз билан қутлаймиз. Буюк Британия ва Афғонистон ўртасидаги мустаҳкам дўстлик алоқалари марҳум бобонгиз — «миллат ва дин шуъласи», марҳум отангиз — «миллат ва дин зиёси» тузган шартномалар асосидадир. Мактубингиздан менга маълум бўлдики, Афғон ҳукумати бундан кейин ҳам сизга аввалгидай содиқ дўст бўлиб қолади...»

Лорд Челмсфорд мактубни ўқиб, киноя билан деди:

— Ақл билан ёзилибди, маъқул. Аммо... Гамильтон, сиз уларнинг умрини бир ярим ой деб белгилаган эдингиз, эсингиздами? Хўш, энди нима дейсиз? Шу мактуб билан еңгамизни уларни?

— Сэр, маълумотларга қараганда, Омонуллохон чиндан ҳам урушга тайёрланыпти. Қўшинларини уч йўналиш бўйича чегараларимизга ташламоқчи. Бу мактуб вақтдан ютиб, уларни чалғитишимизга ёрдам беради. Улар асосий ҳаракатларни бошлаб улгурмай биз ҳужумга ўтсак, бас.

Бир ҳафталик уруш денг? — деди Челмсфорд яна кесатиб.

— Ҳа, сэр, мен ҳарбий эмасман, бироқ ғалабининг яшин тезлигида бўлишига ишонаман. Аэропланлар Кобулга учиб бориб, бомба ташлаган куниеқ Лондонга хушxabар йўллайверамиз, менга ишонаверинг.

Челмсфорд унга ишонди. Чунки ҳарбий кўмондоннинг фикри ҳам шу эди. Улар ҳаммасини аниқ ҳисоб-китоб қилишди. Улар фақат бир нарсани: ватан ва озодлик туйғуси аэропланлардан ҳам, замбараклардан ҳам қудратлироқ эканини унутишди.

6

Савр серёғин келди. Утган куз совуқ барвақт тушиб, барвақт кўчган қушлар гўшаларига анча ҳаяллаб қайтдилар. Ҳамал гулга ёр бўлиб кўз очгандан бери Омонуллохон хавотирда: самода сузган булут унинг кўзига абри бало бўлиб кўринади. Хешлари унга қилич кўтармай, ноиблари бирин-сирин итоат мактубларини йўлласалар-да, кун ўтган сайин у амирлик тожининг оғирлигини тобора ҳис этарди. Унинг зийрак зеҳни аъёнларининг яқдил эмаслигини ҳам тобора аниқроқ сезарди. Қанотларининг бири амирни учишга чорласа, бири пастга тортади.

¹ Англиянинг ташқи ишлар министри, Челмсфорднинг салафи.

Омонуллохон ҳар тонг аморат девони дан хабар кутади. Ҳиндистон ноиби қиролининг жавобига бир ойдан бери илҳақ. Қайнотаси сардор Маҳмудбек Тарзи: «Челмсфорддан яхши нома кутманг, шимолдаги қўшни билан дўст тутинайлик», деб кўп эслатди. Амир Ҳиндистондан келадиган мактубни кутиб, қайнотасининг таклифини пайсалга солаверди.

Бугун оқшом севалаб ўтган ёмғирнинг салқинида амир саробўстонда сайр қилиб юрарди. Хуфтон ўқиб бўлинган, Кобул аҳлининг аксари эртанги юмушлар ташишида уйқуга кетган. Омонуллохон кипригига уйқу илиниши қийин. У қайнотасини чорлаган. Уни бетоқат кутяпти.

Бемаврид йўқловдан бир оз хавотирланган Тарзи боғда ёлғиз турган куёвининг аҳвол-руҳиясидаги эзгинликни кўриб, ажабланди.

— Сардор, Ҳиндистондан хабар йўқми? — деди амир.

— Хушxabарга умид ҳам йўқ.

— Ажаб... Биз улардан буткул юз ўгирганимиз йўқ, аввалгидай алоқада бўлувимизни маълум этиб эдик-ку, англаб етишмадимми?

— Инглистон сиз сузиб берган ошга қаноат қилмайди. Қозон бошини беринг уларга.

Амирнинг лаблари титраб кетди:

— Акс ҳолда... урушми? — деди оний сукутдан сўнг.

Омонуллохон, яқиндагина отасини уруш очишга ундаган сафдар амирзода, ҳозир ўзининг гапидан ўзи чўчиди. Отасига айб қўйганида, юрт озодлиги, мустақиллигини эълон қилганида ботир эди. Энди «урушнинг ҳиди келиб қолди» деган фаразининг ўзиёқ унга даҳшат бўлиб кўриняпти. Бир неча ой муқаддам озод қабилалар ёрдамида ғанимни тавбасига таянтириш мумкин, деб ҳисоблаган йигит амирлик тожини кийиб, юрт тақдирига жавобгарликни бўйнига олган, бу ишнинг бутун машаққатини сезиб, юрагига ғулғула тушди.

Тарзи — қувғинлик жафосини, мусофирлик тузини тотган, озодлик, муқаддас тупроқ қадрига етган, озод юрт деб жабрлар ўтида жонини ёққан одам, эндиликда донишманд вазир — амирнинг аҳволини яхши тушуниб турар эди. Салтанатни юритиш — Кобулга ноиблик қилиш, ваъдалар бериш эмас. Амир бошига ёғилажак ғавғоларни писанд қилмай тож кийди. Мана энди, илк тўғаноқларга дуч келибоқ гангиб турибди. Шодлик ортидан фиғон кўринур, деганлари шуми ё? Унинг гангиши фақат ҳадиксирашдан эмас. Тарзи амир атрофида Қодир оға ҳазратнинг гирдикапалак бўлишидан хабардор. Куёви билдирмаса ҳам, ҳазратнинг ниятларидан огоҳ. Кунда амирга ҳазрат мисол неча одам таъзимга киради. Неча одам салтанат йўлини кўрсатади.

— Бобокалонларим йўли менга насиб этган экан-да, — деди амир бир зумлик жимликдан кейин, — начора, айёми шабобим барҳам топиб, аморат сийти хусусида қайғурмоқ вақти етибди. Афғонистонни буткул озод кўрмак учун қўлимиздан келганини қилиб, қолганини сарнавишт ҳукмига топшира-жакмиз... Русияга нома битмакни гапириб эдингиз?

— Ҳа, амир соҳиб, мусовида сизнинг назарингизга муҳтож.

— Юринг, — амир шундай деб ичкарига йўл бошлади. Европа усулида жиҳозланган ёруғ, кенг хонага киргач, қайнотасига юмшоқ курсидан жой кўрсатди.

— Қулоғим сизда, сардор, — деди у Тарзининг рўпарасига ўтириб.

Тарзи қўйин чўнтагидан қоғоз чиқариб, кўзойнагини тўғрилаган бўлиб, ўқишга тутинди:

— «Буюк Русия давлати президенти олий ҳазратларига...»

— Давлатларининг номини Шўрави Руси деб эдингиз шекилли?

— Амир соҳиб, давлатларининг номи, шунинг баробаринда аъёнларининг номи бизга аниқ эмас. Номани шу илтифот ила бошламоғимиз мақбул.

— Уқинг.

— «Афғонистон ҳукмдори амир Омонуллохон сизга салом юбориб, соф юракдан ҳурмат билдирур».

— «Биродарлик саломини» деб тузатинг. Шунда илтифотимиз тугал бўлади.

Тарзи маъқул дегандай бош ирғади.

— «Мусибатли воқеа юз берганини, халқимиз кўзидаги нур, динимиз таянчи бўлган олий ҳазрат падаримнинг ўз юртида саёҳат этиб юрган чоғида номаълум жинояткор томонидан ўлдирилганини чуқур, алам ва ҳасрат ила билдираман».

— «Ўзимнинг қадрли ва буюк дўстимга чуқур алам ва ҳасрат билан билдираман», деб, тузатинг.

— «Шунинг билан биргаликда, ҳижрий санасининг 1337 йилида, жумодул аввалнинг 19-кунида, яъни насарий санасининг 1919 йили, 21 февраль кунида мустақил ва озод Афғонистон пойтахти бўлган Кобулда подшоҳлик тожини кийганлигим ҳамда тахтга ўтирганимни сизга маълум этаман...»

Тарзи мактубни охиригача ўқиб бўлгач, иккинчи қоғозни олди:

— Хорижий алоқалар қондасига биноан мен ўз номимдан ташқи ишлар нозирага мактуб битдим.

— Маъқул, сардор. Ҳаяллатмай жўнатиш тадоригини кўриб қўйгандирсиз?

— Фикри ожизимча, энг яқин йўл билан — Мозори Шариф орқали Тирмиз қалъасига етказмагимиз айни муддао бўлар.

— Бу саъйимиз сир тутилмоғи даркор. Русиядан жавоб олганимиздан сўнг ҳаракатимизни ошкор этамиз. Мактуб иттифоқий одамлар қўлига тушмаслиги шарт. Аморат девонидаги ишончли одамлардан бирини танланг. Унинг ёнига... — амир бир зум ўйланди, — ёдингиздами, Кобулга ноиб эканимда бир соварни айтиб эдим. Номини эслайсизми?

Тарзи елка қисди.

— Мен ҳам унутибман. Уни ҳузуримга чорлайман, деб эдим. Шу ёвқур соварни топмоқ лозим. Ҳа, Чораймоқдан эди. Муслумоншева йигит, бир бақамти бўлсангиз кифоя, билиб оласиз. Икки нотаниш йигитни йўлласангиз, бир-бировидан ҳадиксираб, хоин бўлса-да, ўзини тийиб, ниятига ета олмайди. Алқисса мактубимиз эсон-омон етиб боради.

* * *

Ғуломқодир бомдодни ўқиб бўлиб азма тасбиҳу мусаллога шайланганида уни йўқлашди. «Азҳару мин аш-шамс амир Омонуллоҳон» ҳузурига ошиқиш зарурлигини билиб ҳам ажабланди, ҳам бир оз хавотирга тушди.

Амир саройида хуштаъм таомлар билан қорнини тўқлаб олган Ғуломқодир кун ёйилмай туриб, нотаниш ҳамроҳи билан биргаликда Мозори Шариф сари от солди. У амир билан кўп суҳбатлашмади. Омонуллоҳон гапни қисқа қилди. Ғуломқодир унга эътироз билдириб, мақсадини билдиришга журъат этди. Амир унинг гапларини инobatга олмади.

«Зимманга юкланган юмушни ўринлатувинг Инглистоннинг ўн пултон сарбозини маҳв этмак ила баробар» деди.

Балки олиб кетаётган номаси ғанимнинг буткул лашкарини қириб юборар, бундан Ғуломқодирга не фойда? Сарик юзли бу нобоплардан бирининг қонини ўз қўли билан тўкмас экан, қасос ташналиги босилмайди. Бунга амир тушунмади...

Ғуломқодир нима қилсин, амир фармони вожиб. Ҳамроҳини танимади. «Бу вазифани саройнинг ишончли одамларига эмас, нечук менга топширишди? Мен ҳамроҳимни пойлайманми ё у меними?» деган хаёл то Мозори Шарифга қадар, ундан дарёга етиб, кечиб ўтиб, русларга рўпара келгунга қадар тинчлик бермади. Алоҳа, бир умрга жумбоқ бўлиб қолди.

Дарёдан сузиб ўтишгач, уларни Термиз қалъасига олиб боришди. Ғуломқодир гапирди, руслар гапиришди, бир-бирларига тушунишмади. Тилмоч келгандан кейингина ҳар икки томон энгил тортиди.

Қалъа комендант амирнинг муҳри босилган мактубни олиб, дарҳол инқилобий ҳарбий қўмитани йиғди. Муҳрга қараганда муҳим ҳужжат эканини, уни Бухоро амира ерларидан омон-эсон олиб ўтиб, Тошкентга етказиш зарурлигини айтди. Бир қанча таклифлар муҳокама этилди. Олимхон сорбозлари темир йўлни кўп ерларда бузиб ташлаган эди. Шу боис тўрт киши дрезинада Тошкентга йўл оладиган бўлди.

— Жавобни кутасизларми? — деди комендант, элчилар ҳузурига чиқиб. — Биз уни Тошкентга жўнатамиз.

— Биз-чи? — деди Фуломқодир.

— Сизни юборолмайман. Йўл хатарли. Истасангиз шу ерда кутинг.

— Мен кутаман, — деди Фуломқодир.

Шундай қилиб Фуломқодир Термизда қолди. Ҳамроҳи эса изига қайтди.

III БОБ

Айрилиқ ўти

1

Бу нима: тушими ё ўнгими? Наҳот бир тирик жонга шунча ғам раво кўрилса?! Наҳот одам бу кўргуликларга чидай олса? Бу митти юрак ўзига шунча ситамни қандай сиғдиради? Бу қайғуларга чидаш бергандан кўра ёрилиб кета қолмайдими, уни азоблардан қутқара қолмайдими?

Ҳеч ишонгиси келмайди. Кенжаси ҳали ҳам уйда Каласнинг қулупнайини кутиб ўтиргандай. Ҳовлига қадам қўйиши билан «адажоним келдилар» деб маҳкам қучоқлаб оладигандай...

Тақдирини, эндиги ҳаётини остин-устун қилиш учун бир кеча кифоя қилдими? Унда кимнинг қасди бор экан? Қасд қилган номард, ўзига рўпара келмайсанми, пичоғингни кўксига санчмайсанми, санчиб-санчиб хуморингдан чиқмайсанми. Шу болаларнинг ҳаёти учун бир эмас, ўн жони бўлса ҳаммасини бермасмиди. Пичоғингни санчиб, бураб-бураб олаётганинда фикр этмаган бўларди-ку...

Каласга кетаётганда гуллаб турган хонадони ҳувиллади.

Ижара уй қидириб юрган одам узоқлашгач, сафарга чиқишга оёғи тортмай қолган эди... Ҳатто Эски жўвага бориб, отга минганида ҳам уйига қайтгиси келувди. Қайта қолмайдими, болалари билан бирга ёниб кета қолмайдими?..

Кўнгли хижил бўлса ҳам, қоронғи тушгунча етиб олай, деб отни қичаб ҳайдаган эди.

Бора боргунча йўл четларидаги хароб бостирмаларни, бостирмалар атрофида юрган бечораҳол одамларни кўриб, Асадулланинг ичи ачишарди. Сомон сувоқ бостирмаларнинг ҳар биридан нола эшитилгандай бўларди. Шундай серҳосил ерларда деҳқон ночор яшаса?! Узи экиб, ўзи ўриб, ўзи янчган донга зор бўлса? Халқ нон йўқлиги учун оч эмас. Доннинг бойлар омборида чириб кетаётгани учун оч.

Ҳуррият бахт бераман деганда, уруш қўзғалиб, халқнинг аҳволи баттар ёмонлашди. Онаси оқча, тоғаси олтин, отаси чўнтакдаги червон бўлган бойларнинг жон таслим қилиши халққа оғир тушди. Булар пулларни аскар қилиб, бирини арслон, бирини қоплон, яна бирини мисли аждар деб билиб, муз қалъада жон сақламоқчилар. Офтоб тиғига дош берувчи муз бўлмаганидек, ҳурриятга тўсқинлик қилувчи куч дунёда йўқлигини англаб етмаяпти бу нодонлар. Муз қалъа эриб битгунга қадар халқ абгор бўлмаса эди...

Каласга бораётган Асадулла шуларни ўйларди. Қишлоққа кираверишда тўхташга мажбур бўлди; тарвақайлаб ўсган бир туп ўрик дарахти остида оқ яктак, оқ иштон кийган ялангоёқ чол йигирма қадам нарида жовдираб турган болаларга қараб бақирар эди:

— Хонумонимни куйдирасанларми? Шунга ҳам кўп кўрасанларми! Инсоф борми сенларда?!

Бошқа вақт бўлганида Асадулла чолнинг бу қилиғидан ранжирди. Чунки қариялар меваларни болалардан ҳеч қизғанишган эмас. Бола-бақра тош-кесак отавергач, ёлғондан пўписа қилиб қувишган. Ҳозир эса... чол астойдил ҳайдаяпти.

Асадулла отдан тушиб, чолга салом берди. Чол батартиб кийинган, истараси иссиқ бу одамга ажабланиб қараб қолди.

— Отахон, болаларни қарғаманг. Билмай қилишган бу ишни.

Чол ўз ишидан ўзи уялдими, бошини сарак-сарак қилиб, кўзини олиб қочди.

— Хўп гапни айтдингиз-ку, а, қарғаган бўлсам тил учида қарғадим,

азбаройи... майли, еганлари ош бўлсин илойим. Кўз тикиб турганимиз шуда. Уйимда егулигим бўлса, худо берган неъматни қизганиб барака топармидим? Мулла одамга ўхшайсиз, аҳволимиз маълумдир сизларга?

— Аҳволингиздан хабар олай, деб келдим. Ижозат берсангиз, шу супангизда нафас ростласам, — Асадулла шундай деб отнинг оёғини тушовлади.

Чол уни нураб ётган супага бошлади. Титилиб кетган бўйра устига ўтирдилар. Чол қуроқ дастурхон ёзиб, сопол тақсимчада думбул ўрикдан қўйди. Асадулла халтадан иккита нон, бир бўлак қанд чиқардида, битта нон билан қандни чолга узатиб: «Ичкарига беринг», деди. Қария нонга хижолат билан қўл узатди.

— Узингиз сафарда экансиз, тақсир, насибангизни яримта қилиб...

— Олинг, отахон, олаверинг, йўл юрганнинг насибаси йўлда, териб еяверади.

Қумғон қайнади, чой дамланди. Асадулла қарасаки, чол қимтиниб ўтирибди. Уни гапга солиб, чалғитмоқчи бўлди:

— Отахон, давру давронлар ўзгариб кетди, туриш-турмушингиз қалай бўляпти?

Чол оғзидаги нонни қулт этиб ютди.

— Бу йил яратганнинг раҳми келди шекилли, сал дуруст.

«Яратганнинг раҳми келди» деган гапни эшитиб, Асадулла мийиғида кулиб қўйди.

— Ерларни мусодара қилишдими? Сизга қанча тегди?

— Пешонамизга битган, худо берган бир парча еримиз бор. Мусодара ерлардан бизга ҳам бердилар. Олмадик. Суриштираман, десангиз, кўпчилик олмади. Ут босиб ётибди ерлар.

— Нимага?

— Сабаби кўп, тақсир.

— Сиз шу сабабларни менга айтинг-да. Мендан чўчиманг, ниятим гап ўғирлаш эмас. Биз ер ишлаганники бўлсин, бой фақирнинг қонини сўрмасин,

деб инқилоб қилдик, ерларни тортиб олиб сизларга бердик. Бу учун қон тўқдик, то ҳануз қон тўкиляпти, қадрдон дўстларимиздан жудо бўляпмиз. Сиз эса бойга хизмат қилиб юриб, энди ўзингиз учун ишлагингиз келмайди.

— Ундай эмас, тақсир. Асти ундай эмас. Айт десангиз, айтай: бугун бойнинг ерини олсак, эрта бой қайтса, шўримизни қуритмайдими?

— Бой қайтмайди, бунга йўл қўймаймиз. Ҳукумат ишчи-деҳқонники, бойники эмас. Мана мен ҳукумат аъзосиман. Сиз нуқул тақсир, тақсир дейсиз. Мен сиз билган тақсирлардан эмасман. Аслини сўрасангиз, иморатсоз устаман. Юртни бошқараётганлар сиз билан менга ўхшаган одамлар.

— Бу гапларни хўп эшитганмиз. Барибир юрак дов бермайди-да. Юрак дов бергани билан, чўпчак айтсангиз, экин бўлавермайди. Ерга қараш учун отулов керак. Беш панжа билан шудгор қилолмасак... Билмадим, нима бўляпти ўзи, астафируллоҳ, охир замон деганлари шумикин?

— Охир замонингиз нимаси, янги замон бошланяпти. Янги, озод, ҳур замон бошланяпти. Давру даврон сурадиган замон бошланяпти. Бу замоннинг қадрига сиз билан биз етмасак, уволи тутади. Ҳаракат қилиш керак, жон куйдириш керак.

— Хўп гапларни гапиряпсиз-да, тақсир, — чол шундай деб бўшаган сопол пиёлани тўнтариб қўйди.

— Сиз нондан олинг, гапга солиб, чойдан қўйдим-ку сизни.

— Қуллуқ, тақсир, қориннинг хархашаси тинди. Камбағалнинг тўйгани — чала бой бўлгани, Чала бой бўлдиқ бугун. Сизларнинг қадамларингиз ёқиб, чин бой бўлиб кетсак ажабмас... Энди... мени гапга солганингиз билан, сезиб турибман, бир юмуш билан келгансиз бу томонларга.

— Уч-тўрт деҳқон тўппа-тўсиндан омонатини топширган эмишми?

— Ҳа... — чол афсусланиб бош чайқаб, соқолини тутамлади. — Баҳорда янги ҳукумат ер берган эди. Одамлар, «қарғиш теккан, олманглар», дейишибди. Ужарлигимиз ё, билмадим, бошқа сабабми, бошларини еди-да. Жўжа-бирдай жон эди ҳаммаси.

— Кимнинг ерлари эди?

— Тошкентлик Миён ҳазратники.

Бу гапдан сўнг масала ойдинлашгандай бўлди. Миён ҳазрат... Асадулла уни яхши билади. Сибирга сургун қилингунга қадар кўп дуч келган унга. Янги мактаб деса қузғундай учиб келиб, яксон қилгучи зот эди у. Ҳуррият арафасида «Шўрои исломия» шу ҳазратнинг истаги билан иккига бўлиниб, «Уламо» юзага келди. Асадулла ўшанда «вабодан ҳам, ўлатдан ҳам баттар жамият» деб баҳо берган эди унга. Энг муҳими... «Уламо» Асадуллани ўлимга ҳукм қилганда шу ҳазрат оқ фатиҳа берган эди.

Қўқон мухторияти барҳам топгач, ҳазратнинг ҳам нафаси ўчган эди. Ё ўлган, ё қочган, деб тахмин қилар эдилар. Унинг собиқ ерларида деҳқонларни тўсатдан ўлиб қолишлари, «қарғиш теккан ер» деб овоза тарқалиши Асадулла-да шубҳа уйғотди. Бу ҳазратнинг ишими ё номаълум қавакларда жон сақлаётган муридлариникими, шуни билмай ҳайрон эди.

Асадулла қоронғи тушгани учун қишлоқ ораламади. Чол билан шу супада ётиб қолди. Азонлаб туриб, уйма-уй юрди. Сўраб-суриштирди. Ҳамманинг оғзида бир гап: қарғиш теккан ерда ишламасликлари лозим эди... Асадулла бу гапларни эшитгани сайин кўнглига хавотир ораларди. Деҳқонларнинг бирдан шайтонлаб, жон беришлари уларнинг заҳарланганликларидан далолат эди. «Уламо»нинг қолган-қутгани шу ишга астойдил бел боғлаган бўлса, уларнинг пайини қирқиш қийин. Одамлар ерларга қарғиш текканига ишониб, далага чиқмай қўядилар. Оқибатда минглаб таноб ер қаровсиз қолади. Юртга кутилмаган қаҳатчилик човут солади.

У ҳурриятдан кейин ҳамма нарса ўзгаради, яхши бўлиб кетади, деб бекор кутган экан. Мальунларнинг мальунлиги ўзгармай қоларвераркан. Кийимлар бошқа, муомалалар бошқа, аммо деҳқон ҳақиқат нимадалигини билолмай ҳануз ҳайрон.

Асадулла ўзича шу хулосага келиб, шаҳарга қайтди. Кун тик келганда Тошкентга кирди. Хулосаларини баён қилиш мақсадида тўғри Марказий Ижроқўмга учраган эди, унга «тезда уйингизга боринг», дейишди. Бу гапни эшитиб, юраги шиғ этиб кетди. Нимага шундай бўлганини ўша топда билмади.

Туркижроқўмдан автомобилда йўлга чиққан Асадулла уйга етиб келгач, қорайиб турган деворларни кўрди-ю, эси оғиб қолаёзди. Шошилганидан автомобиль эшигини қандай очишни билмай тимирскиланди. Ҳайдовчи чаққон пастга тушиб, эшикни очмаганда анчагача шундай ўтириши тайин эди. Пастга тушгач, тўпланиб турган одамларга қаради. Кўз олди қоронғилашганидан уларни дафъатан танимади. У ўша одамлар орасидан хотини, болалари ажраб чиқишини кутди. Лекин улар кўринмади... хотини, болажонлари кўринмади... «Кулупнай олиб келинг» деб қолган кенжаси кўринмади...

— Қани, улар... болаларим қани?!

У назарида жон ҳолатда, бор овози билан бақирди. Аслида эса бу дардли сўроқ титроқ лабларидан базўр учди. Уйига талпиниб, югурмоқчи эди, тош қотган оёқларини қимирлата олмади.

Кимдир унга далда берди — сўзлари қулоғига кирмади. Бошқалар ҳам унга бир-бир яқин келиб гапирдилар. Бу гапларни ҳам англамади. У ҳозир бир нарсани аниқ биларди: уйи ёнган. Хотини, болаларига бир нима бўлган. Нима бўлган: куйишганми? Шифохонага олиб кетишганми уларни? Асадулланинг кўз олди бир оз равшанлашди: дарҳақиқат, енгил-елпи куйган бўлса, даволагани олиб кетишгандир... Ўзини ўраб турган одамлар кўзидаги мунгни кўриб, бирдан томоғига нимадир қадалди. Билагидан ушлаб турган одамни таниди: Шувалов. Қўқондаги жангларда топишган, бирга яраланиб, бирга даволанган, бир йил ичида синашта бўлиб қолган дилкаш дўсти. Шувалов уни уйи томон бошлади. Асадулла унга суюниб оғир-оғир қадам босарди. Бошқалар турган ерларида қолишди.

Аввал ҳовлига кирдилар. Кечагина бу ҳовлида атиргулнинг дастлабки ғунчаси лаб очган эди. Қадростлаб, шохлай бошлаган райҳонлар ҳиди атрофга тараларди. Энди ҳаммаси топталган. Ўтқи ўчиришаётганда пайҳон қилиб ташлашган. Ҳозир Асадулланинг кўзига булар кўринмайди. Ҳозир унинг кўзи уйга олиб кирувчи эшик ўрнида. Назарида бу эшик ўрни эмас, балки ўлим ғорига бошловчи қора туйнук бўлиб кўринди.

Шувалов уни уй ичига эмас, ҳовли этагига, меваси пишай-пишай деб турган баҳайбат балх тут томон бошлади. Тут тагидаги супага бўйра солинган. Унда нимадир дўмпайиб турибди, устида анча уринган чойшаб. Асадулла ёнидаги одамни нари итариб, супа томон юлқинди. Оёқлари чалишди. Супага етиб келиб чойшабни тортди...

Жизғанаги чиқиб кетган хотини, болалари акашак бўлиб ётишарди. Кенжаси онасига қаттиқ ёпишган. Уни ажрата олишолмаган шекилли... Уйқусида онасини ачомлаб ётишни яхши кўрарди. Шундай ётибди.

...Ҳали ўт тўла ўчмай туриб, уйга биринчи бўлиб Шувалов отилиб кирган эди. Аланга босилгани билан ҳали ёғочлар писиллаб оқиш тутун чиқарарди, бу тутунда уй ичини кўриш маҳол эди. Шуваловнинг кўзи бурчакдаги қорани илғади. Яқин бориб қаради: ўртада она, атрофида болалари. Она товук жўжаларини қаноти остига яширгандай Ҳожияхон ҳам болаларини қучоқлаб олган...

Шуваловнинг кўргани шу. У ҳали эшик, деразалар олдига ғўзапоялар уюлиб, устига ермой сепилиб ёқиб юборилганини, ичкарига тутун ўрмалаб кириши ҳамон Ҳожияхоннинг уйғонгани, болаларини уйғотгани, йўл тополмай ўзини ҳар ён ургани, болаларнинг аввал қўрқувга тушиб, сўнг жон аччиғида фарёд урганларини у билмайди...

Асадулла супага чиқди. Хотини ёнига тиз чўкди. Бирдан атроф қоракуяга айланди-қолди. Нафаси тикилди. Қулоғи шанғиллади. Сўнг шанғиллаш тинди. Атроф сокин... Тиқ этган товуш йўқ. Кўз олдидаги қоракуя ҳам йўқолди. Ҳамма ёқ оппоқ... оппоқ... Ҳеч нима кўринмайди. Атрофда ҳеч нима йўқ...

Тоспиталдаги врачлар, Асадулла учинчи куни ҳам ҳушига келмагач, ундан умид уза бошлаган эдилар. Лекин дорилар эм бўлдимиз ё чиниққан аъзолари дардни енгилга эришдимиз, ҳар ҳолда тўртинчи куни у кўзини

очди. Бадани зирқиради, мияси ғувиллади. Бирон нимани дафъатан англай олмади. Сибирдалигида ёмон туш кўрганда шундай бўларди. Бугун тушида нимани кўрди? Уйи... ёнган уйи... болалари... Эслади. Ҳаммасини эслади. Супани, супадаги хотини, уни қучоқлаган кенжаси.

У инграб юборди.

Асадулла кўзини очганда навбатчи ҳамшира докторга югурган эди. Доктор кирганда Асадулла яна беҳуш ётарди. Доктор унинг билак томирини ушлади. Ҳамширага саволомуз қаради.

Бир оздан сўнг Асадулла яна кўзини очди. Бу сафар миясидаги ғувиллаш камайган эди. Доктор ўткир ҳид тарқатаётган суюқ дори тутди. Қуруқшаган лаблар унга итоат этмади. Дори тўкилиб, жағидан томоғига оқди. Доктор уни суяб, қаддини кўтарди. Асадулла кўрганлари тушими ё ўнгими эканини сўрамоқчи бўлди. Бироқ тили айланмади.

Кейинги кунларни бир ҳушидан кетиб, бир ўзига келиб ўтказди. Аъзолари аста-секин ўзига бўйсунга бошлади. Икки ҳафтадан сўнг ўзини тетик сезиб, ўрнидан турди.

Унинг олдига асосан Шувалов келарди. Асадуллани мутлақо қизиқтирмайдиган аҳамиятсиз воқеаларни гапира-гапира чиқиб кетарди. Унинг шошиб турганини Асадулла сезарди. Ҳозир ЧК ходимининг касални йўқлашдан муҳимроқ ишлари бошидан ортиб ётибди. Шу сабабли ҳам Асадулла уни тутиб турмасди. Шувалов ҳар сафар Асадулла бўлиб ўтган мудҳиш воқеалардан сўз очармикин, деб чўчирди. Бу воқеани эслаш, ҳаяжонланиш, Асадуллани яна тўшакка михлаши мумкин эди. Бу воқеа ҳақида сўз очила бермагач, Шувалов, наҳот бутунлай унутган, хотирасига бир нима бўлдими ё, деб ўйларди. Сўнг унинг ботиқ кўзларидан нур қочганини, баъзан бир нуқтага тикилиб ўйга ботганини кўриб, унинг иродасига қойил қоларди.

Асадулланинг хотираси жойида эди. Мудҳиш манзарани унутгани йўқ эди. У ҳамма нарсани эсидан чиқариши мумкин, аммо бунисини унутмайди. Ҳатто орадан йиллар ўтиб, сўнгги нафаси чиқаётганда эслайдиган нарсаси ҳам шу бўлади. Кўз олдига қора парда тортилганда жизғанаги чиққан хотини, унга ёпишган кенжатоғи кўринади. Қаттиқ уф тортади. Кейин икки кўзидан икки томчи ёш сизиб чиқиб ёноғига думалайди...

У энди ўлим ҳақида ўйламайди. Чунки бу ҳақда ўйлаш — ўлимдан кўрқиб демак. Асадулла бу кўрқув майдонидан ўтиб бўлган. У кўпроқ қотилнинг кимлигини ўйлайди. Ҳар сафар кўз олдига ижарага бошпана қидириб юрган айиқдай йигит келади. «У-ку бажарувчидир. Уни йўллаганлар ким?» Асадулла баъзан «Уламо»нинг ҳукмини эслайди. Бу ҳукм ўн еттинчи йилнинг ёзида ўқилган эди. «Орадан икки йил ўтиб... Болаларимда нима гуноҳ эди? Ё уни ҳам уйда деб гумон қилишганими?... Икки йилдан сўнг ҳукмни ижро этиш уларга нима сабабдан зарур бўлиб қолди?...» — Асадулла турли тахминларга борарди. Фақат қотилликдан мақсад — Афғонистонга боражак ваколага тўсқинлик экани ҳақидаги ўй миясига келмас эди.

4

Миркомилхожи кулини кўкка совур, ном-нишон қолмасин, деган гапни айтганда, Муҳиддин буйруқни айнан адо этар, деб ўйламаган эди.

Миробод маҳалласидаги фожеа тафсилоти Себзорга етиб келгач, бой эсанкираб қолди. Асадулланинг тирикчилигини эшитгач, ҳатто кўрқиб кетди. Бу ишни Муҳиддиннинг ўзи эмас, кўкчалик чапанлар қилганини билгач, кўнгли сал жойига тушди.

Муҳиддин Асадулла билан учрашганидан кейин муюлишдаги пахса деворга суяниб турган йигитга яқинлашди.

— Уша одамни таниб олдингми? Ҳали кечроқ уйига қайтади. Қайтганидан кейин бошлайсанлар. Овоз чиқмасин. Сен шу уйдан кўз узмайсан. Менинг кимлигимни биласан, а?

Бу гап хотинини бой берган қиморбозга малол келди.

— У, манам юрибман эркакман, деб, жа тупроққа қориштирворманг, ока! Муҳиддин унинг елкасига уриб қўйди.

— Йигитлигинга борман-да.

Муҳиддин қиморбозларнинг бир сўзли экани, айтганидан қайтмасликларини биларди. Шу учун хотиржам эди. Оқшомда яна тўрт қиморбоз сомонбозга келди. Улар аравага ғўзапоя босиб Мирободга жўнашди.

Қоровулликка қолган йигитнинг кўзи кўчага тикила-тикила толди, юраги сиқилди. Охири бор-е, деди-ю, самоворхонага кириб, пиёлага кўкноридан эзиб, ичиб олди. Ғира-шира қоронғида самоворхонада нимадир шарақ этиб, кайфини учуриб юборди. У шошиб ўрнидан турди-да, Муҳиддин тайинлаб кетган жойга жўнади. Атрофга тим қоронғилик тушганда арава ғилдираklarининг ғижирлаши эшитилди.

— Келдими?

— Келди. Уйида хотинини кучоқлаб ётибди...

Тун ярмидан оққанда Асадулланинг уйида аланга кўтарилди...

Муҳиддин Асадулланинг қандай тирик қолганини билмайди. Қоровулликдаги йигит юз қасам ичсин, минг қасам ичсин, фойда бермади, барибир асфаласофилинга жўнади. Бошқалар ўз ишини билиб қилган эди. Муҳиддин уларга тегмади.

Миркомилбой Муҳиддиннинг Асадуллага дуч келиб қолганидан беҳабар эди. Агар буни билганда, сафар тадоригини тезлатарди.

Асадулланинг тирик қолиши унинг режаларини кўп ҳам ўзгартирмади. У тирик қолгани билан бу мудҳиш воқеадан кейин ўзига келиши қийин. Агар большевиклар шошилаётган бўлсалар, уни кутишмайди. Урнига бошқа одам жўнайверади. Нафсиламрини айтганда, Кобулга кимнинг бориши Миркомилбойни унчалик қизиқтирмайди. У ўз вазифасини билади: у амир билан суҳбатлашиши керак. Нимани гаплашишни ўзи билади. Хаустоннинг йўриғидан чиқиб, ўзига керакли гапларни айтади. Сунг ўғилларини олиб, уйига қайтади. Ҳа, албатта қайтади. У бир чўқишда қочадиган хўрозлардан эмас. Ҳали Тошкент кўчаларида керилиб юришига ишонади.

Энг муҳими у ҳозир Бухорога бешикаст этиб олиши керак. Қайтишида очик эшикдан беҳавотир кириши учун ҳозирдан ишни пишитди — масжидда «худо яна кўнглига ҳаж қилишни солганини» айтди. Муҳиддин эса Миён ҳазрат тирик эканлар, беш-ўн муридлари билан Афғонистонга кетмоқчилар, деган гапни уч-тўрт одам орасида маълум қилди. Хабарнинг қанот чиқаришига шунинг ўзи кифоя эди.

Миркомилбойнинг режасича, Муҳиддин азроилга ҳам пичоқ тортиб юборишдан қайтмайдиган беш-ўн ишончли йигит билан қанотига кириши керак. Яна бир гуруҳни — Афғонистонга борувчи муридларни ҳам ўйлаб қўйган. ЧК тузоқ қўйган бўлса, шулар тушади. Гуруҳбоши ҳам аниқ — Талъат махсум деган бетаин жаҳид. Ҳали унга қўшилиб, ҳали бунга қўшилиб гангиб юрибди. Миркомилбой Хаустондан билган бир-икки сирни унга айтиб қўйса, бас. Қўлга тушиб, қийноққа чидамай гуллайдими-ю, тамом вассалом. Унга чиппа-чин ишонишади. Миркомилбойнинг бориб-келуви хамирдан қил суғургандек осон кўчади. «Икки марта ҳаж қилган» ҳожининг эътибори ошса ошадики, камаймайди. Ёлғонни эса... худонинг ўзи кечираверади.

Асадулла госпиталда шифо топаётганда Миркомилбойнинг ўй-хаёли шу эди.

5

Докторлар хатар орқада қолди, энди бемор одамлар орасида кўпроқ юрса, хотиралардан пича узоқлашади, хаёли фақат даҳшат билан банд бўлмай, иш билан овнади, деб унга рухсат беришди.

Асадулла Туркижроқўмдан юборилган автомобилга ўтирмай, уйига пиёда кетди. У уй ўрнида харобани кўраман, деб юрак ютиб борган эди. Кўчасига бурилиб қараса-ки, уйи ўша-ўша турибди — деворлар оқланган, атроф саришта. Фақат... болохона йўқ.

Эшик оғзида туриб қолди, ичкарига киришга юраги бетламади. Бирдан ҳовлида кимдир челақни тепиб юборгандай бўлди. Биров гапирди. Ҳатто... кенжатоий шод қийқирди шекилли? Челақни шу болажони тепиб юбордимми?

Наҳот... ҳаммаси туш бўлса... Наҳот хотини, болалари тирик?! Унинг касалхонадан қайтишини кутишяптими?

Асадулла нафаси қайтиб, эшикни шарт очиб, ичкарига қаради. Ҳовли ўртасида челак кўтарган Шувалов турарди... Ҳовлига қадам қўйиб, этак томон кўз ташлади: супа ҳам ҳувиллаган.

Шувалов у билан саломлашди-ю, ортиқ гапга тутмади. Самовар ўтхонасига тараша ташлаб, пуфлай-пуфлай ўт олди.

Уйга қараса ҳам, супага кўзи тушса ҳам, Асадулланинг юраги зирқирарди. Бу ердан қочиб кетгиси келарди. Лекин бу оний туйғу эди. Ахир бу ерлардан қочиб, қайга ҳам кетарди. Даҳшатдан далолат бериб турувчи бу иморатдан-ку қочиб узоқлашар, аммо хотираларидан қайга қочади, нимага қочади? Мудҳиш кечмиш ёнида ширин хотиралари ҳам бор-ку, улар уйга қўшилиб ёниб, кулга айланмаган-ку?!

Шувалов айвонга жой қилди. Асадулла зинага оёқ қўя туриб беихтиёр шифтга қаради. Ўзи ҳафсала билан терган тоқилар ёниб битган. Энди тоқи ўрнига дуч келган қинғир-қийшиқ новдалар ташланиб, устига лўмбоз бостириб қўйилаверилган. Айвон шифти билан девор бирлашган жойда қалдирғочнинг ини йўқ. Уйлари куйиб, қаёқларда чирқираб юришган экан? Тухумига илҳақ илон-чи? Жон сақладими ё куйиб кетдими? Қалдирғоч палапонини очганда... қутқара олардими ё...

Тўшалган кўрпача нотаниш. Бироқ... чойнак-пиёлалар ўзлариники. Ҳожияхон шу чойнакда чой дамларди, шу пиёлалардан бирига қуйиб узатарди. Анави лабига ғазал битилган хитой пиёласини болалари талашишарди. Унга кўпроқ оиланинг эркатойи эга чиқарди...

Йўқ, Асадулла чой ича олмади. Дўстининг кўнглини ранжитмаслик учунгина пиёлани кўлига олди. Пиёланинг иссиғи Ҳожияхон кўлининг тафтидай туюлди унга. Уша кунни эрталаб пиёлада чой узатиб, «ҳадеб ўзингизни ўтга-чўққа ураверманг», деган эди. Шундай деб... ўзи ўт ичида қолди.

Шувалов бир ҳафтадан бери шу уйда яшаётганини, Асадуллага малол келмаса, бундан кейин ҳам шу ерда қолиш нияти борлигини айтди. Асадулла унинг нима сабабдан бу қарорга келганини ўйламади ҳам, «истагингиз» деб қўя қолди.

Уй ичкарасидан ҳали тутун, оҳак ҳиди анқиб турарди. Шунинг учун Шувалов айвонга жой солди. Асадулла гўё меҳмондай эди, хизматни Шувалов қиларди.

Асадулла тонгга қадар чўғ устида ётгандай бўлди. Тонгга яқин кўзи илинган экан, қалдирғочнинг вижир-вижиридан уйғониб кетди. Шарт кўзини очиб, шифтга қаради. Назарида илоҳ тоқилар орасидаги тешикдан чиқиб, қалдирғоч инига ҳамла қилаётгандай эди. Шифтда илонни кўрмади. Аммо қалдирғочнинг овозини аниқ эшитди-ку? У қани? Бир вақт айвонга қалдирғоч учиб кирди. Енгил сузиб, шифтга яқинлашди-ю, яна тезгина ҳовлига отилди.

Шувалов енгил хуррак отиб ухларди. Асадулла ўрнидан туриб, ҳовлига тушди. Кўтарилаётган қуёшни энди кўраётгандай машриққа тикилиб қолди. Кейин оёқ остига қаради. Топталиб синган атиргул танасидан янги навдалар чиқа бошлабди. Илдизи омон қолган райҳонлар ҳам навда чиқарай деб қолибди. У ер-бу ерда кўкатлар бош кўтаряпти. Улар орасида ўтган кунлар шарпаси сассиз ивирсиди. Сўнг янги оқланган уй деворларига урилиб, жаранглади. Шундай жарангладики, Асадулланинг қулоғи қоматга келиб, чайқалиб тушди. Хотиралар оқими тошиб, дилини овлаб, талашиб, қора ўпқонга тортаётганда бирдан кўзи ошхона ёнидаги кетмонга тушди. Лойхонада ишлатилганича қолиб кетган кетмонни занг босган эди. Асадулла чўп олиб, кетмонга ёпишган лойни кирди, сўнг атиргуллар атрофини юмшатди. Қўшни девори остидаги кўмилиб қолган қувур оғзини очди. Кейин кўчага чиқиб, сув бойлади. Дам ўтмай гулзорга сув оқди.

Шувалов ўрнидан туриб, Асадулланинг ҳаракатларини кузатиб, кўнгли равшанлашди. «Ҳар ғамнинг поёни, ҳар аламнинг охири бўлиши керак-да, ўзи», деб ўйлади.

— Дехқончилик зўр-ку, Мираъламович! — деди қувноқ оҳангда.

— Ҳа... ерга қарамаса увови тутайди, — Асадулла шундай деб, қаддини

ростлади. Анчадан бери бундай иш қилмаган ва бедармон эканидан ҳансираб қолган эди.

Шувалов энди нима деб кўнглини кўтаришни билмай турганда Асадулла айвонга яқинлашиб, ўзи сўз очиб қолди:

— Виталий Сергеевич, сиз Афғонистонга жўнашингиз керак эди-ку?

— Шу ҳафта ичи афғонлар келиши керак. Шунини кутишяпти шекилли. Кейин... Москва Хмариннинг номзодини ҳам тасдиқламаган.

— Тасдиқланмаслиги ҳам мумкин... Виталий Сергеевич, вакола ҳайъатини нимага асосланиб танлашган, билмайсизми?

Шувалов Асадуллага қараб кулимсиради:

— Сен Марказий Ижроқўм аъзосисан, мен оддий чекистман, ҳайъатни Марказий Ижроқўм тасдиқлаган, демак, бу саволни мен сенга беришим керак.

— Мен бир одамнинг кўшилишига қарши чиққан эдим. Ушинскийнинг кимлигини биласизми? Собиқ эсер. Ун еттинчи йил ёзда мен у билан жазо отрядини кутиб олганман. Биз Коровиченконинг солдатларига Тошкентдаги вазиятни тўғри тушунтиришимиз лозим эди. Солдатларни «Тошкент каллаке-сарларга тўлиб кетди», деб ишонтаришган экан. Мен бир томондан вақтли ҳукумат найрангларидан гапирсам, бу одам большевикларнинг ғояси пучлигини гапирибдилар. Охири бир поручик менга, қай бирларингга ишонайлик, деб қолди.

— Мираъламович, бу икки йил аввалги гап. Замон ўзгарди, одамлар ўзгарди. Балки Ушинский ҳам... Унда шахсий адоватинг йўқми ўзи?

Асадулла қўлидаги кетмонни жаҳл билан нари отди-да, шахт билан юриб, Шуваловнинг рўпарасига келиб тўхтади.

— Шахсий адоват... Сиз ҳам шундай ўйладингизми?.. Агар билсангиз... мен мана бу томирларимни, — Асадулла шундай деб билагини кўрсатди, — инқилобнинг томирларига улаганман. Шахсий адоватга қулоқ тутиб юргандан кўра пана-панада тўппонча тутиб, йўл пойлардим.

— Мираъламович, сени хафа қилиб қўйдим шекилли, кечир мени. Ушинский масаласида... унга қарши бирор далил бўлмаса... Умуман, ҳозирги аҳволни англаб турибсан. Туркистон Марказий Ижроқўмида ҳам, партия марказқўмида ҳам тушунарсиз ишлар бўляпти. Четдан келганларга муносабатларини аниқ билдиришяпти. Мени ҳам шу сабабли элчилар сафига қўшишган, билиб турибман. Мен чекистман, махсус топшириқ билан келганман, дипломант эмасман. Хуллас, Мираъламович, партиядо бошқача фикрлайдиган одамлар ҳам бор экан. Аввал маҳаллий миллат вакилларига тўсқинлик қилишди, энди марказ юборган вакилларнинг кўкрагидан итаришяпти. Катта ғоявий курашларнинг иси келиб турибди.

— Виталий Сергеевич, ўша мажлисда сизни «собиқ полициячи» дейишди? Шувалов қўл силтади.

— Дейишса дейишаверсин. Полициячи бўлганман, тўғри, хўш, нима қипти?

— Қандай қилиб?

— Мана, сен, Мираъламович, бир пайтлар «Уламо» деган жамиятдан кечирим сўраган экансан, а? Гапимни бўлма. Демак, тавба қилгансан. Мен эсам шахсан император ҳазрат олийларига тавба қилганман. Хўш, нимаси ёмон? Мен дворянларданман, ҳа, асл дворянларданман! — Шувалов шундай деб кўрсаткич бармоғини юқорига нуқиб қўйди. — Бешинчи йилдаги ишларим учун қамашди. Мен тавба қилдим. Хўш, қамоқда бурга боқиб ёганим яхшимиди ё ёлгондан тавба қилиб, озодликда инқилоб ишини давом эттирганимми? Мен иккинчисини танладим. Ҳа, буни яширмайман. Бундан афсусланмайман ҳам. Тавбам инобатга олиниб, Оренбург полициясида ишлайсан, дейишди. Амалнинг энг кичкинасини беришди. Асл дворян учун ҳақоратли эди бу, аммо чидадим. Ана энди айт: большевиклар иши учун қамоқдаги одам керакмиди ё полициячи зарурмиди? — босиқлик билан сўз бошлаган Шувалов шу ерга келганда асабларини жиловлай олмади. — Менинг ҳам мана бу ерим, — у кўксига муштлади, — сен айтган инқилоб томирига уланган.

— Виталий Сергеевич, сиз гапимни нотўғри тушундингиз, — деди Асадулла, — сизни айблаётганим йўқ-ку? Бошқа ерда, Москвадами, Киевдами, Тифлисами ишлагаингизда, балки эслатмас эдим. Оренбургга тегишли бир гапим бор. У кунларни эслаш малол келса, майли, сўрамай қўя қолай.

— Сўрайвер, Мираъламович, сендан хафа бўлганим йўқ. Сўрайвер.
 — Хуллас, Оренбург инқилобчилари билан алоқамиз дуруст эди. Бир фаолимиз ўша ёққа жўнади-ю, исзиз кетди. Орадан кўп ўтмай, бизни битта-биттадан, рисоладагидай қилиб териб олдилар. Фаолимизнинг исзиз кетиши билан бизнинг фош этилишимиз орасида боғлиқлик йўқмикан, деб кўп гаранг бўламан.

— Ким эди ўша фаолингиз?

— Ирисов, Рафиқ Ирисов.

Шувалов иягини қашиб, ўйга толди.

— Ирисов... Ирисов... — у пичирлаб, кейин Асадуллага боқди. — Ҳа, эсладим. Шунақа нусхани қўлга олганмиз. Биринчи сўроқдаёқ гуллаган. Агар янглишмасам, савдогар оиласидан эди, а? Уйламай-нетмай ишонавергансизлар.

— Оренбургга бориб-келиш хавфсиз эди, шу назарда тутилган.

— Ўлчовни калта олгансизлар, калта ўйлагансизлар. Оренбургдаги ўртоқларни огоҳлантиришга улгурдик. Сизларни...

— У-чи?

— Ким? Ирисовми? Қўйиб юборилган.

— Бу ерга қайтмади-ку? Ахир бу ерда оиласи бор.

— Шу ердами, Тошкентдами? — Шувалов сергак тортди. — Ўзининг келмагани аниқми?

— Келмаган дейишади.

— Мираъламович, илтимос сендан, аниқла шуни. Биласанми... бунақалар бир-икки одамни сотиб тинчишмайди. Балки қайтгандир, яшириниб ётгандир. Кимларнингдир топшириғини бажараётгандир.

Шуваловнинг бу гапи Асадулла учун антиқа бўлди.

6

у куніёқ Ўқчига қараб йўл олди. Кафтдек ҳовли осмонини бир туп ток беркитиб турувчи бу хонадонга Асадулла сургундан қайтган пайтда кирган эди. Икки боласи билан ёлғиз қолган Розиядан тез-тез хабар олиб туриш савоб эканини билса ҳам, хонадонда эркак йўқлиги сабабли келмас, Ўқчидан ўтган маҳаллари таниш-билишлари орқали бу оиланинг аҳволини суриштириб қўйишдан нарига ўтмас эди.

Икки йилдан бери оёқ босмаётган одамнинг тўсатдан кириб келиши Розияни ажаблантирди. Асадулла супа четига омонат ўтириб, ҳол-аҳвол сўради. Ҳовли саришта, хонадонга йўқчилик нафаси урмагани сезилиб турибди. «Ёлғиз аёл боши билан бу қийинчилик, бу очарчиликда қандай яшайпти экан? Эри шунча йилга етарли маблағ ташлаб кетганмиди ё?» Бу савол Асадулланинг хаёлига икки йил бурун келган эди. Ҳозир яна уйғонди.

Асадулла ҳовлида узоқ қолмади. Бошидаги рўмолининг бир учи билан юзини чала-ярим тўсиб, супанинг нариги четида ўтирган аёлни кўп гапга солишни ўзига эп билмай, ўрнидан туриб, хайрлашди.

Болалигидан қадрдон бўлиб қолган тор кўчалардан юриб, Шайхонтоҳурга йўл олди. Розия билан бўлган суҳбатни дилида яна такрорлади:

«Рафиқ афандидан хануз дарак йўқми?»

«Яратгандан умид қилиб ўтирибмиз».

«Дунё ўзгариб кетди, бир энли хат-хабар қилмадиларми?»

«Йўқ...»

«Кетган келади, кетмонлаган келмайди. Қаерда бўлсалар ҳам болаларнинг бахтига соғ-омон юрсинлар.»

«Илойим...»

Аввалги келганда ҳам шундай қисқа савол-жавоб бўлиб эди. Эри бедарак кетган аёл бунчалик хотиржам жавоб бермайди. Буни Асадулла ўшанда сезган, кўнглига шубҳа оралаган эди. Бугун ўша шубҳаси ҳақиқатга айлангандай бўлди. Назарида Рафиқ Ирисов шу уйда беркиниб, қайси бир тирқишдан мўралаб ўтиргандай эди. Асадулла бир нарсага ҳайрон: Рафиқ Ирисов вақтида фирқа учун хизмат этди. Қўрқибми ё бошқа сабаб биланми сотқинлик қилди. Шунга шунча қўрқиб, қочиб юрибдими? Наҳот келиб, бола-чақасидан хабар олмаса? Болаларининг соғинчи кўр қилмайдими уни? Шуваловнинг шубҳаси

Асадуллага ҳам ўтиб, турли-туман хаёллар гирдобига тушиб борар, аммо ҳақиқатга мойил бирор аниқ фикрга келишга ожиз эди.

IV БОБ Муҳтор вазир

1

Омонуллохон доғда қолди: ағёрлар уларнинг режасидан хабар топишди-ми ё бошқа сабаб бўлдими, ҳар ҳолда уч йўналиш бўйлаб бораётган қўшин манзилга етиб улгурмай, Пешавор йўлида ногоҳ уруш бошланди. Кеча Кобул озмонига қанотли махлуқлар учиб келиб, пойтахтни хокитуроб қилиб кетди. Шаҳар аҳли бундан таҳликага тушди. Рисалпурда қирол ҳарбий флоти мавжудлиги, Кобулга «Хендли Пейж» деб номланган аэропланлар учиб келиб, бомба ташлаганини амир билади. Фуқаро бундай мўъжиза, йўқ, мўъжиза эмас, бундай офат борлигига бугун гувоҳ бўлди.

Жангоҳдан кўнгилни хушловчи дарак келмай турибди. Сардор салор Солиҳ Муҳаммадхон сарбозларининг Инглистон лашкарларига бас келолмаслиги аниқ бўлиб қолди. Жалолобод исёнчилари ҳибсга олган, Омонуллохон марҳамати туфайли озод этилган собиқ сардор салор Муҳаммад Нодирхон эса ниманингдир пайида, ниманидир пойлаяпти. Омонуллохоннинг бобоси Абдулқуддусхон озод қабилалар билан биргаликда ҳужумга ўтиши керак. «Улар қачон бош кўтардилар, қачон ёвга зарба берадилар?» Омонуллохон юрса ҳам, турса ҳам, ҳатто хобгоҳига кирганда ҳам хаёли шу билан банд.

«Боболарим инглиз билан икки карра тўқнашдилар. Тахт менга — амининг учинчи ўғлига насиб этди, учинчи муҳориба ҳам менинг пешонамга ёзилган экан. Ёзуғимда яна нелар бор: кунми ё тун? Олам аро ҳали рўйи сиёҳ бўлмайманми?..»

Дилқушо саройининг иккинчи қаватидаги сербар хонасида ёлғиз ўтирган амининг хаёли узилди: сардор Тарзи билан мавлоно Абдул Ғанининг саломга келганларини маълум қилдилар. Омонуллохон ажабланди: сардор Тарзи одати бўйича ҳар тонг йўқлайди. Мавлоно Абдул Ғани нима юмуш билан келибди экан?

Хонага кирган Тарзи амининг ажабланганини пайқаб, муддаога кўча қолди:

— Амир соҳиб, мавлоно Абдул Ғани истоғфор тариқидан¹ киришни истак этиб эдилар, мен бошлаб келишга журъат этдим.

— Истиғфор? — Омонуллохон баттар ажабланди. — Алломаи кишварнинг қандай гуноҳлари бор эканки, истиғфор тариқидан юзлансалар?

— Ҳазрат амир соҳиб, — деди Абдул Ғани суҳбатга аралашиб, — менинг ҳаракатим истиғфорга лойиқ, алқисса адл эшигин кушод айлаган сиздайин салтанат ҳукмдорининг қанотидан чиқмакни хаёл қилишнинг ўзи кўрнамаклиқдир. Бироқ менинг бу саъй-ҳаракатим Афғонистон камоли йўлида эканини инobatга олурсиз.

— Мавлоно, мақсадингизни ойдинроқ баён этинг.

— Мен Кобулни тарк этиб, Ҳиндистон сари юришни ният қилдим. Қулоғимга етган дараклар Ҳиндистон шаҳарларида исёнлар кўтарилганини маълум қиляпти. Панжобдагиси инглизни анча пароканда этибди. Темир йўллар бузилибди. Бу муҳорибадаги инглиз лашкарларининг тизгинини тортиброк кўяр?

Амир Абдул Ғанига тикилиб қолди: бу симён одам кичкина жуссасига бунчалик кўп ташвиш юкламаса? Узи афғон бўлмагани ҳолда Афғонистон тупроғи учун бунчалик жон қойитмаса?

— Мавлоно, ҳаракатингиз ножоиз. Олам ҳодис...

— Амир соҳиб, бу онда мен ўз юртимда, қасос баҳри тўлқин урган ерда бўлишим шарт. Билъакс бу дунёдан ҳижрат қилсам, юрагимда улуғ армон қолади.

¹ Авф сўраш.

— Хошаллох¹, — амир шундай деб Абдул Ғанининг йкки елкасини ушлади. — Хошаллох, бу гапни сиз айтманг. Хирадмандга муносиб эмас. Биз сардор билан фикрлашиб олайлик.

— Сардор рози.

Амир қайнотасига савол назари билан, аниқроғи, норозилик назари билан қаради.

— Амир соҳиб, — деди Тарзи босиқ оҳангда, — мавлоно хайрли ишни ниёт қилганлар.

Ҳамиша қайнотасининг маслаҳатига қулоқ солувчи амирнинг қайсарлиги тутди. Тарзи билан Абдул Ғанининг аввалдан ишни пишитиб, сўнг ҳузурига киришлари унга малол келди.

— Жавобни кейинроқ айтаман, — деди у қошларини чимириб.

Аввал Абдул Ғани, сўнг Тарзи таъзим қилиб, эшик сари юрдилар. Тарзи остонага етганда амир уни қайтарди.

— Сардор, — деди у қайнотасига тик қараб, — Ҳиндистонга одам юбормоқ зарур бўлса, Кобулда Инглистон зулмидан озор чеккан ҳижронзада муҳожирлар кўп. Мавлоно Абдул Ғанининг юмушлари булак. Менга бир одам айтиб эдики, гўё маърифатсиз давлат ночор гўдак мисол, фақирлари илмдан баҳраманд саятанат эса мамолик орасида ўз ўрнини топа олгучи қудратга эга бўлар экан.

Тарзи бир вақтлар айтган гапни куёви оғзидан эшитиб, кулимсиради. Амир унга эътибор бермай, давом этди:

— Фуқарога берган ваъдаларим бисёр. Бу ердаги, — амир кўксига нуқди, — умидларим ундан кўп. Сиз, сардор, ёшларни ўқитмак учун Фарангистонга юбормоқни орзу қилиб эдингиз. Мен эсам, аморат хизматидан таълим берувчи, олий муаллимлар етиштирувчи, мухандислар, қозилар илмини берувчи мактабларни орзу қилганман. Мавлоно Абдул Ғани шу орзуларимнинг раҳилкуши, унга тегманг. Муҳориба тақдирини аркони ҳарбга қўйиб беринг.

Тарзи жавоб ўрнига енгил таъзим қилди. Амир гапларининг қайнотасига малол келганини сезса ҳам, сезмаганга олди.

— Сардор, ноиби қиролнинг мактуби менинг ҳамиятимга тегиб, тинчимни олди. Унга жавоб йўллашга қасд қилдим, — деди суҳбат мавзуини шартта ўзгартириб.

— Шу дамда-я? — деди Тарзи ажабланиб.

— Ҳа. Такаллуфсиз мактубларининг мазмунига тушуниб етганимизни маълум этиб қўйишимиз шарт. Шундай бир нома битинг, — амир ўйга толди. Тарзи тоқат билан кутди. — Жавобимиз илтифотдан холи бўлмоғи керак. Алқисса, бундай деймиз: «Сиз жанобнинг бу қадар кечикиб жавоб йўллашингиз менда беқиёс ҳайрат ўтини ёндирмоққа асос бўлди ва юрагимга заррача қувонч бахш эта олмади. Сизнинг ҳукуматингиз менинг ҳукуматимни мутлақ мустақил деб тан олмоғи лозим эди, чунки Афғонистон муҳим жуғрофий ҳолати, ўрни ва сиёсий мартабасига кўра шунга лойиқдир. Минг афсуслар бўлсинким, Инглистон ила дўстлик ва иттифоқ боғлаш умидларимиз ришталари сизнинг мактубингиз туфайли буткул узилди.»

Амир сўзини давом эттиришга қийналиб, Тарзига нажот кўзи билан қаради:

— Шундай десак бўладими?

— Маъқул. Челмсфорд бизнинг тавбамизни кутаётгани ҳолда бу жавобни олса, бошини қай тошга уришни билмай қолади. Офарин, амир соҳиб.

— Бизга худди шу керак. Инглистон ҳукумати ҳеч қачон бизга яхшилиқ истамас экан, бунга амин бўлдим, сардор.

2

Маҳмудбек Тарзи амир ҳузуридан чиқиб, хонасига йўналди. У Русияга юборилган мактубларнинг жавобини сабрсизлик билан кутарди. Тарзи дарёнинг нариги қирғоғидан хушхабар келишига ишонар, шу боис юборилажак элчилар ваколасини хаёлан тайин қилар эди. Муҳорибадан олинаётган кўнгилсиз дараклар, Кобулга бомба ёғдирилиши унда жавобни кутмай, ваколани йўлга отлантириш фикрини уйғотди.

¹ Худо сақласин.

Тарзининг хонаси ҳам европа усулида жиҳозланган: дераза ёнига катта ёзув столи, ўртага юмшоқ курсилар қўйилган эди. У ёзув столи тортмасини очди. Русияга оид барча маълумотларни шу ерда сақлайди. Тарзи қоғозларни бир-бир олиб, кўз ташлай бошлади. Қоғозлардан биридаги байтни ўқиб, ўйлади: қачон, нимага ёзиб қўйган экан?

Танам зи банди либоси такаллуф озод аст,
Бараҳнаги ба бардам хилъати худодот аст.¹

Бу байт Ҳабибуллоҳонга аталмаганмиди? Ҳа, Ҳабибуллоҳон Инглистондан пул тамаъ қилганида ғазабланиб, Мирзо Бедилнинг шу сатрларини эслаган эди. Эслашга эслаб, амирга сўз айтишга журъат этолмаганди. Не шодки, сарпо тамаидаги амирнинг пушти камари такаллуф либосининг бандидан озод бўлмоқни лозим топди. Шукрки, кўнгли кайфи саҳбони истамади. Акс ҳолда Тарзи додини кимга айтар эди? Сургун йўлида ёруғ дунёга келган, мусофирлик саҳросида сарсари кезган, мардуди даврон² отасини бегона тупроққа қўйган бу афтодаваш озодлик илинжида дунёдан кўз юмиб кетмасмиди?..

Эшик оғаси кириб, Ҳиротдан чопар етиб келганини билдирди. «Русиядан хабар келтирдимикан? Ундай десам, биз Тирмиз сари юбориб эдик-ку? Ҳиротдан қандай хабар юборишлари мумкин?» Чопар остонада пайдо бўлгунга қадар Тарзини шу жумбоқлар қамраб олди.

Чопар шошганми, ҳатто ювинишга ҳам улгурмаган, уст-боши чанг бир аҳволда кириб келди. Тарзи унинг киртайиб, қизариб кетган кўзларига қараб, беҳад ҳолдан тойганини сезди.

— Ноиб ул ҳукума Муҳаммад Сарвархон ҳазрат сардорга дуо йўлладилар, — чопар шундай деб қўйнидан муҳрланган қоғоз чиқариб, таъзим билан узатди.

Тарзи номани олиб, шошиб кўз югуртирди. Ҳирот ноиби нозир Тарзига сиҳатлик тилаб, Кўшк томондаги ҳамҳудуд қўшнилари яхши ният ила чопар юборганлари, юртни амир Ҳабибуллоҳон сўраб турган дамларда ҳам шундай чопар келгани, бироқ амир соҳиб рўйхуш бермагани сабабли уларнинг саломлари қабул бўлмаганини баён этиб, эндиги нома амир ҳазратлари томонидан инobatга олинувига умид билдирган эди. Ноиб мактубига Тарзи англамайдиган ҳарфлардаги нома, сўнг пуштуда ёзилган хат ҳам илова этган эди. Тарзи бу хатни ўқиб, аввалига ҳайрон бўлди. Афғонистондан йўлланган мактуб ҳақида нечун калима йўқ? У мактуб битилган мўддатга қараб олгач, ҳаммасига тушуниб етди: демак ҳамҳудудлар улардан ўн кун илгари мактуб ёзишиб, Афғонистоннинг мустақиллигини тан олишибди. Уларнинг беғараз эканига яна қандай далилу далолат лозим?

— Нечун ҳаяллаб етказдинг? — деди Тарзи норози оҳангда.

— Гуноҳқорман, сардор соҳиб, — деди чопар бош эгиб, — ўн кеча-кундуз бетўхтов йўл босдим. Ҳазрат ноиб айтдиларки, нома Ҳиротга етгунга қадар беҳад узоқ йўл юрибди.

Тарзи чопарни бежиз айлаганини билиб, унга рухсат берди.

«Дарвоқе, мактубни нима сабабдан узоқ йўл билан юборишибди? Шу йўлни беҳатар деб билганларми? У ҳолда Тирмизга юборганимиз чакки бўлганми? Мактубларимиз аро йўлда қолиб кетганми ё?»

Тарзи шу жумбоқли ўйлар билан амир ҳузурига ошиқди.

Омонуллоҳон мактубни эшитиб, хаёлга ботди: «Хатолик бўлди, — деди у ўзига-ўзи. — Дастлаб Инглистонга юзланганим, сўнг улардан хушxabар умид қилганим хатолик бўлди, кўп хатолик бўлди. Инглистондан мурувват кутиб, мудохала³га ўзим эшик очиб бердим. Маҳдуд салтанатим озодликқа чиқмас экан, жойим сақарда бўлуви муқаррар».

Тарзи амирнинг жавобини тоқат билан кутди. Ниҳоят, Омонуллоҳон кўзини деразадан олиб, унга қадади:

— Шайтанат тахтидан умидворликнинг гуноҳи менинг бўйнимда, сардор.

¹ Мазмуни: танам такаллуф либосининг бандидан озоддир, яланғочлигим эгнимга яратган берган сарподир.

² Ҳайдалган.

³ Интервенция.

— Амир соҳиб, ўқинчингиз ўринсиз. Улардан илтифот кутмай, дастлаб шимолга чопар юборган ҳолингизда ҳам мудохала муқаррар эди. Ҳазрат Мирзо Бобур айтмоқчи, «ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур».

— Иншооллоҳ. Алқисса, вафоли дўст борлиғига ишондим. Афғонистоннинг фардлиқ ҳаёти барҳам топгани муборак бўлсин. Тарбиятсиз боғу бўстондан самар кутмак абас бўлганидек, ёлғиз юртнинг тараққиёт сари юз тутмагига умид йўқ эди. Энди мактубга илтифот ила жавоб йўллашимиз лозим.

— Амир соҳиб, энди мактубга эҳтиёж йўқ. Туркистон жумҳурияти Русия номидан гапириб, бизни озод, мустақил деб билиб, ўзига тенг тутибдими, бас, сафорат ишларини бетўхтов йўлга қўймак тадоригини бошламоғимиз даркор. Йўллаган мактубимиз эсон-омон қўлларига етса, уларнинг-да, шундай йўл тутмоқларига имоним комил.

— Маъқул. Нечоқлик симу зар зарур бўлса, олинг. Сафоратга кимларни лозим кўрасиз?

— Муҳтор вазирлик сардор Муҳаммад Валихонга лозим кўрилса. Ўзга юрт сардорлари билан унингдек фикрлаша оладиган одам йўқ ораимизда. Муҳаммад Валихонга мавлавий Сайфурраҳмонхон, Мирза Муҳаммад Яфтали, Султон Аҳмад кўмак берадилар. Файиз Муҳаммадни маслаҳатчи ҳамда мунши этиб тайин этсак. Эдин афанди муҳтор вазирнинг ноиби бўлса.

— Камолхонни лозим топмадингизми? Сўз айтишга суяғи йўқ-ку? Сафорат ишида сўзамол бўлиш керакдир?

— Фикрингиз ўринли. Бироқ кўп сўзламоқлик сафорат ишида ҳусн эмас. Бунда кўп эмас, хўп сўзламак даркор.

Амир кулимсиради.

— Кўп отган мерган эмас, кўп айтган чечан эмас, денг?

— Шундай, амир соҳиб. Ваколани узатиб бормоқ учун сарбозлар ҳам зарур.

— Рисале шоҳининг энг ботир соварларини олинг.

— Яна бир мулоҳазам бор эди.

— Айтинг.

— Бухорои шарифда, Тошкентда ҳам сафоратхона очсак. Бухорога Абдушукрхон, Тошкентга Муҳаммад Асланхонни тайин этсак. Улар ҳам муҳтор вазир билан йўлга чиқишса...

— Сардор, миннатдорман сиздан. Ҳаммасини пухта ўйлаб қўйибсиз. Фармоним шу: вакола бетўхтов сафарга отлансин.

Тарзи эшикка йўналганди, амир уни тўхтатди.

— Ҳозир менга бир хабар еткардилар. Мендан норизо амлақдорларнинг мулки деҳқонларга бўлиб берилсин, деган амру фармонимни фақирлар нохуш қабул этибдилар. Ерларни олмаётган эмишлар. Менинг ақлим лол. Сиз бу кўрнамаклик боисини билмайсизми?

— Бу кўрнамаклик эмас. Бунинг сабаби шулки, фармони олийингиз ўша дамда зарур эди. Сиз тахтга ўтирар чоғингизда ваъдалар бериб эдингиз. Шул ваъдага биноан мулкларни ҳадея этдингиз. Ваъдага вафо қилдингиз. Энди эса улар муҳорибада амир мағлубиятга юз тутса, амлақдор қайтади, деб кўрқадилар. Бу — бирламчи. Амлақдор қайтмаган тақдирда, аммо¹ қаламидан рўзғори қаро бўлади, бу — иккиламчи.

— Аммо қаламидан? Солиқларни камайтирдим-ку?

— Аҳли аммо орасида нобакорлар, аҳли деҳқон ичида дилу жонини жаҳолат қопламиш нодонлар бисёр. Инъомингизни қабул этмаганларига яна бир сабаб шуки, уларда ер бор-у, ишлов бермоққа от-улов йўқ. Уларнинг амлақдор ҳукмида қад букканлари афзалроқ.

— Озодликнинг фаҳмига бормайдилар, денг? — амир шундай деб қўл силтади.

— Сиз саховатда Ҳотамтойдан, адолатда Нуширавони одилдан ортиқ иш юритяпсиз. Бунинг фаҳмига етишлари учун фурсат даркор.

— Қанча?

— Муҳорибада енгиб чиққанамиздан сўнг фуқаро қудратингизга тан бериб, фармонларингизга амал қила бошлайди.

¹ Солиқ солувчи.

Тарзининг «муҳорибада энгиб чиққанимиздан сўнг» деб ишонч билан қатъий айтиши амир кўнглига таскин берди.

3

Тавба! Бу одамлар сирлардан қандай воқиф бўладилар? Омонуллохоннинг марҳум отаси «булар девор эмас, қулоқ» деб таъкидлашни ёқтирар эди. Чиндан ҳам сарой деворлари қулоққа айланиб кетган шекилли? Йўқса, Қодир оға ҳазрат Русияга мухтор вазир тайин этилганидан қандай огоҳ бўлди? Ҳазрат оғзидан «Урусияга сафир юбораётган эмишсиз!» деган гапни эшитиб, амир аввал лол қолди. Кейин аччиқланди. Ҳазратни силтаб ташлагиси келди-ю, ўзини тутди.

— Инглистондан марҳамат кут, деб эдингиз, кутдим.

— Муҳорибага киришмаслик лозим эди.

— Урушни ким бошлади? Бу бандасига ҳам, яратганга ҳам маълум-ку, наҳот сиз билмасангиз?

— Узунқулоқ гапларга ишонавермайман.

— Амирнинг гапига-чи?

Омонуллохон «амирнинг гапи» деб чертиб-чертиб айтди. Ҳазрат бу таъкид боисини англаб, ранги қув ўзгарди, аммо сир бой бермади.

— Сиз Урусиянинг вафо қилишига аминмисиз?

— Сиз-чи, ҳазрат?

— Амин эмасман.

— Сабаб?

— Ғайридинга ишону қўйнингда ханжаринг бўлсин.

— Инглисга-чи? У ҳам ғайридин-ку?

— Инглис синалган дўст эди, худо хоҳласа, гуноҳларимиздан кечиб, яна дўст бўлиб қолади. Урусиянинг вафосини, ҳотамтойлигини эса синаб кўрмоқ керак.

— Синаб кўрмоқ?— амирга бу таклиф қизиқ туюлди.— Қани, айтинг-чи?

— Шурави Урусия ерларидан бир қисмини, дарёнинг у қирғоғини, хусусан, қалъаларини беришни сўраб кўрмоқ керак. Қалъалар қўлга кирса, Бухоро пайи қирқилади, ундан Туркистонга қўл узатса етгулик. Жаннатмакон падарингиз амир Ҳабибуллохон орзулари сизга мадад бўлмай. Сўраганларингизни олсангиз, Инглистон гуноҳимиздан ўтади, яна марҳамат сандиғини кенг очиб беради.

— Гапларингиз мушоҳадага арзийди, ҳазрат. Аммо гуноҳларимиз хусусида икки қарра эслатдингиз, бу чакки. Бизнинг Инглистон олдида гуноҳимиз йўқдир, билъакс улар гуноҳқордурлар. Фикри ожизимча, падаримнинг ўлимига улар фатво берганлар.

— Алҳазар!— ҳазрат титроқ қўлларини баланд кўтарди.— Алҳазар! Бундай демакнинг ўзи гуноҳ. Инглистон жаннатмакон падарингизга зўр илтифотлар кўргазар эди, ҳазрат амир ҳам уларга содиқ эди.

Омонуллохон унинг ҳаракатларига қараб туриб, «ажаб, булар инглизни бунча хушламаса, тобеликни бунча қадрламаса, гулистондан кечиб, сайри мазоратни бунчалик истамаса...» деб ўйлади. У тепага қайрилган гажак мўйлабини бураб, ҳазратга яқинлашди.

— Ҳазрат, дуо қилинг, сизнинг дуоларингиз ижобат бўлғуси: олий гуноҳларимиздан кечиб, ғалабага етказсин, ғозилар жонини даргоҳида қабул этиб, жаннатлардан жой ато қилсин, омин!

Ҳазрат ноилож фотиҳага қўл очиб, узоқ дуо қилди. «Айёр бу бола, жуда айёр», деб ўйлади у чиқиб кетар чоғида.

* * *

Қарашлари мулойим, бўй-басти келишган, калта мўйлабли Муҳаммад Валихон амир узатган мактубни олиб, кўз югуртирди: «Бу замонда бахтдан дарак берувчи тараққиёт нури халқларни бирлашувга, биродарлик алоқалари ўрнатувга чорлаётган дамларда, дўстлар ишлари аввал ҳамҳудудларни, сўнг бўлак элатларни бир-бирига боғламоғи лозим. Афсуслар бўлсинким, узоқ вақт

мобайнида Буюк Афғонистон Инглистон найранглари туфайли озодлик ва мустақиллик нуридан бебахра қолиб, энг яхши, энг саховатли қўшниларида хазор-хазор чақирим нарига суриб қўйилди. Энди афғон халқи бу найрангларга барҳам бериб, қаддини ростлади ва шавкатли ҳамхўдуд мамлакатга сафир йўллайди. Сардор Муҳаммад Валихон бизнинг мухтор вазиримиз сифатида сизлар билан музокара юритиб, ҳар икки давлат ўртасидаги чин, мустақкам дўстлик қасрига пойдевор тайёрлайди...»

Муҳаммад Валихон мактубдан нигоҳини узиб, амирга қуллуқ қилди.

— Бағоят доно сўзлар битилибди, — деди у.

— Сиз, аввало, шўравий Русияга, сўнг Овруподаги барча мамолик ҳукуматларига Буюк Афғонистоннинг мустақил эканини маълум этинг. Шўравий Русия ҳукуматидан эса илтимос қилинг: Овруподаги бўлак мамолик ва тижорат алоқалари ўрнатган тақдиримизда молларни хирож-божсиз Русия еридан олиб ўтувимизга изн берсинлар. Яна айтингики, бизга кўмак мақсадида дарёнинг у бетидаги ерларидан, қалъаларидан инъом қилсинлар.

— Амир соҳиб, — деди Тарзи бу гапдан ҳайратга тушиб, — асти бундай демайлик.

— Ҳечқиси йўқ, — амир Тарзининг гапига пинагини бузмади, — биз бу билан уларнинг... — амир «вафосини» демоқчи бўлди-ю, жоиз эмаслигини фаҳмлаб, бошқача айтди: — мақсадини билиб оламиз.

Тарзи бу гапни эшитиб, ич-ичидан зил кетди-ю, бош чайқаб қўйди.

II ҚИСМ

Дийдор йўли

1 БОБ

Ҳисобли дунё

1

Асадулла аста-секин иш билан овуна бошлади. Уз ғамига кўмилиб ўтирадиган замон эмасди. Туркистон Марказий Ижроқўми унинг Афғонистон сафаридан озод қилишни сўраб ёзган илтимосномасини рад этди. Барча номзодларни Москва тасдиқлаган, қарорни ўзгартиришга арзирли асос йўқ эди. Асадулла илгари «элчиликни эплай олармиканман» деб ўйлаган бўлса, энди «сиҳатим дош берармикин» деб ҳавотирга тушган эди.

Афғонистондан келаётган элчиларни кутиб олишда шахсан иштирок этажигини билиб, сафарга жўнаш масаласи узил-кесил ҳал эканини англади.

Афғонистон элчиси сардор Муҳаммад Валихон ва унинг аъёнлари кутилгандай кундузи эмас, оқшомда етиб келишди. Темир йўл бекатида қўш карнай, қўш сурнай, қўш ноғора ас-асаю дабдабани бошлаб берди. Муҳаммад Валихон вагондан тушиши билан Ташқи ишлар халқ нозири, Хмарин ва Асадулла Мираълам унга пешвоз юрдилар.

— Озод Туркистон жумҳуриятининг пойтахтида озод Афғонистон амирининг элчисини Шўро ҳукумати номидан муборакбод этаман.

Хмарин нозирнинг сўзларини форсийга ўгирди. Бунга жавобан Муҳаммад Валихон энгил таъзим қилди.

— Бир дарё сувини ичсак-да, бир қуёшдан нур эмсак-да, — деди у, — орамиз узоқ эди, наинки узоқ, орамизга Инглистон тиклаб қўйган Искандар девори мавжуд эди. Бул деворнинг йиқилуви ҳар иккимизга ҳам қутлуғ бўлсин.

— Сафарингизнинг бехатар ўтгани рост бўлсин, зиёратларингиз қабул бўлсин, — деди Асадулла суҳбатга қўшилиб.

Элчи форсийда гапирган чўққисоқол, қотмадан келган, истараси иссиқ бу одамга қараб:

— Оллоҳ зиёда қилсин, — деди-да, юзига фотиҳа тортди.

Нозир Хмарин билан Асадуллани унга таништирди.

— Ёруғ дунёда икки юртнинг дўстлашувига хизмат қилишдан савоброқ иш

йўқ, — деди элчи Асадулланинг қўлини сиқиб. — Шу савоб бизга насиб этган экан, ҳазор-ҳазор шукр.

Муҳаммад Валихоннинг ҳамроҳлари беҳад кўп эди. Хизматчилар, соварлар алоҳида тўп бўлишди. Элчи нозирни сафорат ишлари билан шуғулланувчи аъёнлари билан бир-бир таништирди. Зар чопонлилар орасида серсоқол бир одам Асадулланинг диққатини тортди.

— Саид Ғаффорбек, — деди элчи, таништириш навбати унга етганда, — Бухоро амири Саид Олимхон ҳазрати олийларининг илтифотлари ила сафорат ишларига кўмак бермоққа чорланганлар.

Саид Ғаффорбек нозир, сўнг Хмарин билан жилмайиб кўришди. Навбат Асадуллага келганда эса кўзини ундан олиб қочди. Асадулла унинг қўлини олиб, дарров қўйиб юбормади.

— Азалдан биродарсизлар шекилли? — деди Муҳаммад Валихон Асадулланинг ҳаракатидан ажабланиб.

— Йўқ, йўқ, бир биродаримга ўхшатдим. Рафиқ Ирис ўғли деган кадрдоним бўлар эди. Худо уни бизга кўп кўрди.

— Оллоҳ раҳмат қилсин биродарингизни, — деди Саид Ғаффорбек юзига фотиҳа тортиб.

Меҳмонлар шаҳарга йўл олишганда Асадулла Шуваловга яқинлашди.

— Серсоқолга эътибор қилинг, Ирисовнинг худди ўзи.

— Элчилар орасида нима қилиб юрибди?

— Бухоро амири кўшган эмиш.

— Бухоро амири?.. Яхши, Мираъламович, сен сир бой берма. Бу ёғини ўзимиз кузатамиз.

Кечқурун собиқ генерал-губернаторнинг боғида зиёфат берилди. «Сен же, мен же, қолганини томга ташла», дейдиган замон эмасди. Шу боис дастурхон камтарона безалди. Бухоро амири саройида тўкинлик гувоҳи бўлган афғонлар бу ерда бундайин камтаринликни кўриб ажабланишди. Мезбонлар эса изоҳ беришни лозим топишмади.

Асадулла Саид Ғаффорбекдан нарироқда ўтирди. Аммо кўз қурғур нуқул шу одам томонга тортади — беихтиёр қараб-қараб қўяди. Саид Ғаффорбек унинг қарашларини сезмасмиди ё сир бой бермасмиди, ҳар ҳолда пинагини бузмасди.

Либоси-ю, турқи тароватигача ўзгартирган Рафиқ Ирисов — Саид Ғаффорбекни қайси бало йўлдан урган? Унинг қайси ерларда қандай хунар кўрсатгани Асадулла учун қоронғи. Ҳозир у бир нарсага аниқ ишонди — Бухоро амирининг ишончига кирибдими, демак, катта жиноятлар кўчасидан ўтиб борган. Майда хоинлигу чақимчилик билан амир қароргоҳига кириб бўлмади. Хўш, эндиги вазифаси нима унинг? Асадуллани шу жумбоқлар ўртади. Шувалов-ку, уни назаридан қочирмас, аммо у ҳам анойимасдир. Пинак бузмай ўтирганига қараганда унча-бунча ҳийлагарга дарс бериши мумкин. Илгари ҳам шунақамиди ё кейинроқ ўзгардимиди?

Ирисов ёшлигига қарамай, кўпни кўрган, кўзи пишган эди. Минг тўққиз юз бешинчи йилдаги ғалаёнлар даврида нақ Петербургда бўлган экан. Унинг ҳикояларидан Асадулла лол қоларди. «Кайфх сафони ташлаб, вафосиз дунёда меҳру вафони бошламоқ вақти етди» деган эди у. «Фақир шодликни найлайди, бир кунлик вафоси бўлмаса. Вафоли шодликга эришмоқ учун эса курашмоқ, ҳокимият эгаси бўлмоқ керак». Асадулла бу гапларни унутгани йўқ. Рафиқ Ирисовга нисбатан кўнглига шубҳа оралаганда шу сўзларни эсларди. Шундай доно, ҳақ гапни айтган одамнинг хоин бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобларди. Ҳозир ҳам эслаб, балки бу одам Рафиқ афанди эмасдир, деган гап хаёлини бир ёритиб ўтди.

Асадулла қоронғиликда гангиб қолди. Гўё тун боғни эмас, унинг вужудини босган эди. У йўлларига чурук турмушнинг қандай гўрлар ҳозирлаганидан беҳабар эди.

Асадулла ҳам, Шувалов ҳам Саид Ғаффорбекка қараб, бу нусха Бухоро амири ишончини қандай қозонди экан, амир нима учун афғонларга лутф қилиб уни кўшди экан, деб бош қотирардилар. Улар Хаустоннинг Бухорога қўноқ бўлгани, амир билан узоқ суҳбатлашганидан беҳабарлар, Бухорога бора туриб Каттақўрғондан Рафиқ Ирисовни ёнига олганини ҳам билмайдилар.

Фуломқодир Термизда жавоб кутавериб юраги тўлиб-тошиб кетди. У то хануз бу қадар бекорчиликка банди бўлмаган эди. Кунда қалъага боради, хабар олади. Аввал «одамлар Тошкентга етиб боришмабди, ўзимиз ҳам хавотирдамиз», дейишди. Кейин «Амир ҳазратнинг мактуби Тошкентга етказилиб «Москвага узатилибди, энди жавобини кутинг», дейишди. «Мактуб эгасига тегибди, бугун-эрта жавобни ҳам етказишар», деб юрди. Кун ўтаверди. Инглистон билан бошланиб кетган урушдан бу ерга чала-ярим хабарлар келиб турарди. Ана шу узук-юлуқ дараклар унинг кўнглини баттар эзар эди. Фуломқодир Эрон сарҳади, Ҳазар баҳридан ўтган инглизларнинг аҳволи бир мунча танг экани ҳақида ҳам хабарлар эшитарди. Эшитарди-ю, ич-ичидан зил кетарди. Лоақал биттагина инглизнинг кўксига дудамасини санчганда эди, армондан чиқармиди...

Мана шу армонлар тутунда бўғилиб юрганда дарёнинг у бетидан чопар ўтиб, мухтор вазир Мозори Шарифдан йўлга чиққанини маълум қилди. Кейин Термизга Муҳаммад Валихон кириб келди. Фуломқодир ўша кунидек унга рўбарў бўлиб, вазифасини адо этганини, энди изига қайтиш илинжида эканини маълум қилди.

Сардор, кўриниши мулойим бўлгани билан, гапни шарт кесди:

— Сени сафорат ишларига лозим кўрган эканларми, демак, биз билан йўлга отлан. Муҳориба сенсиз ҳам шарафли ниҳоясига етгуси. Бизнинг сафаримиз эса узоқ ҳам хатарли.

Фуломқодир яна дардини ичига ютди. «Пароход» деган ажойиботда Чоржўйга сузиб бордилар. Ундан Бухорои шарифга ўтдилар. Бухоронинг шуҳрати қулоғига чалинган эди, шаҳарнинг ўзини кўрди-ю, кўнгли таскин топмади. Чунки унинг тасаввуридаги Бухоро фақат тилла миноралардан иборат мўъжиза шаҳар эди. Кўча-кўйда фақирлар, сарой атрофида эса зар тўн кийган одамларни кўриб, «биздан ҳеч бир фарқи йўқ экан-да,» деб қўйди.

Сўнг силтаб-силтаб ўрнидан қўзғолувчи «поезд» деган ғаройиботга ўтириб, Самарқандга, ундан Тошкентга етишди.

Тошкент Бухородан салқинроқ, ернинг умуртқасини синдириб юборадиган катта иморатлари кам, кўчалари анча батартиб шаҳар эди. Фуломқодир бу ерда ҳам тўкинликни кўрмади. Айниқса, боғдаги зиёфат уни лол қолдирди. «Аҳволлари шу бўлса, амир соҳиб улардан нима умид қиляпти» деб ўйлади. Аҳволи оламдан беҳабар, фақат милтиқ отишу қилич чопишга чапдаст бу йигитнинг ажабланиши табиий эди. Фақат у эмас, ваколани кузатиб келаётган ўзга совару сарбозлар ҳам шу фикрда эдилар. Сердарахт ҳовли ташқарисига фақат мухтор вазиру бир неча аъёнлар чиқиб туришар, шаҳардан келувчилар эса кам эди. Фуломқодир бу ерга тез-тез келувчи чўққисоқол, кичик жуссали одамни яхши таниб қолган. Фуломқодир уни шу ернинг сардорларидан билиб, рўпара келганда таъзим билан салом берганда, у гердайиб ўтмай, ўшандай таъзим билан алик олди. Фуломқодир сардорлар орасида бундайини учратмаган эди. Унинг зийрак кўзи яна бир нарсани кузатди: Бухородан қўшилган сардор шу ҳовлига қўнишгандан бери шаҳарга чиқмади.

Саид Ғаффорбекнинг шаҳарга чиқишдан ўзини тийишини Муҳаммад Валихон ҳам сизди. Туркистон жумҳуриятининг элчиси деб тайин этилган Асадулла Мираълам ташриф буюрганда унинг аъёнлар суҳбатидан ўзини тортиши эса уни шубҳалантирди.

Мухтор вазир Бухоро амирига Афғонистон амирининг номасини етказиб, Бухорода Афғонистон сафоратхонасини очиб, Тошкентга йўл оламан деганда, Саид Олимхон марҳамат кўрсатди: «Ўрусия ерларини, урф-одатлари, шунингдек лисонини ҳам дурус билувчи аъёнларидан бирини вакола бирлан жўнатажагини маълум қилди. Муҳаммад Валихон бундан норизо бўлса-да, амир марҳаматини қайтара олмас эди.

Бугун Туркистон жумҳурияти нозирлари ҳузурда бўлганда унга нохуш гаплар айтишди: Москва йўли ағёрлар томонидан банд этилгани сабабли уларнинг сафарлари Тошкентда вақтинча барҳам топар эмиш. Ағёрлар маҳв этилиб, темир йўл очилгач, уларнинг Москва томон борувлари мумкин эмиш.

Тошкандда қанча фурсат ипсиз боғланишларини на нозирлар, на-да мухтор вазир биларди.

Жумҳурият нозирлари Афғонистонга ҳарбий ёрдам берилажагини маълум қилишгач, мухтор вазирнинг дилхиралиги бир оз тарқалди. Тошканддан Кобул сари элчилар ваколаси жўнашга ҳозир эканини билиб, кўнгли таскин топди.

Сафорат аҳли Тошкандда номаълум фурсат қолажаги туфайли хизматчилардан ва соварлардан бир нечасини ортга қайтарувга қарор қилди. Тошканддаги сафоратхонага етарли соварлар ва хизматчилардан ташқари барча одамлар мирза Қандилхон бошчилигида Кобулга қайтиш амрини олди. Мухтор вазир шу баҳонада Саид Ғаффорбекка ҳам руҳсат берган эди, у дарҳол кўнақолди. «Вакола баҳонасида Кобулни зиёрат қилиб, умрлари узун бўлгур амир Омонуллохон хизматига юз тутажагини» билдирди.

Шундай қилиб, ҳижрий ҳисобнинг 1337 йили жавзосида, мелодий ҳисобнинг 1919 йил 15 июнида Россия Совет Социалистик Федератив республикасининг биринчи элчилар ваколаси ҳайъати қизил аскарлар, афғон аъёнлари, соварлари кузатувида Кобулга қараб йўл тутди.

3

Тақдир бешафқат бўлса, у билан келишишга уриниб кўр, дейдилар. Поезд ўрнидан жилганда Асадулла Ушинскийга ҳамхона бўлишни билди-да, Афғонистонга бориб-келгунга қадар тақдир билан келишувдан ўзга чораси йўқлигини фаҳмлади.

Купеда ёлғиз қолишгач, анчагача бир-бирларига қараб индамай ўтиришди. Иккови ҳам дераза оша ташқарига тикилар, иккови ҳам ўз фикрларига банди эди.

Сукутни биринчи бўлиб Ушинский бузди:

— Хўш, ўртоқ Мираъламов, Афғонистонга бориб келгунча шундай гунг-соқов бўлиб ўтираминми?

— Гапингиз бўлса гапиринг, — деди Асадулла нохуш оҳангда.

Унинг кўнгил нохушлигига сабаб фақат Ушинскийга ҳамхона бўлиш эмас. Уйини мактаб ихтиёрига топшириб, Мирободни ташлаб чиқар маҳалида кўкрагидан бир нима узилиб қолгандай бўлди. Назарида бу тупроқ кўчани, деворларга елка тираб ўсган жийдаларни, олчаларни... бошқа кўрмайдигандай эди. Хотини ва болаларисиз ҳувиллаган уй, кўча, маҳалла энди бутунлай етим бўлиб, бўзлаб қолаётгандай эди.

У соғинч қўғоқларида сарсари кезмоқ учун йўлга чиқди. Ҳали дуч келган қайғуларини, қувончли чоғларини, пучга чиққан тилакларини, айтилмаган сўзларини эслайди. Бедор қолган кўзларни кўмсайди. Бу кадрдон кўчасига, болаларининг киндик қони тўкилган уйга қачон қайтади, унинг мунгли уйи қачон қайта жонланади? Ҳаёт уни баҳор мўъжизаси-ла қаршилармикин ҳеч, ё хазонрезги томон аёвсиз суриб кетаверармикин? Чигаллашиб кетган ҳаёт ипи қачон, қаерда узиларкин? Тун қачон, қаерда эриб, қачон, қаерда умид тонги отаркин?.. Асадулла шу дард билан маҳаллани ташлаб чиқди. Шу дард билан бекатга келди. Дардини сиртига чиқармай яқинлари билан хайрлашди.

Мана энди купеда бу дард хуруж бошлаган. Уни енгиллатай деса, рўпарасидаги одам дардкаш эмас. Шувалов бўлганда бошқа гап эди. Аксига олиб у Когонга кетган. Ваколани ўша ерда кутиб олади. Асадулла ўз ёғига ўзи қоврилади, Ушинский эса унинг нохушлигини бошқа нарсага йўяди.

— Уртоқ Мираъламов, менинг номзодимга қарши чиққан экансиз, эшитдим, лекин бундан хафа эмасман. Мен бошқа нарсдан ранжидим: наҳот менинг танқидий гапларимни бир йилдан бери кўнгилда сақлаган бўлсангиз, ахир ҳақиқат баҳсларда юзага чиқади. Мен орқангиздан ғийбат қилмай, фикримни кўпчилик орасида айтганимдан беғараз эканимни билишингиз керак эди. Унда бошқа-бошқа платформада эдик. Энди бир фирқадамиз...

— Вениамин Самойлович, мен бир гап учун гина сақлаб юрадиган ёшда эмасман. Буни сиз ҳам билиб олинг. Бир фирқада бўлганимиз билан маслакдош эканлигимизга ишончим йўқ, буни ҳам билиб олинг.

— Эсерлар сафида бўлганимга шама қиялпсизми? Қизиқ... Першинга ҳам шундай деганмидингиз?

— Першинни холи қўйинг. Умуман, унга ўзингизни тенглаштирманг. Першин қоя эди. Мен ҳам, сиз ҳам Першиндай инқилобчи бўла оласак, бу дунёдан армонсиз кета олардик.

— Шунақа денг... — Ушинский пенснесини кўзидан олиб, кўкрак чўнтагига солди. — Биз Першин билан узоқ вақт елкама-елка турганмиз. Дарвоқе, — Ушинский истеҳзо билан жилмайди, — буни билмасангиз керак, унда сиз жаҳидлар билан бўлгансиз...

— Вениамин Самойлович, тўғриси айтинг, «жаҳид» нима дегани, биласизми?

— Биламан: аксилинқилобий ташкилот.

— Жаҳидларнинг бир гуруҳи «Шўрои исломия», «Уламо»га қўшилгани учун шундай деяпсиз. Эътиборингиз учун «жаҳид» — «янги» дегани. Ўқиш-ўқитиш ишларини янги усулга кўчириш уларнинг мақсадлари эди. Маориф йўли билан зулмга, ноҳақликка барҳам берилди, деб ишонишган. Мен ҳам ишонганман. Афсус, янгилик тарафдорлари ўзларини миллий буржуа соясига урдилар. Мен эсам ҳурриятга фақат маориф йўли билан эришиб бўлмаслигини англаб кураш йўлига ўтдим, улардан узоқлашдим. Шунинг учун ўтмишни юзимга солишингиз ўринсиз.

— Бу гапни ўзингиз бошладингиз.

— Уйлаб кўринг-чи, ким бошлади экан?

Ушинский Асадуллага тикилиб, муғомбирлик билан кулимсиради.

— Яхши, мени кечиринг, — деди у қўл узатиб, — тинчлик сулҳини имзоладик, десак бўлар?

Асадулла истар-истамас унинг қўлини олиб, «ҳа» деб қўйди.

— Элчимизнинг котибаларини кўрдингизми, жуда ҳурилиқо-ю, а? — деди Ушинский орадаги ноҳушлик йўқолганидан хурсанд бўлиб. — Нима учун бу парини қўшди, билмайсизми?

— Билмайман, дипломатия қонун-қоидаси шунақа бўлса керак.

Ушинский «Асадулла тўғри жавобдан бўйин товлаб атайин шундай деяпти», деб ўйлади. Ҳолбуки Асадулланинг ўзи ҳам бу хонимни кўрганида ҳайрон бўлганди. Хизматчилар, кузатиб борувчи қизил аскарлар номзоди Ташқи ишлар халқ нозирлигида кўрилган, бундан Асадулланинг хабари йўқ эди. Нозирлик маҳкамасида ишловчи бу аёлнинг Хмаринга таниш экани, ваколага Хмарин истаги, илтимоси билан қўшилганини у кейинроқ билди.

— Унда сиз нимага олмадингиз, ахир сиз Туркистон республикасининг элчисисиз-ку? — деди Ушинский унинг жавобидан қаноатланмай.

— Вениамин Самойлович, бунақа икир-чикирларга аралашмайлик. Бизнинг вазифамиз бўлак.

— Йўқ, азизим, вакола ҳайъатини биз бошқаришимиз керак. Сафар натижасига элчи эмас, биз — большевиклар жавоб берамиз. Хмарин — партиясиз. Унга тўла ишониб бўлмайди. Сиз, мен, ўртоқ Шувалов — ҳар бир икир-чикирга жавобгармиз. Айтмоқчи, ҳарбий атташемиз кўринмадилар?

— Билмадим, — шу қисқа жавоб билан Асадулла суҳбатга тоқати йўқ эканини билдирди.

Поезд Сирдарёдан ўтганда атрофни қоронғилик чулғай бошлаган эди. Асадулланинг назарида улар тун қаърига учишарди. Зим-зиё тун кўп ўтмай уларни бағрига олди.

Ушинский ҳадеб гапиравергани учунми, Асадулла кўпчилик эсга олаётган ўша можарони эслади.

Ўшанда Асадулла мажлисда эмас, чўғ устида ўтиргандай бетоқат эди. Бу ерга келатуриб Шуваловдан ҳам ҳайратлантирувчи, ҳам ғазаблантирувчи бир хабарни эшитиб, бошига чўқмор урилгандай гангиб қолган эди. У аксилинқилобчилардан ҳамма малъунликларни кутиши мумкин эди. Лекин юртни сотишлари етти ухлаб бир тушига кирган эмасди. Узини ТВО деб юритувчи Туркистон ҳарбий ташкилоти Туркистонни йигирма беш йил муддатга Англияга сотибди! Одам ақлдан озса мол-мулкани, ҳатто хотинини, боринги, энг ашаддийлари онасини сотиши мумкиндир. Лекин юртни сотиш, Ватанни сотиш...

Шу хабардан дунё кўзига тор кўринаётган Асадулла мунозарага аралашмай ўтирган эди.

Мажлис бошланишида кескин мунозара ҳам кутилмаган эди. Чунки унда айтарли баҳс талаб этмайдиган масала — маҳаллий аҳоли орасида маориф ишларини йўлга қўйиш, апрелда иш бошлаган Туркистон халқ университетига ёрдам бериш масаласи ўртага қўйилган эди. Лекин кутилмаганда гўё тўғон ўпирилди-ю, йиғилиб қолган сув ўзанни бошқа томонга бурди.

Туркистон Улка Шўроларининг III қурултойида маҳаллий аҳолида ишчилар синфи ташкилотлари йўқ, деган баҳонада ҳокимиятга биронта ўзбек киририлмаган эди. Мажлисда бу катта хато экани айтилди-ю, эсерларнинг жон томирига болта урилди. Чунки III қурултойда эсерлар таъсири кучли бўлган эди. Маориф иши у ёқда қолиб, маҳаллий аҳолига ишониш керакми, ё йўқми, деган масала яна кўндаланг бўлиб қолди.

Асадулла билан Ушинскийнинг тўқнашуви шунда бошланган эди.

Эсерларнинг жанжалкаш вакили сифатида танилган Ушинский мунозараларнинг охирироғида гапиришни хуш кўрарди. У мўлжални аниқ оларди: бошқаларнинг фикридан огоҳ бўлиб, шиддатли зарбага тайёрланарди. Бу гал ҳам одатини қанда қилмади. Баҳс якунланай деганда ўтирган ерида:

— Сиз декабрь воқеаларни унутиб қўйяпсиз! — деди бақириб.

Мажлис аҳли тинчигач, виқор билан ўрнидан турди. У шу гапи биланоқ большевиклар фракциясини мағлуб этгандай рўпарасидаги одамларга ғолибона қараб қўйди.

— Муҳаммад пайғамбарнинг туғилган кунини нишонлайдиган тўда эски шаҳардан юришни бошлаб нима қилди? — деди у яна рўпарасидаги одамларга қараб. Сўнг жавоб кутмай гапини давом эттирди: — Янги шаҳарга келди. Кейин турмани ўраб олди. Ишғол ҳам қилди. Хўш, кейин-чи? Кейин Совет ҳокимияти душманларини чиқариб юборди. Ана энди, муҳтарам большевик ўртоқлар, менга жавоб беринг: бу йил Муҳаммад пайғамбар туғилган кун нишонланмайдими? Энди улар Туркистон Марказий ижроқўмига юриш қилиб, комиссарларни турмага тикмайди, деб сиз кафолат берасизми, ўртоқ раис? Мени кечиринг-у, — Ушинский истеҳзо билан кулди, — мен кафолат бера олмайман. Турмада ўтиришга тоқатим йўқ. Мен бир нарсага кафолат бера олишим мумкин: уларнинг ТВО тарафида туриб бизга қарши курашишлари аниқ!

Нотиқнинг гаплари қуруқ сафсатага айланганидан ғала-ғовур кучайди. Ушинский эса бунга парво қилмай овозини баландлатди:

— Ана, ўртоқ Асадулла Мираълам нима дея олардилар? Кейинги қурултойда бу ўртоқ раҳбар органларга маҳаллий миллат вакили сифатида сайландилар. Мен бу ўртоқнинг инқилоб ишига садоқатлари бориға, афсуски, ишона олмайман.

— Ўртоқларнинг шахсиятига тегмаслигингизни талаб қиламан!

— Ўртоқ раис, илтимос, гапимни бўлманг. Биз ҳозир принципаал масалани ҳал қиляпмиз. Мен айтган ҳар бир гапим учун жавоб беришга тайёрман. Демак, ўртоқ Мираъламга ишончим йўқ, дедим. Энди ўртоқ Мираъламга саволим бор. Янглишмасам, сиз ўтган йили «Шўрои исломия» газетасида ишлардингиз, шундайми? Аниқроғи, муҳаррир эдингиз?

Асадулла ўрнидан турди. Мажлис аҳли жим бўлиб, унга ўгирилди. «Эсернинг нияти маълум, қани, охиригача эшитай-чи», деган ўйда жавоб берди:

— Ҳа, муҳаррир эдим.

— Улар сиздан хафа бўлишганда тавба қилгансиз, а?

— Ҳа, тавба қилганман.

— Бўлди, раҳмат, шунинг ўзи етарли. Ана, ўртоқлар, шу одамга қандай ишониш мумкин? Бу одамнинг мен билан бирга бўлишига сира ишончим йўқ.

Хонада яна ғала-ғовур кучайди.

— Ўртоқ Ушинскийга ҳам саволим бор, — деди Асадулла. Унинг жуссаси кичик бўлгани билан овози жарангли эди. Сўзларни дона-дона қилиб, чертиб-чертиб гапириши диққатни тез жалб қилар эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди: ҳамма жимиб, унга тикилди.

— Менинг «Шўрои исломия» хизматида бўлганим сабабини наҳот билмасангиз? — деди Асадулла Ушинскийга тикилиб.

— Бу сизнинг шахсий ишингиз. Ғоянгиз шунга йўл қўяр экан... — Ушинский шундай деб ундан кўзини олиб қочди.

— Ҳа, мен ғоямни амалга оширишда «Шўрои исломия»дан ҳам,

«Уламо»дан ҳам фойдаландим. Мен уларнинг газитини ўзларига қарши курашда қурол қилдим. Ўртоқ Мирмуҳсиннинг «Икки тарихий воқеа» деган мақоласи айнан шу газитда босилиши керак эди. Биз баъзи дин пешволарининг разиллигини ўз газитида фош этдик. Мақоланинг биринчи ярми учун тавба қилдим, тўғри. Чунки мақоланинг асосий — иккинчи қисмини ҳам халққа етказишим лозим эди. Ўртоқ Ушинскийга ҳайронман, менинг тавбамни унутмадилару Мирмуҳсиннинг сазойи қилингани, менинг эса «Уламо» томонидан ўлимга ҳукм қилинганимни эсларидан чиқарибдилар-да, а? Агар биз бу ерда «мен садоқатлироқман, у эса ишончсиз», деб сафсата сотсак...

— Ўртоқ Миръалам, ўйлаб гапиринг... — Ушинскийнинг эндиги гапида аввалги шижоат қолмаган эди.

— Ҳа, сафсата сотсак, — Асадулла Ушинскийнинг ҳолини сезиб, қатъийлик билан таъкидлади, — подачи кўпайиб, қўйлар ҳаром ўлиши тайин. Ўртоқ Ушинский «бу одамнинг мен билан бўлишига ишонмайман», деди. Тўғри гап бу, ўртоқлар. Мен Ушинский билан бирга бўлмайман. Ҳатто уни ўртоқ дейишга тилим бормади.

Ушинский жаҳдан бўзариб, бир оз турди-да, кейин шартта ўтириб олди.

Мажлис аҳли гарчи Асадуллани айбламаган бўлса-да, унинг кўнгли ғашланди. Оқибатда таънага қолишини ўша пайтдаёқ билган эди. Аммо деподаги инқилобий кўмита аъзолари «худого ишонмаганингдан кейин қуръонни ўпиб, тавба қилавер, улар халқни минг йиллардан бери алдаганда, биз бир лақиллатсак нима қилибди» деб далда беришган эди. Аслида-ку Ушинскийнинг гапларига эътибор қилиш керакмас. Кадетларга ювиндихўр бўлган бу балодан ҳар нарсани кутиш мумкин. Эртага анархистларга, индинга меньшевикларга қўшилибди, дейилса, ҳеч ажабланмаслик керак. Асадулла бунга ўтган йилиёқ амин бўлган. Шунга қарамай, унинг гаплари малол келди.

Куздаги жанг кунлари, Тупроққўрғон атрофида жон олиб жон бераётганда, «яхши ҳам эски шаҳарликлар бор экан, шулар бизни боқмаса очдан ўлардик,» деган ким эди? Шу Ушинский эмасмиди? Энди нима учун эски шаҳарликларга ишонмай қолди? Ушанда Тупроққўрғон яқинида юракдан гапирган эди. Энди-чи? Ўша гапини унутдим? Унутмаган. Декабрдаги юришга ким айбли эканини билади. Лекин ўз фирқасининг обрўйини тўкмаслик учун энг покиза нарсалар устига ҳам мағзава ағдаришдан тоймайди.

Мана шундай бебурд одам эсерларни тарк этиб, большевиклар томонига ўтди. Унга ишонишди. Ишонганда ҳам муҳим вазифа билан бораётган ваколага қўшишди. Шу одам қўшилмасин, деган Асадулла адоватчига чиқарилди. Ана энди бир купеда кетяпти. Ҳатто ярашишди. Сулҳ тузишди...

Купе димиқиб кетгани учун Ушинский деразани пастга туширди-да, бошини чиқариб, юзини шабадага тутди.

— Ўртоқ Мираъламов, ҳинд муҳожирини яхши биласизми? — деди Ушинский жойига ўтиргач.

— Зикриё афандини айтяпсизми? Унчалик эмас, нима эди?

— Мени уларнинг платформаси қизиқтиради. Кобулда муваққат ҳукумати бор экан, эшитганмисиз?

— Бўлса бордир... Бобурийлар ҳукмдорлиги тугагандан бери инглизларга тобе улар. Юз йиллаб қарамликда яшаган халқнинг кўз очадиган вақти етгандир. Платформаси ҳам шундан келиб чиқади. Асосий мақсадлари озодлик эканига шубҳам йўқ.

— Озодликка ҳам турли йўллар билан борилади.

— Бу табиий. Юз миллион йўл, қинғир-қийшиқ йўлдан энг адлини танлай олишса муддаога эришишади.

— Ўша сиз айтган адл йўл қанақа бўлади?

— Бун билмайман.

— Ана кўрдингизми, уларнинг мақсадини билмаймизу, аммо ишониб қаторимизга олаверамиз.

— Вениамин Самойлович, сиз бу шубҳаларингиз билан орамизда ишончсизлик уйғотасиз, сафаримизни таҳликага қўясиз.

— Йўқ, азизим, мен бир нарсани билмасам гапирмайман. Ҳаммага бирдай ишонишга ҳаққим йўқ. Ишонганларимиздан бири Осиповмиди? Революция тақдири қил устида турганда, ҳатто ўзимдан ҳам шубҳаланаман.

— Бекор қиласиз. Инқилобни шубҳалар билан ушлаб туриш мумкин эмас. Инқилобнинг суянчиқларидан бири — ишонч.

Ушинский яна Осиповни мисолга келтириб жавраб кетди. Асадулла у билан баҳслашиш ортиқчалигини билиб, ёстиққа ёнбошлади, гапларига эътироз билдирмади. Ушинский ҳамроҳининг баҳсдан бўйин товлаётганини англаб, гапни бас қилди.

Поезд бир-икки силкиниб, Асадулла уйғониб кетди. Тонг ёришиб қолган эди. Асадулла ўрнидан туриб, даҳлизга чиқди.

— Сабоҳингиз хайрли бўлсин.

Асадулла овоз келган томонга қаради. Қора қошлари туташган, жуссадор киши тутқиқча суянганича унга кулимсираб турарди.

— Зикриё афанди? Уйқунгиз қочдимми?

— Уйқу — ғафлат. Ғафлат жафосини биламиз биз, — деди Зикриё афанди ўйчан тарзда.

— Ғам еманг, ғафлатлар чекинувчи давронлар келди.

— Бундай давр ўзи келмайди. Ўтмишда бундай кунни кутдилар. Худога ёлбордилар, зорландилар. Қаранг, юз йиллаб нола қилибмизу ақалли битта зоримиз инобатга ўтмабди. Чақалоқ сал финшиб қўйса она кўкрак тутади. Биз зор қақшадик, қон қақшадик... Энди марҳаматга умид йўқ.

— Ҳақ гап. Озодлик йўли фақат битта — кураш!

— Вужуди жаҳолат ичда тор-мор бўлган халқни курашга кўтариш осон эмас, — Зикриё афанди шундай деб сукут қилди. Кейин дераза ортида мудраётган ўлик чўлга боққанча шеър ўқиди:

**Кўзлардин оқар қон ёш, билмам, нечук оламдур,
Дунёни босиб селоб, ҳар гўшада мотамдур.
Тўфонми, балодурму, ҳар қатраси бир ғамдур,
Бизларни яратмоқдан савдоси надур, билмам...**

— Зикриё афанди, бадбинлик ҳам жаҳолат каби ёмон иллат.

— Мен бадбин эмасман, бу гапларингиз бекор. Некбинлигим боисидан мусофирликда, қувғиндаман. Большевиклар билан мулоқотда бўлгач, некбинлигим ўн чандон ортди. Нималигини айтайми?

— Айтинг.

— Эшитганингиз бордир, Кобулда Ҳиндистон муваққат ҳукумати тузилиб эди. Калтабинлигимизни қарангки, биз Русия императоридан марҳамат кутибмиз. Ҳукмдорга мактуб йўллабмиз. Мактубни нимага зарб этганмиз, биласизми? Тилла ликопчага! Умид билан йўлга чиқдик. Сафаримиз Тошкентда узилди. Бизни тутиб, инглизларга топширдилар. Мен қочдим. Русия ҳукмдорига бизнинг қулликда қолмоғимиз маъқул экан. Большевиклар, билъакс, бизни озодликка ундаяпти.

— Афғонистоннинг ўзини мустақил деб эълон қилуви ҳиндларга таъсир этмасдан қолмас. Бизнинг дўстлик алоқалари ўрнатувимиз озодлик курашига қанот бўлар...

— Айтганингиз келсин. Шарқ уйғонади, уйғониш шодиёнасини кўриш бизга-да насиб этади, бунга ишонаман.

Зикриё афанди шундай деб жимиб қолди. Асадулла унинг ўйига халал бергиси келмади. «Уйи, бола-чақаси ёдига тушди шекилли» деб ўйлади. У янглишмаган эди. Чиндан ҳам Зикриё афанди уйини эслади. Ҳиндистонда унинг бир қизи, хотини, қариб, кучдан кетган ота-онаси, беш укаси, синглиси қолган. Уйини эслаганда энг аввал қучоғини очиб, югуриб келаётган қизалоғи кўзига кўринади. Уйни ташлаб чиққанда қизи беш ёшда эди. Ҳозир ўндан ошган. Лекин барибир кўзига беш ёшли дўмбоқ қизалоқ бўлиб кўринаверади. Ун ёшли қизини тасаввур қила олмайди.

Афғонистон сафарига отлангандан бери Зикриё афанди тинчини йўқотган. У ҳар кунни хаёлан уйига кириб боради. Югуриб чиққан қизиңи даст кўтаради. Кейин тиз чўкиб аввал ота-онасининг этақларини кўзига суртиб тавоф қилади. Сўнг онаси уни бағрига олади... Ким билан қандай кўришиши бир-бир кўз олдидан ўтади. Ана шу ширин умид уни Ҳиндистон сари чорлайди. Зикриё афанди уч йил бурун барча яқинларининг вабодан кўз юмганлигини билмайди. Бу дунёда якка-ёлғиз қолганидан беҳабар. Орзу уммонида сархуш сузади.

Асадулла Когон бекатида Шуваловни кўриб, хурсанд бўлиб кетди. Когонда уларни тантанали суратда кутиб олдилар. Бундан Хмарин ҳам, бошқалар ҳам хайрон.

— Мен бу ерга шунинг учун барвақт келдим-да,— деди Шувалов уларга изоҳ бериб.

— Фақат бунинг учун эмасдир? — деди Ушинский.

— Бу ёғини суриштирманг. Ижозат берсаларинг, ўртоқ Мираъламовни бир-икки соатга олиб кетсам.

— Ўртоқ Шувалов,— дея Ушинский унинг қўлтиғидан олиб, четга бошладди,— сизнинг сирли ҳаракатларингиз менга ёқмаяпти. Большевиклар орасида сир бўлмаслиги керак. Сафар натижаси ўзаро ишончга ҳам боғлиқ. Дўстингиз Мираъламов ҳам кела-келгунча менга ишонч ҳақида гапирди.

Шувалов бу пичингдан фаши келса ҳам, ўзини тушунмаганга олди.

— Вениамин Самойлович,— деди мулойим оҳангда,— бизнинг ҳозирги ишимиз сафарга алоқадор эмас. ЧКни қизиқтирган ишни овоза қилишга ҳаққим йўқ. Энди келишиб олайлик: бундан кейин ҳамма ўз иши билан машғул бўлсин.

— Э, йўқ, азизим, бу анархияга йўл кўя олмайман. Ҳар бир иш коллектив ҳал қилинади. Марказкомнинг топшириғига кўра сафар чоғида фирқа гуруҳига мен раҳбарлик қиламан. Шунинг учун, ўртоқ Шувалов, ўзбошимчалик қилишни ўйламанг.

Бу гаплардан Шуваловнинг хаамири ачигандан ачиди: «Мираъламович тўғри айтган экан, бу одам билан ҳамтовоқ бўлгандан кўра девонанинг муштини еган афзалроқ...»

— Вениамин Самойлович, менга бошқа гапингиз йўқми? Мен ҳозир муҳим иш билан бандман, Мираъламов менга ёрдам бериши керак. Хайр, сиз билан кечқурун кўришамиз.

Шуваловнинг ҳарбийчасига шартта гапни узиши Ушинскийнинг эътирозига ўрин қолдирмади.

— Соғинтирган дўстларинг билан учрашишга хушинг қалай? — деди Шувалов извошига, Асадулланинг ёнига ўтириб.

— Ким экан?

— «Уламо»чиларнинг қолган-қутганларидан бири. Сен Миён ҳазрат деган одамни билармидинг?

— Ҳа. Кўкон воқеасидан сўнг изсиз йўқолган эди. Бировлар ўлдига чиқарди, бировлар хорижга кетган деди.

— Улмаган бу ҳазрат, тирик. Афғонистонга кетаётган экан. Бу ёққа шошилганимнинг сабаби ҳам шу. Афсус, катта балиқ тўрға илинмади. Майда-роқларини ушладик. Биттаси сенй танир экан. Сени ўлимдан қутқарганмиш.

— Талъат махсумми?

— Ҳа. Гапи ростми?

Асадулла кулимсиради.

— Рост, тавба қилишга ундаган.

— Энди ўзи тавба қиляпти, ишонса бўладими?

— Тулкининг тавбасидан, муғомбирнинг навҳасидан кўрқиш керак. Яна ким билади, балки чиндан ҳам тавбасига таянгандир?

— Ҳозир шу одам билан гаплашасан. Ҳазратнинг қаердалигини айтсин.

Талъат махсум билан Асадулла саккизинчи йилда танишган эди. Жадидлар сафига кўшилган бу йигит давраларда маориф ҳақида кўп гапирарди. Ана шу сергаплиги туфайли Асадуллада нохуш кайфият уйғотганди. Асадулланинг ўзи камгап, сермулоҳаза бўлгани сабаблими, кўп гапирадиганларни унча хушламасди. «Кўп гапирадиганлар амалда кам иш қиладилар» деб ҳисоблар эди. Ушанда ҳам Талъат махсум маориф ҳақида кўп гапирди-ю, аммо янги мактаб очиш ёхуд очилганларида ишлашни ўйламади.

Ўн еттинчи йилда тўрт йиллик сургундан қайтган Асадулла ўзини яна маориф ишига урган эди. У февраль инқилобининг давом этажанини ҳис қилиб турар, бу ҳаракатда муаллимларнинг вазифаси улўф деб билар эди.

Баҳор адоқлай бошлаган паллада одамлар Шайхонтоҳурга оқди. Мардикордан қутулиб келганлар шу ерга тўпландилар. Оломон қалқиб турган замон эди. Сиёсатни тўла англаб етмаган аҳолини ҳар бир гуруҳ ўз маслаги томон оғдиришга уринарди. Демакки, бундай йиғинларда каттаю кичик фирқа, тўда,

жамиятлар энг шимариб майдонга тушарди. Кимки халқ дилидагисини топса — марра ўшаники.

Бу йиғин хабарини эшитган Асадулла ҳам бошқа дўстлари қатори ота маҳалласига келган эди. «Шўрои исломия» деган ташкилот мавжудлиги қулоғига чалинган бўлса-да, улар билан шу ерда юзма-юз келди. Ўзини ташкилот раҳнамоларидан бири деб танитган Мунаввар қорини Асадулла яхши билар эди. Жадидларни адашиш йўлларига бошлаган — шу Мунаввар қори, ҳар гапининг бирида «Подшоҳ император аъзам Николай ҳазратлари»га узоқ умр тиловчи ҳам шу — Мунаввар қори. Энди нималарни валдираяпти? Керенскийни алқаяптими? Худодан ғалаба тилаяптими? Икки-уч йил ватандан узоқда, хорликда, ит азобида меҳнат қилган, қанча ёронларини ўрмонлар, ботқоқлар бағрига дафн этиб, кўзларидан ёш эмас, қон оққан, муҳориба нима эканини билиб қайтган одамлар энди худога нола қилиб, Керенскийга ғалаба тилашармикин? Муҳорибанинг давом этуви бошдаги кулфат тошларининг кўпайишига олиб келишини халқ англамади, деб ўйлайдиларми улар?

Асадулла шу ғазабнок фикрлар чангалида турганида кимдир билагидан ушлади. Ёнига ўгирилиб кўрдик, эски танишларидан бири — Талъат махсум. Бўйдор, елкадор бу йигит қорин қўйиб янада басавлат бўлибди. Дарвоқе, тўрт йил олдин у келишган йигит эди, энди катта киши келбатида. Бурнига кўндирилган думалоқ кўзойнаги катта юзига ярашмабди.

— Асадулла афандим, сизни кўрар кун бор экан-ку, а? — деди у паст овозда.

Асадулла сургун бўлишдан илгарийек жадидлар билан алоқасини узгани сабабли, қайтганидан кейин уларни кўришга ошиқмаган эди. Талъат махсумнинг бу гапини гина ўрнида қабул қилиб, ўзини сал ноқулай сезди.

— Ватанга қайтиб, роҳатда бўларман, десам, Тошкандни дошқозонга айлантириб, тагига ўт қўйиб қайнатиб юборибсиз-ку, — деди у гапни ҳазилга буриб.

— Ўт қўймасак, ош пишмаяпти, — деди Талъат махсум тагдор қилиб.

— Жадидларимизнинг вазифалари нима: гўлаҳликми, ўтин келтиришми ё ҳайбаракаллачиликми?

— Жадидлар йўқ энди, «Шўрои исломия» бор.

Асадулла бир зум ўйланиб қолди.

— Демак, жадидларнинг бари...

— Ҳаммаси эмас, юрагида юрт туйғуси қолганлари. Бошқалари ўзга йўлларда.

— Шундай бўлиши тайин эди. Ягона маслаксиз бирлашув қоғозни тупук билан ёпиштиргандай гап. Буни энди тушунгандирсиз?

— Асадулла афанди, энди маслак бор, аниқ йўл мавжуд. Сиздай одамлар раҳнамо бўлмоқлари керак.

— «Шўрои исломия»гами? Раҳнамолари бор шекилли? — Асадулла шундай деб минбарга имо қилди.

— Сизнинг келганингизни Қори акамдан эшитувдим, — деди Талъат махсум Асадулланинг киноясига парво қилмай. — Сиз билан учрашиш ниятлари бор экан.

— Сабабини биларсиз?

Талъат махсум айёрони жилмайди:

— Биламан. Жамиятимизга газит керак. Бу ишда сизнинг олдингизга тушадигани йўқ. Бокуга бориб, арабча ҳарфлар олиб келиб, газит чиқарганларингиз эсимизда.

**Ватан меҳри агар бўлса, дилингда ишқ савдоси,
Отил нури озодликка, ўзингни мисли Фарҳод эт!..»**

деган сатрларни ҳам унутганимиз йўқ. Фарҳодликдан юз ўгирмаганмисиз?

— Юз ўгирганимча йўқ... Аммо, махсум, байтни ўзингизга маъқул тарзда ёдлаш одатингиз чакки. Хотирим фаромушлик қилмаса, мен «нури озодлик» эмас, «нури маорифга» деб эдим шекилли?

— Аммо маориф — озодлиқ йўли, шундай эмасми? — Талъат махсум Асадулладан жавоб кутмай давом этди. — Қори акамнинг уйларини биласиз, а, эртага кутишинми?

Асадулла шартта рад жавобини бермоқчи эди. Бироқ нимадир ушлаб қолди. Уша «нимадир»ни кейин ҳам кўп ўйлади. Лекин англашга қурби етмади. «Шўрои исломия» газитидан ўз мақсади учун фойдаланмоқчи эди, дейилса, ўша онда бундай фикр уйғонмаган эди. Бу фикр оқшомда, деподаги ўртоқлар билан маслаҳатлашганда юзага чиққан эди. Жадид ошнасининг юзидан ўтолмади, дейилса — кулгили ҳол.

Қўштутдаги бу уйда Асадулла илгари бир неча марта бўлган. У Талъат махсум етказган таклифни қабул қилгандан кейин бу уйда қандай кутиб олишини кўп ўйлади. Турли тахминлар қилди.

Буларга газетачи муҳаррир лозим экан. Тошкентда газетачи камми, қалам аҳлига қаҳат келибдимми? Нима сабабдан Асадулла Мираъламга харидор бўлиб қолишди? Бир пайтлар жадидлар сафида бўлгани учунми? Ундай дейилса жадидлардан юз ўгиргани сир эмас-ку? Маориф учун жон куйдиргани, муаллимлар орасида обрўи баландлиги учунми? Йўқ, «Шўрои исломия» муаллимларга эмас, аркони динга, сармоя эгаларига, саноатчиларга суянади. Дин аҳли бор ерда маорифчига нон йўқ. Боқудан арабча ҳарфлар олиб келиб, газет чiqарганини унутишмаган эмиш. Унда «Шухрат» газетасининг яширин темир йўл инқилобий кўмиталар билан, Оренбургда яширин чиқадиغان «Солдат» деган русча газета билан алоқада бўлгани, бу фаолиятининг охири оқибати нима билан тугагани ёдларидан кўтарилмагандир? «Шўрои исломия»га рус ишчилари билан яқин алоқада бўлган, инқилобий фаолияти билан оммага таъсир ўтказа оладиган муҳаррир керак эмасми?

Асадулла ўйлай-ўйлай шу хулосага келди. Деподаги инқилобий кўмита аъзолари ҳам бу хулосани маъқуллашди. Демак, «Шўрои исломия» таваккал қилипти: Асадулланинг ислом йўлига кирмаслигини била туриб унга газетани топширишмоқчи. Асадулла қандай йўл тутсин, у ҳам таваккал қилсинми?

Қўштутни қоралаб йўлга чиққан Асадулланинг хаёли шу ўйлар, гумонлар билан банд эди. У йўл-йўлакай дўсти Мирмуҳсинникига кириб, маслаҳатлашди. Шу сабабли ҳам Мунаввар қориникига кечикиб келди.

— Сургун деган офатдан қутулиб келганингиз муборак бўлсин, — деди Мунаввар қори унга қучоқ очиб. Асадулла у билан қўл бериб кўришди. Бундан қорининг ғазаби келган бўлса-да, сиртига чиқармади. — Яратганинг ишига баъзан тушунмай қоламан. Сиздай донишманд одамга шу азобни раво кўрса-я...

«Қаранг-а, донишманд ҳам эканман-да», деб ўйлади Асадулла, аммо сир бой бермай жавоб қайтарди:

— Арининг захрини чекмаган болнинг қадрини билмас экан. Сургун баҳона Ватан, озодлик қадрига етдик.

— Кўрганингиз шу бўлсин, қани, тўрға марҳамат.

Асадулла бу ғаламисона такаллуфлардан ғижиниб, «қани, ўргимчак, тўрларингни тўқийвер-чи», деб ўтирди.

— Жадидликни ўзингизга номуносиб кўрганингиздан сўнг сафимизда парокандалик бўлди, хабарингиз бор, кўп фозиллар ўзга йўл тутдилар. Валлоҳи, бу ҳаракатларнинг барчаси чакки, — деди Мунаввар қори. — Негаки, сиз ўрда бўйига Мирободдан келасиз, мен эсам Шайхонтоҳурдан. Йўлимиз бўлак, аммо маррамиз бир.

— Қирғоғимиз-чи?

— Гап қирғоқда эмас. Энг муҳими ичадиган сувимиз бир. Яъни сиз ҳам миллат дейсиз, биз ҳам.

**Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан, миллат!
Бадандан доимо қон олдураб беморсан, миллат!»**

деган сатрларни унутмадингизми? Энди беморни даволаш вақти етди.

— Миллатни жоҳил уламолар иштирокида даволамоқчимисиз?

— «Шўрои исломия» жоҳил уламолар тўдаси эмас. Бунда маърифат деб жон куйдирувчи дўстларингиз ҳам бор, тижорат аҳли, катта-кичик сармоя эгалари, зиё истагидаги муллалар...

— Муллаларнинг зиё истаҳини билмаган эканман.

— Ҳаммани бир қаричда ўлчагингиз чакки. Жоҳил муллаларга менинг ҳам тоби-тоқатим йўқ, биласиз.

Мунаввар қори «Шўрои исломия»нинг мақсадини тушунтира кетди. Гарчи у асл мақсадни четлаб, озодлик, зиё каби сўзлар билан андавалаб қўйган бўлса-да, Асадулланинг зийрак фаҳми кўп нарсани илғаб олди: демак, буларнинг нияти халқни чин ҳуррият йўлидан қайтариш, минбарларда Керенскийни алқашу амалда Туркия этагини тутиш. Демак, Асадулланинг вазифаси фақат газета чиқариш эмас, балки бугун Низомиддин билан Акмални, эртага Султонхўжа билан Очилни, индинга бошқа инқилобчиларни «Шўрои исломия» йўлига солиш. «Иштаҳалари чакки эмас буларнинг. Дедодагилар «маслаксиз тўда» деб янглишишибди. Қадамни катта олишмоқчи булар. Учрашганим яхши бўлибди». Асадулла шу қарорга келиб, ҳамкорлик қилишга розилик берди. Аллоф, аллофнинг иши қаллоб деганларича бор. Қаролининг яғир тўнини ечиб олишдан қайтмайдиган бу зотлар энди миллатпарвар бўлибди. Наилож, ҳуррият йўлида булар билан тўқнашувга тўғри келади.

Асадулланинг бу тўдага «қўшиливи» иситиб келинган палов билан нишонланди. Амирнинг ошидан фақирнинг мушти яхши деб ҳисобловчи Асадулла тош ютгандек бўлди.

Сармоя бўлса, газетани чиқариш осон экан. Асадулла ортиқча уринишсиз иш бошлади. Мирмуҳсин сўзида турди: «Икки тарихий воқеа» деган каттагина мақола ёзиб берди. Подшо ағдарилганини айтиб туриб, дин аҳли жоҳиллигини фош этиб, «Шарҳи мулла»ни ёқишга ундаган бу мақолани Асадулла ҳеч бир тап тортмай босмага берди.

Газета чиққан куни идорасига тўртта чапани йигит кириб, ура-ура уни извошга олиб чиқди. Кейин ўзини Мунаввар қорининг зах ертўласида кўрди. Мақолани эълон қилиши «Шўрои исломия» раҳнамоларини ғазабга солишини, оқибатда жазоланишини ҳам биларди. Аммо бу ҳолга тушарман, чапаниларнинг муштини еб, ертўлага ташланарман, деб ўйламаган эди. Бақамти келганимда раҳнамоларни чалғитарман, деб баҳона тайёрлаб қўйган эди. Энди уни кимга айтади? Унинг сўзларини тинглашармикин? Умуман бу ердан тирик чиқармикин? Уни оиласидагилар ҳам, дедодаги ўртоқлари, ҳам изсиз йўқотишди. Эрталаб идорага кетяпман, деб чиққан. Бошқа гапни билишмайди. Дедодаги инқилобий кўмита «Шўрои исломия»га даъво қилиши мумкин. Лекин булар «биз ҳам йўқотиб қўйдик, ўзимиз ҳам гарангмиз» дейишса-чи?

Асадулла хаёлан минг кўчага кириб чиқди, аммо ёруғлик йўлини топмади. Бирдан Мирмуҳсинни эслади: унинг аҳволи нима кечди экан? Унга зуғум қилишмадимикин? Мақолада номини яшириб, тахаллус билан чиқарса бўларкан, шу иши хом бўлибди.

Асадулланинг суяклари захдан зирқираётган дамда Себзор аҳли эшакка тескари миндирилган, юзига қора чапаланган одамни томоша қиларди. Шаккок Фуломхон қозига рўпара қилинганида ҳам тавба ўрнига «Мен динга қаршиман, мен миллатчиликка қаршиман, «Шарҳи мулла»ни ёқинг, одамлар», деб ҳайқариши уларга ажаб туюлди.

Асадулла бу воқеадан беҳабар, дўстининг тақдиридан хавотирда эди.

У ертўлада қанча ўтирганини билмади. Мўлжали бўйича кунни ҳам, тунни ҳам ўтказди. Умидлари аста сўна бошлаганда, ертўла эшиги очилиб, зинада одам қораси кўринди. Асадулла то Талъат махсум тушиб, овоз бермагунча уни танимади.

— Яна сизни вакил қилишибди-да, — деди Асадулла истехзо билан.

— Гўдак бўлганингизда айбламас эдим, — деди махсум унинг киноясига эътибор бермай. — Бу қилмишингиз нимаси эди? Сизга ишониб эдилар, инсоф эгаси деб эдилар... Фирромлик сизга ярашувчи ҳусн эмас.

— Фирромлик дедингизми? Айбимни билмай гарангман. Сизга айтишмадим? — деди Асадулла ўзини гўлликка солиб.

— Асадулла афанди, жонингизга ачинмайсизми? Шу мақолани чоп этишнинг нима зарурати бор эди?

— Э, ҳа... зиндонбанд бўлганимнинг боиси шуми? Қизиқ, мақола нимага уларни ғазабга солди? Ахир унда «Шўрои исломия»га зид гаплар йўқ-ку? Дин аҳлининг жоҳиллигини Мунаввар қори ҳам қоралаганлар чамамда.

— Мен билан мушук-сичқон ўйнаманг. Айбингизни билиб турибсиз. Ундан кўра бу ердан чиқишни ўйланг.

— Йўлини айтинг.

— Йўлими... тавба қилинг. Қуръонни ўпиб туриб тавба қилинг. Бу йўлингиздан қайтинг.

— Баракалла, махсум, баракалла. Ҳозиргина фирромлик сизга ҳусн эмас, деб эдингизми? Демак, бизга сотқинлик, хоинлик ҳусн эканда-а? «Шўрои исломия»га содиқлигимни изҳор этиб, асл ғоямга хоинлик қилсам, сизга ёқаманми? Еқмай қўя қолай!

— Сиз «Шўрои исломия» хизматида туриб унга хоинлик қилдингиз. Буни ўйлабмидингиз?

Асадулла бу одамга юрагидан қайнаб чиққан гапларни айтай дедию ўзини тутди. Оғиз айғоқ, тил тийғоқ дейдилар. Бу одам инсофга чақиргани келганми ё гап олганими, ким билиб ўтирибди. Бошқа ерда, бошқа шароитда юзма-юз бўлишганда унга айтадиганлари тайин эди: «Йўқ, мен «Шўрои исломия»га хизматда бўлганим йўқ, — дерди у, — мен уни фош қилишни мақсад қилиб эдим, шу мақсадимга хизмат этдим. Халқ ошига ким заҳар солаётганини билиб олиши лозим эди. «Шўрои исломия»га сиз хизмат қиляпсиз, садоқат билан хизмат қиляпсиз. Суйган халқингизнинг бўйнига сиртмоқ ташлаб, жарга судраяпсиз. Бунинг учун худоингиздан марҳамат кутиб ётаверинг, деса, фойда бўлармиди? Бе, бедарднинг олдида бошимни оғритма деганлар-ку. Бу тушунармиди. Садқаи гап унга!..» — Асадулланинг хаёли шулар билан банд. Талъат махсум эса, сукут аломатини инсофга келишга йўйиб, бир оз хотиржам бўлди.

— Инсофга чақиряпсизми мени?

— Ҳа. Биз айбингизни сўраб олдик. Ҳозир бу ердан чиқинг, уйингизга боринг. Танангизга ўйлаб боқинг. Эрталаб тавба билан келинг: олам — гулистон.

Асадулла бу ердан чиқиб, уйига эмас, депога қараб юрди.

Инқилобий кўмита аъзолари унинг гапларини эшитиб бўлгач:

— Мақоланинг иккинчи ярмини эълон қилиш зарурми? — деб сўрадилар.

— Асосий гаплар шу ярмида.

— Унда тавба қилавер, худога ишонмаганингдан кейин нимасидан кўрқасан. Мирмуҳсин дўстингни қози ўн саккиз ойга қамоққа ҳукм қилибди. Эртага кўмита номидан озод қилинишини талаб этамиз. Уни ёлғиз қўймаймиз, хотиржам бўл. Лекин дўстимга шафқат қилинглар, деб ялина кўрма. Ўз ишингни билиб қилавер.

Ишини билиб қилди. Мақоланинг иккинчи ярми босилиб чиққач, «Шўрои исломия» дан ажралиб, «Уламо» жамиятига бирлашган дин аҳли уни ўлимга ҳукм қилди...

Асадулла Шуваловнинг ёнида ўтириб шуларни хаёлидан ўтказди.

Когон турмасидаги тор, зах хонада Талъат махсум ёлғиз эди. Тепадаги темир панжара билан тўсилган туйнукдан ёпирилган нур хонани ожиз ёритиб турарди. Талъат махсум эшик оғзида пайдо бўлган Асадуллани кўрди-ю, ҳаяжондан ўрнидан туриб кетди. Қучоқ очиб, унга пешвоз юрди.

— Махбус, жойингизга ўтиринг!

Соқчининг дағал товуши уни тўхтатди.

— Қайтар дунё деганлари шу экан-да, а, — деди у тахта сўрига ўтириб.

«Нокасдан қарз бўлма — ҳам йўлда қистайди, ҳам гўрда, деганлари шу-да. Мен уни кутқарганман, қарзини узиб қўйсин, деб йўқлатган, қизиқ... менинг бу ерга келишимни қаердан билган?» деб ўйлади Асадулла.

— Асадулла афанди, сиз мени яхши биласиз, маслакдош эдик, мен жиноятчи эмасман, муаллимман, айтинг уларга.

— Муаллимлигингиз эсингиздан чиқмабди-да, а? Орадан қанча сувлар оқиб ўтди. Муаллим эканингизни ўнутиб, фақирлар жисмини тишлаб олурга тишлари бурро, аммо илмга тишлари ўтмас жоҳиллар саройини обод этмабмидингиз? Муаллимлигингизни кеч, жуда-жуда кеч эслабсиз, Талъат махсум.

— Хато қилмоқ бордир, тузатмаслик ордир, деганлар. Беайб парвардигор. Шамолли кунда қичқирган эканмиз, товушимиз зое кетди. Айбимга иқроор бўлганимда сиз кўкрагимдан итарманг, қанотингизга олинг.

— Талъат махсум, халқни алдаб юра-юра энди ўзингизни алдашни ҳам ўрганибсиз. Айтаётганлирингизга ўзингиз ҳам ишонмайсиз-ку?

— Шундайми? — Талъат махсум ҳазин кулимсиради. — Мунаввар қорининг қазноғида мен ҳам тавбангизга ишонмаган эдим. Аммо нафасимни ичимга ютдим. Тилим тиш ҳатламади.

— Ҳисобли дунё, денг... Йўқ, махсум, ҳисоб-китобга бекор умид қилибсиз. Уша илтифотингизга яхшилиқ қайтара олмайман. Менинг сизга яхшилиқ қилишим элим бошига тўқмоқ бўлиб тушади. Сиз яна «Уламо» йўлига қайтиб, номақбулчиликлар қилаверасиз. Мен сизга ҳайронман, Талъат махсум, ҳазратларингиз-ку қўлдан кетган сийму зарлари аламида тўлғонишяпти. Сизчи? Сиз нима деб юрибсиз улар орасида?

— Менми? — Талъат махсум ўрнидан туриб, Асадуллага тик келди. — Мен халқимни деб юрибман.

— Халқни дейдиган одам халқ билан бирга бўлади, қон сўрувчи зулуклар билан эмас. Сиз ёғли паловларга ўргангансиз, халқ билан бирга бўлиб ёвғонсирашдан қўрқасиз.

— Бу гапингиз бекор. Халқ жоҳил. Қайга кетаётганини билмайди. Ҳақ йўлни биз кўрсатишимиз керак.

— Ҳақ йўл? Халқ ўз тақдирига ўзи ҳокимлик қилолмайди, дейсизми? Қўйинг бу гапни, махсум. Сизнинг ҳақ йўлингиз қайга бошлайди? Инглизнинг қафасигами ё туркнинг тузоғигами? Туркистонни Англияга сотишни ҳақ йўл деб биласизми?

— Бизнинг бундай ниятимиз йўқ.

— Қаранг-а, ниятингиз йўқ экан, — деди Асадулла пичинг қилиб. — Ниятингиз бўлмай туриб сотиб қўйганингизни билмай қолибсиз-да?

— Тухмат қилманг!

— Наҳот эшитмаган бўлсангиз? Улушингизни беришмади-да, чув туширишибди-да, а?

— Асадулла афанди, пичингларингиз ўринсиз. Гапларингиз... чинми? Сотишгани ростми?

Асадулла «чиндан билмайдими бу» деб унга тикилиб қолди. Талъат махсум ундан тоқат билан жавоб кутди.

— Рост, — деди Асадулла, — Осипов исёнидан аввал. Йигирма беш йил муддатга сотишган.

— Ё, бахти қаро миллат! Жувонмарг бўлган миллат!!

Талъат махсум шундай деб бошини чангаллади.

— Ёш бола бўлманг, махсум. Англия нима учун бизга марҳамат кўрсатиб қолди? Шарққа озодлик бермак истаги мавжуд экан, ҳиндларга бермайдими, деб ўйламадингизми ҳеч? «Бахти қора миллат» дейсиз. Миллатни бахти қораликка сиз бошлаяпсиз.

— Гапирманг, Асадулла афанди, гапирманг, бошим тарс ёрилиб кетади ҳозир! Истасангиз ялинай, истасангиз оёғингизга бош урай, тавбамни етказинг уларга, Тошкендимизга қайтаришсин, маориф ишидан бўлак юмушларга бош суқмайман. Маорифдан ўзгасини ўйласам, каломулло урсин! Хизматингиз эвазига бир сир айтаман сизга.

— Айтинг.

— Аввал ваъда беринг.

— Махсум, савдолашмайлик, айтгингиз бўлса айтинг.

У иккиланиб ўйга толди. Ниҳоят, бир қарорга келиб, тилга кирди:

— Ваколангизда ғайри фикрли одамлар бор.

— Ким?

— Икки кишилиги маълум менга, аммо номларини билмайман.

— Мақсадлари?

— Ваколангиз Кобулга етиб бормаслиги керак.

— Бизнинг айнан шу кунларга йўлга чиқувимизни қаердан билдиларинг?

— Уша одамлардан.

— Сиз ўзингиз нима қилиб юрибсиз бу ерларда?

— Манзилимиз Бухоро эди.

— Шугинами?

— ...

— Яширманг, Талъат махсум. Сиз Бухорони зиёрат қилгани келмагансиз. Ҳазрат қани?

— Ҳазратни кўрмадим. У бошқа, биз бошқа йўл билан боришимиз керак эди.

— Нима учун?

— Нима учун бўларди, сизларни чалғитиш учун-да.

— Сизнинг вазифангиз нима эди?

— Биз Туркистонни кофирлар зулмидан азоб чекаётганига кафолат беришимиз лозим эди.

— Кимга?

— Афғон амирига... Истасангиз, яна бир сир айтай сизга... Уйингизни Муҳиддин деган йигит ёққан.

Бу гапни эшитиб, Асадулланинг ёдига ижарага бошпана сўраган йигит тушди.

— Уша одамнинг юзида чандиғи борми?— деб сўради Асадулла, унинг гапни бўлиб.

— Ҳа, бор, уни танийсизми?

— Танийман...— Асадулланинг кўкрагида санчиқ турди. Чуқур нафас олиб, оғриқдан бир оз холи бўлди.

— У «Уламо»нинг ўша ҳукмини бажармоқчи бўлган, бахтингиз бор экан, қутулиб қолибсиз...

«Бахтингиз бор экан?...— Асадулла бу гапни эшитиб, додлаб юборай деди.— Бахти бор эканми? Бу бахтнинг нима кераги бор унга? «Уламо»нинг ҳукмини ижро қилибдими у иблис? О, билганда эди, уларнинг бу қадар разилликларини, бу қадар ваҳшийликларини билганда эди, «Оллоҳга шак келтирган Асадулла Мираъламнинг жазоси ўлим» деб ҳукм қилганларида тўғри бориб кундага бошини қўйиб бермасмиди?..»

Ҳозир ғазабга, хотиралар оловига бериладиган пайт эмас эди. Асадулла чуқур-чуқур нафас олиб, ўзини босди.

— Талъат махсум, сиз кўп нарсалар биласиз, аммо айтгингиз йўқ. Сўроқ қилувчи ўртоққа яширмай айтинг ҳаммасини. Бўлиб ўтган ишлардан ҳам, режадагиларни ҳам. Юртим бағрига офтоб тегсин, десангиз, шундай қилинг. Мен сиз билан узоқ қола олмайман.

— Ваъдангизда турасизми, мени Тошкендимизга қўйиб юборишадими?

— Талъат махсум, мен уларга кафолат бераман. «Уламо»нинг жиноятларидаги улушингизга қараб ажрим қилишади.

— Бу — фирромлик!! Бу — ноҳақлик! Сиз ўч оляпсиз!

— Махсум!— Асадулла бақриб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Эшик очилиб, соқчи кўринди. Асадулла, баданига титроқ югурган бўлса ҳам, ўзини босиб гапирди:— Талъат махсум, биргина менинг уйим куйган бўлса майлига эди. Бир қаранг атрофингизга, қанча-қанча ёзиқсиз мазлумларнинг уйини куйдирдиларингиз, қанчаларни заҳарладиларингиз. Уялинг шундай дейишга,— Асадулла шарт бурилиб, даҳлизга чиқди. Эшик ёпилиши олдидан Талъат махсумнинг чинқирган овози келди:

— Худога солдим!

Асадулла Шуваловнинг ёнига кириб, бўлган гапларни айтди.

— Икки одам бор эканми? Ким бўлиши мумкин?— деди Шувалов.

— Бири Ирисов, бунга шубҳам йўқ.

— У... Тошкентда қолмадимми?

— Биз билан қайтпти.

— Тошкентда ҳеч ким билан учрашмаган. Ўртоқлар кузатишди. Қизиқ, нимага қайтпти?

— Афғонлар ҳали бери йўлга чиқишмайди. Шунинг учундир.

— Бўлса бордир. Лекин сен билан бирга қайтиши... «Мен Ирисов эмасман, билиб қўй, мен сен билан биргаман, сендан қўрқмайман» деганими ё? Демак, азизим, йўлда зерикмас эканмиз. Хў-ўш, иккинчиси ким?

— Шунга бошим қотди.

— Ушинскийми?

— Ундан нимага шубҳаланяпсиз?

— Ҳамма нарсадан хабардор бўлишим керак, деяпти-ку? Ё Хмаринми? У биз учун синалмаган одам. Балки муҳожирдир?

— Мендан шубҳангиз йўқми, Виталий Сергеевич?

— Пичинг қилма, Мираъламович, иккита одамдан биттасини топишимиз шарт.

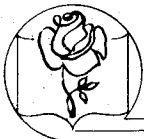
— Балки иккита деб чалғитгандир?

— Йўқ. Агар вакола Кобулга етиб бормаслиги керак, деган вазифа қўйилган бўлса, битта одамга суянилмайди. Уч-тўрттага ишонаман-ку, аммо битта одам қўйилишига ишонмайман. Мақсадлари фақат бизнинг сафаримизга тўсқинлик қилиш эмас, амирни қайрашмоқчи. Икки амир бир бўлиб урушга киришса жанубимизда ҳам ҳаловат йўқолади. Бу — узоқни кўзлаган ҳарбий тактика!

* * *

Поезд эрталаб белгиланган вақтда йўлга чиқмади. Кеча оқшом Саид Олимхон мулозимлари келиб, афғонларни амир қароргоҳига чорлаб олиб кетган эди. Афғонлар кун ёйилганда қайтдилар. Мирза Қандилхон ёнида Саид Гаффорбек виқор билан юриб келди-да, Асадуллага мулойим салом бериб, афғонларга ажратилган қўшни вагонга чиқди.

Охири келгуси сонда

Муҳаммад Солиҳ

МЕНИНГ ВАТАНИМСАН, СЕВГИЛИМ!

Гуллар орасидаги хат

Бу ҳаётдан мақсад от миниш эмас,
Яёв ҳам манзилга етади одам.
Аммо бу — ҳаётга талпиниш эмас,
Чекинмаслик учун ташланган қадам.

Сиз ҳақсиз: яшамоқ мумкин роҳатда,
Ҳар бир кун гул каби барқ урар, лекин
Гуллар орасига солинган хатдай,
Учи чиқиб турар умидсизликнинг.

Чилла чиққандан сўнг

Паға-паға ёғди ва оқди шир-шир,
Чилла ҳам кирди-ю, чиқди бедаво.
Қирқ кунлик жаҳлдан ҳозир тушган бир
Одамнинг юзидай муаллақ ҳаво.

Қор-ку гўзал эди, эриб кетди-да...
Осмон ўриб олди ўз экканини.
Бу фасл тонг чоғи, соат еттида
Бутунлай унутди қиш эканини.

Ўртоқлик ҳазили

Пахталар очилиб турса...
Дафъатан
Кулиб турган ҳаво кетса бузилиб,
Қор ёғса, бу демак — ерга нисбатан
Осмоннинг ўртоқлик ҳазили.

Чопиб раис келса: «кийиб ол эгнинг,
Қор эмас, пахтадир турган осилиб,

Териш керак» деса, бу бир ўзбекнинг
Ўзбекка ўртоқлик ҳазили.

Зўриқиб пахтадан уйганда тоғни,
Шаҳардан келсаю кимдир сузилиб,
«Тўйга кетдик» деса, буниси — соғнинг
Касалга ўртоқлик ҳазили.

Тўйга келса ўзбек ва дастурхонда
Нон эмас, шiorлар турса ёзилиб,
Бу ҳам бир пахтакор Ўзбекистонга
Ўртоқнинг ўртоқлик ҳазили.

Сен кетганда

Кетганда,
Бир аёлдай кетсанг эди,
Нозу фиروق этсанг эди...
Йўқ, бунақа кетмайдирсан, сен,
Нозу фиروق этмайдирсан, сен.

Сен кетсанг, боғлардай кетасан,
Вақт ўтган сари юк солиб.
Сен худди тоғлардай кетасан,
Узоқлашган сари юксалиб.

Фигонсиз, фарёдсиз ва тилсиз,
Чексиз бир ватандай кетасан.

Деса эди

Мана шу кетаётган одамларга қараб,
Мана шу кетаётган одамларга мен,
Мен жавоб бераман, деса эди кимдир.

Мана шу кетаётган, тинмай кетаётган
Одамларга қараб, шуларга мен жавоб бераман,
Мен жавоб бераман, деса эди кимдир.

Майли, бақирмасин,
Майли, ҳайқирмасин,
Майли жар солмасин дунёга,
Майли пичирласин,
Лоақал пичирласа эди,
Мен жавоб бераман шуларга, дея.

* * *

Ўз сочимдан тўкиб оламан чакмон,
Суягимдан ясайман пичоқ сопини.
Мен соямни тўшаб ухляяжакман,
Соя ухляяжак мени ёпиниб...

Юрак нима дейди, билмадим, лекин
Шахсан мен шунақа яшамоқчиман.
Умримдан бор роҳат, бор соя-салқин,
Ҳаммасини юлиб ташламоқчиман.

Ва бу яратганим жазирамада
Ўткир ҳақ қуёшни қолдирурман тоқ,
Токи, насиб этсин менга бир марта
Умр эмас; ҳақиқат учун йиғламоқ.

Қуш билан суҳбат

Ер — меники,
Сеники — осмон.
Яъни ўртамизда чиқмайди жанжал.
Сен ҳужум этмайсан менга ҳеч қачон,
Мен ҳам ўқталмайман сенга ҳеч ханжар.

Агар пахта экмоқ мумкин бўлсайди,
Сенинг ўша мовий осмонингга,
Қазилма бойлиги тўкин бўлсайди,
Мен дарров борардим ёнингга.

Ҳозирча, ер — меники, осмон — сеники.

Табиатдан келган ваҳий

Мен ҳам бир деҳқонман, экин экаман,
Чимдимлаб, доналаб, секин экаман.
Одамми, ҳайвонми, курт-қумурсқами —
Ҳаммасига бир хил текин экаман.

Борди-ю экканим бир кун ниш уриб,
Бошини кўтарса бу замин узра,
Дарёлар тошажак, тоғлар қутуриб,
Ерни титратажак буюк зилзила.

Кўпни кўрган қарғага

«Қарр», «қарр», дейсан қорда югуриб,
«Қарр», «қарр», дейсан учиб юқорига —
Кўргиликни одамдан кўриб,
Нечун қорни қарғайсан, қарға?!

Қойил, сенга, мустаҳкам асаб,
Сен темирдан экансан ҳей, қуш —
Бу дунёда уч юз йил яшаб,
Урганганинг биргина қарғиш!

«Қарр», «қарр» этма, сен ҳам бир ўйла:
Сен — ягона тарихсан шу тоб —
Ўтмишдан бир ҳикоя сўйла,
Учиб юрган, ҳей, қора китоб!

Қуёш

Тунда ҳақиқатдай бекинган ўхшар,
Адолатга ўхшар тонг отаётганда,
Пешин — тик ўқилган ҳукмга ўхшар,
Қасосга ўхшайди ботаётганда.

Севгилим

Кўзлари киртайган, юзи заъфарон,
Сочлари паришон, тожсиз маликам.
Мен сени шу ҳолда кўрганим замон,
Бир пул бўлар кўрқув, бир пул — таҳликама.

Ўзгарма, шундай тур ҳатто тушимда,
Мен кўрқмай яшайин, мени сев, гулим —
Мана шу алфозда, шу туришингда
Менинг Ватанимсан, севгилим!

Қаршиман

Мардни номард деган мард эмас —
Ҳадеб айланмангиз, келинг ўртага.
Енгмоқ учун писиб қараш шарт эмас
Рақиб қўлидаги қартага.

Мен сизга қаршиман, билсангиз,
Буни айтиш мумкин ҳеч иккиланмай.
Мабодо, сиз боғдан келсангиз,
Менга тоғ ёқади, тоғдан келаман.

Буни билиб қўйганингиз маъқул,
Яъни ҳайрон бўлманг менинг ҳолимга,
Тўсатдан туфласам, сиз топинган ул
«Пайғамбар»нинг ол соқолига.

Икки севги

Эркак икки севги учун жонлиқ¹ дир —
Бири аёл, бири ватанидир — бас.
Аёл учун ўлмоқ қаҳрамонликдир,
Ватан учун ўлмоқ оддий фарз.

Чизги

Кулди
Чиройли тишларин кўрсатиб.

Тили ҳам «йилт» этди,
Оппоқ тошлар ортида
Ётган илондек.

Рух

Гарчанд жисми заиф, у курашмайди,
Ҳақиқатни яшириб, тура олар лол,
Ярадор жангчини ёвуз душмандан
Ертўлага яшириб жим турган мисол.

¹ Жонлиқ — қурбонлик дегани.

Ой энгашар

Замин жимжит
Тўхтаб қолган юрак сингари.

Ой энгашар,
Қулоғини тутар яқинроқ...

Замин жимжит.
Кўзёш каби им-илик жаҳон.

Оралиқ

Кийинганча ўлда ва жўлда,
Сувга турган бир деҳқон каби,
Ғира-шира, қатқалоқ йўлдан
Дангир-дунгир кетди ноябрь.

Қарс-қурс юриб келди, мана, киш
Оҳор ёғиб ҳамма ёғидан —
Қандай завқли кўчага боқиш
Икки фасл оралиғидан!

Орзу фуқароси

Гарчанд йироқ насабим-наслим,
Бу дунёдан минг-минг розиман.
Мен бу ерлик эмасман асли,
Мен — орзунинг фуқаросиман.

Мен бу ерга келганим ҳамон
Тутказдилар дарров қўлимга
Умр учун бир рухсатнома,
Бир йўлланма битта ўлимга.

Дунёда энг мунис аёлни
«Шу заифа онанг», дедилар,

Учқур отли, учқур хаёлли
Мард йигитни «отанг», дедилар.

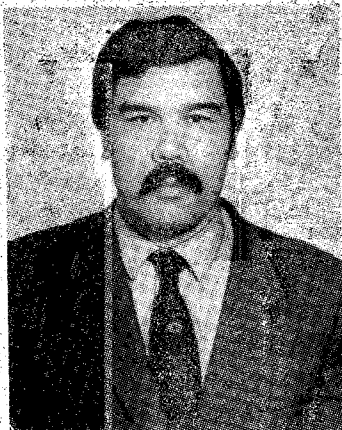
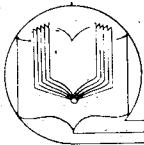
Қўл чўзишиб бепоёнликка,
Дедилар: «Шул эрур Ватанинг!»—
Бағрим бўлди тилка ва тилка,
Кўзимдан ёш потради манинг!

Шундай экан, недан қўрқайин,
Ҳаммаси бор, нечун ўйланай —
Рухсатнома қўлимда тайин,
Чўнтагимда эса йўлланма!

Далда

Дўстим, темирдан қил энди бардошинг,
Шеъринг тушунарли, «мавҳум»мас, ишон,
Бўлмагани каби мавҳум кўзёши,
Бўлмагани каби мураккаб қувонч.

Темур Пўлатов

ЖАЛОЛИДДИННИНГ СЎНГГИ СУЊБАТДОШИ

Ҳикоя

Унинг паймонаси тўлиб бораётган эди... Мўғул отлари силласи қуриб ҳолдан тойган, тутқич бермай қочаётган учқур арғумоқларнинг изига тушиб, жаҳд билан олға интиларди. Чўлу биёбонлардан ўтиб келаётган лашкарлар сафи қумга сингиган сувдек тобора сийраклашяпти. Айримлар уни маккорликда, ўзибилармонликда айблаб баъзилари эса, лом-мим демай тунда, очикдан-очиқ жўнаб қоляпти. Мўғулларнинг босиб олиш хавфи кучайган вилоятларда Жалолиддиннинг бирлашиш хусусидаги даъватларига мададкор бўламиз, деб оғиз тўлдириб ваъдалар беришар, лекин у икки қадам узоқлашди дегунча субутсизлик қилишарди.

Унинг қўшини турли қабилалардан иборат эди — қарлуқлардан тортиб гурийларгача, курдлардан то туркманларгача бор — улар бир-бирлари билан тамомила ит-мушук бўлиб қолган, бинобарин улар энди Турондан Ироққа, Жайхундан Фуротга довуру ястанган ўз ерларини озод этиш учун жон олиб-жон беришмас эди. Ўзларини таъқиб этиб келаётган мўғулларга ўхшатиб зарба берилган кунлар амирлар арзимаган олтин зарҳалли қилич учун ҳам сен-менга боришарди, жанжалкашларни ажрим қилолмай Жалолиддиннинг жони ҳалак туркманларга ён босса, тонг отиб улгурмай гуриялик кўч-кўронини ортиб жўнаб қолар, ҳар икки томоннинг таъзирини бергудек бўлса, бир йўла иккала тўдадан айрилар эди...

Унинг бугунги куч-ғайратидан асар қолмаган, қаёққа қараса, омад ундан юз ўгираётган эди. Дарди дунёси зимистон, тайинли мақсад-режасиз кетиб борарди. Мана, ўн бир йилдирки, у мўғуллар билан қақшатқич жанг қиляпти — бу истилочиларга қарши оёққа турган биронта ҳоким бунчалик узоқ қаршилик кўрсатолмади — унинг жасоратидан йиртқич душманнинг ўзи — Чингизхон ҳам ёқа ушлади. Энди эса, хаёлларини йиға олмас, ўзига ишончсизлиги узоқни кўзлашга халал бераётганди. У шу чоққача оғиздан чиққанини муҳокама этилишига йўл қўймас, дегани деган, амри вожиб эди, энди эса ён-атрофида садоқат билдириб қолган санокли амирларнинг оғзига қарайдиган, улар нима деса, шунга кўнаверадиган бўлиб қолди. Бу бўшанглик амирлар учун айна муддао эди: унинг изн бериб қўйганидан айримлар ҳамёнини, қопчиғини қаппайтириш, кек сақлаганлар эса қасд олиш пайига тушгандилар...

У эрталабданоқ йўлни Исфaxon сари солишни, иссиқдан ҳориб-чарчаган йигитларига муздек тоғ дарёси ёқасида дам беришни мўлжаллаганди. Кўз очирмаётган қоч-қоч ва таъқибдан нафас ростламоқчи, ўтган воқеа-ҳодисаларни бир сидра назардан ўтказиб, қолган-қутган мулозимларини яна нималарга қодирлигини қайта бошдан чамаламоқчи эди.

Исфaxon уни ёшлиқдан мафтун этганди. Бу шаҳардан бахту қувонч топмасаям, лоақал осудалик топишга доимо ишончи комил эди. У ерга бораверишдаги тоғ тизмаларидан ошиб ўтиш мўғулларга осон эмас.

Хуллас, у абгор бир аҳволу руҳияда Бисутун тоғини четлаб, Хулвал ирмоғи оқиб чиқадиған доводна кетиб борарди.

Айни човгоҳ пайти Амид ҳокими Масъуд уни йўлдан уриб, отлар бошини Рум томон буриш маъқул, деди. Масъуд илоннинг ёғини ялаган, айёрликда тулқига сабоқ берадиган махлуқ эди. У султон Жалолоддиннинг бошини айлантириб, умидсизланманг, ҳали олдинда тақдир кулиб боқажак, дея ишонтиришга уринди. Кўздан панароқ жойда мустаҳкам ўрнашиб олиш, у ерда садоқатли йигитларни тўплаш, жипслаштириш керак. Кичик Осиёнинг сув тошқинлари ва қурғоқчиликдан силласа қуриган вилояти бўлмиш Рум шу жиҳатдан айни мўддао, уни бир ҳафтада қўлга киритиш мумкин. Кейин султон тахтиравонни эгаллагани ҳақидаги хабар қулоғига етган заҳоти мусулмон амирлари унинг байроғи остига тўпланаверади. Турган гап, ҳаммадан бурун қипчоқлар бош эгиб келади... Масъуднинг ўзи эса тўрт минг суворий билан шу бугуноқ етиб келишга ва зафар онларига қадар Жалолоддинга садоқат билан хизмат қилишга қозир у нозир.

Масъуд шуларни уқтирди. Фирибгарнинг сўзлари замирида нима борлигини Жалолоддин яхши биларди. Масъуд мўғулларни хаёлига ҳам келтирмаётганини, фикри ёди ўтган йили қалъасига ҳамла қилиб, хотинларидан бирини олиб қочган ғанимларига султонни қайраш экани Жалолоддинга кундек равшан эди.

Бурунги пайтлари бўлганида Жалолоддин бундай кишибилмас тилёғламаликка чидай олмаган, отдан тушмаёқ Масъуднинг қорнига бир тепиб ичак-чавоғини ағдариб ташлар эди, ҳозир эса кўнглида қаҳр ҳам, алам ва ғам ғалаён этмасди, шу боис зумда таклифга кўнди-қўйди. Кўна туриб, хаёлининг бир чеккасида ожиз гумон ўрмалаб ўтди: «Эҳтимол, шундай қилса чакки бўлмас? Бирор иш чиқиб қолар?» — у ичиди шундай деб, Масъудга пинҳона ўтинч, маънодор савол назари билан қаради. Унинг нигоҳида, «Хўш, сенинг тулкилигингга учдим ҳам дейлик... Кейин-чи? Шу билан муттаҳамлигингни бас қиласанми? Муттаҳамлигинг сотқинликка айланиб кетмайdimи?» деган сўроқлар яширинган эди. У ҳар кимга шу тариха минг бир шубҳа билан қарар, юрагини ёриб, бирор маслаҳатгўй топгиси келар, ҳадиксирар, юрак-бағри пора-пора бўлиб кетгунча ишонч ва ишончсизлик ўртасида азоб-уқубатлар чекарди. Лекин Жалолоддин йигирма саккизга чиққан бўлишига қарамай ҳамон таъсирчанлигича, нозикмижозлигича қолган, худди шу феъл-атвори унга ҳоким сифатида ҳам, саркарда сифатида ҳам ярашмас, аксинча, унга панд бергани берган эди.

Улар қоқ тунда Амид остоналарига етиб келишди, бироқ шаҳарга кирмай дарёнинг бериги қиргоғида, кўприкка яқин жойда чодирлар тикишди. Мўғуллар кўққисдан човут солиб қолса, жуфтакни ростлаб қолиш мўлжалга олинди. Мўғулларнинг отлари кўникмаган тоғ сўқмоқлари оша уларни қувиб етиб келишига ҳеч кимнинг ақли бовар қилмасди, аммо шунга қарамай, Масъуд ҳар эҳтимолга қарши тунда шаҳар дарвозаларини очиб қолдиришларини оғоҳлантириб қўйди.

Султон Масъуд билан чоғир ичишиб ўтириб кайфи ошиб қолди ва тўсатдан юзига табассум югуриб, гўё ҳаммаси — ўлим хавфи, таҳликали васвасалар барҳам топгандек, гўё ўзининг ҳокимликка дахли йўқдек, фисқ-фасоду фитналарга, Рум сари қўшин тортишга тупургандек ғалати-ғалати кулиб қўяр, бирон жойи қақшаб оғриётгандек қийшанглар, ўзига ҳамон содиқ қолган яккаю ягона амири Урхонга дамо-дам кўз қисиб қўярди. У майнавозчилик ва атайин қийшангашлари билан қандайдир кўнгилсизликни, ҳатто шармисорликни яширмоқчи бўлаётганга ўхшарди. Бундай қилиқлар маст-аласт одамникига эмас, балки синчков ва ҳушёр, ернинг остида илон ғимирласа биладиган, англайдиган ва шу англаши туфайли эси оғиб қолаётган масҳарабоз ва жодугарникига ўхшарди...

У чоғир тўла қадаҳни оғзига яқинлаштирди-да, бирдан қалқиб кетди, лекин бўғзига қадалган хўрликни чоғир ичиб бостириб юборди. Жалолоддин дилхунликлардан ўзини чалғитиш ниятида Масъуднинг биқинига туртди.

— Ану, хотинни... хо-хо-хо!! Румдан олиб қочганди-ку!!.. Ит эмган қаллоб... оти нимаиди? Худосиз...

— Ун олти ёшда эди, — англаб бўлмас бир ғурур билан ғўлдиради Масъуд. — Бухоро юлдузи эди...

— Ой десанг-чи! — деди султон завқ ва алам билан. — Э, ой эди, ой!..

Ярим тунга яқин бир аёлни тутиб, унинг чодирига киритиб юборишди. Аёл ичкарига кирган заҳотиёқ султонга бирров ёвқараш қилди-ю, худди рўпарасидаги нотаниш эркакни кўрмаётгандай бефарқ-беэтибор тумшайиб тураверди. Уни шу атрофда адашиб-улоқиб кетган қўй-қўзисини қайтариб кетаётган жойидан тутиб келишганди.

Жалолоддин чоғир тўла қадаҳни аёлга узатар экан, унинг яланг ва оғир оёқларига кўз ташлаб, алам билан чимирилди, шу топда аёлни жиддий, дўқ-пўписа биланми ёхуд ҳазил-мутойиба биланми — қай йўсин қўлга олиш мумкинлигини билмасди.

Энди ҳар куни тунда яқин-атрофдаги қишлоқлардан мана шундай одми, бепардоз ва тўнғ аёллар дуч келаётган, ҳойнаҳой улар султоннинг чодирини тарк этаётиб бир нафаслик ҳузур-ҳаловат илинжида ўзларини ким тузоққа илинтирганини ҳам тушуниб етишмас эди.

Кейинги беҳаловат кунларда ҳам вазминликни йўқотмаган Урхон ўзини саркарда-

нинг бачканаликларини заррача пайқамаганга олаётганди, лекин бугун бундай номаъқулчиликни муғамбир, дўстлигидан ғанимлиги аёнроқ Масъуд ўз кўзи билан кўрди. Шу боис Урхон ортиқ тоқат қилолмади.

— Шу занжи билан айш суриш сизнинг мартабангизга ярашмайди, — деди у совуқ оҳангда ва ғуломга имо қилиб, аёлни опчиқиб кетишни буюрди.

Бу танбеҳ Жалолиддинга оғир ботди, у қовоғини уйди, бошини тиззасига солинтирганича чурқ этмай узоқ ўтирди. Сўнгра фавқулодда чехраси ёришиб, ўта оддий хабарни маълум қилаётганди пинагини бузмай гапирди:

— Хотинларимнинг барини отиб ташладим. Болаларимни ҳам... карвон орқада судралиб қолавергач, отдим...

Шундан сўнг унинг ҳузурига тунги меҳмонлардан бирини киритишди, у узук-юлуқ гапириб ўзини дайди, сайёҳ деб таништирди. Султон пешин чоғи Исфохонга бурилиш олдида йигитлари билан нафас ростлаган Хулвар доводнида бу одам мўғулларни кўрибди, бундан чиқдики, мўғуллар Жалолиддиннинг изидан адашмай, тўхтовсиз таъқиб қилиб келишмоқда.

Бироқ Жалолиддин бу хабарга ишонмади. У диққинафас ҳаводан тамом ҳолдан тойган, мижжаларни уйқу босар, қимир этгиси келмас, қароргоҳини йиғиштириб яна йўлга тушишни ўйласа, юраги безиллар — чодирнинг олачалпоқ гумбазига остида шу иғволарни унутишни қўмсар, ўтирган жойида кайфдан қулфи дили очилиб, қалбида пайдо бўлаётган ўзгаришларга қулоқ солишни истар эди. Унинг назарида қандайдир янги ва ғалати, аммо танини яйратадиган ва озодлик олиб келувчи шабадалар эсаётгандек эди...

— Султон, менга ишон, мен туркманман. Туркманлар сени ҳеч қачон алдашмаган...

— Алдашган, — инжиқ бир оҳангда унинг гапини бўлди Жалолиддин ва туркман билан хайрлашгандек қўлини силкиб қўйди. Шу дамда у Амид ҳокими Масъуд лип этиб туркман йигитнинг изидан ташқарига чиққанини пайқамади.

Чодирнинг пардаси ёпилиб, Урхоннинг букри елкаси кўздан йўқолгач, Жалолиддин нимадир излаётган кишидек охиригача ичолмай қолган қадаҳларни, патнусдаги бодом ва қанд-қурсларни бирма-бир кўздан кечирди ва пасткашларча бачкана қилиғи учун ўзини яниб, аччиқ ишшайди. Шу он у тунда ҳузурига киритилган аёлни эслади, йўқ, эсламади, балки уни кўз олдига келтирди, худди аёлнинг руҳи чодирга ёйилган гилам пардаларига урилиб-сурилаётгандек, тутқунликдан халос бўлиш илинжида бетўхтов талпинаётгандек туюлди ва дили орзиқиб кетди.

Ахир у аёлнинг афт-ангорига дурустроқ разм солиб қарамади ҳам, ўша лаҳзаларда кўзлари фақат аёлнинг яланг оёқларига қадалганди. Қизиқ, ҳозир у кўз олдидан кетмай, қаққайиб турибди, назарида аёлнинг тоғ офтобиде қизарган юзи, муте, ҳадиксираб боқувчи кўзлари, дўрдоқ лабини синчковлик билан кузатгану, уни ёдида сақлаб қолгандек... Бунақа одамларнинг сон-мингтасини учратмадимми у! Лекин у ҳеч кимни эслаб қолмас, одамларга қарагани кўзи кўр, гап-сўзларига қулоғи кар эди. Бу ердаги тоғлик аёл эса тўсатдан хотирасига муҳрланиб қолибди. Нега шундай бўлди? Қандай хосияти бор экан бунинг? Ахир кўнгли жуда суст кетмади ҳам-ку. Унга қўл теккизмади, аксинча, ачинди, энди эса, ана, сурати худди шарпадек кўз ўнгидан кетмаяпти...

Сўнги пайтларда Жалолиддин аллазамонларда бўлиб ўтган бир суҳбатни тез-тез ёдига олар, ўйга толар, азоб чекар ва бош-кели йўқ ваҳималарга ботар эди. Ушанда у ўсмир эди, оғзидан чиққан каломи бутун Гурганжда муқаддас оятдек қабул этиладиган машҳур шайх устоз Кубро билан ҳақиқат ҳусусида баҳслашиб қолганди. Шайх ўшанда одам ҳақиқатни умрининг энг сўнги дамларида, энг сўнги суҳбатдоши билан юзма-юз мулоқотда англайди, деганди. У суҳбат чоғида буткул тасодифий, тайин-тутуруксиз нарсалар ҳақида гаплашилур, лекин мулоқот асносида сен видолашаётган ҳаётнинг озодликнинг оний энтикишидир, инсон бутун умри давомида хатолар ва ранжу-аламлар орасидан ўтиб кела-кела топган саодати эрур, деб атаганди. Гофил бандалар турмуш ташвишлари ва манмансираш касофатига йўлиқиб ғафлатда қолмасликлари даркор. Зеро, ҳақиқатни сенга аён қилиш топширилган ўша суҳбатдошни топиш ва кўра олиш қайтиб насиб этмайди. Шуни ёдда тутмоқ лозимдирки, илғамоқнинг ҳам иложи йўқдир, бироқ у билан суҳбат кўра олмаганларнинг гинаси ўзида, сўнги суҳбатдош у кишининг ҳузуринида ўзгача сурат, ўзгача қиёфада, лекин адашганларнинг кўз олдига мудом бир хил — сўзсиз ва ваҳимали қиёфада гавдаланади...

Ахир Жалолиддин айнан шу кечаси жуда ғариб эди... Масъуд ёки Урхон билан эмас — улар мўғуллар, ҳокимиятлар, бойликлардан бошқа нарсени тилга олишмайди. — Балки бирон бегона, фақир киши билан оддий туриш-турмуш тўғрисида суҳбатлашишни орзу қилганди. У ҳаляги аёлдан, сен кимсан, туриш-турмушинг қандай, нимадан қийналяпсан, уй-жойинг, рўзгоринг бутми, бу йил баракали келдими, пичанни ғарамлаб олдингларми, деб сўрамоқчи эди. Шу пайтгача биронта тирик жонга у бу қабилда савол бермаганди.

Афсуски, сўрашга улгурмади, энди эса — ҳайрон, ким билсин, эҳтимол ўша аёл сўнги мулоқот учун ташриф буюргандир. Негадир гапи қовушмади, биров халал

бердим, иккиландими, сусткашлик қилдим — хуллас, ишнинг пачаваси чиқди, кўнглига беҳад армон чўкди...

Мўғуллар уларни субҳи содиқда қувиб етди. Қароргоҳда султоннинг хос жойи кўзга ташланмаслиги учун атайин бир хил тусдаги чодирлар тикилган эди, бироқ тошлар орасидан мўр-малахдек ёпирилиб чиққан мўғуллар, илгаритдан хабардор бўлган чоғи, тўппа-тўғри Жалолиддин ётган чодирга ташланишди. Бироқ улар ҳамланинг уддасидан чиқолмади. Оёқ остидаги қандайдир арқонларга ўралашиб босқинчилар бирин-сирин ағдарилиб тушаверди. Жалолиддиннинг шахсий кўриқчилари етиб келиб мўғуллар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетди.

Қиличларнинг жаранг-журунги қулоқни қоматга келтираётган бир пайтда Урхон бутун қароргоҳни оёққа турғазди. Мўғулларни Жалолиддиннинг чодирига йўлатмаслик учун жонини тикиб олиша кетди. Султон эса парвойи фалак, ғафлат уйқусида тонг қотиб ётарди. Жанг суронлари остида унинг илк бор безовта бўлмай бамайлихотир ётиши эди.

Хизматкорлар чодирга киришганда султон момиқ ўрнида эмас, балки ерга тўшалган тақир гиламнинг ўртасида ғалати бир алпозда — башарасини тиззаларига қўйиб букчайганча мук тушиб ётарди.

Султонни оқ ятқакда кийинтирмай-нетмай судраб олиб чиқиб отга мингаштириб, қўлига жиловни тутқазиганда ҳам у ҳали буткул уйғониб улгурмаган, мудраётган эди. Кимдир орқадан отнинг ёлига қамчи урди, арғумоқ турган жойида шу қадар сапчиб сакрадики, силтовнинг зўридан тилла динорлар қадаб безатилган ипак жилов узилиб кетаёзди.

Жалолиддин шундагина батамом ўзига келди. Омад кулиб боққанидан хомтама бўлган мўғулларнинг тилларини осилтириб орқасидан от солиб келаётганини, Урхон эса йигитлари билан жон аччиғида уларнинг йўлини тўсаётганини кўрди.

— Ур! Ҳа-а-а!.. Ур!

Жалолиддиннинг чопқир оти қалъанинг бош дарвозаси томон учди, Масъуд айни шу дарвозаларнинг султон ва унинг суворийлари учун доимо очдириб қўйишни ваъда қилганди.

Жалолиддинга қарата бирон марта камон ўқи узилгани йўқ, бу уни тириклайин қўлга олиш буюрилганидан далолат эди.

Султон Амид дарвозасидан бир неча одам югуриб чиққанини узоқдан кўрди. Уларнинг ўзига пешвоз келаётган тахмин қилиб султонга жон кирди. Бироқ шаҳар дарвозасидан чиққанлар тўсатдан тўхтаб, турган жойларида қаққайиб, хоразмликлар ва мўғуллар ўртасида бўлаётган олатасир олишувларни кузатиб турдилар-да, орқаларига қайтиб кетдилар. Улар ичкарига киришлари заҳоти дарвозалар тақа-тақ беркитилди, шунда ўша томонда Жалолиддиннинг кўзига Масъуд кўрингандек бўлди.

— Хоразмликларни қиринглар! — Жалолиддин қалъа тош деворлари панасига базўр ўтиб олиши билан шундай ҳайқириқни эшитди. — Улар бизни хонавайрон қилгани келган!

Боши устидан сочини куйдиргудек бўлиб зигир мойи шимдирилган олов шар учиб ўтди...

«Ур! Ҳа-а-а... Ур!..» Жанг суронлари пасая бошлади, тор дарага қамалганларнинг дод-фарёди гўё ўлим олдидан бир-бирларини қўмсаётган сасдек акс садо берарди.

Жалолиддин ўгирилиб қаради-ю, мўғуллар ўзининг суворийларини жар ёқасига қисиб келаётганини, уларни тиғи парронга учратиб, бошларини сапчадек узиб ағдараётганини ва отларга оёқости қилаётганини кўрди. Йигитларига ёрдам бериш иштиёқида жиловни тортди, лекин таъқибдан қочишга кўникиб қолган, бунинг устига анчайин шиддат билан елиб бораётган от уни жанг майдонидан тобора узоқлаштириб, тор сўқмоқлардан ялангликларга, сўнг яна туман қоплаган тор даралар қўйнига олиб қочаверди.

Шабон ойининг сўнги кунлари тоғларга таҳликали сукунат чўкди, арчазор ва ёввойи ёнғоқзорлар қорайиб кўринар, чўққи ва харсанг тошларни қоплаган йўсинлар қуриб қолган — бамисоли олам ҳаракатдан қолган, тош қотгандек эди.

Теварак-атрофнинг бу турқ-таровати худди от оёқларини оғирлаштириб қўйгандек туюларди. Орқадан келаётган хавфдан у толиқмай қочиб борар, лекин бир текис чополмас, қоқилиб-суқилиб борарди. У гўё тоғма-тоғ изидан келаётган таъқибчининг ҳидини сезаётганга ўхшарди.

Елғиз ўзи бораётган суворий эса буни пайқамас, ҳатто сезмаётган ҳам эди. Теварак-атроф унга танишдек туюлди, ўн тўрт йил муқаддам ўсмирлик кезларида шу ердан, довоннинг шимолроғидан ўтганини эслади.

Ушанда Султон Маҳмуд қўшинларини халифага қарши юборган, жангларни кўриб кўзи пишийди деган мақсадда Жалолиддинни ҳам лашкарбошисига топширганди. Лекин қўшин Богдодга етиб боролмаганди. Тоғларга қор шу қадар қалин тушгандики, кўпчилик совуққа чидолмай музлаб қолган, изига қайтишга улгурганларни эса курдлар чалғитиб, тор дарага қамаб олиб, обдан талон-торож қилгандилар.

Отасининг озмунча орзу-умидлари бор эдими, ўзиям қилни қирқ ёрарди — қаерда қолди ўша устамонликлар? Қум-тўзон босиб, йўқ бўлди-кетди... Чегара яқинидаги Утрор шаҳрида Чингизхоннинг қораси кўринар-кўринмас барча орзу-умидлари чиппакака чиқди. Вилоят лашкарбошиларининг фитналари орасида чалкашиб, каловланиб қолган, макр-ҳийлалари касофатига авомнинг нафратига учраган падари бузруквори урушнинг биринчи куниданоқ заррача мадад топмай орқага чекинаверди-чекинаверди, пировардида бутун аждоди, сулоласи икки юз йил бадалида тўплаган амлокни бир йил ўтар-ўтмас қўлдан бой берди. Энг сўнгги кунигача у нимагадир умид боғлади, лекин шўхрат-парастлик касали билан бирга аҳли ҳолис баҳолашга ҳалал берарди, ниҳоят, мўғуллар томонидан қувлиб, моховлар ороли бўлмиш Ашуротага қамалиб қолганича қиличини Жалололиддинга топширди.

Жалололиддин кўпдан буён қасос ўтида ёнаётган эди. Бироқ бу беватан ҳоқим мўғуллар панжасига қўпдан буён ҳисос ўтида тўхтаб, қаердан куч йиғарди. У макон тутиб, шу ниятини амалга оширадиган бирорта вилоят қолмаган, ҳаммаси ғанимлар тасарруфида эди. Ўзини ўзи ҳоқим қилиб кўтарадиганлар ихтиёрига қолиб кетган, ҳафта сайин ҳоқими алмашаётган аҳли Гурганж эса бу доворак, лекин жиззаки ва давлатлар-аро муомалаларда ҳам ғўр бўлган бу ёш йигитни тан олмади, аксинча, уни қувиб чиқарди ва шаум дарвозаларини мўғулларга очиб қўйди. Ҳа!

Шундай қилиб Жалололиддин турли тилларда сўзлашадиган вилоятларни бир давлатга бирлаштириш ва мўғулларга зарба бериш орзусида маҳаллий ҳоқимларни қувиб солиб, ўзи эса чекинишда давом этаверди, бегуноҳдан-бегуноҳ аҳолини қон қақшати. Бироқ начора, ёвузликдан ёвузлик туғилар экан, қилич билан на Мозандаронни, на Арманистонни ўзига оғдирарди, охири барча орзу-ниятлар кунпаякун бўлди...

Айни пайтда от уни тошли сўқмоқдан тобора юқорига олиб борар, Жалололиддин тамомила мажҳул бир аҳволда қолган, у вақт ҳисобидан адашган — на қуёшга, на сояга қараб ҳам куннинг қайси вақти эканини билолмас эди.

У авваллари чўл, тоғларда ўзини сувдаги балиқдек ҳис қилар, кутилмаган жойларда пайдо бўлиб, изма-из қувиб келаётган мўғулларни таажжубда қолдирарди. Энди эса...

Замон унга вафо қилмади — Исфахонда ҳам, Гуржистонда ҳам замон ўзининг ақл бовар этмас жисмсиз ҳавоси, оқими билан уни сиқиб чиқараверди... Ниҳоят, унинг силласи қуриди, табиатидаги довораклик ҳам энди бесамар, ҳатто ортиқча нарсага айланди.

У атрофни синчковлик билан кўздан кечирди-да, Майафарикин¹ йўлида кетаётганини, Малик Ғози шаҳрига етиб бориб паноҳ топиши мумкинлигини ўйлади. Бироқ султон бу йўл сўнгги йўл, боши берк йўл эканини ҳам ич-ичидан ҳис этарди. Уёғига — булуллардан баландда яшайдиган курдлар қишлоғида ҳам, паstda — ўзига садоқатли туркманлар юрти — чўлларда ҳам йўл йўқ.

Ҳаммаси адои тамом бўлди, унинг шашти синди, куни битиб, бу дунёдан насибаси узила бошлади...

Ажабо, отаси ҳам нисбатан ёш эди, лекин роппа-роса қирқ ёшида Жалололиддиннинг кўлида жон бераётиб, худди ҳаёти тўсатдан ва бемаънидан-бемаъни сўнмаётгандек, худди ошини ошаб, ёшини яшаган мўйсафиддек тинч, осуда кўз юмди...

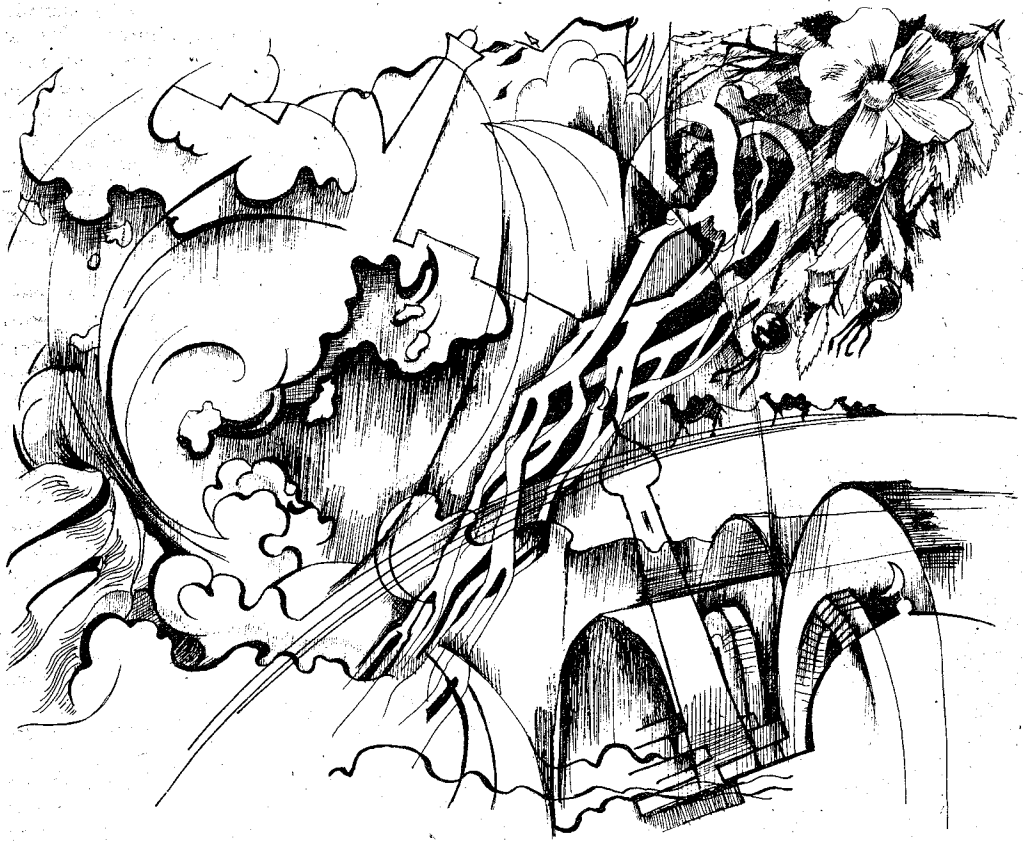
Жалололиддин эса анчагача мағлубиятини тан олмай юрди. Ҳозир ҳам унинг ичига ўт кетиб ётибди, бетоқатликдан кўкси ёрилай деяпти. Ҳолбуки, у сўнгги йилларда босартусарини билмай, палапартиш ҳаёт кечирди, на ҳукмронлик мартабасига ишқибозликда, на бойлик ва на айш-ишратга муккадан кетиш бобида меъёр, инсоф-адолат нима эканлигини билди — афтидан, ҳаётнинг бундай ёлғон лаззатларига у ҳамон тўймагандек эди. Бу ҳаётда ҳали ўзи тотиб кўрмаган, нашидасини сурмаган яна нимадир бордек, ўша сирли-синаотли нарса уни ўзига мафтун этаётгандек эди. Ундан баҳраманд бўлиш учун эса ўтмишидан воз кечиши, эл қатори яшаши, ким дунёга келтирганини ва қандай орзулар илинжида юрганини унутиш керак. Ҳеч ким, ҳеч бир зот уни танимаслиги-билмаслиги даркор...

Бу ўй-фикрлар Жалололиддинни сергакланттирди ва у товони билан отни ниқиб йўрттирди. Кўпдан буён уни кузатиб келаётган курд ҳам найзасини силтаб, у тарафга ҳезланди.

Курд йўлни кесиб тошдан-тошга сакраб, паналаб изма-из келаётган ўлжасини сиртмоқ ёрдамида осонгина қўлга тушириш илинжида эди. От дарёга етиб тўхташини биларди у. От шарқираб оқаётган дарёга тушиб, тўхтади...

Курд йўл ёқасида соқчилик қилиши, қоида-тартибга кўра у узоқдан мўғулларми ёки хоразмликларми — қатъи назар — кўринган ҳамон нарироқдаги соқчи шеригига хабар қилиши, у ҳам ўз навбатида кейинги соқчига билдириши, шу тариқа хабар соқчидан соқчига ўтиб қишлоқларига етиб бормоғи керак эди. Қишлоқ оқсоқоли Мустафо келгиндиларнинг сонига қараб уларга тор дарадан чиқаверишда тўсатдан ҳужум қилиш

¹ Майафарикин — Туркиядаги жой номи.

лозимми ёки уларни Дабоза дарасига довур боришга қўйиб бериладими — шуларни ҳал қилади. Курдлар йўлдан чеккароқдаги Айндор қишлоғида тинчгина яшашар, қишлоққа борадиган йўллар ҳам, кўприклар ҳам шу қадар усталик билан кўздан пана қилинган эдики, бегоналар йўлни мутлақо топа олмас эди.

Бу томонлардан бегона отлиқлар деярли ёлғиз ўтмасди, шунинг учун ҳам найза кўтарган курд шериклари пайқамасликларига ишонч ҳосил қилиб, соқчилик маррасини ташлаб кетди.

Бу ғалати уруш бошлангандан буён (тоғликлар ҳеч бир самараси сезилмаётган майда-чуйда тўқнашувларни кўриб, нима учун уруш бўлаётганини тушунишолмас, унинг нақадар кенг кўламда бораётганини билишмас эди) йўл чеккасида соқчилик кучайтирилган, ҳар куни ё кун ора бирорта тўда ё қочиб, ё қувиб, ола-тасир жангда адашиб, улоқиб бу ёқларга кириб қолар, лекин сира ёлғиз одам учрамаган эди.

Бир-икки сафар мўғуллар тўртта-тўртта бўлиб қўшин йўлининг ахволини олдиндан билиб қўйиш мақсадида шу томонларга келишди, лекин суворийлар ўта ҳушёр, отлари искович итлардек зийрак экан, улар курд соқчилари шарпасини сезишдию изларига қайтишди.

Найза кўтарган курд суворийни кўриши биланоқ ундан нима ундириш мумкинлигини чамалади. Унинг қилич ёки бошқа қуроли кўринмади, оқ ятак билан оқ иштонининг эса кераги йўқ. Оти қадди-басти ва қадам олишидан анча зотли кўринади, лекин қўлга туширган тақдирда ҳам уни кечасигача чангалзорга яшириб қўймоғи, кейин қўшни қишлоққа олиб бориб сотиб қайтмоғи керак. Соқчи шуларни ўйлаганча суворийдан кўз узмай уни кузатиб келаётганди. Уни яна нимадир мафтун этаётган, суворий ҳар сафар жиловни силтаганда куёш нурида нимадир ярақлаб кўзини қамаштираётган эди. Қизик, битта узук шу қадар кўзни олмаса керак? Қизиққанидан жони ичига сиғмай қолган курд эҳтиёткорликни ҳам унутиб дарё томон югурди.

Жалолиддин анча наридан дарёнинг шовуллашини эшитиб келаётган эди, у отни қўярда-қўймай шоширарди, бироқ тошларни оқизиб бораётган катта дарё тўсатдан кўз олдида намоён бўлиши билан от тўхтамай-нетмай бир сакрашда сувнинг ўртасига бориб тушди.

Жалолиддин шошаётган эди, у яланг оёқларини тошга қўя туриб сувнинг муздайлигидан эти жунжикиб кетди ва чайқалиб тушди. От сувга интилиб пишқирди, эгаси қаттиқ силтаб, уни чорбоққа етаклади.

Жалололиддин жон талвасасида қоч-қоч, қув-қувдан сўнг асаблари анча ором олганини, енгил тортганини ҳис қиларди. Кўп кунлардан бери у биринчи марта ҳайқмай-нетмай теварак-атрофга бемалол, хотиржам боқди: сербута наъматакнинг ям-яшил барглари қоқ тепасидан ўйноқлаб оқиб тушаётган жилғани ҳузурланиб томоша қилди.

Жалололиддин бутун борлиқни, ўзининг кимлигини, бу кимсасиз ерларда танҳо ўзи не муроду мақсадларда юрганини — барини унутиб, тошга ўтирди. Сув томчилари унинг чеккаларидан оқиб, соқолининг учларида йилтираб илиниб турар, буталар панасидан уни киприк қоқмай кузатаётган курднинг назарида Жалололиддин қандайдир кўзтанишдек, лекин нотайин, олис тўйғуларни хотирга солаётгандек туюлар эди. Бироқ шиддатли ва алғов-далғов ҳаёт излари соя солган унинг бефарқ-бепарво афтидан нимани ҳам уқиб бўларди? Тушуниш қийин. Курд соқчиси ўзича бир нарсани бўйнига олиб қўйди: ўзига ўхшаш ёш, паст бўйли эканига қарамай, гирдиғумдан келган бу йигитни, гарчи қурол-яроғи бўлмаса-да, осонлик билан тинчита олмайди.

Ниҳоят курд соқчиси боядан бери кўзини қамаштириб, ичини тошираётган нарсани кўрди-да, шунча йўлга беҳуда келмаётганини билиб, ичдан севинди. У Жалололиддиннинг ҳар бир ҳаракатини — отини бутазор томон тортиб борганини, боғлаётганини, от ҳўл тошга оёқ қўя туриб тойиб, муккалаб кетаёзганини кўз узмай кузатди. Шунда жилов тирс этиб узилдию унга қадалган динорлар кирғоққа сочилди. Бошқа пайт Жалололиддин бунга қайрилиб қарамаган бўларди, зеро, олтин, дур, олмос, ёқут сингари ялтур-юлтурлар ҳокимиятининг ташқи аломатлари, безаклар ҳисобланарди, холос, лекин айни вақтда у негадир апил-тапил тангаларни териб, қўйнига сола бошлади.

Курд соқчиси эса фурсатдан фойдаланиб арқоннинг учига сиртмоқ солди. Суворий дарёни кечиб ўтишга ошиқмаётганини сезган соқчи жуда бамайлихотир ҳозирлик кўрарди.

Жалололиддиннинг кўнглида ҳамон умид учқунлари сўнмаган, Урхон бир неча йигитлари билан мўғуллар қуршовини ёриб ўтиб, уларни чалкаштириб ўзининг ортидан етиб келишига ва мана бу дарё ёқасида дийдор қўришишига илинжи бор эди. Майфарикин дарвозаларидан ҳеч бир мулозимсиз, ҳамроҳсиз сўппайиб кириб бориш Жалололиддин учун таҳқирланишдан фарқ қилмас, негаки, Малик Ғози доимо нечоғли дўст ва оқибатли бўлмасин, бу сафар у султоннинг аҳволини кўриб, ичдан мазаҳ қилиши турган гап, чунки Жалололиддин қачон мағлубиятга учраса, шармандан шармисор бўлган чоқларда майда ҳокимлар унга шундай писанда билан қараганлар.

Жалололиддин офтобда кизган тош устига чалқанча ётиб, аъзои баданида ёқимли оғриқ сезди; у яқин орада қуёш нурида, очиқ ҳавода бунчалик жони ором олиб тобланмаганди. У бутун вужуди билан дарёнинг шовуллашига, қушларнинг тинимсиз сайрашига қулоқ тутди, мамнун хаёлга толди: барча ташвишлардан қутилиб танҳо қолиш нақадар бахт...

Шу топда Жалололиддиннинг шу қадар қулфи дили очилиб ётиши, кўз ўнгидан аримаётган хавф-хатарни унутиб бепарво қолиши ҳам майли-я, лекин қувғинда юравериб силласи қуриган, жон қайғусида тиқ этган товуш, ҳар бир ҳидга ҳушёрлиги ўн чандон ортиши табиий бўлган султоннинг зийраклиги негадир сўнган, шу қадар сўнган эдики, у орқасидан курд соқчиси яқинлашиб келаётганини ҳам пайқамасди.

Нима бўлди-ю, Жалололиддин яна тунда чодирига кирган ўша аёлни эслади, бирдан хавотирга тушди, шу кунларда унга дуч келган ҳар қандай киши унинг ҳаётида энг сўнги суҳбатдоши бўлиши мумкинлигини ўйлади... лекин бу хаёлига ортиқ эрк бермади, хавотири тумандай тарқай бошлади — ҳаммасини шу заҳоти унутди-қўйди.

Курд соқчиси эса боши узра арқонни айланттириб уни мўлжалга олишга шайланди. У арқонни айланттириб-айланттириб турди-да, қўйиб юборди, сиртмоқ зув этиб ҳавони кесиб ўтиб, Жалололиддиннинг бўйнига тушганда, соқчининг қулоғига ғалати, худди аллақачон дарз кетиб чил-чил синишга тайёр турган ва шовқинсиз майда-майда бўлиб кетган идишнинг заиф садосидек сўниқ, беҳол бир ҳирқираш эшитилди. Соқчининг қўлидаги арқон одатдагидек бирдан жон аччиғида таранглашиб-тортилмади, балки бандининг танасидан жони чиқиб кетгандек, бир-икки дафъа силтанди-ю, тинчиди-қўйди. Соқчи ирғиб туриб борди-да, чаптастлик билан султоннинг бошидан ошириб яна сиртмоқ солиб, қўлларини боғлади, оёғини кўкрагига тираб, кўринишдан бу қадар бақувват, чайир одам қаршилиқ кўрсатмаётганига, талвасага тушиб типирчиламаётганига, ниҳоятти хириллаб, нафас олаётиб ҳуштак чалиб юбораётганига ҳайрон бўлди.

Оёқ-қўлини тақдир ихтиёрига топширган одамнинг заиф хирқираши, бемажол ҳуштаги соқчининг қулоғига мойдай ёқиб, уни шу қадар руҳлантириб юбордики, ҳозирроқ найзани бир силтаб бандини тинчитиб қўя қолгиси келди — у умрида одам зотини бунчалик осон қўлга туширмаган, инсон ҳаёти бу қадар арзимас матоҳдек, ожиз, бу қадар заиф бўлиши ҳам мумкинлигини ўйламаган эди. Шунини ўйларкан, соқчининг томоғи қуруқшаб, тили шишиб кетгандек бўлди.

Соқчи эндигина найзасини боши узра кўтариб, қулочкашлаб урмоқчи эди, арқонга чирмалган бандининг қўйнидан тилла тангалар жиринглаб, ялт-юлт қилиб ерга тўкилаётганини кўрди.

У ўзини таппа ерга ташлаб эмаклай кетди; от пишқириб боғловдан бўшашга уриниб, ўзини ён томонга ташлади. Дастлабки ваҳимадан сўнг ўзини анча ўнглаб олган Жалололиддин оёқ-қўллари боғланган кўйи олтин тангаларни очофатлик билан териб, иштонбоғига қистираётган курдни жирканиб кузатиб ўтирарди.

Жалололиддин юз берган воқеани аниқ-равшан англаб етди. Қайси гуноҳлари касофатига шу кунларга қолди у? Нега жанг майдонида мардларча ҳалок бўлиши ёки нари борса, отасига ўхшаб у ер-бу ерда қамалда қолиб, яқин одамларининг қўлида жон бериши насиб этмади? У не-не аллоҳларда кун битиши эҳтимолларини юз бир марта кўз ўнгига келтириб кўрган, аммо мана бундай тубан бир қароқчининг қўлида жони таслим этишини ҳаёлига келтирмаганди...

Олтин тангаларга ҳушини йўқотганига қарамай бутазор томондан кимлардир яқинлашаётганини биринчи бўлиб курд соқчиси пайқади ва қулоғини динг қилиб, найзага ёпишди.

Икки суворий «хўп, хўп» дея ҳайқириб отларидан сакраб тушишди, улардан бири бошлиқ Мустафо эканини кўрган соқчининг ранги қув ўчиб кетди ва ишнинг пачаваси чиқшини сезиб, кўзини парпиратганича бақадек бақрайиб қолди.

Иккала суворий ҳам соқчини дарҳол таниди, бироқ кела-келгунича ғазабини босолмаган Мустафо у билан пачакилашиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Эрталаб Майафарикин дарвозасидан чиқишганидан буён у оғир ўй остида эзилиб келаётган, тавба-тазарру ва илтимосларига қулоқ солмаётган, аксинча, очикдан-очик жанжалбоп ваз ахтараётган Ғозидан қандай қилиб ўч олиш чорасини излаётганди. Мустафонинг ўрнига унинг ҳамроҳи — шахсий пойлоқчиси гапирди:

— Агур, буни сен қўлга туширдингми? — дея сўради у Жалололиддинга боши билан имо қилиб. Буни эшитган Жалололиддин улар ўзи тушунадиган тилда гаплашишаётганидан қувониб кетди. — Қойил...

Соқчи жон ҳолатда типирчилаб, депсиниб турди-да, тангаларни чангаллаганича бирдан сапчиб, икки-уч ҳатлашда отлиқларнинг олдига келиб қолди.

— Мустафо, сен билан бўлишамиз. Сенинг улушинга қўл теккизмайман. Улай агар. Фақат, айт-чи, акамнинг хунини Ғози нима билан ювади?

Жалололиддин Ғозининг исмини эшитиб ҳушёр тортди, ёнидагиларнинг форсча талаффузига қулоқ солиб ҳамон севинар, ич-ичидан улар билан тил топишиш умиди милтираётган эди...

Суворий бетоқатланиб, жаҳл билан Агурни ёнига имлади, соқчи кафтида ялтираб турган тангаларни чўзганча унга яқинлашаркан, Мустафо:

— Соқчиликни ташлаб кетибсан-ку! — дея ўшқирди ва қамчи билан Агурнинг башарасига туширди.

Соқчи ерга ағанади, лекин дарҳол ўрnidан турди, Мустафо унинг бутазор томонга тирақайлаб қочишини орқадан афсусланиб кузатиб қолди.

Бошлиқ ёт киши бундай шармандали ҳолнинг гувоҳи бўлаётганини истамаётгандай ҳамроҳига, сўнг Жалололиддинга қаради. Унга жавобан Жалололиддиннинг афти беҳис, бепарво тус олди.

Агур бутазор томон қочиб бораётиб йўл-йўлакай Жалололиддиннинг отини ечди, бир ирғиб унга мингашди ва найзасини силтаб, отни йўрттириб кетди. У бу ишларни шу қадар чапдастлик билан бажардики, Мустафодан бошқа ҳеч ким Агур нима қилаётганини ҳам англамади. Бошлиқ ўзига тобе одамнинг эпчиллигини кўриб, мамнунлигидан қоятош ортига ўтиб, кўздан узоқлашаётган отнинг изидан ҳавас билан қараб қолди.

Қўлга тушган бандиларни тирик қолдириш одатлари бўлмаса-да, бу сафар Мустафо тарки одат қилди ва шахсий пойлоқчисига Жалололиддинни бошлаб юришни буюрди.

Мустафо эртага келиши кутилаётган меҳмони — бухоролик савдогар Ҳожини эслаб унга мўлжаллаб қўйган совға-саломлар қаторида мана бу ёш йигитни ҳам қўл сифатида тортиқ қилиб юборишни дилига тугди. Сўнг Ҳожини ишга солиб, Майафарикин ҳокими билан орани очди қилиб олади.

Курдларнинг қароқчилик йўллари Ғозининг тасарруфидаги ерлардан ҳам ўтгани боисидан қўлга киритилган ўлжанинг муайян улуши кўнгилдан чиқариб майафарикинликларга тортиқ қилинарди, бироқ яқинда фалокат босиб, курдлар хоразмликлар деб ўйлаб майафарикинликларга ҳужум қилиб, балои азимга қолишганди. Бунга жавобан майафарикинликлар ўнлаб курдларни қон қақшатишди, ўлганлар орасида Агурнинг акаси ҳам бор эди, бу етмагандай майафарикинликлар, мабодо Мустафо катта жарима тўламас экан, Айндорнинг кулини кўкка совурамиз, деб пўписа қилишаётганди.

Мустафонинг ҳамроҳи шошиб қолди ва арқонни узун қўйиб Жалололиддиннинг қўлини бўшатди. Сўнгра қизиққанидан эмас, балки унинг иззат-нафсига оғир ботадиган қилиб сўради:

— Кимнинг одамисан?

Жалололиддин базўр қаддини ростлади, лекин ҳиқилдоғини бўғиб турган сиртмоқ уни бемалол гапиршига халал берди, буни кўрган курд арқонни яна бўшатди.

— Мен хоразмликман, — деди Жалололиддин сўзларни аранг талаффуз қилиб, у зўр-базўр, чираниб гапира бошлаганини боя сезганди, мадори қуриб аҳволи танг бўла

боргани сайин форсий ҳам туркийда бирдек сўзлаша билишига қарамай дудуқлана бошлаганди.

Қайтиб унга гап қотишмади. Мустафонинг пойлоқчиси отига миниб, арқонга боғланган Жалолиддинни судраб йўлга тушди.

...Жалолиддин баланд қирғоқнинг нариги томонида ястанган қишлоқни кўриб, бирдан Мустафо гапларимга ишонар, деган хаёлга борди. Еши бир жойга бориб қолган бу курд эгарда виқор билан салобат тўкиб ўтирар, кундалик ташвишлардан ўзини нари тутиб, маънодор сукут сақлар, гуноҳкор соқчининг бошига маломат ёғдиришни хаёлига ҳам келтирмас эди. Буни сезган Жалолиддин у шунчаки қароқчи эмас, балки йўлтўсарлик баробарида сиёсий мулоқотлар ҳам олиб боришга мажбур бўлган қўйи мартабали ҳоқим эканини англади. Умр бўйи қасамёдлар, шартномалар, анъаналарга чамбарчас боғланиб яшайдиган бундай одамлар ҳамма жойда учрайди.

Жалолиддин мабодо Мустафо билан юзма-юз ўтириб унга ўзини танитса, бор гапни айтса — тушунади, ҳатто ёрдам беради, деган умидда эди. Мустафони олтинлар билан алдаш мумкин. Жалолиддин ўзини Майафаринкига олиб боришларига кўндиради, бунинг эвазига Мустафо Ҳозидан инъомлар олади. Жалолиддин отнинг кетидан ўнқир-чўнқир, қиялик ерлардан югуриб-югургилаб борар, бўйиндаги сиртмоқ дам бўшашар, от тойиб-нетиб кетганда эса яна тортилиб таранглашар эди.

Шу тариқа улар қишлоққа яқинлашиб қолишди, лекин орқаларидан Агур пусиб келаётганини ҳеч ким пайқамади.

Қамчи еган Агур қоятош орқасига қочиб ўтгач, тўдадан узоқ кетмаганди, зотан уни ҳеч ким қувмаган, қолаверса, қаерга қочишидан қатъи назар, унинг ўзи афв сўраб Мустафонинг ҳузурига келиши муқаррар эди.

Агур отни найза билан туртиб ҳайдади ва бандини ўз кўзи билан кўриш ниятида сабрсизлик билан қоятош устига кўтарилди. У ҳамқишлоқлари Жалолиддинни эргаштириб кетишаётганини кўриб инграб юборди. Башарасидаги қамчи ўрни шишиб чиқди, лекин унга азоб бераётган нарса бошқа эди — оғзига чўғ тушгандек жазиллаб ачишар, шишиб кетганидан тили оғзига сиғмасди...

Агур қоятош тепасидан тушиб Мустафонинг олдига югуриб боришга чоғланди, лекин худди шу пайт дарё томонда уч отлик пайдо бўлганини кўриб, тўхтади. Отлиқлар сувга яқин келмай қирғоқдаги изларга, гир атрофга хавотир ва ташвишда аланглардилар, улардан бири Урхон эди. Курд соқчиси бу қадар зар-инжу билан безанган суворийни биринчи кўриши эди, ҳавои аламдан ичидан зил кетди. Нисбатан одмироқ кийинган, лекин қимматбаҳо яроқлар тутган бошқа икки отлик ҳам амирнинг изидан дарёни кечиб ўта бошладилар, улар кимнингдир изини ахтаришаётгани аён эди.

Уч суворий қўриқлайдиган сўқмоқдан ўтганини билса-да, улардаги олтиндан қуруқ қолаётганига қарамай, Агур бундан қисинмади. Айни пайтда у тамомила бошқа нарсанинг пайига тушганди. У тошнинг панасида бир зум ўйга толиб ўтирди-да, бандининг гувоҳлигида қамчи еб шарманда бўлганини эслаб, юраги таталаб кетди ва ортиқ жойида туролмай, қишлоқ томон чопди.

Мустафо бу ерга кела-келгунича беш ё олти соқчилик манзилини босиб ўтганди.

Пойлоқчилар қоя тошлар устида найзаларини ёнларига қўйганча ялпайиб ўтиришар ёки узала тушиб ётишар, лекин уларнинг бирортаси ҳам ўрнидан туриб, оқсоқолнинг ҳурматини бажо келтиришни лозим топмас эди. Мустафо ҳам бунга парво қилмади. Балки курдларда юқори мартаба эгаларига шундай муносабатда бўлиш расмдир.

Улар яқинлашиб келаётган қишлоқ Жалолиддин шу вағтагча кўрган тоғ қишлоқларидан қарийб фарқланмасди. Фақат Жалолиддинни таажжубга солаётган бирдан-бир нарса шунда эдики, бу қишлоқ аҳлининг афт-ангорига улар қайишмайдиган деҳқончилик ё чорвачилик машаққатлари у ёқда турсин, ҳатто тирикчиликларининг асосий манбаи бўлмиш ўша бехосият касб-корларининг нуқси ҳам урмаганди. Оқсоқолни қарши олишлариданоқ курдларнинг аскарлари вазмин ва бамайлихотир халқ экани аён бўлди.

Отлик Жалолиддинни судраб бораётган катта кўчада ариқчаларга қуйилаётган сувнинг тинимсиз шовуллаши эшитилиб турарди. Кулбалари ёнида кир юваётган ва жун савалаётган хотин-халаж йўлдан келаётган уч нафар эркак кишига бирров кўз ташлаб қўя қолдилар, шунда оқсоқоллар, ҳоқимларга нисбатан тамомила бўлакча муомала қилинишига кўниккан Жалолиддин ўзича шубҳали ўйларга борди: Мустафо шуларнинг оқсоқоли эканлиги чинмикан? Фақат ариқ ёқасида оёғини сувга осилтириб нимадир чайнаб ўтирган чол Мустафонинг қайтиб келаётганини кўриб, унга қизиқсиниб қаради.

— Хўш, Ҳози нима деди? Олдига солиб қувдимми? — деди.

— Гапга қулоқ солгиси ҳам келмади, — тўнғиллади Мустафо, — шунча олтин сўраяптики... — У жаҳл билан қамчини силтади.

— На илож, урушсак урушаверамиз-да, — деди чол ва сақичини кафтлари орасида эзгилаб, яна оғзига ташлади.

Мустафо мийиғида кулимсираб қўйди ва чолнинг ёнидан индамай ўтиб кетди.

Шу аснода Агур ҳам қишлоққа етиб келганди. У кўкрагини ерга босиб ютоқиб ариқчадан сув ичди, лекин бу билан ташналиги босилмади, тилини куйдираётган ўт ҳамон пасаймаган эди.

Мустафо етиб келиб тўхтаган кулба на кўриниши, на дарвозасининг ҳашамдорлиги билан қўшни уй-жойлардан фарқ қиларди. Шахсий пойлоқчиси унинг қўлидан жиловни олиб, оқсоқолнинг отини ҳам етаклаб кетди, Мустафо эса дўриллаб чақирди:

— Мато!

Уйдан бошдан-оёқ қоп-қора либосга бурканган биққа семиз аёл чиқиб келди ва эрига бир оғиз сўз қотмай, у узатган арқоннинг учини олиб, йиға бошлади. Жалоллидинга ҳайрон бўлиб қараб қўйди. Мустафо ниятини ичига сиғдирилмай хотинига тўкиб солди:

— Эртага буни Ҳожига совға қиламан! Ҳожи эса бизни Ғози билан келиштириб кўяди...

— Зора, кўнса! — деди эрининг гапи хуш ёқиб, севиниб кетган Мато ва арқонни тортиб ҳовлига кирди, Мустафо эса уйига кирмай, кўздан йўқолди.

Жалоллидинни олиб киришган чоққина ҳовли тош девор билан ўралганди. Шох-бутага катта-кичик тақалар илиб қўйилган ёнғоқ дарахтининг остида қозон қайнар, тепага қуюқ буғ кўтарилар эди. Оёқ остида барглар сочилиб ётарди.

— Утир! — деди Мато ва тўсатдан бўшашиб, итоаткорона бўйсунётган бандини ёнғоқ танасига суяб ўтказиб, дарахтга чирмаб боғлади. Кета туриб, гўё яқин кишиси билан ҳасратлашаётгандек: — Чолим қўли бўшади дегунча косибчилик қилади... Ўзича ўлгудай яхши кўради шу касбни, — деди ва алпанг-талпанг юриб бориб, уйга кириб кетди.

У қўйдек боғлаб қўйилганига ҳам, етти ёт бегона аёл худди тилсиз, гунг кимса билан гаплашгандек гапира-гапира кетаётганига ҳам парво қилмай, унинг орқасидан ажабсино қараб, термулиб қолди... Учоқдан бурқсиётган тутун димоғини ачиштирди. Бегона ва ўзи учун мавҳум турмуш исидан кўнгли орзиқиб кетди ва бунинг таъсирида оғир ўйга чўмди.

Бу ёғига нима қилади? Исми-шарифини айтиб ўзини танитсамикан? Майафарикингга етиб олса, тақдир унга кулиб боқармикан? Ахир барча орзу-умидлари чилпарчин бўлди, шиддати сўнди, умридан саноқли кунлар қолган, паймонаси тўлиб боряпти...

Бу орада Агур ҳам шу кулбага етай деб қолганди. Сақич чайнаб ўтирган чол уни бир нафасга тўхтатиб:

— Агур, эшитдингми? Ғози Мустафони олдига солиб ҳайдабди? Улганларнинг хунини оладиган мард йўқ энди. Э, аттанг! — деб, гўё қаттиқ изтиробга тушган одамдек бош чайқади.

Агур унга жавобан бармоғини чаккасига нуқиб ўзича сўкинди-да, йўлидан қолмай кетаверди.

«Ҳаммасидан воз кечсам-чи! — дея бош қотирарди Жалоллидин. — Янгичасига, манавиларга ўхшаб яшай қолсам-чи?» Бегона исм-шариф олса-да, жулдирвоқилардай яшаса, Ҳожининг туяларини боқиб юраверса нима қилади? Янгича яшаш қандай бўларкин? Кўникиб кетармикан? Ўша кун тунда ташриф буюрган аёлдан шуларнинг ҳамма-ҳаммасини сўраб ололмади, улгурмади...

Илгариги туриш-турмуш барбод бўлди, эндигисини у тасаввур қилолмас, ана шу беҳабарлик унинг кўнглига ғулув солаётган эди.

Мато йўтала-йўтала уйдан чиқди. Остонага ялпайиб ўтириб олди-да, Жалоллидинга қараб ҳам қўймай, қовоқ киришга тушди. У кўча томонда оёқ дупурини эшитиб, бошини кўтарганча хавотирда кулоғини динг қилди, найзани кўкрагига қисиб ушлаган Агурнинг ҳовлига югуриб кирганини кўриб, ўзича нималардир деб пичирлади.

Агур Жалоллидинга қаради. Сўнг тилини чиқариб, бармоғи билан сийпаб қўйди. Унинг бу ўта бетамиз ва даҳшатли қилиғини кўрган Жалоллидиннинг аъзои бадани бирдан музлаб, сесканди, боғлоқлик эканини унутиб, азот қад ростламоқчи бўлди.

— Мато! — деб қичқирди Агур. — Нима қилиб манави хоразмликни ҳамон сақлаб ўтирибсизлар?!

— Нимаиди? Нима қилмоқчисан? — Мато югуриб Агурнинг йўлини тўсиб чиқди. — Ҳали ёш экан. Ҳожига хизматкор бўлади...

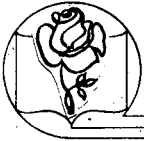
Лекин Агур аллақачон ёнғоқнинг ёнига етиб борганди.

— Улар ўлдирган менинг акам бундан юз чандон афзал эди! — деди у ва ўзига жуда сирли туюлган заиф ҳуштакни, ўша беҳол инграшни яна бир бор эшитишни қўмсаб, найзасини Жалоллидиннинг боши узра жаҳд билан кўтарди...

Бу воқеа 622 йил ёзининг охирида юз берди. Орадан бир неча кун ўтиб, куз инжиқликларини бошлади — жала устига жала қўйди. Дарё ошиб-тошиб Жалоллидиннинг жасадини Майафарикин шаҳридаги кўллардан бирига оқизиб келди. Султоннинг ҳалокати кўпдан буён важ истаб юрган Ғозига айни муддао бўлди ва у айндорлик эркак зотини қиличдан ўтказишга, қишлоқнинг ўзини эса кулини кўкка соворишга фармон берди.

Майафарикинлик турк жангчиларни қирғин-баротга Агур қаровсиз қолдирган пойлоқчилик жойидан ўтиб, шаҳарга кириб олган Урхон амир бошлаб келди...

Рус тилидан Хуршид ДУСТМУҲАММЕДОВ таржимаси

Зоҳиджон Обидов

ЯНГИ ҚЎШИҚЛАР

Ҳузури жонсан

Мунча ҳузури жонсан
она юртим сабоси,
Мунчалар дилрабосан
кумуш тонглар сафоси?!
Қараб кўз узолмайман,
лолман сўз тузолмайман.
Афсункор водийларнинг
ҳуш олганда жилоси.
Қушлар билан бу кўнгил
ҳаволанур ҳамиша,
Кўкни тўлдирса ҳар гал
турналарнинг нидоси.
Тоғлар аро кезган он
туйғуда танг қолур ҳол,
Қоялардан отилса
шалолалар шарроси.
Қайга боқсам минг олам
завку сафо сеҳри бор,
Сархуш этган фараҳли
мен шу юрт мубталоси.
Қайтса ҳам ўз шаҳрига
Зоҳиджон боши кўкда,
Қуршаб ҳар гал кўк ўлар
биноларнинг зиёси.

Солиб кўнглимга оташлар

Муҳаббат даштида ҳайрон
менингдек ташнаи зор йўқ,
Висол бахтига етказмас
сенингдек бағри тош ёр йўқ.

Бу ишқ савдосига ташлаб,
билиб, билмасга олмишсан,
Сенингдек бир жафокору
менингдек дарди душвор йўқ.
Солиб кўнглимга оташлар,
ани баттар ёқар бўлдинг,
Сенингдек бир ситамкору
менингдек ҳоли ночор йўқ.
Ўзинг ёққан бу оташга
ўзинг кор этмасанг бўлмас,
Сенингдек сеҳри бисёру
менингдек чин гирифтор йўқ.
Тирик эрсам висолинг деб,
яшашдан кечмагум ҳаргиз,
Сенингдек нози сержоду
менингдек лол, гирифтор йўқ.
Зоҳиджонни синар эрсанг,
синайвергил ситамкорим,
Сенингдек имтиҳонкору
менингдек доши бисёр йўқ.

Ўргилай

Интизорман йўлларига, келса дилдор ўргилай,
Жон нисор айлаб унинг бошида минг бор ўргилай.

Меҳрининг шавқиға яшнар жонфизо ишқим мудом,
Ҳар фасл бўлсин мунаввар васлидин ёр ўргилай.

Ёди бирлан бу кўнгил мулкида шод кезгай хаёл,
Этмасин ортиқча муштоқ сеҳри бисёр ўргилай.

Ташрифи кўнглимга кўклам, лутфи офтобим менинг,
Лаҳза-лаҳза кўз тутарман, дил тўла зор ўргилай.

Кетмагай бу зум кўнгил кўзгусидан ёр жилваси,
Жон тасаддуқ дер Зоҳиджон, келса такрор ўргилай.

Ишқинг шарорасидан

Ёдингда ўртанишлар ишқинг шарорасидан,
Ортингдан оҳ уришлар куйган дил порасидан.

Парво қилмай ўтарсан васлингга интизорга,
Шафқатга кел, висолинг дардимнинг чорасидан.

Кўнглим учун париваш боқсанг қиё нетар гоҳ,
Огоҳ бўлсангчи мендек лутфинг овворасидан.

Осмон тўла юлдузлар кўзёшларим жилоси,
Ҳар кеч мижжамдан инган дийдам фавворасидан.

Нетай, сеҳрингда қолдим, асирингман азиз ёр,
Севмишман сени сайлаб дилдорлар орасидан.

Севгинг сеҳрида мангу қолса қолсин Зоҳиджон,
Юз бурма мендек содиқ ишқинг бечорасидан.

Келсангиз ёр

Келсангиз ёр, менга бир дунё келур,
Шавқларим мавжига кенг дарё келур.

Чехрангиз офтобидин кўнглим баҳор,
Сиз билан бу дилга минг оро келур.

Кўргизиб нозу адо боққанда сиз,
Ҳар нигоҳдин бахт бўлиб ошно келур.

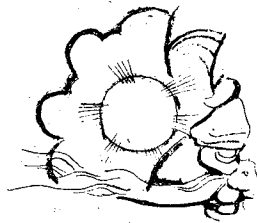
Келсангиз кетмоқ нечун ёр ўргилай,
Ҳар келишда тенги йўқ асно келур.

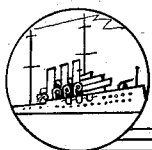
Кетсангиз кўнглимдаги кундуз кетиб,
Ёп-ёруғ кун кўзга нопаддо келур.

Ноумид этманг Зоҳиджон ўргилай,
Ташрифингиз бирла руҳафзо келур.

Зеболаниб

Сархуш этмишсан азиз ёр
сўзланиб, доноланиб,
Ақлу одоб бирла нозик
ийманиб, барноланиб.
Яшнагай дил ишвалардан
энди сенсиз йўқ илож,
Шафқатинг тарк этма кўнглим
қолмасин саҳроланиб.
Рўҳим ўрлар кенг самога
меҳр ила гар йўқласанг,
Марҳабо, дил ташнаи зор,
ташриф эт танҳоланиб.
Сен ҳаётим кўркидирсан,
сен ҳаётим зийнати,
Сен билан ҳар он сафоли,
бирга бўл зеболаниб.
Чақнаган чехранг бу кўнглим
кўзгусидан кетмагай,
Не қилиб кўйдинг сеҳрлаб,
кўзларинг шаҳлоланиб.
Билки, Зоҳиджон вафо деб,
жонини этгай фидо,
Бирга бўл сен ҳам садоқат
мулкида ороланиб.

Анатолий Иванов

МАНГУ ДАЪВАТ

Романдан боблар¹

* * *

Иван тун бўйи мижажа қоқмай чиқди.

«Онам ҳам... Уни ҳам осиб ўлдиришди ҳисоб»,— дея ўйларди у қўланса от ёпқичи устида қимир этмай ётар экан. Унинг юраги сиқилар, ёқимсиз бир оғриқ бутун жисмига тарқалиб, азоб берарди.

Дераза орти аста бўзариб, ғира-шира тонг ота бошлади.

Кафтанов ётган каравот ғичирлаб кетди.

— Ухлаяпсанми, Иван? — оҳиста сўради, у,— Бориб постларни текшириб кўрай-чи.

Шундан сўнг у шовқин солмасликка ҳаракат қилиб, секин кийина бошлади. Кейин этигини қўлига олди ва ялангоёқ юрганича шипиллаб эшик олдига борди-да, ташқарига чиқди.

Кафтанов қишлоқ атрофига қўйилган тунги постларни текширмоқчи бўлганининг ҳеч ажабланарли жойи йўқ эди — сўнгги пайтларда, улар қаерда қароргоҳ қуришмасин, у доим постларни ё шахсан ўзи текширар ёки бу ишни ўғли Зиновийга топширарди. Аммо Иваннинг қайтадан кўнгли алағда бўлиб, юраги орқасига тортиб кетаверди.

Бундай ғайришуурий ҳадик унинг кўнглида кеча кечқурун, Кафтанов қандайдир фосиқлик билан қизининг қадди-қоматига кўз югуртирганида пайдо бўлган эди. Кейин ҳам Кафтанов ўзини қандайдир ғалати тутди. Уйқуга ётишдан аввал у алланималарни ўйлаб, хонада анчага довур уёқдан-буёққа юрди. Шундай юрар экан, гоҳо-гоҳо унинг кенг бурун парраклари шишиб, соқол-мўйлови остидаги лаблари титраб кетар, кўзларида иблисона бир ифода пайдо бўларди. Лекин у ҳеч нима демади, каравотга ағанади-да, дарҳол хуррак ота бошлади.

Энди бўлса секин гапирди, уни уйғотиб юбормаслик учун шовқин солмай, ўғринча кийинди... Иван сапчиб туриб, дераза олдига югурди.

Бутун қишлоқда йилт этган чироқ кўринмасди. Нарироқда, ғира-шира қоронғида Аннани қамаб қўйишган омборнинг бир бурчаги аранг кўзга ташланарди. Омбор олдида от қўшилган арава турар, унинг ёнида икки киши уймалашарди. Кейин ана шу икки киши омбордан Аннани олиб чиқишди-да, аравага ўтқазишди. Иван буларнинг барини аниқ-тиниқ кўргани йўқ, балки фаҳмлаб тушунди ва бирдан юраги гупиллаб ура бошлади. «Қаёққа олиб кетишяпти уни? Қўйиб юборишяптими, дейман? Унда нега постларни текшираман деди...»

Иван ҳамон зўр бериб, қоронғиликка тикиларди. Одамлардан бири (гавда бичимига қараганда — Кафтановнинг ўзи) аравага чиқиб ўтирди-да, отга қамчи босди. Иккинчиси чўлоқланиб уй томон юрди.

Иван кийимлари олдига югуриб, шимини кийди-да, оёғига шоша-пиша пайтава ўрай бошлади. Сўнг мовут камзулини елкасига ташлаб, эшик томон отилди.

— Йўл бўлсин? — деди Демьян Инютин унинг йўлини тўсиб.

— Нарн тур! — Иван чўлоқ Демьянни бир четга итариб юбормоқчи бўлган эди, бироқ Инютин чапдастлик билан ёғоч оёғини кўтариб, найза янглиғ унинг қорнига ниқтади. Иван оғриқнинг зўридан букчайиб ўтириб қолди. Кейин бир оз ҳушига келиб қараганида Инютинни тепасида наган тутган ҳолда кўрди.

— Хўш, қаёққа отланувдилар, деб сўраяпман?

— Қаёққа... қаёққа олиб кетди у Аннани?

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

— Қаёққа керак бўлса ўшаёққа олиб боради. Кейин бир жуфт оталик сўзини айтади-да, қўйиб юборади! Бизлар ҳам бир соатдан кейин бу ердан жўнаймиз. Қани, қўлингни орқанга қил! Юр энди. Қайтиб келгунича ўтириб турасан, уёғини ўзи ҳал қилади. Омборга кир, деяпман. Иннайкейин бирон қилиқ чиқара кўрма, шартта отиб ташлайман, кўяман.

Иван итоаткорлик билан қўлини орқасига қилди-да, омбор томон юрди.

— Ўлдиргани... ўлдиргани олиб кетган уни.

— Бу ҳам ўзининг иши, ота бўлганидан кейин нима қилса, қилаверади. Юр, юр!

Улар омбор эшиги олдига етиб боришди. Иван остона ҳатлаб ичкари кирди. Аммо Инютин оғир эшикни ёпа бошлаганида Савельев худди мўшук каби унинг устига сакради-да, ерга қулатиб, қўлидаги наганини тортиб олди ва унинг дастаси билан кулочкашлаб чўлоқнинг қулоқ-чаккасига туширди. Инютин бир марта «их» деб силкиндио, чўзилди-қўйди.

Иван сакраб туриб, саросима ичида серрайганича қотиб қолди. «Ўлдириб қўйдим, шекилли? Наҳот ўлдирган бўлсам?!»

Михайловканинг собиқ оқсоқоли нафас олишдан тўхтаб, қимир этмай ётарди. Шунда Иван жасадни омбор ичига думалатиб, эшикни ёпди-да, ҳатто темир ҳалқада осилиб турган қулфни ҳам йўлламай, оти томон югурди.

Луневодан бир неча йўл чиқарди. Кафтанов қайси йўлдан чиқиб кетгани эса номаълум эди. Ҳар бир йўлга, қишлоқдан чиқаверишга яширин постлар қўйилганди.

Биринчи иккита постда қишлоқдан на Кафтанов, на бошқа биронта одам чиққанини хабар қилишди. Фақат учинчисида уйқусизликдан чарчаган йигит деди:

— Атаманми? Қизи билан аравада қаёққадир ўтувди боя. Уни қаёққа олиб кетдийкин, Ванька?

Иван жавоб бериб ўтирмай эрта тонг чоғи ним ҳаворанг тусда ёришиб турган ўрмон йўли бўйлаб от қўйди.

Агар тагидаги айғири бўлмаганида Иван ўша саҳар паллада Кафтановга ета олмаган, Аннани бўлак ҳеч қачон кўрмаган, унинг қаёққа йўқолгани, бу ёруғ дунёдан қандай ғойиб бўлганини ҳеч қачон билмаган бўларди. Айғир от-арава юравериш, ўнқир-чўнқир бўлиб кетган ва чанг босган йўлдан беш чақиримча масофани елиб ўтди, кейин Иваннинг аёвсиз қамчи босишига қарамай, қадамини секинлатаверди ва бирдан тумшугини кўтариб, қаттиқ кишнади. Қаердадир хиёл орқада, йўлдан четроқда биянинг жавобан кишнаши эшитилди. «Кафтановнинг бияси!» — дея хаёлидан ўтказди Иван ва отининг бошини орқага бурди айғир, эгаси билан ўзининг истаги бир жойдан чиққанини тушунгандек, орқага қараб ташландию, четроқда ўсган пастак чакалакзорни ёриб ўтиб, Савельевни яланг жойга олиб чиқди ва тўрттала оёғи билан шудринг босган ўтлар устида сирпаниб, секин тўхтади.

Ялангликнинг четида, тарвақайлаб ўсган қарағайлар остида от қўшилган арава турар, хиёл нарироқда эса яланғоч оёқлари оппоқ оқариб кўринаётган Анна ер парчин бўлиб ётарди. Кафтанов эса камарининг тўқаларини шиқирлатиб, қандайдир букчайган ҳолда яккакифт бўлиб югурганича ундан узоқлашмоқда эди. У йўл-йўлакай ёғоч қинидан стволи узун маузерини юлқиб чиқарди.

Иван кўз ўнгида намоён бўлган бу манзарани кўриб, бир зум ичида бу ерда қандай воқеа содир бўлганини англади. Англадио, миясининг ичида порох портлагандек, онгини аччиқ бир дуд қоплади-қўйди.

У Кафтановнинг овозини эшитиб ҳушига келди.

— Калима келтир, Ванька. Бу ерда кўрган нарсангни гўринга олиб кетасан. Буни ер юзида ҳеч ким билмаслиги керак.

Иваннинг кўз ўнги аста ёришиб, рўпарасида Кафтановнинг терлаб кетган қип-қизил башараси пайдо бўла бошлади. У Ивандан уч қадам нарида, чап қўли билан камзулининг тугмаларини қадаганича, ўнг қўлидаги маузернинг қорамтир оғзини унга қаратиб турарди.

Иван қачон отдан сакраб тушдио, қандай қилиб Кафтановнинг рўпарасига бориб қолди — буни ўзи ҳам билмасди.

— Сен... ахир... Қандай журъат этдинг?

— Буни тушунишга ожизлик қиласан. Лекин у тушунади. Бу ерга келиб, аҳмоқлик қилдинг. Келмаганингда тирик қолардинг...

Иван ҳозир Кафтанов уни отиб ташлашини яхши тушунарди. Унинг ҳам ёнида тўппончаси бор эди, аммо Кафтанов тўппончани олиш уёқда турсин ҳатто қимир этгани ҳам қўймаса керак. Шу боисдан у узун қўлларини осилтирганича қотиб тураверди. Иваннинг ўнг қўлида отлик аскарлар тутадиган калтагина қамчин бор эди.

Мана Кафтанов унга ўқталиб турган маузернинг қорамтир оғзи хиёл қимирлаб кетди. «Ҳозир, ҳозир!» — дея чакмоқ чаққандек хаёлидан ўтказди Иван. Сўнгра ҳеч нарсадан умид қилмай қўлидаги қамчин билан кулочкашлаб Кафтановнинг юзига урди-да, унинг устига ташланди. Кафтанов ўқ узди — Иваннинг елкасига биров шоти билан ургандек бўлди. Иван ўзининг тирик ёки ўликлигини ҳам англамай, Кафтановнинг кафти билан кўзларини ёпиб олганини ҳам кўрмай, яна чарсиллатиб қамчи урди. Лекин бу гал

у қамчини маузер тутган қўлга урган эди. Маузер бир четга учиб кетди. Иван Кафтанов устига ташланиб, унинг жундор ҳиқилдоғига чанг солди-да, рақиби билан ерга кулаб, уни бўға бошлади.

— Ванька... Иван! — дея хириллади Кафтанов бошини силтаб, соқоли билан унинг юзини тирнар экан.

Кафтанов кучлироқ эди, у қонга беланган Иваннинг кўксига қўлларини тираб, уни осонгина итқитиб юборди. Аммо ўзи ўрнидан туришга улгурмади. Иван ўт устида ётган маузерни шартта олди-да, яна ўрнидан тураётган Кафтановга ташланиб, гавдасининг залвори билан уни чалқанчасига йиқитди ва маузернинг оғзини унинг кўкрагига бор кучи билан ботириб, тепкини икки марта босиб юборди...

Ўзи ўқ овозини эшитмади. У фақат отларнинг ҳуркиб пишқиришганию, ялангликнинг нариги томонига сапчиб қочишганини эшитди холос.

* * *

Қуёш аллақачон кўтарилган бўлиб, ўрмон узра майингина нур сочиб турарди. Ўт-ўлан устидаги шудрингни аста қуритиб енгилгина шабада эсарди.

Отлар аллақачон тинчиб қолишганди. Улар бир-бирининг бошига бошини тираб туришар экан, Кафтановнинг бияси нуқул айғирнинг тумшугига суйкаларди. Тез орада биянинг эркаланишлари айғирнинг жонига тегди шекилли, у нарироқ бориб, ўтлай бошлади. Қарағайнинг арава тепасидаги тарвақайлаб кетган шохлари орасида олмахон сакраб, умри туғаб сарғайиб кетган игнабарглари пастга тўкарди.

Кафтанов ўт устида тинчгина ётарди. Шу тобда у қўлларини икки томонга ёйиб ухлаб қолган одамга ўхшарди. Анна ялангликнинг ҳали қуёш тушиб улгурмаган четида ҳамон қимир этмай ер парчин бўлиб ётарди. Иван эса унинг олдида ҳозир ҳар қандай ифодадан маҳрум бўлиб қолган кўзлари билан тўғридаги бир нуқтага тикилиб ўтирарди.

Аннанинг қаттиқ юмилган кўзларидан тинмай дув-дув ёш оқарди. Иваннинг чап елкаси қонга беланган эди.

Агар шу кўзёшларию, шу қонга беланган елка бўлмаганида, ярим соат бурун бу ерда мудҳиш фожиа содир бўлганидан ҳеч қандай далолат кўринмасди. Гуё шу ерда шунчаки учта сайёҳ дам олгани тўхташгану, иккитаси ўт-ўлан устига чўзилиб уйқуга кетишган, учинчиси эса уларнинг оромини қўриқлаб ўтиргандек туюларди.

Шу йўсинда яна ярим соат вақт ўтди. Кейин Анна бирдан бошини кўтариб, сочлари тўзғиган, даҳшатли бир қиёфада ғайри шуурий бир овоз билан ўкириб деди:

— Нега халал бердинг?! У кейин мени отиб ташламоқчи эди... Негга халал бердинг?! Негга? Энди ўзинг отиб ташла! Отиб ташла мени, отиб ташла, деяпман!!

Шундай дея Анна ерга йиқилди-да, ув тортиб йиғлаганича сочлари тўзиб кетган бошини ерга ура-ура ўт устида уёқдан-буёққа юмалай бошлади. Иван уни тинчителишга уринмади, ҳамон ўша бир нуқтага тикилганича қимир этмай ўтираверди. Фақат Анна ҳолдан тойиб жимиб қолганидан кейингина у шундай деди:

— Барибир яшаш керак, Анна. Бу ҳақида... ҳеч қачон ҳеч кимга айтмайман, Анна. Лекин яшаш керак...

* * *

Ўша куни кечга томон партизанлар ишғол этган Куёв Сой қишлоғига тўрт гилдиракли енгил арава кириб келди. Аравани қуроолланган одамлар қуршаб олишди-ю, улардан кимдир қичқирди:

— Анна-ку! Уни қаранглар, ўзимизнинг йўқолган Аннамиз келибди! Федор, қайлигинг топилди!

Арава тўхтаган жойнинг рўпарасидаги уйдан Кружилин, Алейников ва Панкрат Назаровлар чиқиб келишди.

— Нима гап ўзи? Анна? Қаёқдан келдинг? — дея сўради Кружилин аравага яқинлашар экан. Кейин Иванни таниб, пешонаси тиришди:

— Савельевмисан?!

— Ҳа, мен...

— А-а, Кафтановнинг ювиндихўри, ўз оёғинг билан келибсан-да! — дея қичқирди Федор оломон орасидан ёриб ўтар экан.

Иван соғ қўли билан негадир Кафтановнинг жасадини аравадан тортиб туширди-да, деди:

— Мана сизга атаманимиз... афсус мурдаси холос. Мана мен ўзим, нима қилсанглар қилаверинглар.— Шундай дея Кафтановнинг жасади ёнига ўтирди.— Отадиган бўлсангиз — ота қолинглар... Фақат чўзманглар...

— Биз бунақа ишларни чўзиб ўтирмаймиз, — деди юзидаги янгигина чандиғи учиб Яков Алейников. — Қани ичкари кирайлик-чи. Текшириб кўрамузу отиб ташлайверамиз.

Иван ўрнидан турди-да, мункайганича уй томон юрди. Шу пайтгача дунёдаги жами нарсаларга лоқайд қараб турган Анна бирдан сесканиб тушди-да, ёнига келган Федорни итариб юборди.

— Керак эмас! Керак эмас! Сизлар ростдан ҳам текшириб кўринглар уни! Керак эмас... — дея чинқирарди у, худди қора калхатдек, дам Кружилин, дам Алейников, дам Назаров томон ташланар экан.

Димка ғирчиллаб юрадиган занжирли соатга қарадию, каравотдан сакраб турди: соат миллари ўнта кам еттини кўрсатиб турарди.

Қишлоқ туман ичра ғарқ бўлганди.

Қўшни уйларнинг кулранг томлари узра дарахтларнинг учи элас-элас кўзга ташланарди. Уёғида эса бутун борлиқ сутга кўмилгандек эди, ҳатто кўча охиридаги тепаликка қурилган ўт ўчирувчилар минораси ҳам кўринмай қолганди.

Майкачан, трусикчан Димка томорқадаги полизда совуқдан дилдираб турар экан, қорайиб кетган, жиққа ҳўл четан девор оша дам ўнг томонга — Инютинлар қўрғонига, дам сўл томонга — Кашкариханинг ҳовлисига қарарди. Бироқ на Колька Инютиндан, на Кашкариханинг Витькасидан дарак бор эди. «Хурракни уришяпти, шайтонлар,— дея эснаб хаёлидан ўтказди Димка.— Яна балиқ овига боришармиш булар...» Шундан сўнг у юз-қўлини ювгани Громотушка томон равана бўлди.

Бу йил роса бўй чўзган жўхори пояларидан унинг елкасига худди митти чўғлардек, муздек шудринг томчилари тўкилар, картошканинг ҳўл бўлиб кетган палаги оёғини жазиллатиб куйдирарди. Оёқлари бирпасда совқотиб, бодринг сирти янглиғ, ғўдда-ғўдда бўлиб қолди.

Сойга етиб олгач, Димка тошдан терилган супачага ўтирди-да, оёғини илиқ сувга солиб, унинг саёзгина тубидаги қумга қўйди. Шу заҳоти майда тошбош балиқчалар унинг бармоқларини қатиқлаб, болдирларига урила бошлашди.

— Оббо сенлар-эй...— деди Димка ва бармоқларини қимирлатди.

Балиқчалар елпуғичдек тумтарақай қочишди-ю, Димканинг оёғидан ярим метрча нарида тўхташди, кейин бир оз ўйланиб туриб, шивирлашгандек бўлишди-да, яна секингина, лекин бараварига у томон сузишди.

Хўп ажиб сой-да, бу Громотушка. Шишадай зилол, унча кенг бўлмаган, эни баъзи жойларда бор-йўғи ярим қулоч келадиган, чирмашиб кетган новдалар остида саёзгина камарчалари бор бу сой, тўғрироғи жилға, қаердадир Шантарадан анча нарида, Олтой тоғларида бошланиб, нақ қишлоққача бутун даштни илон изи бўлиб кесиб оқади. Дашт тақир бўлиб, сиртида биронта бута ёки дарахт кўринмайди, фақат ҳар жой, ҳар жойда файзсиз яланғоч тепаларгина кўзга ташланади. Аммо Громотушканинг ҳар икки томонини — чўлга қараб деярли эллик қадам кенгликда турли-туман дарахтлар, буталар тутиб кетган. Унда тоғтерак ҳам, оқ қайин ҳам, бодрезак ҳам бор. Қорағат билан шумуртнинг эса ҳисобига етиб бўлмайди. Лекин ҳаммасидан ҳам кўпроқ сершоҳ мажнунтол ўсган. Уни Шантарада сариқтол деб аташади. Ҳамма дарахтларга етимак билан маймунжон ва турли чирмовуқлар чирмашиб кетган.

Бу чакалакларни Громотушка чангалзори деб аташади. Гарчи чакалакзор унча кенг бўлмай, истаган томонга юриб, лаҳзада яланг жойга чиқиш мумкин бўлса-да, баъзи жойлар шундай хилватки, шантаралик резаворчи хотинлар у ерларга борганда капалаклари учиб кетади. Шунда улар саватларидаги терган меваларини тўкиб-сочиб, шохларнинг ўткир учида кийимларидан лахтак-лахтак парча қолдиришганича ҳовлиқиб, чўлга югуриб чиқишади ва кафтларини кўкракларига қўйиб, ёвсан исига тўйинган чўл ҳавосидан энтикиб-энтикиб нафас олишади.

Айтишларича, Громотушка чангалзори ўзида инсонларнинг қилмишига доир турли-туман сирларни сақлаб келармиш. Эҳтимол, хилват жойга бориб қолганида ўша резаворчи хотин беихтиёр ана шу сирларни эслар. Ё бўлмасам, унга бирдан, ривоятларга қараганда, ғўё қадим-қадим замонлардан буён Громотушкадаги энг катта ўпқон олдида яшайдиган бароқ алвастининг эсни оғдириб қўядиган даражада ваҳимали ўкириши эшитилгандек туюлар. Шу боисдан ҳам одамлар ўша ўпқонга Алвасти камар деб ном қўйишганди. Шантарада, мен ўша алвастининг ваҳимали қичқиришини эшитибгина қолмай, балки эрта тонгда ва кун ботаётган пайтда ўша даҳшатли ўпқондаги сув пўртана бўлиб, аллақандай баҳайбат қора бир нарсанинг у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилганини ва қоп-қора турғун сувни чайқатиб, атрофга оғир тўлқинлар таратганини кўрганман, дегувчилар ҳам бор эди.

Қишлоқ яқинида Громотушка чангалзори анча сийраклашиб қолади. Тоғтерак билан қайинлар ортда қолиб кетади, кўп ўтмай Громотушқани бодрезак ҳам этади. Сой эса қишлоқ полизлари, кўчаларни оралаб интилаверади. Энди унга фақат мажнунтолларгина ҳамроҳлик қилишади. Улар ҳамон сочларини ёйиб, ўз ҳукмдорлари ҳамда валинеъматларига бошлари ерга теккунча чуқур таъзим бажо қилиб туришади.

Қишлоқ ортида Громотушка пастликда жойлашган ўтлоққа югуриб чиқади — бу ерда уни қиёқ ва қамиш қалин ўсган тўқай кутиб қолади ва кенг, серсув Громотуха дарёсига қўшилади.

Громотухада турли-туман балиқ кўп, Громотушкада эса фақат мана шу тошбош балиқчалару юқори оқимидаги камарларда хариуслар учрайди. Қудратли Громотуха қишда бутунлай музлаб қолади — баъзи йилларда музнинг қалинлиги бир ярим метрга этади,— Громотушканинг бетини эса ҳеч қачон лоақал бир энлик ҳам муз қопламаган.

Уни ҳеч қандай қуюн, ҳеч қандай қортепа босиб кетолган эмас — қор Громотушканинг саёзгина сувида, худди қайнаб турган қозонга тушгандек, эриб кетаверади. Қаҳратон қишнинг қаттиқ аёзи ҳам уни музлата олмайди, бутун қиш бўйи Громотушка муттасил буғланиб тураверади, Громотушка чангалзори узра, худди роса қиздирилган ҳаммом тепасидаги каби, паға-паға оппоқ пар кўтарилиб ўйнайди, дарахт шоҳлари эса қалин қировнинг оғирлигидан эгилиб қолади. Биронта новдага тегиб кетсанг борми — у худди кип-яланғоч бўлиб ечингандек, ҳаммаёғидан шилдираб муз ниначалар тўкилади, аммо уч-тўрт соатдан сўнг қалин қиров босганидан илгаригидан ҳам пахмоқроқ кўрина бошлайди.

Хатто қиш жуда қаттиқ келгандаги совуқнинг ҳам Громотушкага кучи етмайди, фақат сой узра туман қалинроқ тушади, дарахтларни қаттиқроқ қиров босади холос.

Димка сепкил босган юзини ювди-да, яна четан девор оша олдин чапга, кейин ўнг томонга қаради, «Роса ухлашади-да, ўзлариям...»

Шу пайт Лукерья Кашкарованинг уйидаги эшик ғийқиллаб очилди-да, кўни-қўшниларнинг аташича, Кашкариханинг ўзи пайдо бўлиб, тўғри молхона томон югурди.

Чамаси, Звенигора ортидан қуёшнинг бир чети кўринган бўлса керак, зеро қишлоқ узра сузаётган туман пуштиранг тусга кириб товлана бошлади ва унинг орасидан ўт ўчирувчилар минораси элас-элас кўзга чалинди. Шу заҳоти қизғиш тусдаги туман лахтаклари ҳар бир бутуқни ялаб, терак шоҳлари орасидан сузиб ўтаётгани кўринди-қўйди.

Кашкариханинг молхонасида товуқлар қаттиқ қақалаб қолди. Кейин у ердан кампирнинг ўзи чиқиб келди. У бир қўлида ошпичоқ иккинчи қўлида ҳозиргина сўйилган товуқни кўтариб келарди.

— Лоерья буви...— деди Димка четан девор олдига бориб.— Витька нега чиқмаяпти? Биз бугун балиқ овига боришга келишувдик...

— Қанақа балиқ ови, а? Балиқ овига бало борми? — шошилиб ва негадир қути ўчиб қичқирди Кашкариха.— Витька бормаиди бугун! Вой шумтакалар-эй, азбаройи худо...

Шундай дедию, даҳлизга кириб ғойиб бўлди. Димканинг қулоғига эшикнинг лўкидони туширилгани эшитилди. «Вой, гўрсўхталар-эй,— дея тўнғиллади у ўзича.— Кундуз кун эшикни қулфлаб ўтиришса-я... Нима қилишмоқчи ўзи?»

Терак шоҳлари орасидан туман лахтақларини йиртганича ерга қуёшнинг заифгина сарғиш нурлари қатор турган тасмалар янглиғ тарам-тарам бўлиб туша бошлади. Тасмалар кўп эди — тахтадек энлилари ҳам, чилвирдек ингиҷкалари ҳам учрарди. Уларнинг орасида эса ҳамон туман лахтаклари паға-паға бўлиб учар ва бундан қуёш нурлари худди ерни пайпаслаб кўраётгандек туюларди.

Нарироқдаги майдонда, район партия комитети жойлашган тош пойдеворли катта ёғоч уйда радио гапира бошлади.

— Дикқат, Москвадан гапирамиз,— деди диктор жарангдор овоз билан бутун қишлоққа эшиттириб.— Тонгингиз хайрли бўлсин, ўртоқлар. Бугун якшанба, йигирма иккинчи июнь...

«Москвада қанақасига тонг бўлиши мумкин? Москвада энди кечаси уч бўлди-ку. Энди-энди тонг ота бошлайди» — дея хаёлидан ўтказди Димка.

Репродуктордан Димка доим тинглашни яхши кўрадиган ажойиб қўшиқ янграй бошлади:

**Тонгда таралади нозик ёғдулар
Кўҳна Кремлнинг деворларига...**

Димка қўшиқни тинглар экан, гарчи бу ердан узоқ Москвада ҳали тун ҳукмрон бўлса-да, тонги қуёш ёғдулари ўзи фақат суратларда ва кинода кўрган Кремлнинг ғиштин деворларини қандай ёритишини тасаввур қилиб турарди.

Полизда акаси Семен пайдо бўлди. У қуёш нурларидан кўзларини хиёл қисганича мацца қилиб керишди. Кейин бирдан тўнтарилиб, оёғини осмонга қилди ва қўли билан юриб, Громотушка томон равона бўлди. У сабзи пуштаси ёнидан ўтар экан, қўлларини осонгина эгиб бошини пасайтирди-да, тишлари билан ҳали пишиб етилмаган рангпаргина сабзини юлиб олди ва уни шундай тишлаган кўйи жилғағача етказиб борди.

Бу Семеннинг одатдаги машқи эди. У самбочилар тўғарагида шуғулланар ва бундан ҳам мураккаброқ машқларни бажара оларди. Димка дилида акасига ўлгудек ҳаваси келса-да, ўзини бепарво кўрсатиб, тесқари қаради.

Юз-қўлини ювишдан олдин Семен сабзини жилғада найқади-да, ғарчиллатиб тишлаганича унинг бир йўла ярмини узиб олди. Сўнгра Димкага қараб кўз қисди:

— Хўш қалай?

— Нима? Қўлингда юрганингми? Ҳе, нимаси қийин экан...

— Оббо мақтанчоғ-эй... Қани юра оласанми?

— Бемалол,— дея қизишиб кетиб қичқирди Димка ва оёғини осмондан қилиб қўлида тўришга уриниб кўрди. «Ҳозир гупиллаб орқамга йиқиламан...— хаёлидан ўтказди у.— Картошкани эзиб юбораман... Ойим адабимни берадилар...»

Бола шуни ўйлаган заҳоти аллақаяқдан онасининг овози эшитилди:

— Картошкани пайхон қилсанг кўрасан мендан! Ди-имка!

Димка бутун гавдаси билан чалқанчасига картошка палаги устига қулади.

Онаси қичқириб юборди. Димка тепасида унинг қути ўчган юзини кўрди-ю, сакраб ўрнидан турди.

— Қани?! Қани?!— дея икки марта унинг қўлини силтади ойиси. Сўнг Семен томон ўгирилиб деди: — Болага нималарни ўргатяпсан, а? Қўлиними ёки бўйинини синдириб олса нима бўлади?

Ойисининг четга ўгирилганини кўриб, Димка полиздан шабохун уриб қолди.

* * *

Савельевлар хонадонида дастурхон тепасига ўтиришгач, доим сукут сақланарди. Оила бошлиғи Федор Силантьевич овқат маҳали гапирган одамни ёмон кўрарди.

Аммо бугун муқаддас қондани Савельевларнинг кенжатоғи — ўн ёшли Андрейка бузди. У уградан икки-уч қошиқ ичарди-да, бурнини тортиб, нуқул битта гапни такрорларди:

— Ойи-и... Мен ҳам улар билан балиқ овига борсам майлими-и?

Савельевнинг хотини, Анна Михайловна, гўё ўғилчасининг ёлбориб айтган илтимосини эшитмагандек, индамай ўтираверди.

— Келинг, жавоб бера қолинг, йўқотиб қўймаймиз уни,— деди охири Семен.

Отаси қошиқни ташлаб, жаҳл билан уградан ҳўл бўлган қоп-қора мўйловини артди.

— Сенга бир гапни айтиб қўяй, Семен... Сенинг ёшингда мен эскадронга командирлик қилиб, оқларга қирон келтиргандим,— шундай дея у бошмалдоғи билан негадир елкаси оша отаси Силантий Савельевнинг эски фотосуратидан катта қилиб ишлатилган портрети осифлиқ девор томон ишора қилди.— Сен бўлсанг икки йилдан бери тракторчилик қияляпсану, лекин ҳали-ҳали ёш болаларга кўшилиб ўйнайсан.

Семен бувасининг портретига қаради. Отаси унга жуда ўхшайди — худди бувасиникидек, кенг пешона, пайваста қош, қалин пастки лаби устидаги мўйлови ҳам худди ўзи. Парраклари кенг бурни ҳам тўппа-тўғри, қалин қора сочлари ҳам бувасиникидек ҳар томонга қараб ўсган. Отасининг фақат иягигина бувасиникига ўхшамайди. Бувасининг ияги япасқироқ, ўртасида чизиги ҳам бор, отасиники эса туртиб чиққан, мустаҳкам, унда ўсган соқолининг мўйлари ҳам игнадек ўткир бўлса керак.

— Лекин ҳозир уруш эмас-ку, дада... Эскадрон ўрнига мен тракторни бошқар-япман.

Федор дераза томон ўгирилиб, тамаки тутатди-да, кафти билан дераза табақаларини очиб юборди. Шундоқ дераза олдида гуллай деб турган кунгабоқарнинг шудринг босган кўм-кўк ва ғадир-будир боши тебранарди. Кунгабоқар саватининг қоқ ўртасидан, худди митти алангадек, бир неча сариқ япроқчалар ниш уриб чиққанди.

— Демак, балиқ овига борасанми?

— Бугун яқшанба-ку, ахир, нима қилай? Тракторимни эса аллақачон шайлаб қўйганман,— деди Семен.

— Мен ҳам аллақачон комбайнимни тузатиб қўйганман. Лекин ўртоқларга ёрдам бериш керак эмасми? Е қўлинг синиб қоладими?

— Ўзлари тузатишсин. Мен бусиз ҳам бензин ҳидлайвериб тўйдим, дарёга бориб бир оз тоза ҳавода нафас олмоқчиман.

— Ойи-и, мен ҳам улар билан балиқ овига борсам майлими-и? — яна ғингшиди Андрейка.

— Ўзинг жуда хира-хандонсан-да! — деди жаҳл билан онаси.— Майли, борсанг бора қол...

Андрейка табуреткадан сапчиб ташқарига отилди. Димка унинг ортидан югурди.

— Бўлмасам оғирини бировга ташлашга ўрганиб қолишди жуда.— Шундай дея Семен ҳам ўрнидан турди.

— Кимларни айтяпсан?

— Кимни бўларди, ўша бош танбал Аникушка Елизаровни-да. Ёки ўша ошнангиз, пияниста Кирьян Инютинни. Уларни аллақачон МТСдан ҳайдаш керак эди, сиз бўлсангиз нуқул уларга ёрдам берганингиз-берган. Майли, хоҳласангиз шатакка олиб тортаверинг. Менинг эса бундай қилишга виждоним йўл қўймайди.— Шу гапни айтгач, Семен ташқарига чиқиб кетди.

— Аҳмоқсан, аҳмоқ! — деди унинг ортидан дадаси.

— Федя! — дея хитоб қилди Анна.

— Сен жим ўтир! Жим! — дея ўшқирди Федор. Кейин хонада бир оз уёқдан-буёққа юриб турди-да, хотиржамроқ оҳангда деди: — Семка ҳаётимиздаги... қандайдир муҳим бир нарсани тушунмаяпти. Менга мана шуниси алам қилади. Ҳай, мен кетдим. Тушликка бирор нарса ўраб бер. Кечгача устахонадан чиқмасам керак.

Федор чиқиб кетгач, Анна дераза олдига бориб, бояги гуллай деб турган кунгабоқарга тикилганича узоқ ўтирди. Унга бирдан негадир у ҳеч қачон гулламайди-

гандек, ўзининг юм-юмалоқ заррин рухсорини ҳеч қачон қуёш нурларига тутмайди-гандек туюлди. Шундан сўнг пешбанди билан кўзига қалқиб чиққан ёшларини артиб олди.

У Федор тўнғич ўғлини унча икки суймаслиги сабабини яхши биларди. Иккала кичкина ўғли, Димка билан Андрейка, қуйиб қўйгандек отасининг ўзи — худди ўшандай қоратўридан келган, дўнг пешона, қошлари қалин болалар эди. Уларнинг ҳатто юриш-туришлари ҳам оталариникига ўхшарди. Айниқса Димка отаси каби хиёл тайпанглаб, дадил-дадил одимларди. Икковининг ҳам бети, доим порлаб турадиган қора кўзлари худди Федорнинг ўзгинасиники эди. Тўнғич ўғли Семен эса онасига тортган бўлиб — кўзлари кўк, бадани оқ, сочлари малла эди.

— Нима бало, ертўлада ҳомиладор бўлмаганмидинг? Едингда йўқми? — дея сўрагувчи эди Федор ўқтин-ўқтин Семканинг бўйи чўзилган сари. У шундай дерди-да, тикандек дағал мўйловини қийшайтириб, истеҳзоли илжарди. Шунда ҳар гал Аннанинг эти жунжикиб кетарди: «Ўзининг боласи эканлигига... ўзининг пушти камаридан бўлганлигига ишонмайди!»

Бир куни у асоссиз шубҳаю гумонлари учун эрини уялтирмоқчи бўлди. Федор унинг гапини диққат билан узоқ эшитди. Охири хотини уни нимага ишонтирмоқчи эканига тушунгач, кафти билан тахта столни урди.

— Етар! Биламиз... Олганимда қиз эмасдинг!

— Федор!

— Хўш! — деди ранги оқариб товушини кўтарар экан Федор. — Етар, дедим-ку...

У столга тирсақларини тираб, иккала кўлининг бармоқларини қалин қора сочлари орасига суқди-да, муштарини қисди. Кейин икки-уч минутча чурқ этмай ўтирди...

— Гапни бундай, тугатамиз Анна... — деди у ниҳоят ўнграйган хира кўзларини хотинига тикиб. — Сен манжалақини қилич билан қоқ иккига бўлиб ташлаш керак эди. Лекин сени ҳар қалай севаман. Бунинг устига ана Димка туғилди. Буниси энди меники.

— Семка кимники ахир? Федя?!

— Гапни тугатдик, дедим-ку... — унинг сўзларига қулоқ солмай ўшқирди Федор. — Энди бу ҳақда бошқа оғиз очмайсан. Бир оғиз ҳам сўз айтмайсан! Яшашни истасанг агар... оилада...

Одамлар улар ёмон яшашади, деб айтиша олмасди. Федор камгап, қаттиққўл эдию, лекин байрам ёки туғилган кунида албатта биронта нарса совға қиларди. Кўп ўринларда унинг бу совғалари арзимаган нарса — оддийгина чит рўмол ёки шишадан ясалган тақинчоқ бўларди. Лекин совға баҳоси билан ўлчанмайди-ку! Кейин у Семкага ҳам бир хил муносабатда бўлар, уни бошқа болаларидан ажратиб қўймасди. Аммо баъзан, бугунгига ўхшаб, ҳеч нимадан-ҳеч нима йўқ катта ўғли билан жиқиллашиб қоларди. Кейин яна гоҳи-гоҳида, тунлари негадир кайфияти бузилиб, нақ эрталабга қадар тумтайиб, қимир этмай ётарди. Анна шунақа пайтларда ним қоронғилик ичра эрининг кўзлари қуруқ ёниб турганини кўрарди. Бунинг нимадан далолат беришини у яхши биларди. Ниҳоят Федор индамай, қўпол ҳаракат билан уни ўзига тортарди-да, Аннанинг кичкинагина сийналарини шафқатсизлик билан, қутуриб, моматалоқ бўлгунича эза бошлар, елка суяқларини синдириб юборай дерди. Анна унинг ғайришуурий равишда Семка учун ўч олаётгани, унинг қалбида қандайдир ҳайвоний ҳирслар уйғонаётганини ҳис этарди.

— Федя! Федор! — дея кичқирарди у даҳшатга тушиб.

Хотинининг бу кичқирғи Федорни ҳушига келтиргандек бўлар ва у тинчиб қоларди.

Анна Федорни қораламасди, деб айтолмаймизу, лекин у эрининг нима сабабдан азоб чекишини тушунарди. Семка унинг ўғли, Федорнинг пушти камаридан бўлган. Буни Анна яхши билади. Лекин Федорни ишонтириб бўлмаяпти. Кейин унинг ишонмасликка ҳақи ҳам бор...

Ҳа, одамлар, улар ёмон яшашади, деб айтиша олмасди. Лекин ҳеч ким, Анна эрини севади, деб ҳам аниқ айтолмайди. Энди буни Аннанинг ўзи ҳам айтмайди. Бир вақтлар у эрини жон-дилидан севарди. Бир вақтлар у Федорни, худди июль ойидаги жала бутун ерни сувга бостиргани каби ўз муҳаббатига ғарқ этган эди. Ўшандай жала қуйганида ҳаммаёқдан шариллаб сув оқади, пастликларда жойлашган ўтлоқлар кўлга айланадию, унинг сатҳида фақат пояси узун мойчечаклару қайишқоқ найзабаргларнинг учигина кўриниб туради. Ёмғирдан азим Громотуха лойқаб ҳам кетади, лекин жала шаррос қуйгандан-қуяверади, қуяверади...

Мана, ниҳоят, осмону фалақдан чеки йўқ ипдек осилиб тушаётган жала бир оз шаштидан қайтди. Гўё аллаким жаланинг йўлига улкан ғалвир тутиб, ипларни томчиларга айлантиргандек туюлди. Тўғри, улар ҳам пастга шариллаб ёғди, аммо бу энди томчилар холос. Аввал ерга йирик томчилар тушди, кейин севалаб майда зарралар ёғди. Ва, ниҳоят, ёмғир бутунлай тинди-қўйди. Кўлмаклар зовур ва ариқлардан еб тўймас Громотухага оқиб тушди, сиртини ўт-ўлан қоплаган пастликлардаги сув эса тубида қуёш нуридан мойли бўтқадек ялттираб турган балчиқ қолдириб, аста-секин ер қаърига сингиб кетди. Балчиқ тезда қуриб, қатқалоққа айланди. Бир неча соатдан сўнг бу қатқалоқ тарс-тарс ёрилди-да, қайин пўстлоғи каби кўчиб, қуёшнинг тифида чанга айланди. Шамол бу

чангни учуриб кетади-да, боя жала остида титраб-қақшаб турган оппоқ мойчечаклар, пояси узун найзабарглар ва бўлак ўт-ўланларни тебратиб ўйнай бошлайди.

Анна баъзан лаънати отаси билан сўнгги сўхбатини эслаб кетарди. «Шу билан мақтаняпсизми ҳали? Ҳайвонга ўхшаб яшадингиз...— дея қичқирганди ўшанда у отасининг серсоқол манфур башарасига.— Лекин ўзгача — инсонга ўхшаб яшаш ҳам мумкин...» — «Аммо сени ўша ҳаётга қабул қилишармикин? — истеҳзо билан сўраганди отаси. Эртами, кечми, барибир, кимнинг қизи эканлигининг эсинга солишади».

Биронта одам кимнинг қизи эканлигини унинг эсига солмади. Аммо у ўзи орзу қилган, ўзи интилган ҳаётга ҳам эриша олмади.

Авваллар бунга у золим отаси айбдор, деб ҳисоблаб юрди. Кейин эса, айб ёлғиз ундамикин, деган хаёлга ҳам бора бошлади.

* * *

Шантаранинг барча кўчалари пастга, Громотуха томонга оқиб тушаётгандек кўринади. Кўчалар от-улов юраверганидан ўйдим-чуқур бўлиб, чанг босиб кетган, аҳён-аҳёнда биронта арава ёки юк машинаси ўтиб қоладиган торкўчаларнинг бетини эса ўт-ўлан босган. Баъзи торкўчаларда чакамуғ ва ёвшан шу қадар қалин ўсганки, уларнинг орасидан ўтишининг ўзи амримаҳол бўлиб қолган.

Қишлоқнинг одамлар «шоссейка» дея атайдиган энг катта кўчасигагина тош ётқизилган бўлиб, сув оқиб кетсин учун унинг икки четидан ариқ қазилган. Ариқларнинг нариги томонига эса зич қилиб тераклар экилган ва тахта тротуарлар қурилган.

Ака-ука Савельевлар билан қомати савол аломатига ўхшайдиган, лақаби «Карька-Лочин» бўлмиш ўн беш ёшли новча ва ориқ ўспирин Колька Инютинлар яқшаб кунни ҳувиллаб турган ана шу тош кўчадан Громотуха томон боришарди.

— Боя четан девор ортидан қарасам — опанг сени алланималар деб койияпти, — деди Семен. — Болани балиқ овига юбормаса керагов, деб ўйладим.

— Йў-ў, Верка бизнинг балиқ овига қаерга боршимизни сўради холос. Громотуха ирмоғига, деб айтдим унга. «Тегирмон»ни кўрсатасанми?

— Кўрсатаман, — деди Семен ўз хаёли билан бўлиб.

Қишлоқ ташқарисига чиқишгач, улар хиёл қовжирай бошлаган чўлдан юриб, юқори вольтли электр линиясининг қатор бўлиб саф тортган ва пастки тирговичларига қушлар тезаклаб ташлаган симёғочлари ёнидан ўтишди-да, пасткидаги яшил майсазор орқали Громотуханинг унча кенг бўлмаган ирмоғи олдидан чиқишди.

Шу ерда уларга ҳансираганича югуриб келган Витька Кашкаров, Димканинг тенгдош оғайниси етиб олди.

— Келдингми? — хурсанд бўлиб қичқирди Димка. — Ойинг бўлса, бормайди, деганди!

— Гапираверади-да... — деди Витька алланечук маънос кўзларини четга олиб қочиб.

Мусаффо осмонда ярқираб турган қуёш эрталабки туман қолдиқларини қувиб юборди-да, ерга сахийлик билан иссинг нур соча бошлади. Қуёшнинг сувда акс этиб турган олачалопқ шуълалари одамнинг кўзини қамаштирарди. Қирғоқ яқинида улар деярли йўқ эди, уч метрча нарида ҳақкам-дуккам заррин тақсимчалар ялтираб турарди, аммо қирғоқдан узоқлашган сари кўпайиб, дарёнинг ўртасига етганда кети узилмайдиган ярқироқ тасмага айланарди.

Болаларнинг бари қармоқларга шоша-пиша хўрак илишди-да, интиқиб пўкакларга тикилишди. Берилиб кетганидан Андрейканинг пўст ташлаган бурнини майда-майда тер қоплади. Фақат Витька Кашкаровгина қармоқ осилган ипни таёққа боғлаш билан овора бўлиб, тайсалланиб қолганди. Кейин у қармоғини ҳам, дунёдаги барча бўлак нарсаларни ҳам унутиб қўйди шекилли, ирмоқнинг нариги томонига, оролдаги кичкина зовур ёнида ўсган мажнунтоллар новдаларини кучли сув оқимида чайқаб ўйнаётган жойдаги бир нуқтага тикилганича қотиб қолди.

— Илинди-и! — дея қичқириб юборди бирдан Димка ва сувдан унча катта бўлмаган товонбалиқни тортиб олди.

Андрейканинг ҳаваси келганидан эти жимирлаб кетди, у қўлидаги қармоқни тез-тез кимирлата бошлади.

— Сен шошилма, Андрюша, — деди Семен ва Витькага қараб қўйди. Витька эса ҳамон тош устида оролга тикилиб ўтирарди.

Димка челақни дарёга ботириб сув олди-да, товонбалиқни унга ташлади. Балиқ сув сачратиб, челақ ичида ўзини уёқдан-буёққа ура бошлади. Инютин ўзининг қармоғини қумга санчиб, челақ тепасига келди-да, қарчиғайникига ўхшаш бурнини осилтириб, балиқ томон эгилди. Шу туришда у чиндан ҳам худди савол аломатининг ўзгинаси эди.

— Ёмон эмас, — деди у хиёл менсимагандек оҳангда. — Ўтган ҳафтада мен Звенигора ёнига балиқ тутгани борувдим. Энди қармоқ ташлаганимни биламан — қармоқни хап этиб ютворса борми! Дастаси қарс этди-ю, иккига бўлиниб кетди. У бўлса синган даста қолдиғини сургаб, ўртага сузиб қолди. Кийим-пийимим билан ўзимни сувга отдим...

— Олиб қочма,— деди Семен.

— Нега обқочарканман! Мана мундоғ олабуға эди! Қармоқни сургаб кетди, гўрсўхта. Етолмадим.

— Олабуға эканини қаёқдан билдинг? — дея сўради Димка.

— Бошқа қайси бири бўларди?! — деди ранжиб Колька.— Зебрага ўхшаб, тарам-тарам бўлгандан кейин ўша-да.

Андрейканинг пўкаги бирдан қиялаб сув тагига ботиб кетди. Бу кутилмаган ҳодисадан Андрейка аввалига нам қум устига ўтириб қолди, кейин сакраб турди-да, қармоқни силтаб тортди. Пишиқ қилдан осилган қармоқ ипи визиллаб сувни кеса бошлади. Пўкак «чўлп» этиб сув бетига чиқди-да, таранг тортилган ипда титраганича осилиб қолди. Андрейка орқага тисарилиб, қармоқни тортар, қандайдир кучли балиқ эса,— Андрейка унинг қармоқ учида залворли силкинишини яққол сезиб турарди,— жонҳолатда ўзини чуқурликка уришга интиларди. Қуруқ тол новдасидан ясалган даста чирсиллаб эгила бошлади-ю, пўкак яна пасайиб, муздек сув қаърига кириб кетди.

— Узиб юборди! Ипни узиб кетади! — қичқирди Витька паришонликдан қутулиб, ўрнидан сапчиб турар экан.— Хиёл қўйиб юбор! Бўсат озгина, бўсатсанг-чи ахир! — дея чинқирарди у «бўшат» ўрнига «бўсат» деяганини ҳам сезмай.— Кетиб қолади, кетиб қолади, ахир...

— Аралашма! — деди чийиллаб Андрейка.

— Майли, ўзи тортиб олсин. Халал берма, Витя,— деди Семен кенжа укасининг ҳаракатини жилмайиб кузатар экан.

Димка билан Колька ҳам қармоқларини ташлаб, Андрейканинг атрофида иргишлар, маслаҳатлар беришарди. Аммо Андрейка уларнинг гапига қулоқ солмасди. У ҳаяжоннинг зўридан тилини осилтириб олиб, балиқ билан олишувни давом этарди. Ниҳоят у: нима бўлса бўлди! — деган қарорга келди шекилли, бор кучи билан қармоқни силтаб тортди. Пўкак яна «чўлп» этиб сувдан кўтарилди ва гўё уни қувиб келаётгандек, тепага қуёш нуридан кўкиш-сарғиш тусдаги камалак янглиғ товланиб баҳайбат олабуға отилиб чиқди. Балиқ ҳавода қармоқдан чиқиб кетди-да, шундоққина сув бўйидаги тошлар устига шалоплаб тушди. Андрейка қичқирди-ю кўкраги билан ўлжаси устига ташланди ва хурсанд бўлиб кулиб юборди.

Кейин ҳаммалари тўмтоқ бош букри балиқни бирма-бир қўлларига олиб, уни ҳавас билан узоқ томоша қилишди.

— Челака солсаларинг-чи, ўлиб қолади-ю, ахир,— деди Андрейка қармоққа янги хўрак илар экан, елкаси оша, гўё бу олабуғага мутлақо қизиқмай қўйгандек, иложи борица бепарволик билан.— Нима, балиқ кўрмаганмисанлар...

— Омадинг бор экан, укажон,— деди Семен.— Бунақа наҳанглар чувалчангга камдан-кам илинади.

— Ҳе, шуям наҳанг бўптими, — дея гап қотди Колька олабуғани челака солар экан. — Мана мен бултур Громотушкада... Биз Верка билан қорағат тергани борувдик. Ўзинглар биласизлар, ипга осилган қармоқ доим ёнимда юради. Ўзимча, кел, беш — олтита хариус тутай, тушликка балиқ шўрва бўлади, деб ўйладим. Верка балиқ шўрвани яхши кўради, — дея изоҳ берди у негадир ва давом этди: — Қорағатни биз Алвасти камардан хиёл нарида тараётган эдик.

— Қаерда дединг? — ўзининг пўкагидан кўзини узиб сўради Семен.

— Нима қаерда? — офтобда ранги ўнгиб кетган киприкларини пирпиратди Колька. — Алвасти камарнинг олдида деяпман-да. У ерда қорағат дегани бошини еб қилган экан ўзиям! Хотинлар у ерга боришга кўрқишади... Верка бўлса мева деган жойда ўзини томдан ташлайди. Нуқул: «Юр, Колька, юра қол» — деяверди. Борсак бора қолайлик, дедим. Нима, ишонмаяпсанми?

— Обқочавер, обқочавер, — деди Димка ҳамон ўзининг товонбалиғини Андрейканинг олабуғаси билан қиёслаб, челака қараб-қараб кўяр экан.

— Узинг обқочасан... — деди Димка томон ўгирилиб Николаи ва ранжиб гапирмай қўйди.

Улар ўн беш минутча чурқ этмай қайта-қайта қармоқ ташлаб ўтиришди, аммо энди балиқ илинмай қўйганди. Андрейка қармоқни узоқроққа ташлаш учун ҳатто белигача сувга ҳам тушди. У ҳар гал қармоғига янги чувалчанг илар экан, шундай қилса хўрак мазалироқ бўлади, деб ўйлаб, унга ҳафсала билан узоқ туфлар эди. Аммо бунинг ҳам фойдаси бўлмади.

Найзага келиб қолган қуёш тафтидан осмону фалакдаги мовийлик эриб кетгандек бўлиб, у оқиштоб тусга кириб бўзара бошлади. Тепадан елпиниб ёғилаётган жазирама иссиқ қизиб турган тошларни ялаб ўтаётган сувнинг чўлпиллашидан бўлак барча бошқа овозларни босиб қўяётгандек туюларди. Ўша ҳўл тошларга негадир муттасил капалаклар келиб қўнишарди-да, янги долға бостириб келгунига қадар қорамтир гулли оппоқ қанотларини пирпиратиб туришарди.

— Шундай қилиб ўша Алвасти камарда нимани тутдинг ўзи? — дея сўради Семен.

— Ҳеч нима тутганим йўқ, — деди тўнғиллаб ҳали ҳам жаҳлидан тушмаган Николай. Лекин орадан бир оз ўтгач, ўзи ҳикоя қила бошлади: — шундай қилиб, ўша

ўпқоннинг олдига бордим — даҳшат денг. Бирдан чакалак ичидан ўша алвасти чиқиб қолса; деб ўйлайман нуқул. Юрагим гупиллаб уриб кетаверди. Верка бўлса нарироқдаги буталар орасида мева териб юрибди. Упқонни олдига бориб, бундай қарасам...

— Хўш?! — бетоқат бўлиб қичқирди Димка. — Алвастими?!

Витька ҳам қармоғини унутиб, бошини Колька томон ўгирди. Аммо у оғайнисининг юзига эмас, балки қандайдир лоқайд ва бефарқ кўзларини тўсатдан уфқда пайдо бўлган лўппигина кичкина бир булутга қадаб турарди. Елғиз Андрейкагина сув ичида олдинга эгилиб, ҳамон қармоқ дастасини маҳкам тутганича пўкакдан кўзини узмай турарди.

— Бундай қарасам — сувда сўлақмондай-сўлақмондай иккита хариус сузиб юрибди. Ҳозир сенларни ушлаيمان, дедим ўзимча... Сўлақмонларни чўчитиб юбормаслик учун қармоқни секингина сувга отдим. Хўрак ҳали сувга ботиб улгурмасданоқ иккови ҳам қармоқ чўлп этиб тушган жойга ўзларини ташлаб қолишди-ю... Улардан бири хўрак билан бирга қармоқни ютиб, ўзини сув тагига урди! Шу пайт бирдан...

— Чакалак ичида алвасти хохолаб кулди! — Димка уни масҳара қилди.

— Мен рост гапни айтяпман, сизлар бўлсангиз... — деди сочи калта қилиб олинган бошини силкитиб Николай. — Шу денг, хариус ўзини чуқурликка урган заҳоти камарнинг ўртасида сув кўтарилиб, пўртана бўлса борми?.. Жуда қўрқиб кетдим, албатта! Бутун аъзою-баданим дағ-дағ титрайди денг! Нима?! Менинг ўрнимда ўзинглар қўрқмаган бўлармидиларинг... Бунинг устига ўпқоннинг ўртасида балиқнинг мана бундай думи отилиб чиқди, — Колька балиқ думини қандайлигини кўрсатиб, қулочини ёйди. — Кейин ўша дум сувни чунонам шалолатиб урдик, устимга худди жала ёғилгандек бўлди. Шу пайт қўлимдаги қармоқ ипи қаттиқ силтаниб тортидию, дринг этиб узилди-қўйди...

— Узилди дейсанми! — дея чийиллади қармоққа янги чувалчанг осгани қирғоққа чиққан Андрейка. — У қанақа балиқ эди, Коля? Чўртон балиқми?

— Билмайман, — деди хўрсиниб Колька.

— Чўртон, чўртон! — ўзининг гапини тасдиқлаб деди Андрейка. — Дадам бир куни айтиб бергандилар, Громотушкадаги катта ўпқонларда чўртон балиқлар яшар экан.

— Балким, чўртон балиқдир.

— Йўқ, ақула бўлса керак, — деди кулиб Димка. — Сен айтгандақа думлар фақат ақулада бўлади.

— Сен гапга ишонармидинг! — дея ранжиб тескари қараб олди Инютин.

Маълум маънода бу Колька тушмагур аломат одам эди. У доим биронта саргузаштни бошидан кечириб юрарди. Гоҳ биронта одамнинг ити унинг иштонини тишлаб йиртар, гоҳ мактабда, дарс пайти чўнтагидаги пилта ўқ ўзидан-ўзи бирдан портлаб, оёғининг этини суюгига қадар йиртиб юборарди.

Бундан уч йил бурун эса у болалар билан, райкомга қарашли асов айғир — «Карька-Лочиннинг думидан қармоққа осиб учун қил юлиб оламан, деб баҳс бойлаганди. Айғирнинг ўзи ҳам жуда ғалати эди — бутун танаси деярли қора эдию, аммо ёли билан узун думи қордек оппоқлигидан ярқираб турарди. «Чунки у меринос» — дея тушунтирарди қизиқиб қолган болаларга райком отбоқари Евсей Галаншин. У тунда отни ўтласин учун кишлоқ ташқарисига қўйиб юборарди. Болалар бу ғаройиб сўзни тушунишмаётганини кўриб, Галаншиннинг жаҳли чиқди: «Қани, жўнаб қолларинг-чи, бу ердан, зумрашалар! Биламан ахир, думидан қил юлиб олмоқчисизлар. Бир тепса, миянгни қатигини чиқариб юборадия худди...» Шундан сўнг у отнинг олдинги оёқларини пишиқ арқон билан тушовларди-да, ғоз қотиб юрганича уйига жўнарди.

Карька-Лочиннинг оппоқ думи болаларнинг орзуси эди. Аммо шу пайтга қадар унинг думидан ҳали ҳеч ким биронта ҳам қил юлиб ололмаганди. Айғир фақат Евсей бобонигина тан оларди. Агар биронта бошқа одам ёнига яқинлашса, айғир бошини кўтариб, узун ясси тишларини итга ўхшаб иршайтирар ва таҳдид солиб, орқасини ўгирарди.

Баҳсни ҳал қилиш учун улар кечқурун, Евсей бобо, одатдагидек, айғирни ўтлоққа қўйиб юборганидан кейин боришди.

— Мана шу ердан туриб кузатасизлар, — деди Николай айғирдан икки юз метрча берида тўхтар экан. — Асло яқинлаша кўрманглар.

— Нега энди? — дея қизиқиб сўради Димка.

— Хавфли, — деди бепарвогина оҳангда Колька. — Бирдан қутуриб сизларга ташланса-чи? Тепса нима бўлади? Кейин мен жавоб беришим керакми...

Инютиннинг бу гапи ўз таъсирини кўрсатди. Болалар тўхташди. Колька отнинг олдига равона бўлди. Болалар Кольканинг ботирлигига ҳаваслари келиб, нафасларини ичларига ютишганича уни кузатиб туришарди.

Тинчгина ўтлаб турган айғир Кольканинг яқинлашганини кўриб, бошини кўтарди-да, кишнаб юборди. Қўрқувдан болаларнинг юраклари орқаларига тортиб кетди. Аммо Колька тўхтамасдан, қўлини олдинга чўзганича, секин отга яқинлашаварди. Яна бир лаҳзадан сўнг у айғирнинг олдига етиб борди-да, хотиржамгина унинг тумшугини силаб бошлади. Болалар бундай мўъжизани кўриб, оғзилари очилиб қолди.

Колька бир ойдан бери айғирни ўзига ўргатиб юрганидан улардан биронтасининг ҳам хабари йўқ эди.

Бир куни эрталаб сигирини подага ҳайдаб чиққанида Колька Евсей бобо айғирнинг тушовланган оёғини ечиб, олиб кетишдан олдин, унга жавдари нон берганини кўрган эди. Карька нонни еб бўлгач, худди миннатдорчилик билдиргандек, тумшугини чолнинг қадоқ босган қўлига ишқаб эркаланганди. Николай ўшанда ҳайрон бўлиб, шудринг босган ўт устига ўтирган эди-да, ўйланиб қолганди.

Кечқурун у жавдари ноннинг каттагина бир бўлагини кўтариб ўтлоққа келди. Чол тушовланган айғирни қолдириб, қишлоққа жўнаган заҳоти Колька узун таёқнинг учиغا нонни илиб олдинга чўзганича отга яқинлаша бошлади.

Бир неча кун давомида Карька-Лочин таёқдан ҳуркиб, сариқ тишларини иршайтирганича, орқасини ўгираверди. Аммо аста-секин жавдари ноннинг хушбўй ҳиди ўз кучини кўрсатди шекилли, бир куни Карька таёқнинг учидаги нонни секингина тишлаб олди.

Бир ҳафтадан сўнг айғир нонни унинг қўлидан оладиган, яна бир ҳафтадан кейин эса майин тумшугини силатадиган бўлиб қолди.

Шундан сўнг Колька, иш битди, энди кўчадаги барча зумрашаларни ҳайратга солиб, оғзини очиб қўйиб вақти келди, дея қарор қилди.

Кўйнида ҳеч кимга билдирмай олиб келган нонни, одатдагидек, айғирга едиргач, Колька ярим минутча Карька-Лочиннинг тумшугини силаб турди-да, кейин унинг тошдек қаттиқ бўйнига шапатилаб, ялтираб турган сағрисини силади. Айғир бир сесканиб тушди-да, бинафшаранг кўзларини олайтириб бошини орқасига бурди. «Вой тентагей, сенга нима бўлди?!» — деди мулойим овоз билан Колька. Таниш овозни эшитиб тинчиди, шекилли, айғир титрашдан тўхтаб, яна ўтлашга тутинди.

Колька бир қўли билан отнинг сағрисини силашда давом этар экан, бошқа қўли билан секин-секин думдан бир тутам қилини ажратиб олди ва уни муштираб ўраб, сапчиб ўзини орқага ташлади-да, тутамни бор кучи билан силтаб тортиди. Лекин отнинг думи жуда пишиқ эканми ёки Колька очкўзлик қилиб, каттароқ тутамни муштираб ўрабдими, ҳар қалай у қилини юлиб ололмади. Айғир оғриқнинг зўридан депсиниб, ерни ўйиб юборди. Колька ура қочмоқчи бўлди, аммо қўли отнинг думига қаттиқ ўралиб қолган экан. Айғир ирғишлаб, орқа оёқларини шаттала отди ва йигитчанинг бошини тепиб ёришига хиёл қолди. Колька қўлини бўшатишга ҳаракат қилиб, ўзини четга ташлади. Шу пайт Карька-Лочин бошини ёнига эгиб, иршайган тишлари билан унинг биқинини тишлаб олди...

Болалар Инютиннинг ёнига югуриб келишганида у мукка тушганича қимир этмай ётарди. Унинг очилиб қолган биқинида қонга беланган кафтдек териси осилиб қолганди.

Николай инграб кўзини очди-да, ўрнидан туриб ўтирди ва шариллаб қон оқаётган биқинига қаради. Сўнг отнинг тиши узиб юборган қўйлагини ечиб, уни узун-узун қилиб йиртди ва осилиб қолган терисини жойига ёпиштириб, индамай ярасини боғлай бошлади.

— Бўпти, касалхонага бораман, — деди сўнгра у ўрнидан туриб.

Унинг биқинини даволашди, фақат Кольканинг қорачадан келган баданида бир умрга тақасимон оппоқ чандиқ қолди. Шу-шу Инютинга умрининг охиригача «Карька-Лочин» деган жангдор лақаб ёпишди-қўйди.

Ўқтин-ўқтин шундай саргузаштларни бошидан кечириб юришига қарамай, Колька мақтанчоқ ва лофчи деб ном чиқарган эди. Эҳтимол, у чиндан ҳам содир бўлган саргузаштлар ҳақида ҳикоя қилар экан, доим бир оз муболаға қилиши, қўшиб-чатиши, баъзида эса ёлғонни аралаштириб юбориши учун ҳам шундай бўлгандир.

Алвасти Камардаги воқеа ҳақида ҳикоя қилиб бўлгач, у бир четга ўтди-да, қизиб турган тошлар устига ўтириб, ҳурпайиб олди.

— Шуям балиқ ови бўлдию! — дея қичқирди Андрейка ва сувдан чиқиб, қармоқни ерга итқитди. — Ҳеч илинмай қўйди.

Семен дарёга орқа ўгирганича даштни кесиб ўтган йўлга қараб турарди. Йўлдан аллақандай бир одам юриб борарди. У юқори вольтли электр линияси симёғочлари ёнидан ўтди-да, йўлнинг айрилиш жойида дарёдан чап томонга, Звенигора довонига қараб бурилди.

— Димка, бир қара-чи, Михайловкага олиб борадиган йўлдан кетаётган анови амаки ким бўлди экан? — деди Семен.

— Битта йўловчи-да... Этик кийган, елкасига сафархалта осган. Қўлида таёғи ҳам бор, — деди кўзлари қарчиғайникидек ўткир Димка.

— Иван амакимиз эмасмикин?

— Қандай қилиб Иван амаки бўлиши мумкин? Қамоқхонада-ку у.

Бу сўзларни эшитиб, анчадан бери бир четда ўтирган Витька Кашкаров сакраб ўрнидан турди-да, доvon томон кетаётган одамга қаради. Кейин жойига ўтириб, яна қовоғини солганича қовжираб ёрилган оёқларига тикилиб қолди.

— Кўзимга шундай кўрингандир. Уша одам ҳам Иван амакимизга ўхшаб, елкасини букчайтириб юраркан, — деди Семен.

Қуёш, худди ерни эритиб юбормоқчи бўлгандек, ҳамон заминга оташ пуркарди. Қирғоқдаги қизиб кетган тошлар вақти-вақти билан дарёнинг илиқ тўлқинлари эринибгина урилиб туришига қарамай, одамнинг кўз ўнгига лаҳза ўтмасдан қуриб

қоларди. Ярим соат илгари оёқ остида липиллаб учиб юрган капалаклар ҳам аллақәғқа ғойиб бўлишди. Осмону фалак ҳамон бўм-бўш эди, фақат жазирамадан ҳаво тўлқинланиб турган уфқ томонида боя пайдо бўлган бир парча пахтадек булут энди паға-паға бўлиб буралаётган улкан оппоқ устунга айланганди. Булут устуннинг тепа қисми уфққа тутшиб кетган пойдеворига қараганда анча кенгроқ бўлиб, унинг баҳайбат қалпоғи оғирлигидан ўнг томонга қийшайиб қолганди ва тўғри Шантара устига қулайдигандек кўринарди.

— Гап бундай, балиқчи оғайнилар, — деди Семен кўйлагини ечар экан, — кечкурунгача энди балиқ илинмайди. Келинлар, бир чўмилиб оламиз-да, кейин Диманинг товонбалиғи билан Андрейканинг олабуғасидан балиқ шўрва пиширамиз. Шўрва пишгунча эса мен сизларга бир неча самбо усулларини кўрсатаман. Жумладан «тегирмон»ни ҳам.

Семен ечинди-да, ҳаваси келиб тикилиб турган болаларнинг кўз ўнгида қизиб турган тошлар устига чиқиб, ярим минутча турди. Унинг мушаклари бўртиб чиққан бақувват гавдаси қуёш нурлари остида мисга ўхшаб ялтирарди. Офтобда пишавериб деярли қоп-қора тусга кирган кенг елкаси узра хяёл бесўнақайроқ боши мағрур кўтарилиб турарди. Йигитнинг калтароқ бўйни, суяги сал туртиб чиққан яноқларию дўнг пешонаси ҳам қуёш тафтидан роса қорайган эди. Қуёшнинг фақат Семеннинг оқиштоб қалин сочларигагина кучи етмабди, бу сочлар ҳозир ҳам оқ байроқ каби товланиб турарди.

Сув четида бир оз вақт тургач, Семен оёқларини хиёл букди-да, бир вақтнинг ўзида қўлларини кескин силтаб, ҳавога сакради. Қандайдир номаълум куч унинг залворли гавдасини ердан осонгина кўтариб, қирғоқдан анча нарига, дарёнинг муздек суви ичига шитоб билан итқитгандек туюлди. Унинг ортидан бошқа болалар ҳам ўзларини сувга отишди. Фақат Витькагина жойидан қимир этмади. У қирғоқда, қуёшнинг қайноқ нурлари остида индамай хўл кумни кавлаб ўтирарди.

Болалар бир неча минут давомида қирғоқ ёнида қий-чув солиб, бир-бирларига сув сепишганича сузиб юришди. Биринчи бўлиб қирғоққа Семен чиқди ва кийиниб ўтирмай шимининг чўнтагидан папирос олиб тутатди. Унинг сувда совиган баданидан шаффоф томчилар думалаб тушмоқда эди.

— Қани, айт-чи Витя, сенга нима бўлди? Уйингда бирор қор-ҳол рўй бердимми? — дея сўради у боланинг ёнига ўтирар экан.

— Ишингни қилсанг-чи, — деди бўшашибгина Витька ва ўрнидан турди-да, қирғоқдан нари кетди.

Семен бир неча сакрашда унга етиб олди-да, йўлини тўсди.

— Нима, нима дейсан?! — деярли жаҳл билан қичқирди Витька анчадан буён сочи олинмаган бошини бирдан кўтариб. — Сенга нима керак ўзи?

— Менга ҳеч нима керак эмас, — Семен йигитчанинг елкасидан тутди. — Сенга бирор ёрдам беролмасмикинман!

— Беролмайсан! Ҳа, беролмайсан! — алам билан қичқирди Витька ва Семеннинг залворли қўлини итариб юборди-да, йўлида давом этди. Бироқ бир неча қадам юргач, орқасига ўгирилиб, деди: — Бизникига бугун кечаси анови... Макар Кафтанов келди, тушундингми?

— Макар?! — дея хитоб қилди Семен ва беихтиёр ўнг томонга, боя узоқдан бир неча йилдан бери қамоқда ўтирган Иван амакисига ўхшайдиган ўша сафархалта осган одам ўтиб кетган катта йўлга қаради.

Витька унинг бундай қараши маъносини тушуниб деди:

— Эҳтимол улар бирга келишгандир.

Семен қовоғини солиб индамай турарди. Унинг тоғаси Макар Кафтанов машҳур ўғри, магазинларни ўмариш бўйича катта мутахассис эди. Эндигина йигирма саккизга тўлган бўлса-да, у олти марта суд қилинганди...

Нонуштадан сўнг Федор Савельев оғилхона орқали ҳовлига чиқди ва ҳукмбардор бир оҳангда дўриллаб қичқирди:

— Кирья-ан!

Шу заҳоти Инютинлар уйининг тахтадан ясалган эшиги шарақлаб очилди-ю, бўёғи кўчиб қийшайиб кетган зинапоёга, йўл-йўлакай ниманидир кавшаганича, Кирьян Инютин отилиб чиқди.

— Нонушта қилиб бўлдингми? Қани юр станцияга.

— Якшанба-ку, бугун... Мен совиб турсин деб, яримтани ертўлага ташлаб кўйгандим.

— Яримтага бало борми ҳозир! Бугун-эрта ўрим мавсуми бошланай деб турибди, сенинг тракторинг бўлса бутунлай сочилиб етибди ҳали.

— Бўпти... Ҳамонки керак экан, нима, мен йўқ дермидим, ҳозир чиқаман, — дея дарҳол рози бўла қолди Кирьян.

Инютинларнинг қийшиқ-қинғир ва ингичқа ходалардан қурилган кулбаси Савельевларнинг ҳайҳотдек уйи олдида айниқса кичкина ва файзсиз кўринарди. Анча чорпахилдан келган норғул Федор Савельевнинг олдида елкалари тор, пешонаси кал

Кирьян Инютиннинг ўзи ҳам худди шундай кўримсиз ва арзимас бир одамдек туюларди.

Кирьян лип этиб қоронғи даҳлизга кириб кетди. Пешбандида алланима кўтарганича Кирьяннинг хотини — қиррабурун, қуралай кўзлари доим шўх ўйнаб турадиган Анфиса томорқадаги полиздан чиқиб, эшик томон яқинлаша бошлади. Сийналари бўлиқ, қадиқомати тик бу аёл ўттиз тўққиз ёшга кирган бўлса-да, ҳамон қиз болага ўхшарди.

У Федорни кўрмай ўтиб борарди. Путурдан кетган эскигина юбкасини баланд кўтариб, липпасига қистириб олганидан унинг совуқдан қизарган бўлиқ болдирлари очилиб қолганди. Аёлнинг болдирларига шудринг аралаш майда-чуйда япроқлар билан лой ёпишганди.

— Қалай, яхши ётиб-турдиларми,— деди Федор.

— Вой!— дея хитоб қилди аёл юбкасини шоша-пиша пастга тортар экан.

Федор уларнинг ҳовлиларини ажратиб турган четан девор ёнига борди.

— Берироқ кел...

Анфиса, гўё иккилангандек, бир зум тайсалланиб турди-да, кейин унинг олдига келди.

— Хўш?— у кўзларини ерга қадаб турар экан, хиёл ширинқираган қизғиш қовоқлар титраб-титраб кўярди.

— Қоронғи тушган заҳоти бизнинг кунгабоқарлар орасида кутаман, хўпми?— дея мўйловини силаганича полизнинг этагида зич қилиб экилган кунгабоқарларга ишора қилди Федор.— Келасанми?

Анфиса Федорга чақноқ кўзлари билан ялт этиб бир қаради-ю, сўнг яна пешбандининг этагида ётган бодрингларни томоша қила бошлади.

— Сени Кирьянга бериб юборганим ўзимга алам қияпти,— деди илжайиб Федор.— Уни қара, сираям қаримайсан-а. Ҳалиям унча-мунча қизни қочирасан. Менинг Аннам бўлса...

— Кейинги пушаймондан нима фойда,— деди хўрсиниб Анфиса.

— Хўш, келасанми?

— Майли. Агар Кирьян уйғониб қолмаса,— деди оддийгина қилиб Анфиса ва Кирьяннинг уйдан чиқиб келганини кўриб, Федорнинг кафтига бодринг тутқазди.— Полизимиз мевасидан еб кўринг.

— Ҳа, полиз ишларини ўрнига қўясан, бутун кўчамизда сенга тенг келадигани йўқ,— деди Федор.

— Ростданам қойиллатади,— дея қовоғини солиб тасдиқлади Кирьян.— Одамлар бир хил сабзавотларни ҳали ҳидлаб ҳам кўришмасдан уники етилиб, дастурхонга тушаверади... Бўпти, боравер!— дея қўшимча қилди у зарда билан хотинини хиёл туртиб зинапоя томон итарар экан.

Федор билан Кирьян кўчага чиқишди-да, индамай МТС томон йўл олишди.

* * *

Колчак исёни тугатилгач, собиқ партизан отрядининг командири, эндиликда волюсть ижроия комитетининг раиси Поликарп Кружилиннинг тавсиясига кўра Федор Савельевни Шантара почта бўлимига бошлиқ этиб тайинлашди. Федор бўлса эскадронининг собиқ жангчиси Кирьян Инютинни ўзига хўжалик мудирини қилиб ишга олди. Почтада улар салкам ўн йил — 1931 йилгача ишлашди. Аввалига улар бинойидек ишлаб юришди, аммо йиллар ўтиши билан Кирьян ичкиликка ружу қўйди ва почта хўжалигига тегишли баъзи нарсаларни ўмариб, четга сота бошлади — у гоҳ бир ўрам сим, гоҳ беш-ўнта телеграф симёғочи, гоҳ эгар-жабдуқни сув қилиб юборарди. Федор бунинг учун уни неча бор койиди, бўғинларини жун босган бармоқларини мушт қилиб, Кирьяннинг қарчиғайбурни олдида силкиганича, унга ўдағайлади.

— Ие, нималар деяпсан, Федор, нималар деяпсан,— «беғуноҳ» кўзларини пирпиратиб дерди нуқул шунда Инютин бошининг сийқа жойидаги йирик-йирик тер томчиларини артар экан.— Наҳот давлат мулкига кўз олайтирсан, ундан кўра без терганим яхши эмасми... Анови жин ургур отбоқарлар сотиб ичишган бўлса керак. Мен ўша текинхўрларнинг танобини тортиб қўяман, игнаниям ўғирламайдиган бўлишади...

Кейин Кирьян посылкаларни усталик билан очиб, улардан турли-туман нарсаларни ўмариш одатини чиқарди. Почтанинг ишидан шикоят кўпайгандан-кўпаяверди. Орадан кўп ўтмай, Федор ишдан бўшашга мажбур бўлди.

— Сени ким айтади собиқ партизан деб! Эскадроннинг абжир командириям шунақа бўладими!— дея койиганди уни ўша пайтга келиб район партия комитетининг секретари бўлиб ишлаётган Кружилин.— Яна қанақа эскадрон дегин?! Полкдаги энг яхши эскадронни-я! Почта ишини расво қилдинг, интизомни бўшаштириб юбординг... Менга панд бердинг... Шармандалик!

Шундан сўнг Федор районнинг яқинда ташкил этилган «Заготскот» конторасининг Михайловка бўлимига мол қабул қилувчи бўлиб ишга жойлашди.

Михайловкада у дуч келган биринчи одам ўша малласоч укаси Иван бўлиб чиқди.

Иван, худди зиндонда узоқ ўтирган одамдек, ранги сарғайиб, озиб-тўзиган, эти бориб устихонига ёпишган эди.

— Сенмисан?— деди ҳайрон бўлиб Федор.— Бу ерда нима қилиб юрибсан?!

Иван тескари қараб, Звенигоранинг кечки ғубор орасида ғамгин юксалиб турган улкан қояларига назар ташлади. У қўлтиғига қамчин қистириб олганди.

— Бўлимда чўпон бўлиб ишлаяпман,— деди у.

— Бўпти, бу хатони тезда тузатиб қўямиз,— дея илжайди Федор.— Каллаке-сарларнинг танобини тортиб қўйишни ҳали унутганимча йўқ. Сен, контрик, бу ерга қаёқдан келиб қолдинг ўзи?

— Яшка Алейников тушунтириб беради... агар керак бўлса,— деди Иван ва ўз йўлига жўнади. Унинг ёмғир ва чўл шамолдан қотиб кетган брезент ёпқичининг этаги ёвшанининг темир чивик янглиғ пояларига илашиб чирсилларди.

Кружилин партизан отрядининг собиқ разведка бошлиғи Яков Алейников граждандар урушидан сўнг ГПУда ишларди. Федор олдида нима мақсадда келганини эшитгач, Алейников Зубов қиличининг изи — чап юзидаги қиялаб тушган чандиқни силаб деди:

— Укагинангни Барнаул қамоқхонасидан йигирма бешинчи йилдаёқ чиқариб юборишган. Қилган гуноҳига яраша ўтириб чиқди.

— Совет ҳокимиятининг душманига бор-йўғи беш йил — шуюм жазо бўлдими?!

— Суд шундай жазони мақбул кўрибди. Гуноҳини енгиллаштирувчи омиллар топишбди. Кейин у бир неча йил Барнаулда ишлабди — қандайдир устакхонада бочкасозлик қилибди, лангаргоҳда керосин баржаларини ювибди. Уша ернинг ўзида қандайдир пароходда буфетчи бўлиб ишлайдиган бир аёлга уйланибди. Бу ерга бизнинг рухсатимиз билан келган. Колхозчилар уни ўз артелларига қабул қилишмади...

— Мен ҳам у билан бирга ишламайман. Тушундингми?

— Мен-ку, тушундим-а... Менга қўйиб беришганида, ўзига контрреволюциянинг қорасини юқтирган барча бу нусхаларни деворнинг ёнига қўйиб, шартта отиб ташлардим — тамом-вассалом. Мамлакат тинчроқ яшарди шунда. Лекин Кружилин, уни тинч қўй — ишлайверсин, деяпти... Мулозимат қиялпмиз. Аммо улар бизга мулозимат қилишмаган бўларди... Шундай дея у хонада бирмунча вақт уёқдан-буёққа юриб турди-да, дераза олдида бориб тўхтади ва бароқ қошлари остидан Савельевга совуқ назар ташлади.— Хўш, ўзинг уни бунча ёмон кўрмасанг? Уканг-ку, ҳар қалай...

— Нима, тушунмаясанми?

— Ҳай, майли,— деди илжайиб Алейников.— Буёғи энди ўзларининг шахсий ишларинг, ака-ука дегандек...— У яна юзидаги чандиқни силади-да, давом этди.— Синфий-пролетар нуқтаи назардан ёндашганда эса, сенга битта илтимосим бор, Федор. Мабодо унинг бирор ножўя гап-сўзини эшитиб қолсанг... хатти-ҳаракати ҳақидаю гапириб ҳам ўтирмайман..

— Менга қара?!— Федор унинг деразадан тушаётган қуёш нурларида ярқираб турган яп-янги камарларидан тутиб силкимоқчи бўлдию, аммо журъат этмади.— Айғоқчилик қилмайман. Буёғига нима десанг деявер.

Шундай дедию чиқиб кетди. Яков Алейников бароқ қошларини хиёл кўтариб, хаёлга чўмганича унинг ортидан қараб қолди.

Федор қанча хунуб бўлмасин, Михайловкада ўзининг кўргани кўзи йўқ укаси билан ёнма-ён яшашга мажбур бўлди. Улар бири иккинчисиникига меҳмонга боришмас, бир-бирлари билан гаплашишмас эди. Фақат Иван баъзан боқиб семиртирган подасини Шантарага ҳайдаб бориб топширгач, илова ҳужжатларини Федорга топширар экан:

— Бўлдими?— дея сўрарди.

Федор мўйловини қимирлатганича ғижимланиб кетган сариқ қоғозлардаги рақам ва имзоларни диққат билан узоқ кўздан кечирардида, кейин Иванга ҳатто қиё ҳам боқмай лўндагина қилиб:

— Бўлди,— деб қўя қоларди.

Ака-ука ўртасидаги кундан-кунга чигаллашиб, кучга тўлаётган бу эски хусумат михайловкалик колхозчилар ўртасида ҳар хил шубҳа-гумонлар, миш-мишлар тарқалишига сабабчи бўлмоқда эди.

— Федорнинг контра укасига қўли қичиб юрибди. Бир кун эмас, бир кун тўқнашиб қолса керак.

— Э-э, икковидаям бор... бирини олиб, бирига урадиган. Федорнинг ўзиям қулоқнинг қизига уйланган-ку, ахир.

— Бекор айтаясанлар. Кафтанов чинданам махлуқ эди, роса ўтказган зулмини бизга. Аммо қизи Анна Федор билан бирга партизанлик қилган...

— Партизанлик қилганмиш... Федор билан дон олишиб юрган дегин...

— Айтишларига қараганда, фақат Федька билан эмас, Ваньша билан ҳам эмиш-ку...

— Хе-хе, ака-укалар бир товоқдан ош ичишган экан-да.

Қишлоқдаги ивир-шивирлару миш-мишларни эшитиб, одамларнинг ўзига гоҳ очикдан-очиқ истеҳзо билан, гоҳ саволомуз ажабланиб қарашларини ҳис этар экан, Федорнинг ранги бўзариб кетарди.

— Менга қара, бу ердан кўчиб кетсанг-чи, а!— деди тахминан бир йиллардан сўн тоқати тоқ бўлган Федор.— Бирор нарса қилиб қўяман ахир! Яхшиликча сўраяпман.

— Сенга нима ёмонлик қиялпман ахир?— деди мўйловини қимирлатиб Иван. Мўйловни Иван яқинда қўйганди. Уники ҳам худди Федорники каби тақасимон шаклда, қалин ўсганди. Фақат Федорнинг мўйлови тўсдай қоп-қора эди, Иванники эса ёз чилласидаги осмон янглиғ кўкиштов кўзларига мослашган бўлиб, малла тусда эди.

— Менга мўйловинг ёқмаяпти!— деди Федор укасига очик нафрат билан тикилиб.

— Мўйловимга нима қилибди... Сеникига ўхшайди, фақат ранги бошқа.

Федорнинг ичида алланима жиз этиб узилгандек бўлди, у укасининг ёқасига чанг солиб, уни силкита бошлади:

— Куляпсанми, газанда? Мени масхара қиладиган бўлдингми! Нимага шама қиялпсан, аблаҳ?!— Шундай дедию ақл-хушини йўқотиб, Иваннинг ёқасини пастга силтаб тортди.

Йиртилган матонинг шариллаши Федорни хушига келтиргандек бўлди, у бир қадам орқага чекиниб, қўлида чангаллаб турган лахтақларга қаради.

— Миянг бутунлай айниб қолибди,— деди хотиржамлик билан Иван.— Нимага шама қилибман яна...

Шу пайт ака-ука тўқнашиб қолган кўтонга Иваннинг хотини — жиккаккина питрак аёл, Агата югуриб кирди. У ўзи иши билан қаергадир кетаётган бўлиб, молхонанинг ёнидан ўтиб ҳам бўлгандию, аммо айтишаётган эркақларнинг овозини эшитиб тўхтаганди.

— Вой, гўрсўхта-ей! Вой аблаҳ, вой қуриб кетгур-эй!— ичкари кириши биланоқ, худди челақдан нўхат сочгандек, Федорни қарғай кетди у.— Нима, Иваннинг ёстиғини қуритмоқчимисан? Бусиз ҳам кўргилигини кўриб бўлдию бечора, энди ўлганнинг устига қиқиб тепмоқчи бўляпсанми? Эгнидаги охирги камзулини йиртибсан. Ўзинг мовут костюм кийгину, биз чувринди бўлиб юравераёликми. Бекорларни айтибсан. Қани, тўнғиз, ҳозироқ камзулни буюққа еч...

У кўзларини ола-кула қилиб, чорпахилдан келган Федорнинг атрофида уёқдан-буюққа сакраб, рўмолининг тагидан чиқиб турган икки ўрим сочини силкитганича қайиноғасига митти муштларини ниқтаб ўдағайларди. Кейин жувон унинг эгнидаги пиджагини юлқиб еча бошлади. Федор, худди қутуриб ақиллаётган итдан қочгандек, орқага тисарилар, унинг ҳамласидан ўзини ҳимоя қилмоқчи бўларди. Аёл Федорнинг эгнидаги пиджагини ечиб олди-да, уни ўраб, қўлтиғига тикқанича қочиб кетди.

— Кўрқма, кийимингни қайтиб бераман,— деди Иван камзулининг йиртилиб тушган этакларини ердан олар экан.

Федорнинг пиджагини у эртаси куни акасининг ишхонасига — тахтадан қурилган хужрага олиб борди-да, индамай ғичирлаб турган стол устига ташлади.

— Кечаги гапларга қўшимча қилиб сенга бир нарсани айтиб қўяй,— негадир кўзларини олиб қочиб деди Федор.— Агар ширин гап билан Семкани ўзингга оғдирмоқчи бўлганигни... ёки, худо кўрсатмасин, Аннанинг ёнида турганингни кўриб қолсам... Одамларнинг олдидами, ёлғиз ўзларингми — барибир... Ушанда ўзингдан кўр.

— Нимаям дердим,— дея гап қотди Иван.— Сен Кирюшка Инютин эмассан, биламан.

Федор икки ҳатлашда укасининг олдига етиб бордию, аммо яна унинг ёқасига чанг солишдан ўзини аранг тийиб қолди.

— Кийимимни йиртавер яна,— деди Иван гўё маслаҳат бергандек бўлиб.— Кўрмаяпсанми, Агата кеча йиртилган этакларни жойига тикиб қўйди. Ҳечқиси йўқ, яна тикиб қўяверади.

— Йўқ, кийимингни йиртмайман энди!— деди бўғилиб Федор, дилидаги ана шу бўғилишни босишга уринар экан.— Агар шунақа ёлғон-яшиқ гапларни тарқатадиган бўлсанг... сен, контрали уриб ўлдириб қўя қоламан!

— Қўлингни торт, торт деяпман!— деди ниҳоят ўзининг ҳам жаҳли чиқиб Иван.— Бармоқларингни жун босибди.

Ака-ука бир неча дақиқа бир-бирларига еб қўйгудек бўлиб тикилиб туришди. Биринчи бўлиб Федор дош беролмади, у тескари ўгирилди-да, стол ёнига ўтди.

— Ёлғон-яшиқмиш... Анфиска икковинг ҳақиңда бутун қишлоқ гапириб юрибди.

— Эҳтиёт бўл, деяпман, қоқилиб йиқилма яна,— деди бўшашибгина, гўё бутунлай жаҳлдан тушган одамдек, Федор.

Кирьян Инютинни Федор Михайловкага ўзи янги ишга жойлашганидан кейин, орадан кўп ўтмай, кўчириб келганди. Райондаги бошлиқлар билан у, гарчи, виждонан айтганда, вазифаси унча оғир бўлмай, бир одам учун ҳам қилар ишнинг тайини бўлмаса-да, Кирьянни ўзига ёрдамчи қилиб олиш ҳақида келишиб қўйганди. Инютинлар Савельевлар билан бир уйда, иморатнинг бўш ётган иккинчи ярмида яшай бошлашди. Инютинлар уйга кўчиб киришар экан, Анна девор ортида уларнинг челақлар, идиш-товоқларни чақирлатиб жойлашишларига қулоқ солганича ўқтин-ўқтин йиғлашга тутунарди.

— Ҳей, бўлди қил!— дея ўшқирарди шунда унга Федор. — Яна нимага аза тутьсан!

Икки-уч ҳафтадан сўнг михайловкалик шаллақи хотин Василиса Посконова колхоз даласидан уйига қайтар экан, қишлоқдан ташқарида, йўл четида ўсган чакалакзорда Федор билан Анфисани қўриб қолди.

— Вой, хотинлар!— дея ҳикоя қиларди у ўша кечаёқ бетоқатликдан нафаси бўғилиб, ҳовлима-ҳовли танда кўяр экан.— Шармандаликни қаранг-а! Йигит ўлгур денг мўйлови билан унинг яланғоч маммасини қитиқляпти — у мочағар бўлса қотиб-қотиб кулади... Ким экан бу қотиб қулаётган, деб ҳайро-он бўлдим. Чакалакзорда қизлар шўхлик қилишяпти, деган ҳаёлгаям бордим... Кейин новдаларни суриб, бундай-ай, қарадим — вой ўлмаса-ам!

Кейин ҳам одамлар бир неча бор гоҳ ўрмоннинг бирор овлоқ жойида, гоҳ далада, гоҳ Громотуха соҳилида Федор билан Анфисани бирга кўришди.

— Тфу!— дея тупуришарди қишлоқнинг хотинлари Анфисанинги ғийбатини қилишар экан.— Номус деган нарсая йўқ экан кўриб кетгурда! Ахир болалари бор-а, Веркасининг ёши ўнга тўлган, ҳадемай бўйи етиб қолади-я.

— Кичкинаси Кольканинги ҳам унча-мунча нарсага ақли етадиган бўлиб қолган.

— Бунақа бузуқларни беланчақда ётгандаёқ бўғиб ўлдириш керак асли...

Михайловканинги мужиклари фақат бир нарсани — Кирьяннинг ўзини тутишини тушунолмаётган бўлиб юришарди. У хотинининг Федор билан дон олишиб юришини жуда яхши биларди, бу ҳақида бир неча бор унинг юзига ҳам айтишган эди. Ҳатто «зиногарларни гуноҳ устида қўлга тушириш» учун Инютинини ўрмондаги бирон овлоқ жой ёки чўлдаги жарликка бошлаб бормоқчи бўлган ҳожатбарор кўнгиллилар ҳам топилди. Аммо Кирьян нуқул қарчиғайбурнини жийириб, жазирамада тандирдек қизиган ерга тупуради-да, дерди:

— Менинги Анфисани бузуқлик қиладимиз?! Бекорларни айтибсанлар! У, бунақа иш қилгандан кўра ўзини ўзи ғажиб ташлар...

Лекин одамлар яхши билишарди — Кирьян ўқтин-ўқтин ўлгудай ичарди-да, кейин хотинини қишлоқнинг ташқарисига, биронта овлоқроқ жойга олиб борарди ва унинг оппоқ таранг баданида соғ жойини қолдирмай, ўласи қилиб дўппосларди. Одатда Анфиса тунга қадар чакалакзорда чўзилиб ётар, қоронғи тушганидан кейин эса, ҳеч кимнинг кўзига кўринмай, секингина қишлоққа сургалиб келарди.

Иван акасининг бундай ҳаётини индамай кузатар, Анфисани ортиқ унинг юзига солмас ва бундай қилишни хотинига ҳам қатъиян таъқиқлаб қўйганди.

— Акс ҳолда Федка ёруғ дунёни кўзимга қоронғи қилиб қўяди.

— Нега у, ер югур, сени бунчалик ёмон кўради?

— Назаримда, Кафтановнинг бандасида хизмат қилганим учун бўлса керак. Кейин Анна учун ҳам. Гўё у Семкани мендан туққанмиш...—деди паст овоз билан Иван.— Сенга бор гапни айтиб берган эдим-ку, ахир. Сендан яширадиган сирим йўқ менинги.

— Балким, бу ердан кўчиб кетармиз, а, Иванушка?— дея сўради бир куни кечки овқатдан сўнг Агата.

Иван анчага довлур жавоб бермади. Хонанинги бурчагида уч яшар Володка пишиллаганича ипдан бўшаган ғалтақларни ўйнаб ўтирарди.

— Йўқ, кўчиб кетолмаймиз,— деди хўрсиниб ниҳоят Иван.— Мен шу ерда туғилганман. Отам билан онамни колчакчилар... шу ерда ўлдиришган. Акам Антон хатида тўғри ёзибди: «Сен ўз гуноҳларингни ўша ерда, она қишлоғимизда юв. Уларнинг қабри,— дебди у яна,— доимо сенинги хотирангни безовта қилиб турсин».

Ака-ука Савельевларнинг тўнғичи Антон граждандар урушидан сўнг Харьковда яшамоқда эди. У трактор заводида цех бошлигининг ўринбосари бўлиб ишларди. Агата бу ишларнинг баридан хабардор эди. У ҳозир эри айтган хатнинг мазмунини ҳам биларди. Бу хат анча илгари, улар ҳали Барнаулда яшаб юрган кезлари олинган эди. Гарчи Агата Ивандан, шаҳарда яшайверайлик, дея илтимос қилган бўлса-да, улар бу ерга, Михайловкага ўша хат туфайли кўчиб келишганди.

— Нуқул Антонга хат ёзмоқчи бўламану, лекин сира юрагим дов бермайди. Ундан фотосуратини сўраб олиш керак. Бўлмасам учрашиб қолгудек бўлсак, танимай ўтиб кетаверишим мумкин. Мен уни охириги марта минг тўққиз юз ўнинчи йилда кўрган эдим, шекилли. Ушанда у Томскданмиди, Новониколаевскданмиди — қамоқхонадан қочиб келганди. Унинг ортидан жандармлар қувиб келишганди. Ҳа, дарвоқе, бу гапларнинг барини сенга гапириб берганман-ку, ахир.

Уша кеча иккови ҳам алламаҳалгача ухлаша олмай қоронғиликка тикилиб ётишди.

— Вань... Сен ўша Аннани ҳалиям севмайсанми... мабодо?

Иваннинг бутун вужуди, гўё ич-ичидан бир хўрсиниқ елпиниб ўтгандек, аста сесканиб тушди.

— Уша жодугарни деб не кўргиликларни кўрмадим... Бутун ҳаётимни чилпарчи қилди-у. Агар ўша бўлмаганида Кафтановнинг бандасига тушармидим, ахир?— Кейин бир оз сукут қилгач, яна деди:— Ундай десам Аннада нима гуноҳ?

Шундай дея хотини томон ўгирилиб, қадоқ босган қўллари билан унинг сочлари

юзларини силади. Агатанинг юзи унсиз кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўлиб кетганини пайқади-да, деди:

— Кўй-кўй... Агар дилимда шунақа гаплар бўлганида... сен билан яшармидим, ахир? Умуман сени учратмаганимда бу ёруғ дунёда қандай кун кечирардим? Мен нотавон қаёқаям борардим! Ухла.

У хотинининг бошини қучиб, бағрига босди. Кўнгли тинчиган Агата ухлаб қолди. Федорнинг огоҳлантиргани ёдида турган Иван икки йилча ўзини акасининг оиласи, Кирьян Инютин, Анфисалардан кўз илғамас девор билан тўсиб қўйгандек яшади. Агар уларнинг биронтаси билан бехосдан учрашиб қолгудек бўлса, қиё ҳам боқмай ўтиб кетаверди. Унинг ўзига ҳам ҳеч ким қарамасди, фақат Анфиса баъзан ялт этиб қараб қўярди-да, кейин дарҳол, худди уялиб кетгандек, ерга қараб оларди. Кейин, бир куни ўрмон четида қандайдир ширин илдизларни ковлаб юрган ўн ёшли Семен тепалик ёнбағрида ўтлаётган подани кузатганича қарағай остида ўтирган Иваннинг олдига келди.

— Ҳей, амаки...— деди Семен тупроққа беланган қўлларини чўнтагига тикиб.— Одамлар сизни менга туғишган амакинг бўлади, дейишяпти. Шу ростми?

— Ҳа, рост, мен сенинг амакинг бўламан,— дея жавоб қилди Иван.

— Унда нега оқларга хизмат қилгансиз?

— Шунақа... бўлиб қолган-да,— дея хижолатга тушиб жилмайди Иван.

— Эҳ, сиздақа контрадан ўргилдим!— деганди шунда қовоғини солиб болакай ва қўлини чўнтагидан чиқармай жўнаб қолганди.

Ака-ука ўртасидаги ўша кўз илғамас девор ҳамон мустаҳкам турган бўлса-да, Михайловка қишлоғининг одамлари билан Иван аста-секин тил топиша бошлаганди. У борган сайин одамлар ўзига камроқ адоват намойиш этиб, камроқ ўқрайиб қарашаётганини ҳис этарди. Қишлоқ мужикларининг аксарияти энди у билан кўришиб қолганда саломлашиб ўтар, баъзан тўхтаб уёқдан-буёқдан гаплашиб туришар, уни йирик-йирик туйилган ва чекаётган пайтда чарсиллаб учқун сачратадиган ўткир қўлбола тамаки билан сийлашарди.

Чамаси, бу ўринда одамларни ҳар нарсага ўз-ўзидан кўниктириб қўядиган вақт ҳам, Агатанинг одамшавандалиги ҳам ўз кучини кўрсатган бўлса керак. Қисқа вақт ичида барча хотинлар билан танишиб олган Агата ўқтин-ўқтин колхоз ишларига ёрдамлашиб юрарди. У гоҳ оғбордаги уруғлик ғаллани шопиришга кўмаклашар, гоҳ бир четда қолиб кетган бугдойни ўроқ билан ўришга қарашиб юборарди.

— Ҳа, мунча жонингни ҳалак қилиб ишламасанг?— дея сўрашарди баъзан аёллар.— Ахир колхозчи эмассан-ку.

— Нима, бир жойим камайиб қолармиди,— дерди жилмайиб жавобан Агата.— Иваним-ку, сигир боқиб юрибди, мен бўлсам умуман бекорчиман.

Кейин Иваннинг ўзи ҳам вақти-вақти билан колхозга гоҳ эгар-жабдукни, гоҳида эса бирор чанани тузатишда ёрдамлашиб юрарди. У дўға ва ғилдирак тўғинини қайиришга, турли-туман бочкалар ясашга уста эди. «Қизил бошоқ»нинг раиси (Михайловкадаги колхознинг номи шундай эди) Панкрат Назаров ўқтин-ўқтин Иванга турли илтимослар билан мурожаат қилар ва ундан ҳеч қачон «йўқ» деган жавобни эшитмаган эди.

Ёмғир ёғиб турган куз кунларининг бирида партизан отряди командирининг собиқ ўринбосари Панкрат Назаров Иваннинг кулбасига кириб келди.

— Жин ургур ҳавони қаранглар-а...— У соқолидаги ёмғир томчиларини артиб, тамаки халтасини олди-да, эшик олдига ўтирди. Унинг эгнидаги ёмғирпўшдан бўялмаган полга сув оқиб туша бошлади.— Уйингларни сувга бостирадиган бўлдим-да.

— Ҳечқиси йўқ,— дея жилмайди Агата.— Артиб олиш шунчалик қийин эканми? Қани ўтир, қайноқ чой қўйиб бераман.

— Чой ичадиган вақт эмас ҳозир,— деди қовоғини солиб Панкрат.— Бултурдан қолган ғарамлардаги сомонни қайта янчяпмиз. Э-э, нимасини айттай...

Очарчилик ҳукм сураётган ўттиз учинчи йил эди, ҳосилсиз келган ёздан кейин узоқ чўзиладиган машъум қиш қиличини яланғочлаб келмоқда эди.

— Ўзларингнинг аҳволларинг қалай? Қишдан чиқа оласизларми?

— Картошкамиз бор, ҳарҳолда очдан ўлмасак керак,— дея жавоб қилди Иван.

— Ўлмаймиз,— деди яна бутун юзига табассум ёйилиб Агата, гўё яқинлашиб келаётган қандайдир қувончли хабарни олдиндан билгандек.

— Ҳа, рост айтасан, шундай хотини бор одам ўлса гуноҳ бўлади,— деди Панкрат. Кейин бирдан сўради,— менга қара Иван, колхозга кирасанми?

Бурчақда бочкалар учун тахта йўниб ўтирган Иван рандасини бир четга қўйиб, қаддини ростлади. Агата, худди эрига қандайдир хатар қутқу солаётгандек, сакраб эрининг ёнига ўтди-да, унинг елкасига осилиб олди.

— Қабул қиласизларми?— дея сўради Иван.

— Ҳозир кўпчилик колхоздан қочиб кетяпти,— деди жавоб бериш ўрнига раис, ҳорғин кўзларини ишқалар экан.— Латта-путталарини аравага ортиб, жўнаб қолишяпти. Пул ишлагани шаҳарга кетишяпти. У ерда яшаш осон деб ўйлашади, шекилли.

— Янаги йилга ҳосил яхши бўлади! Мана кўрасиз!— деярли жаҳл билан қичқирди Агата.

— Ҳа, яхши бўлиши керак,— дея унинг фикрига қўшилди Панкрат. Сўнг, бир оз сукут қилиб тургач деди,— нуқул, бир нарсани ўйлаб бошим қотади, Иван: ўшанда Михаил Лукич Кафтановни, Аннанинг отасини нега отиб ташлагансан? Тузукроқ тушунтириб ҳам бермадинг. Босқинчилик гуноҳини ювиш учунми?

— Йўқ, бунинг учун эмас,— Иван хотинини аста ўзидан четлатди.

— Яшка Алейников бўлса ўшандаям, ҳозирам фақат шунинг учун дейди. Аканг Федор ҳам шу фикрда.

— Шунинг учунми, шунинг учун эмасми — улар қаёқдан билишади? Бу ҳақида уларга ҳеч қачон ахборот берган эмасман. Терговда ҳам ҳеч кимга айтмаганман. Айтмайман ҳам.

— Нега шангиллайсан? — деди Назаров ўрнидан турар экан. — Айтмасанг айтма — буёғи сенинг ишинг. Лекин кўриб турибман — кўнглингда гидир йўқ, ҳалол яшаяпсан. Хўжалик учун эса жуда керакли одамсан, қўлинг гул. Яшка Алейников бўлса: «Уни колхозга қабул қила кўрманг, ҳозирча пусиб юрибди, аблаҳ, лекин ўрни келиб қолса, гирибонимиздан олиб, хунар кўрсатади ҳали...» дейди.

— Шунақа дегин,— дея алам билан илжайди Иван. — Демак, яйловнинг ёнидаги ботқоққа тиқилган аравадек, ҳаётдан четда қолибманда.

— Энди унақа ботқоқлар қолгани йўқ... Яқинда қуриштиди уларни,— Назаров ёмғирпўшининг тугмаларини қадаб олди. — Инсоннинг ҳаётида ҳам шунақа бўлади. Алейников шу нарсани тушунмаяпти шекилли... Ҳай, жин урсин уни. Агата икковингиз яхшилаб ўйлаб кўринглар. Баҳорда сизларни колхозга қабул қиламиз.

Қабул қилишди ҳам. Иван мажлисда, сен Кафтанов тўдасига қандай бориб қолгансан, уни қандай шароитда, нима сабабдан ўлдирдинг? дея сўраб қолишмаса эди, деб кўрққан эди. Бу ўринда Михайловканинг собиқ оқсоқоли, ёғочоёқ Демьян Инютин масаласи ҳам кўтарилиб қолиши мумкин эди: уни кимдир оմборда ўлдириб кетгани маълум. Хўш, ким ва нима учун ўлдирган? Инютин ҳақида Иван Агатадан бўлак ҳеч кимга — на ўшанда партизанларга, на кейинчалик судга айтган эди. Аммо ҳеч ким ҳеч нимани сўрамади. Эҳтимол, Панкрат Назаров мажлисни оча туриб, гапнинг лўндасини айтиб қўя қолгани учун шундай бўлгандир.

— Демак, гап бундай, Иван Силантьевич,— деди Назаров,— Сен Кафтановнинг тўдасида бўлганингни биламиз. Бунинг учун Совет ҳоқимияти неча йил жазо берган бўлса шунча ўтириб чиқдинг. Лекин суддан ўша пайтдаги биронта гуноҳингни яширган бўлсанг...

— Ёки биронта жиноятни, — дея гап қўшди ўша кезларда Михайловкада яшаган мужиклардан бири Евсей Галашин ва колхозчиларга тантанавор кўз югуртириб чиқди.

— Агар шунақа гуноҳинг бўлса, Иван, жамоага ҳозир айтганинг маъқул. Бўлмасам, кейин очилиб қолгудек бўлса... ўзинг биласан.

— Ҳеч нимани яширганим йўқ,— деди Иван. — Ҳеч қандай жиноят ҳам қилган эмасман. Фақат Кафтановнинг пайтавасини ювганман ва уйма-уй юриб, унга қўлбола арақ қидирганман.

— Хўш, бу жиноят эмасми?! — дея қичқирди бирдан, ёши элликларга кириб қолган, лекин ҳамон кўҳликкина юзи нисбатан ёшроқ кўринадиган аёл — Лукерья Кашкарова. — Сен, ҳаромтомок, уйимдан бир чирпит ароғимни ўмариб кетгансан. Ҳалиям шишаси эсимда — оғзининг бир чети хиёл учган эди... Яна қамчин ўқталганига ўласанми. Куниям эсимда: ўн саккизинчи йили — худди Биби Аграфена кунни эди...

— Ҳа, бўлган шунақаси,— деди нохушгина Иван. — Ахир ўзингга, худди жигарингни сўғуриб олишаётгандек, ўша шишага ёпишиб олгандинг-да. Ичавериб қутуриб кетган Кафтанов эса фақат ароғингни эмас, ўзингниям қўшиб олиб келишни буюрганди.

Шу сўзлардан кейин одамлар орасида бошланган ивир-шивир тўхтаб, колхозчилар сергак тортишди-да, Иванга қизиқиб тикилишди.

— Хўш? — дея қичқирди сабри чидамай орқа қаторда ўтирганлардан бири.

— Мен Кафтановга: «Лушка сенинг кўнглинг нима тусаб қолганини сезганга ўхшайди, кеча қўлга қочиб кетибди», — дедим.

— Сени қараю! Шу ёлғонинг учунам, Лушка сени кечирмаяпти-да!

— Шундай хурсандчиликдан маҳрум қилибсан-а, бечорани...

— Ҳалигача афсусланиб юрибди... — тамаки тутунига тўлган торгина идорада қаҳ-қаҳа кўтарилди.

Лукерья атрафга аланглаб қаради-да, тутатиб кетди:

— Хў, яшаманг айғирлар! Уятсизлар... Нега афсусланар эканман? Иван менга Кафтановнинг кўнгли нима тусаб қолганини айтган заҳоти, ўзининг кўз ўнгида, икки-учта кўйлагимни тугунга тугдиму, ўрмонга қараб қочдим. Ана Иваннинг ўзи айтсин. Тўғримми Иван Силантьевич? Нафасим оғзимга тиқилиб қолмагунча орқамга қарамай қочганман.

— Ҳа, рост айтаяпсан, чунонам шабохун урдингки, пиёда уёқда турсин, отлиқ ҳалқувиб етолмасди,— деди Иван. Аммо Галаншин унинг сўзини бўлди:

— Айт-чи, Иван, иттифоқо, у, одати бўйича, Қайнарбулоқдаги қўрғон томо югурмадимми?

— Қанақа қўрғон?! Қанақа буюқ?! — сапчиб туриб қичқирди Лукерья, лекин унинг овозини қаттиқ қаҳқаҳа босиб кетди.

Ешлигида Лукерья шаддодгина ва ишқ бобида саховати кенг қиз эди. Шунинг учун бўлса керак, хусн-тароватига қарамай, ҳеч ким унга уйланмадию, лекин саховатидан кўпчилик баҳраманд бўлиб юрди. Михайловкалик бой Кафтанов эса маишатга ружу қўйган кезлари уни деярли очикдан-очик ўз қўрғонига олиб кетар ва у ерда Лушка билан ҳафталаб яшарди.

Одамлар яна йигирма саккизинчи йили қишлоқдаги ҳожатбарор кишилардан кимдир Лукерьяга «халис хизмат» кўрсатиб кетганини ҳам билишарди. Ўзининг ҳомиладор бўлиб қолганини пайқагач, Кашкарова қаттиқ ҳайратга тушди. У аёллар билан учрашганида жаҳл билан тўмпайиб қолган қорнини томоша қилар ва, негадир, нукул ўша хотинлардан сўрарди:

— Билмайсизми, хотинлар, менга ким бундай «халис хизмат» қилдикини? Билганимдаю кўзини ўйиб олардим қурибгина кетгурнинг. Майли, шошмай турсин ҳали; бола туғилсин! Турқидан отасини билиб оламан-да, чақалоқни унинг остонасига ташлаб кетаман.

Бироқ, Витька туғилгач, Лукерья болакайга қанча тикилиб қарамасин, унинг кимга ўхшашини аниқлай олмади.

...Халойиқ қотиб-қотиб куларди. Лукерья қичқирди, алланимани тушунтирмоқчи бўлиб, одамларнинг орасида ўзини ҳарёққа уриб кўрди, кейин жойига ўтирди-да, йиғлаб юборди.

— Сурбет экансизлар! — дея қичқирди у. — Ҳали мени Кафтановнинг ўғли, Макарка билан дон олишадиям дерсизлар! Биламан, бурчак-бурчакларда ивир-шивир қилиб юрибсизлар. Тилларингга куйдирги чиқса бўлмайдимиз ундан кўра!

Одамлар лаҳзада жимиб қолишди. Ҳамма йиғлаётган Лукерьяни кўриб, қаттиқ ҳайратга тушганди. Бунинг устига аёл, уят деган нарсани йиғиштириб қўйиб, қишлоқда ўзи тўғрисида тарқалган ғийбату миш-мишларни барчанинг олдида тўкиб солмоқда эди.

Бу миш-мишларнинг ҳақиқатга қанчалик тўғри келиш ёки келмаслигини ҳеч ким айтиб беролмасди. Кафтановнинг катта ўғли, отасининг ўлимидан кейин унинг бандасига бошчилик қилган Зиновийни, орадан кўп ўтмай, Яков Алейников қаердадир қўлга туширганди. Одамларнинг гапига қараганда Зиновийни Новониколаевскка — эндиликдаги номи билан эса Новосибирскка жўнатишибди ва у ерда отиб ташлашибди. Бироқ Кафтановнинг Макар деган яна битта ўғли бор эди. Ун тўққизинчи йилда боланинг ёши олтида бўлиб, Кафтанов уни тайгадаги турли қўрғонларда яшириб юрарди. Бу ишда унга худди ана шу Лукерья ёрдам берган, дейишгучи эди одамлар.

Макар кейинчалик қаерда яшади ва, умуман, у тирикми, ўликми — буни ҳеч ким билмасди. Бироқ ўттизинчи йилнинг ёзида Михайловкада қотмадан келган, новча, худди ис босган самовар карнайидек, қоратўри бир йигит пайдо бўлди. Бошига шляпа кўндириб, қўлида ҳассача тутган бу йигит шаҳарликларга ўхшаб олифта кийинганди. У Кашкарованикида тунади-да, эрталаб ўзининг фаройиб кўриниши билан ҳамманинг эътиборини жалб қилиб, кўчага чиқди.

— Сўраганинг айби йўқ, кимсан ўзинг? — унинг олдида бошқаларга қараганда олдинроқ келишга журъат этиб сўради Евсей Галаншин.

— А, Макар бўламан. Макарка Кафтанов. Бир она юртни кўриб қўяй деб келдим.

— Ҳа-а, шунақа дегин! — деди чўзиб Евсей ва пучуқ бурнини қимирлатиб қўйди. —

Ҳали сени қамаб қўйишмайдимиз, ишқилиб? Отангни деб-да?

— Йў-ўқ. Ахир мен сиёсат билан шуғулланмайман. Оддий жиноятчиман.

— Кимман дейсан?! — дея кўзларини пирпиратди Галаншин.

— Ўғриман.

— На... нама? — кўзлари пирпирашдан тўхтаб ингичка бўйнини чўзди Галаншин.

— Ҳе-ҳе... Сен қўрқма, ошна, — деди илжайиб Макар ҳассаси билан Галаншиннинг елкасига уриб қўяр экан. — Мен фақат магазинларни ўмараман. Ихтисосимнинг, ўзи шунақа — магазинларни ўмариш. Ё сениям магазин-пагазининг борми?

Бундай фаройиб суҳбатга қизиқиб қолган эркагу аёл михайловкаликлар юрак ютиб Галаншин билан Макар атрофига тўплана бошлашди. Евсей ишонинқирамай ҳиринглаб кулди-да, Макарнинг атрофида бир айланиб чиқди.

— Сендақа ҳазилкашдан ўргилдим. Магазин учун оёғингни ерга теккизмай тиқиб қўйишади.

— Хо-хо, жа қўрқитиб юбординг-ку... Тиқиб қўйиш учун аввал ушлаш керак... Хуллас, гап бундай: Лукерья Кашкарова мени туққан онам бўлади. Шантарада уй сотиб оламан-да, уни ўша ерга кўчириб ўтказаман. Лекин ҳозирча унинг бошидан бир тола сочи ҳам тўкилмасин.

Шундан сўнг Макар қишлоқдан жўнаб кетди. Икки ҳафтадан сўнг Шантарада чиндан ҳам бир магазинни ўғри ургани ва бу Макар Кафтановнинг иши экани ҳақида гап тарқалди. Лукерья йиғи-сиғи қилиб юрдию, лекин одамларнинг ҳар хил саволларига жавоб бермади.

Кейин Макар қишлоқда яна икки марта пайдо бўлди. Энди ҳамма Кафтановнинг

чиндан ҳам ўғри эканлиги, унинг қинғир ишлари учун тез-тез қамоққа тушиб туриши, лекин у ерда узоқ ўтирмаслиги, ярим йилда, нари борса бир йилда қандайдир ақл бовар қилмас йўллар билан озодликка чиқишини биларди.

Икки гал ҳам Макар Лукерьянинг уйида бир неча кун меҳмон бўлгач, Шантарага унга атаб уй сотиб олиш учун жўнаёпман дея эълон қилганди. Лекин, чамаси, икки гал ҳам уй харид қилишга улгурмай қамоққа тушганди.

Иван Савельевни колхозга қабул қилишаётган шу кунларда Макарни тўртинчи марта келишини кутишмоқда эди, лекин, негадир, ундан дарак бўлмади турганди.

Лукерья ола-чипор рўмоли билан кўзёшларидан ҳўл бўлиб кетган юзларини артганича пиқ-пиқ йиғларди. Одамлар ҳамон сукут сақлаб туришарди. Ниҳоят, яна ўша Галаншин тилга кирди:

— Сен, Лушка, одамларнинг гапига хафа бўлиб ўтирибсанми? Тўғри, айбинг катта эмас, албатта, лекин мен сенга айтсам, ўзингга яраша гуноҳингам бор...

Бурчакда ўтирган кимдир пиқиллаб кулди-да, кейин дарҳол оғзини ёпди. Одамлар гўнғир-гўнғир гапиришиб, қимирлаб қолишди. Аммо Панкрат Назаров бутун идорага бир ўшқириб, ҳаммани тинчитиб қўйди:

— Бас, етар! Бозор қилиб юбордиларинг-ку. Масалани ҳал қилайлик. Хўш, Лукерьяниқидан ташқари Иванга қарши биронта одамнинг эътирози борми?

Ҳеч ким эътироз билдирмади.

Мажлисдан кейин иккинчими, учинчими куни Михайловкага енгил рессорли аравада Яков Олейников елиб келди-да, ўйнаб турган саман айғирни колхоз идораси олдида тўхтатиб, қайиш тизгинни раиснинг олдидан чиқиб келаётган Иваннинг қўлига тутқазди:

— Ушлаб тур-чи!

Кейин лиқиллаб қолган пиллапоярлардан югуриб чиқди-да, идорага кириб кетди.

Алейников Панкрат билан нима тўғрида гаплашгани номаълум. Фақат уларнинг иккови ҳам идорадан, ўқишиб қолган чумчуқларга ўхшаб, ҳурпайиб чиқишди. Назаров Иван томонга ҳатто ўгирилиб ҳам қарамай, ўз ишлари билан жўнади. Алейников эса Иваннинг қўлидан тизгинни олгач, чап юзидаги чандиғи учиб деди:

— Жуда қиззиқ ёпишибсан-ку.

— Мен сираям ёпишганим йўқ.

— Шунақами? — бароқ қошларини чимириб деди Алейников. — Буёғига қандай тушунишни бизнинг ўзимизга қўйиб бер. — Шундай дедию, аравасига ўтириб жўнаб қолди.

Ўша куни кечқурун Иван омбор олдида Панкратни учратди.

— Ўша Яшка нима деди? Мен тўғримда гапиргандир-да?

— Э, қўйдим ўшанинг гапига, — деди Назаров. — У ҳаммани текшириши керак, вазифаси шунақа ўзи...

Бу гапни эшитиб Иваннинг ва Алейниковнинг келишидан ташвишга тушган Агатанинг кўнгиллари бир оз тинчиди. Кечаси Агата индамай эрининг қўлидан тутди-да, уни қорни устига қўйди. Иван унинг танасидаги майин ҳароратдан булак ҳеч нимани сезмадию, лекин хотинининг нима демоқчи эканлигини дарҳол тушунди.

— Қачон? — дея сўради Иван Агатанинг совиброқ турган елкасини силаб.

— Қачон? — дея сўради Иван Агатанинг совиброқ турган елкасини силаб.

— Ажойиб хотиним бор-да. Кўрдингми, хурсандчилик ҳам кулфатга ўхшаб ёлғиз ўзи юрмайди.

Пичан ўрими бошланган июнь ойида Иванни қамоққа олишди.

Кун жуда исиб кетганди, осмонда тўрғайлар тинимсиз сайраб турарди. Колхозчилар эрта тонгдан Громотуха яқинидаги кўкаламайдонда пичан ўра бошлашганди. Пешинга қадар чалғи силкийвериб чарчаган одамлар, тушлиқдан сўнг янги ўрилган пичанинг хушбўй ҳидини туйишганича, буталар остига чўзилишганди. Иван куёшнинг қандай қилиб ўрилган жўваларни қуришаётгани, уларнинг тепасида илиқ ҳавонинг қандай титраб турганини томоша қилар экан, ўзи ҳам сезмаган ҳолда жилмайиб қандайдир осуда бир кайфиятда бултурдан қолган қуруқ поялар тирнаб юборган оёқларини чалмаширганича юзига ранги ўнгиб кетган рўмолини ёпган кўйи чалқанчасига ётган Агата ҳақида, унинг қорнидаги боласи тўғрисида ўйларди. У хотини бу гал қиз туғиб беришини истарди.

Тепалиқдан кўкаламайдонга тушиб келаётган йўлда арава филдиракларининг тарақлаши эшитилди. Иван тарақлаш эшитилган томонга бошини ўгириб қаради холос, аммо хотини негадир, сапчиб туриб, кафти билан кўзини пана қилганича йўлга тикилди. Кейин чўчиб қўлларини тўлиша бошлаган сийналари тагига босди.

— Ҳа, нима бўлди, Агата? — сўради ўрнидан туриб Иван.

— Вой, билмасам... Негадир юрагим уриб кетди...

Елиб келган аравадан ҳаммаёғини чанг босиб, бароқ қошигача оқариб кетган Яков Алейников билан бир кекса милиционер тушишди.

— Салом, колхозчилар. Ҳорманглар энди, — деди Алейников гурр этиб атрофига тўпланган одамларга ва Иван томон ўгирилди. — Қани кетдик, Савельев. Қандай ёпишган бўлсанг, шундай кўчириб ташлаймиз.

Агата бир қичқирдию, ранги бўзариб, эрини пана қилганича Алейников томон қаради.

— Сен, аёл, нарироқ тур! — деди қовоғини солиб Яков.

— Нима, Ивашкани авахтага тиқмоқчимисизлар? — дея сўради кўрқа-писа Василиса Посконова, бу Федор Савельев билан Инютиннинг хотини ўйнашиб юриши ҳақидаги гапни биринчи бўлиб бутун қишлоққа тарқатган ўша Василиса эди. — Ижозатингиз билан сўрасам, нима айби учун?

— Рост-да, ўртоқ-гражданин, одамларга мундоқ тушунтириб берсангиз бўларди, — деди қовоғини уйиб Посконованинг гапини маъқуллаганича чорлақилдан келган кекса колхозчи Петрован Головлев, бармоқлари билан анчадан бери қайчи тегмаган соқолини икки томонга айри қилиб тарар экан.

— Қани, четга ўтинлар! — дея ўшқирди Алейников. Аммо одамлар уни қуршаб тураверишди. Улар Яковдан жавоб кутишганича унга индамай тикилиб туришарди.

— Рост-да, нима гап бўлди ўзи? — дея сўради Алейниковнинг ёнига келиб, колхоз раисининг йигирма уч ёшли ўғли, баланд бўйли худди отасиникига ўхшаб, ияги кенг ва бақувват Максим Назаров. Ун тўққиз ёшида Максим армияга кетган эди ва бир ҳафта бурун гимнастеркасининг ёқаларида лейтенантлик кубикларини ёқутдек товлантириб, ота-онасининг олдига отпускага келганди. Бугун эрталаб у эл қатори қўлига чалғи олиб, роса ишлаганди ва тушлиқдан кейин бошини бир боғлам пичаннинг устига қўйиб ухлаб қолганди. Ҳозир унинг кўзлари хиёл шишинқираб, юзида ўт пояларининг изи кўзга ташланиб турарди.

— Жиноий иш, — деди ижирғаниб Алейников. — Эҳтимол, сиёсий бўлиб ҳам чиқар. Суд ҳаммасини текширади.

— Иван нима қила қолибди? — дея чийиллади Алейниковга ёвқараш қилиб Евсей Галаншин ва колхозчилар гапини маъқуллашларини кутиб, атрофга аланглади.

— Айби нима...

— Одамларга айта қолсангиз нима қилади... — чор атрофдан луқма ташлашди колхозчилар.

— Эҳтимол... эҳтимол, Иван биронта илгариги гуноҳини яширгандир? — қичқирди яна бирпасда ўзгариб қоладиган ўша Евсей Галаншин. — Энди ўша гуноҳи ошкор бўлгандир? Панкрат мажлисда огоҳлантиргани эсинглардами?!

— Бўпти, мужиклар, бас қилинг, — деди ўртага чиқиб Иван. — Акагинам Федорнинг ишига ўхшайди. Уша икки айғирни менинг бўйнимга юклаган бўлса керак. Лекин одамлар текширишади-ку, ҳали.

— Қанақа айғирларни айтяпсан? — ялт этиб Алейников томон ўгирилди Евсей. — Баҳорда йўқолган бўлим айғирлариними?

— Ҳа, ўшаларни, — деди Иван ва йиғлаб турган Агатанинг ёнига ўтди.

Федор ўзининг тайёрлов ишлари билан сафарга чиққанида заготскот бўлимининг аравага қўшадиган ўша икки айғири, Иван ишдан бўшагач, орадан уч-тўрт кун кейин йўқолиб қолганди.

— Демак, энди колхозчи бўлибдилар-да? — деганди илжайиб Федор Иван ишдан бўшатишларини илтимос қилиб ариза олиб келганида.

— Сенга нима, яна ёқмаяптими?

— Менга нима? Қабул қилишдимиз — колхозчилик қилавер.

Кейин ўша бадбахт отлар йўқолди. Кечқурун Кирьян, одатдагидек, уларни тушовлаб, тунда ўтласин учун далага қўйиб юборибди (чамаси, Инютиннинг ана шу айғирларни боқишдан бўлак иши ҳам йўқ эди). Эрталаб юганчаларни олиб, отларни тутиб келгани чиқибди. Қараса, отлар ғойиб бўлганмиш.

— Шунақами ҳали... — деганди ўшанда Иванни кўчада учратиб қолган Федор. — Бўлимда ишлаётганинда ифлослик қилишга кўрқардинг, демак, энди қасд қилибсан-да?

— Нимага қасд қилибман? — деганди Иван. Фақат шундан кейингина Федор айтган гапнинг машъум маъносини унинг миясига этиб борганди. — Менга қара... Нима деб валдираяпсан? Ақллироқ гап ўйлаб тополмадингми...

— Тагига етамиз, ошна, — деганди Федор ва кенг гарданини чайқаганича нари кетганди.

Мана энди Яков Алейников келиб турибди.

Иван пинжиги тикилиб йиғлаётган Агатанинг силкиниб турган елкасини анчага довуру индамай силаб турди.

— Бўлди, бўлди қил... Бекорга йиғлаб нима қиласан? Буни ҳали исботлаш керак ахир. Ҳозирча яхши қол. — Шундай дедию, аравага чиқиб ўтирди.

Алейников ҳам арава томон юрди, аравакаш ўрнида ўтирган милиционер тизгинни қўлига олди.

— Шошманглар-чи... — буталарни икки ёққа суриб, чакалак тагидан бесўнақай йигит — лақаби «Индмас» бўлган Аркашка Молчанов туриб келди.

Аломатлик борасида бутун Михайловкада бу йигитнинг олдига тушадигани йўқ эди. Деярли ўттиз йиллик умри давомида у нари борса уч-тўрт юз сўз айтган бўлса керак, холос. Одамлар унинг овозини йиллаб эшитишмасди. Лекин у уйда кўмилиб ўтирмас,

тез-тез кўчага чиқиб турарди. Тўғришунда ҳам у бир четга чиқиб, одамларнинг гапига қулоқ солар, пешонасига осилиб тушган пахмоқ сочлари остидан теварак-атрофга синчковлик билан қараб ўтирарди. Аммо чурқ этиб оғиз очмас, хиёл мўғулларникига ўхшаб кетадиган чиройли юзида эса ҳеч қандай ҳис-туйғу акс этмасди.

— Менга қара, Аркашка, сен соқов эмасмисан, мабодо? — дея сўраб қолишарди ундан баъзан.

Одатда Аркашка бундай саволларга жавоб бермай қўя қоларди. Лекин, баъзан, ҳар қалай бир-икки оғиз сўз ҳам айтарди.

— Нега энди? Йўқ, соқов эмасман.

— Нега унда доим гапирмай юрасан?

— Нимани гапирай ахир?

Шундан кейин у яна бир-икки йил жим бўлиб қоларди.

Аркадий меҳнаткаш, беозор, хушфеъл йигит бўлиб, филдек кучи бор эди. Буғдой солинган беш пудли қопни у бир қўли билан ўйнаб туриб аравага ирғитар, ҳар қандай буқани шохидан тутиб, осонгина ерга қулатарди. Унинг кучини негадир айниқса отлар яхши ҳис этишар ва гарчи у одамлар қатори жониворларга ҳам ҳеч қачон озор бермасда, Аркашкани кўрганида бояқиш тулпорлар қулоқларини безовта чимириб, орқа оёқларига ўтириб қолишарди.

У яқинда ўз қўли билан қурган кенг ва ёруғ уйда қулоғи оғирроқ кекса онаси билан яшар, ҳонадонда хотинлар қиладиган барча юмушларни ўзи бажарарди. Мужикларнинг уйланиш ҳақидаги маслаҳатларига жавобан одати бўйича индамай қўя қолардию, лекин бир марта дилидагини айтганди ҳам:

— Қўрқишади улар. Қай бирини қучоқламоқчи бўлсанг — суяги қисирлаб кетади. Уша хотинларнинг ҳаммаси шишадан ясалганми, нима бало.

Қизлар гарчи, Аркашканинг беозор феълени билишгани учун бўлса керак, ўқтин-ўқтин кўзлари ёниб, унинг атрофида гирдикапалак бўлишса-да, чини билан ҳам бу йигитдан қўрқишарди.

Аркашканинг товуши эшитилган заҳоти ҳамма жимиб қолди. Аркадий лапанглаб юрганича жим бўлиб қолган колхозчилар орасидан ўтди-да, келиб аравага, Иваннинг ёнига ўтирди.

— Хўш, хизмат... Сени қаёққа олиб борайлик? — Алейников фуражкани олиб, тердан ҳўл бўлиб кетган пешонасини артди.

— Милицияга, — деди ўтнинг устига тупуриб Молчанов.

— Бўпти, оборамиз. Нима, бирор гуноҳинга иқрор бўлмақчимисан?

— Айғирлар йўқолган кечаси мен азонда Громотуха бўйига боргандим. Тўрларни текшириб кўрмоқчидим. Энамнинг тоби қочиб қолганди. Балиқ шўрва пишириб беришни илтимос қилди, — деди шошилмайгина Аркадий ва жим бўлиб қолди.

Барча сабр-тоқат билан унинг буёғига нима дейишини кутиб турарди. Аркаша бўлса энди яна, оғзига сув солиб олгандек, аравада индамай ўтираверди.

— Бор гап шуми? Кўрсатган кароматингдан ўргилдим сенинг... Қани, туш аравадан!

— Кета туриб бундай қарасам — Кирьян ўша отларни ушлаяпти. Инютинни айтяпман-да... Келиб-келиб тунда денг... Ҳали тонг отгани йўғу, у бўлса отларни ушламоқчи. Кейин бирини миниб олди-да, иккинчисининг жиловидан тутганича жўнаб кетди.

— Хўш?! — зардаси қайнаб қичқирди Алейников.

— Бор-э... Мунча бақирасан? — деди ранжиб Молчанов ва хурпайганича тескари қараб олди.

— Сен, Алейников, унинг гапини охиригача эшитгин-да. Шошириб нима қиласан.

— Ахир бу мўъжиза-ку, Аркашка Индамас тилга кирди-я! — деди уёқдан-буёққа пилдираб Евсей Галаншин. — Қани, оғзинга бол, Аркашенька, кўрсатиб қўй нотиклигингни... Демак, Кирьян жўнаб кетди. Хўш, қаёққа?

— Звенигора томонга! — дея қичқирди Молчанов кутилмаганда ғазаб билан. — Тўрларни текшириб, орқага қайтаётвдим. Бундай қарасам, Кирьян тепаликдан тушиб келяпти. Қўлида юганчаларни жиринглашиб, пиёда келяпти.

— Отларни қаёққа қўйибди? — дея сўради Петрован Головлев.

— Мен ҳам шунга ҳайрон бўлдим-да. Кирьян қишлоққа ўтиб кетди, мени кўрмади. Шундан кейин мен тепага чиқиб қарасам — нарироқда лўлилар манзилгоҳ қуришган экан. Туман орасидан гулханлар липиллаб кўриняпти...

Аравани ўраб турган одамлар бир дақиқа жим бўлиб қолишди. Иван Молчановнинг ёнида бошини қўйи солиб ўтирарди. У ҳатто камгап Аркадийнинг сўзларига қулоқ ҳам солмаётгандек кўринарди.

Биринчи бўлиб жимликни Петрован Головлев бузди:

— Шошманглар, мужиклар... Бу қанақаси бўлди?

— Демак, отларни лўлиларга Кирьян пуллаб юборган экан-да?

— Одамлар, одамлар! — оломоннинг биқинидан ўртага ёриб кирди Агата. — Худо ҳақи, Иванда айб йўқ. Бундай қабоҳатга унинг қўли бормади ахир...

— Жим тур, Агата...

— Текшириб кўриш керак-да, ахир...

— Қуриб кетгур, Индамас, буни одамларга илгарироқ айтсанг бўлмасмиди?..

Одамлар қий-чув қилишиб, ғала-ғовур кўтаришди.

— Жи-и-им!!! — дея қичқирди Алейников фуражкисини силкитиб. Сўнгра Молчанов томон ўгирилди. — Демак, гувоҳлик бермоқчисан, шундайми? Жуда яхши, кетдик.

Қорни тўқ ахта от аравани кўкаламайдон оралаб жатта йўл томон сургаб кетди: Агата арава ортидан икки қадам ташлади-ю, сўнг тўлишиб қолган қадди букилиб, пичан устига беҳол ўтирди. Унинг елкалари қаттиқ-қаттиқ силкинарди. Колхозчилар, гўё бирор гуноҳ қилган одамлардек, унинг атрофида серрайиб туришарди. Ложувард осмонда ҳамон тўрғайлар. ғужғон ўйнаб, замин узра қандайдир қувончли бир наво таратишарди...

Аркадий Молчанов райондан эртаси куни кечқурун қайтиб келди. У уйига кириб, чанг босган кийим-бошини ечди-да, ювиниб олгач, ютоқиб пиёз тўғралган чалоп ича бошлади. Онаси унинг товоғига кетма-кет овқатдан қўйиб турарди.

— Иванга нима бўлди? — дея сўради уйга кириб раиснинг ўғли Максим Назаров. — Текшириб кўришдими?

— Текширишяпти.

Шундан сўнг Максим Аркашадан бир оғиз ҳам сўз тортиб чиқара олмади.

Кейин Молчановни яна бир неча бор районга чақиришди. Районга уни аравада олиб кетишар, у ердан эса Аркаша доим пиёда қайтар, одамларнинг саволларига жавоб бермас, фақат кундан кун тундлашиб, қовоғи баттарроқ солиниб борарди.

Районга уч мартача Кирьян Инютинни, бир марта эса Федор Савельевни ҳам чақиришди. Кирьян ҳар гал у ердан маст бўлиб қайтар, худди Молчановга ўхшаб одамларнинг сўраб-суриштиришларига жавоб бермас, фақат оғзини қийшайтириб, доим битта гапни такрорларди:

— Ҳе, жин урсин ўша занғарни. Анови Аркашкаларингниям қўлидан ҳеч нима келмайди. Ҳалол одамга тухматни сирачлаб ҳам ёпиштириб бўлмайди ахир.

Федор ҳам районга бориб келгач, гапни кўпайтириб ўтирмади:

— Укагинадан хўп худо берган экан-да, — деди у фақат.

Ўттиз бешинчи йили август ойининг охирида Иванни олти йил қамоққа ҳукм қилишди. Федор бу хабарни эшитиб индамади-ю, лекин мўйловини асабий қимирлатиб қўйди. Кирьян Инютин ғирт маст бўлгунча арақ ичди-да, кечқурун хотинини ўласи қилиб дўппослади.

Колхозчилар нима деб ўйлашларини ҳам билмай қолишди.

— Ҳой, Индамас тўнка, Кирьян отларни лўлиларнинг олдига ҳайдаб кетганини ўз кўзим билан кўрдим, демабмидинг, ахир? — дейишди баъзилар Молчановнинг олдига югуриб бориб. — Нахот бегуноҳ одамни қамаб юборишса?

— Тушига киргандир-да, у бўлса уйқусираб валдирагандир.

— Бор-э, ҳамманг ўша... — умрида биринчи марта қаттиқ сўкинди Молчанов. Шу-шу оғзига умрбод қулф солгандек бўлди-қўйди.

Уша куни кечқурун Панкрат Назаров Иваннинг қулбасига кириб, қия очиқ эшик олдига ўтирди-да, соқоли ўсиб кетган иягини кафти билан ишқаганича кетма-кет папирос чека бошлади. Унинг қадок босган кафти остида соқоли, худди ўтнинг ёлқини ялаган пайраҳадек қаттиқ чарсилларди. Агата алланечук сўниб қолган кўзларини ташқарига қоронғиликка тикканича дераза ёнида тошдек қотиб ўтирарди.

— Мен, Агата, Иваннинг бундай разиллик қилишига ишонмайман, — деди Панкрат оғир хўрсиниб. — Лекин бошқа томондан қараганда, одамни бекордан-бекорга қамоққа тиқшмайди-ку, ахир.

У яна битта папирос чекиб олди-да, кейин ўрнидан турди:

— Мен сенга, Агата, бир гапни айтиб қўяй. Иван — Иван-ку, лекин сен ҳам одамсан. Одамларга зарда қилма. Одамлардан юз ўгирсанг — жувонмарг бўласан. Биз бўлсак ҳозирча Иванни алоҳида, болаларинг билан сени алоҳида ҳисоблаб турамыз. Уёғига бир гап бўлар. Вақти келиб, ҳаммаси ойдинлашади.

— Федор Савельев билан Кирьян Инютин шу воқеадан сўнг Михайловкада бир оз вақт яшаб туришди. Ўттиз олтинчи йили эрта ёзда эса уларнинг иккови ҳам ишдан бўшаб, Шантарага кўчиб кетишди.

Иваннинг қамоққа олиниши ва олти йилга ҳукм қилинишидан кейин Михайловкаликларнинг Кирьян билан Федорга бўлган муомалаларида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади ҳисоб. Улар билан илгари ҳам ҳеч ким дурустроқ кирди-чиқди қилмасди, энди ҳам биронта одам улар билан ортиқча апоқ-чапоқ бўлишга уринмади.

Аммо Федор одамларнинг ундан бегонасираб қолишаётганини борган сари яққолроқ ҳис эта бошлади. У билан учрашиб қолишганида ҳамқишлоқлари ўзларини алланечук ноқулай сезиб, кўзларини олиб қочшар, ёнидан ўтиб кетганидан сўнг эса орқаларига ўгирилиб қарашарди. Уларнинг бундай нохуш қарашлари Федорнинг елкасига игна каби санчилаётгандек бўлар ва у юрган йўлида бўйинини қисиб, ғужанак бўлиб оларди.

Чамаси, Анна ҳам ўзини шундай ҳис этарди. Унинг бир вақтлар тикилган одам фарқ бўлиб кетиши мумкин бўлган кўкимтир оҳу кўзлари энди борган сайин киртайиб,

сентябрь ойининг охирги кунларидаги дашт каби бўм-бўш бўлиб қолмоқда эди. Учта фарзанд кўрганга қарамай, ҳамон қадди-қомати келишган, хатти-ҳаракати қиз боланикидек енгил бўлган Анна қисқа вақт ичида алланечук оғирлашиб, шалвираб қолди. Уйда ҳеч ким бўлмаган кезлари у ўқтин-ўқтин дераза олдига ўтириб, кичкина қайноқ қўлларини тиззаларига қўярди-да, Звенигоранинг зангори тусда товланиб турган ҳайбатли қояларига узоқ тикилганича, қандайдир чексиз ва оғир хаёллар оғушига ғарқ бўлиб, қотиб қоларди. Кейин бирдан сесканиб, чуқур хўрсиниқ билан кўкраги кўтарилар ва қалбининг аллақаерида тийиқсиз ва дарғзаб бир туйғу жўш ура бошларди. Шунда у қўлларини кўксига босиб тинчиб қоларди-да, яна киприк қоқмай деразага тикилишда давом этарди.

Гоҳида-гоҳида Федор унинг шундай ўтиргани устига келиб қолардию, лекин ҳеч нима демасди. Фақат мўйловининг учини асабий қимирлатиб қўярди холос. Анна чуқур тин олиб ўрнидан турарди-да, сочига қадалган мугуз тароғини суғуриб оларди. Шунда унинг оқишмаллатоб сочлари совуқ тўлқин янглиғ дув этиб елкасига тушарди. Анна уларни тараб, яна энсасига турмакларди ва эс-хушини бутунлай йиғиштириб олиб, уй ишларига киришиб кетарди.

Михайловқадан улар қандайдир кутилмаганда жўнаб кетишди.

Ҳаво роса қазиган бир куни, пешин чоғи саккиз ёшли Димка кўчадан югуриб келиб сўт ичди-да, бурнини ковлаб олгач сўради:

— Ойи, одамлар, анови Иван амакингни сенинг даданг қаматиб юборган, дейишяпти. Шу ростми?

Худди шу пайт хонага кириб келаётган Федор остонада серрайганича туриб қолди. Сўнг ёнига келиб, курсига чўқди. Бирмунча вақт оғир хаёл суриб ўтиргач, сапчиб ўрнидан турди-да, курсини тепиб юборди.

— Етар, тоқатим тоқ бўлди! Ҳамма менга еб қўйгудай бўлиб қараяпти, гўё чиндан ҳам мен Иванни...

Шундай дедию Шантарага жўнаб кетди ва уч кундан сўнг у ердан бўлимнинг янги қабул қилувчиси билан қайтди-да, уйнинг олдида қўш отли бричкани ҳайдаб келди.

Бир соат ичида тахчилгина кўч-кўрон аравага ортиб бўлинди. Федор Анна билан Андрейкани аравага ўтқазиб, тизгинни Семеннинг қўлига тутқазди:

— Қани, ҳайда.

Узи тўхтаб, ёнларига келган Назаровдан гугурт сўради.

— Охири, кўчадиган бўлсан-да? У ерда қанақа ишга кирмоқчисан?

— МТСга кираман. Курсда ўқийман. Машиналар бўйича.

— Шунақа дегин. Машина бўйича бўлса — бу хайрли иш. Тез орада бу машина дегани жуда кўпайиб кетса керак, — дея унинг ниятини маъқуллади Панкрат. Сўнг, бир лаҳза сукут қилиб тургач, кўнглидагини очик айтиб қўя қолди. — Бу ердан кўчиб кетиб, яхши қиялсан.

— Шунақами?!

Узи иши билан аллақаёққа ўтиб кетаётган Евсей Галаншин уларнинг ёнида тўхтаб, сурбетлик билан сўради:

— Энди Кирьян эшинг қандоқ бўлади, а, Федор? Ё униям кўчириб обкетасанми?

Федор сиртида хотиржам туравердию, аммо тер босган бўйни бўғриқиб, қовоқлари осилиб тушди.

— Буёғини ўзимга қўйиб беравер, — деди у Евсейга бир ўкрайиб қарар экан, мийғида илжайиб.

Кирьян Инютин оиласи билан Михайловқадан бир ҳафтадан сўнг кўчиб кетди. Яна икки ҳафтадан кейин эса ҳар ерда ҳозир у нозир Василиса Посконова яқшанба куни Шантара бозорига бориб келгач, Инютиннинг ҳам Федор айтган МТС қошидаги ўша курсларга ўқишга киргани ҳақида хабар топиб келди.

— Икковиям энди дафтар қўлтиқлаб, ўқишга қатнашяпти, битта курсида ўтириб таҳсил кўришяпганмиш... — дея шошилганидан ютоқиб шанғилларди у.

— Анфиса тўғрисида ҳеч нима эшитмадингми? — суриштиришарди ҳангоматалаб хотинлар.

— Қаёқданам эштай... — гуноҳкор одамдек жилпангларди Василиса. — Бир кунда ниманиям билиб бўларди? У ерда ҳечмаса бир ҳафтагина яшаганимда эди...

Михайловқалик эркагу аёллар Федор билан Кирьяннинг бундай аломат дўстлигига ажабланиб, нуқул бош чайқашарди.

* * *

21 июнь куни кеч алламаҳалда Антон Савельев Перемишлга етиб борди.

Қоп-қора мойга беланган, тепаликларга кўтарилаётганида ҳансираб қоладиган ожизгина паровоз кичкина станцияларда узоқ-узоқ дам олганича беш-олтита шақилдоқ тахта вагонларни бир амаллаб сургаб борарди. Поезд тўхтаган кезлари вагонларни гулдор пешбандлар таққан қизил юз хотинлар ўраб олиб, бири олиб-бири қўйганича йўловчиларга буғи чиқиб турган чучвара, қаймоққа солиб пиширилган кўзиқорин, ковурилган жўжаларни таклиф қилишарди...

Харьковдан Львовга Антон Ғарбий Украина озод қилинган заҳоти кўчиб ўтганди. Трактор заводи ўшанда озод этилган районларга мутахассислар группаларини жўнатганди. Аслида Антоннинг ўзи ўрганиб қолган жойидан кўчиб кетишни истамаганди, лекин бу ҳақида ҳеч кимга оғиз очмаганди. У фақат завод партия ташкилоти секретари билан бўлган суҳбатдагина дилидаги гапни очиқ айтганди:

— У ерда нима иш қиламан ўзи? Львовда ҳозирча трактор заводи йўқ-ку...

— Иш топилади, — дея жавоб қилганди секретарь. — Сени партия органлари ихтиёрига жўнатяпмиз.

Львов область партия комитетида Антонга бўлажак йирик машинасозлик заводида цех бошлиғи вазифасини таклиф этишди ва ҳозирча у қурилаётган экан, ана шу қурилишнинг ўзида таъминотчи бўлиб ишлаб туришни илтимос қилишди. Мана энди у маҳаллий ғишт заводидан ғишт жўнатишни жадаллаштириш мақсадида Перемишлга келганди.

Оқшом сокин ва илиқ эди. Аммо Сан дарёси ортидан бари бир бензин куйиндисининг аччиқ ҳиди келиб турарди. Шу боисдан Антон қурилиш ишлари билан ҳар куни бориб турадиган область партия комитетидаги сўнги ташвишли гапларни эслади: дарёнинг нариги соҳилида герман моторлашган ва пиёда қўшинларининг шубҳали тарзда катта қўшилмалари тўпланмоқда эди. Бу хусусда турли тахминлар айтилар, жумладан, немислар шунчаки Франциядаги қўшинларига дам бериш учун олиб келишаётган бўлса керак, дея гўмон ҳам қилишарди. Лекин Антон Львов партия ходимларининг кўнгли нотинч эканлигини сезиб турарди. Нотинч бўлишнинг сабаби ҳам бор эди. Немис самолётлари чегарани борган сари кўпроқ бузиб ўтишар, гоҳида эса Львов тепасида узоқ айланиб учушарди. Шаҳардан ва чор атрофдаги қишлоқлардан тез-тез бендерачиларни ушлаб келишмоқда эди. Яқинда шундай ифвогарлардан бирини Антоннинг ўзи НКВДга ушлаб топширди. Тушки танаффусда қурилиш территориясидан ўтиб борар экан, у тахтадан қурилган ризқхона девори ортидан шундай гапни эшитиб қолди:

— Яқинда Совет ҳокимиятини тобутга тиқиб, устига қопқоқ ёпилади, ўлай агар... Шундай экан, йигитлар, бу қурилишда бекорга жонингларни ҳалак қиляпсизлар... Тобутни қопқоғини эса очилмайдиган қилиб, миҳлаб ташлаймиз...

Антон ризқхонани айланиб, ўтдию, тушлик қилиб ўтирган беш нафар ғишт терувчини кўрди.

— Совет ҳокимиятини тобутга тиқмоқчи бўляпган ким экан бу ерда? — дея сўради у қурувчиларнинг олдига бориб.

Йигитлар истар-истамас уринларидан туришди. Фақат шундан кейингина Антон эҳтиётсизлик қилганини тушунди, бу ер анча овлоқ жой бўлиб, яқин атрофда биронта тирик жон кўринмасди.

— Айтайлик, мен тиқмоқчиман, — дея тиржайди пиджагига оҳак чаплашган барзанги атрофга олазарак қараб кўяр экан.

— Қимсан ўзинг? Фамилиянг нима? — Энди чекинишнинг иложи қолмаганди.

— Суратни кўрсатайми ё сўзимга ишонаверасанми? — Шундай дея барзанги пиджагининг ёқасини силтаб очди. Унинг кўкрагига уч айрили найза — бендерачилар нишони татуировка қилинганди.

Фурсатни бой бериш мумкин эмасди. Антон қўлини деярли силтамай, барзангининг соқоли ўсиб кетган иягига мушт туширди.

— Нега анграиб турибсанлар? Ур аблаҳни! — бўкирди барзанги қўлига пичоқ олар экан.

Антон ердан яримталиқ ғишт синиғини олди — қуроқ ўрнида ишлатиш учун қўлига тушган нарса шу бўлди. Аммо энди ғишт ишлатишнинг ҳожати қолмаганди, тўртта қурувчи бендерачига ташланиб, унинг қўлини орқасига қайиришди...

Антон ана шулар тўғрисида ўйлаганича, Перемишлнинг боғ-роғларга кўмилган осойишта кўчаларидан юриб, меҳмонхона томон борарди. Ғишт заводига у эртага эрталаб боришга қарор қилди — завод якшанба кунлари ҳам ишларди — ҳозир эса соқолини қирдириб, тамадди қилиб олса ёмон бўлмасди.

Вақт анча кеч бўлиб қолганига қарамай, у ҳали ёпилмаган сартарошхонани қидириб топди.

Бу ерларда соқол-мўйловни Харьковдагига қараганда бошқачароқ қилиб олишар экан. Сартарош аввал мижознинг юзига совун суртар экан-да, сўнг уни кафти билан узоқ ишқаб кўпиртирар экан. Кейин иккинчи мижоз, сўнгра учинчисининг ёнига ўтиб шу ишни бажараркан. Ана шундан кейингина қўлига устарани олиб биринчи мижознинг олдига қайтаркан.

Аммо ҳозир мижозлар йўқ эди, шунинг учун ҳам Антон соқол-мўйловини бирпасда олдириб бўлди. Сартарош кекса, мўйсафид яҳудий устарани шу қадар тез ишлатар эдики, одам унинг қандай қилиб юзнинг терисини қирқиб юбормаганига ҳайрон бўларди.

— Саннинг нариги томонида нималар бўляпти, эшитмадингизми? — дея сўради Антон.

— Саннинг уёғида нималар бўляганини мен қайдан билай? — дея жавоб қилди сартарош яхудийларга хос бир талаффуз билан. — Ёки сиз мени ҳар куни чегаранинг нариги ёғига тушлик қилгани боради деб ўйлайсизми?

Аммо Антоннинг соқол-мўйловини олиб бўлгач, қўшимча қилди:

— Миш-мишларга қараганда, куни кеча Перемишль рўпарасига қандайдир танклар қўшилмаси келиб тушганмиш. Сиз нима дейсиз, герман танкларига бу ерда нима керак ўзи?

— Билмайман, — деди хўрсиниб Антон.

— Ҳа, ҳа... — деди хўрсиниб сартарош ҳам. — Лекин бундай бўлиши мумкин эмас, ахир. Совет Иттифоқи билан Германия ўртасида ҳужум қилмаслик ҳақидаги битим бор-ку...

Кейин Антон меҳмонхона қошидаги кичкина шинамгина буфетда ўтириб овқатланди. Бу ерда, худди Львов буфетларидаги каби меҳмонларга «гастечки» — митти ширинкулчалар ва «канапки» дея аталмиш кичкина-кичкина бутербродлар беришар экан. Фақат бу ернинг қаҳваси Львовдаги каби аччиқ дамланмай, суюққина, деярли маза-матрасиз эди.

Ўз номерига кириб каравотига чўзилгач, Антон анчага довр ухлолмай, уёқдан-буёққа ўгирилиб ётди. «Уйда Лиза қандай ўтирганикин? Юрий келганмикин?» — негадир ташвишланиб ўйларди у. Унинг ёлғиз ўғли Юрий Харьков трактор заводида токарь бўлиб ишлар ва бугун бутун отпускасини ота-онасиникида ўтказиш учун келиши керак эди.

Аста-секин унинг кўзи илина бошлади. У эшитган охириги товуш — бу юпқа тахта девор ортида кимнингдир львовликлар айтадиган қувноқ бир қўшиқнинг тинимсиз хиргойиси бўлди:

**Ремонт қилиб, безашяпти бизнинг Львовни,
Қизлар тикишяпти башанг либослар...**

У даҳшатли гумбур-гумбурдан уйғониб кетди.

Каравотдан сапчиб турган Антон биринчи лаҳзада ўзининг қаердалигию, нималар бўлаётганини тушунолмай гаранг бўлиб турди. Кейин деворларда ўтнинг шуъласи ўйнай бошлади — меҳмонхона ярнида нимадир гуриллаб ёнмоқда эди. Сўнг бирдан шундоқ дераза ёнида алланима қотнади, темир парчалари Антоннинг шундоқ боши устидан учиб, деворга санчилди, дераза бўшлиғини биров ўт ва дуддан иборат тикин билан ёпиб қўйгандек туюлди.

Антон шимини апал-тапил кийиб, пиджагини юлқиб олдию, эшик томон отилди. «Наҳот уруш бўлса?» — дея хаёлидан ўтказди у югуриб борар экан, бу фикрдан вужуди музлаб. Номерлардан уйқусираган, ярим яланғоч одамлар отилиб чиқишар ва бақириб-чақиришганича коридор бўйлаб югуришарди. Аллақайси номерда бир аёл ув тортиб дод солар ва ёш бола чинқириб йиғларди.

Антон кўчага югуриб чиққани заҳоти икки қаватли мўъжазгина меҳмонхона бир силкиниб тушди-да, ҳозиргина у олдида турган ғишт девор тутди тўкилиб, унинг устига кулай бошлади. Антон ўзини четга олишга улгурди ва энди кўчанинг нариги бетидан туриб, черепица томнинг аввал аста қийшай бошлагани, кейин эса бирдан икки девор орасига ўпирилиб тушганини кўрди.

Ана шундан кейин унинг миясида: «Бу уруш!.. Уруш!.. Уруш!..» деган аниқ бир фикр кетма-кет урилаётган болғанинг зарбидек такрорлана бошлади.

Кўча деярли ёришиб кетганди, бироқ теварак-атрофдан даҳшатли гумбур-гумбур эшитилар, снарядлар портларди. «Улар чегаранинг нариги томонидан, Саннинг ортидан туриб тўпга тутишяпти!» — дея хаёлидан ўтказди Антон ва вокзал томон югурмоқчи бўлди. «Ҳалиги қичқирган хотин қаердайкин? Қочиб чиқишга улгурдимикин? Ёрдам бериш керак... Ёрдам...»

Аммо бу фикр унинг миясига беихтиёр келганди, зеро шу лаҳзадаёқ Антон ёрдамга муҳтож одамнинг ўзи қолганини тушунди: меҳмонхона ўрнида ғишт ва черепицадан иборат култёпа қолганди холос. Антон пиджагини апил-тапил эгнига кийди-да, кеча ўзи сартарошонани излаган катта кўча томон югурди. Уйлардан одамлар югуриб чиқишар, деразалардан чамадон, ёстиқ, кийим-бошларни итқатишар, уларни жонҳолатда тугунларга тугишар, қўрқувдан қичқириб аллақайёққа югуришар, ташлаб кетилган чамадон ва турли қақир-қуқирларга қоқилиб йиқилишарди. Одамларнинг сўкиниши, инграши, йиғи-сиғи, портлашлар, гумбур-гумбур — буларнинг бари айқаш-уйқаш бўлиб, бусиз ҳам ваҳимани авжига чиқарганича қандайдир тинимсиз ҳайқариққа айланган эди.

Ниҳоят даҳшатдан эс-ҳушини йўқотган оломон Антонни гир атрофига ёш каштанлар экилган марказий майдонга олиб чиқди-да, унга ёйилиб, ҳар томонга таралган кўчаларга сингиб кета бошлади. Антон энди қаёққа юриш кераклигини билмай тўхтаб қолди. Шу пайт яна кечаги фикр миясини пармалаб ўтди: «Львовдагилар тинчмикин? Юрка етиб келганмикин?»

Аллақайси торкўчадан кичкинагина яшил броневик ғириллаб чиқди ва одамлар орасида ёриб ўтиб майдон ўртасида тўхтади. Броневикка ҳарбий форма кийган бир одам сакраб чиқди-да, қўлидаги овоз кучайтирувчи карнайни оғзига тутди.

— Уртоқлар! Саросимага тушманлар! — дея майдон узра таралди овоз. — Эҳтимол, бу шунчаки провокациядир. Ҳар эҳтимолга қарши — барча Дрогобич шоссеси бўйлаб чекинсин, чунки вокзал билан темир йўл излари вайрон этилган. Самбордан жануброқда, ўрмонда эвакуацион ташкил этилган. Сизларни у ерда автомашиналар кутяпти...

Тугун, қоп, чамадон кўтарган оломон ҳозиргина майдонга отилиб чиққан ўша кўчага қараб ёпирилди. Шу пайт шаҳарни тўплардан ўққа тутиш бирдан тўхтаб, снарядларнинг гумбур-гумбури тиниб қолди.

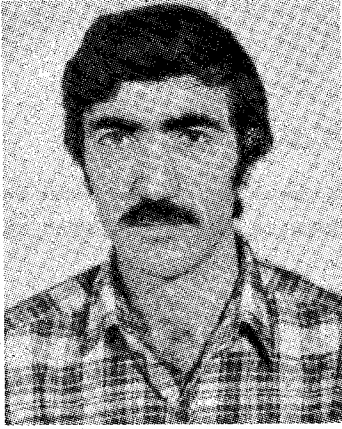
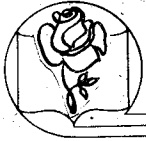
Ана шунда барча осмондан қуруқ, тинимсиз бир гуриллаш овозини эшитди.

Шаҳар узра паға-паға бўлиб, осмони-фалакка қоп-қора тутун кўтарилмоқда эди. Ана шу тутун пардаси ортидан, гоҳи-гоҳида унинг орасидан намиқиб шишган оғир ястик каби мўралаганича улкан қуёш чиқиб келарди.

Ўша томонга, ана шу булут ортига, тўғри қуёшга қараб беҳисоб самолётлар учиб боришарди. Улар пастлаб, ҳар қаторда учта-учтадан тизилишган ҳолда кетишмоқда эди. Уларнинг қанотларидаги машъум қора крестлар кўзга аниқ ташланарди...

Русчадан **Ҳасан ТУРАБЕКОВ** таржимаси.

Шукур Қурбонов

МУҲИМИ, ЗАМИНГА МУҲАББАТ ҚҲЙМОҚ

* * *

Ким бошлади бизни бу йўлга, билмам?!
Кетиб бормоқдамиз қарамай ортга.
Кўнгилда аралаш севинч ҳамда ғам,
Сен ўйга ботгансан, мен — ўйга ботган.

Ёшсан навбахорий гул-ғиёҳ мисол,
Босқилаб ўтмаган қора қуюнлар.
Мумкиндир соатлаб сурмагинг хаёл,
Ҳали олдинда, деб, бахтиёр кунлар.

Менинг назаримда эса, кечмоқда
Умрининг энг гўзал дақиқалари.
Биз билан ҳамқадам дунё кетмоқда,
Кетиб бормоқдадир муҳаббат сари.

У, манзилга етиб борар, бормас ё,
Боғлиқ бизга, бизнинг юрагимизга.
Зарра мулоҳаза — ортиқча гоҳо,
Йўл бермас керакли туйғуга, сўзга.

Сен нени ўйлайсан — балким сирингдир;
Ўзимча хиргойи қилиб борурман:
«Муҳаббат — бугуни билан шириндир,
Эртага у — аччиқ, эртага — армон!..»

Анатомия дарсида

Шоиртабиатроқ эди муаллим.
Эсда қолсин учун миянинг шакли
Ўхшатишлар, — деди, — уни
Бирор нарсага.

«Ёнғокнинг мағзига ўхшар», — дедилар.
«Гувалага ўхшар», — дедилар.
«Бир кулча сарёғга ўхшар», — дедилар.
Дедилар, дедилар,
Ҳар не дедилар...
Бир ўқувчи эса,
Охирги партадан туриб:
«Топшириш-чун териб,
Тўкиб қўйилган
Пахтага ўхшайди, мия!» — деб айтди.
Бу ўхшатиш оҳорлик эди,
Кучлик эди бу қиёс жуда.
Энг зўр ўхшатишни айтган эди у,
Ўзбекистон ўхшатишин топган эди у.
Шоиртабиатроқ эди муаллим.
Ҳаммадан ўхшатиш сўраб чиқди у,
Бироқ бошқа монанд қиёс чиқмади.
Бу ҳам майлику-я,
Дарс тугаб қолди.
Шаклдан мазмунга ўта олмади
Мия ҳақидаги дарсда муаллим.

* * *

Сен ҳақингда сураётган ўйим қизганиб,
Ухламай тонг оттирмоқдаман.
Тонглар отар неча бор,
Йиллар ўтар неча бор...
Ўтиб кетмай туриб оламдан,
Етурманми васлингга, жоним?!.

Бир кун ҳузурингга отланурман, деб,
Дунёда йўқ жасорату журъатни топиб,
Юрганларим малол келар оёқларимга,
Кўрганларим малол келар нигоҳларимга,
Малол келар қулоқларимга —
Тинглаганларим,
Бир кун овозингни эшитгум, дея,
Етурманми васлингга, жоним?!.

«Ноумид — шайтон» деб, «боумид инсон»,
Етсам агар васлингга, жоним,
(Қанийди, етсам, о! Қанийди! Қани!..)
Кўнглим изҳор этмоқлик учун,
«Севаман», деб айтмоқлик учун,
Турли нутку ваъздан сўзимни асраб,
...Бало-қазолардан ўзимни асраб,
Яшаяпман ёруғ жаҳонда!
Етурманми васлингга, жоним?!.

Бригадир. Етмишинчи йиллар

Бу йил у планни бажаролмади.
Сабаби?.. Сабаб кўп, сабаб жуда кўп!..
Бироқ қониқтирмас биронтаси ҳам
Нафақат ўзгани, ўзини ҳам, бас!
Факт: у планни бажаролмади,

Юзи шувут бўлди эл-юрт олдида.
Ҳар кун қайта-қайта дала айланди,
Пинҳона ялинди ҳар бир ғўзага:
Ҳосил бергил, деб.
...Ургимчак сингари, бўм-бўш чаноқлар
Юрагига солдилар чангал!..
«Очилмаган кўсакдан — умид!» —
Аллақандай илинж-орзуда,
Далаларин ҳайдаттирмади
Киргунича қиш,
Очилар деб қолган кўсаклар...

Окибат, қор тўлди бўш чаноқларга!..
Унга пахта бўлиб кўринди бу қор,
Дарднинг зўридан.
Унга пахта бўлиб кўринди борлиқ —
Еру осмон,
Еру осмон ораси...
— Қани ҳамма пахтага! —
Ҳайқирди шу чоқ. —
Пахта, пахта, пахта — ҳаммаёқ!
Қани ҳамма пахтага, пахта, пахта...
Ҳамма, ҳамма, ҳам...

* * *

Мени доғда қўйган ағёр ҳам, дўст ҳам,
Заҳрим сочганим бор гоҳ етти ётга.
Бироқ бу гўзаллик, бу софлик, бу ғам...
Ишонмай бўлмас бу самимиятга!..
Сен мени англайсан, мумкинмас гарчанд
Англамоғи одам одамни, асло.
Нафақат англайсан, аяйсан ҳатто,
Сўрамасам ҳамки бунга ҳеч қачон.
Ишонмай бўлмас бу самимиятга!..
Топган-тутганимни борурман ташлаб,
Хотирот қўйнида озурда ҳар жон.
Балки ўртайдирман, юрагинг ғашлаб,
Етим аъмолларни ўйлаган замон.
Ёмондир — олдинга — келажагингга
Гумон кўзи билан сарғайиб боқмоқ.
Насиба бўлмагач бир ёққа оқмоқ,
Ахир, тўлқин бориб тўлқинга сингар.
Биз эса оқамиз, бирга оқамиз,
Гулшанлар кулар биз босган изларда.
Саҳро қалблиларни ўтда ёқамиз
То куйиб битгунча олов ҳисларда!..
Ишонмай бўлмас бу самимиятга!..

Шоир умри дарёмидир...

Устоз Миртемир ёди.

Шеър йўли, бу — қайтмас йўл,
Устоз, қайтмай кетдингиз.
«Битта ўзингиз билгани»
Менга айтмай кетдингиз.
Тушган эди кўзга кўз,
Сабоғингиз олгандим,

Ул ажиб «сир»ни бироқ
Мен ҳеч уқа олмадим...

Шоир умри дарёмидир, сувмидир,
Қучоғидан чиқармаса қўш қирғоқ.
Қўш қирғоқда унган гул-сунбулмидир,
Бўйларида яшнаб ётар сўлу соғ.
Тўрқовоқда беданалар «вавақ»лар,
Булбулжонлар жўр бўлади уларга.
Ўзбекистон солланади бахтиёр,
Бурканиб шан ва дилрабо куйларга...

Бунда эса... мажнунтоллар овора
Шоир қабрин чорлаб кўланкасига,
Қабр эса гувлар сокин, бечора,
Жазирадан қочиб қасдма-қасдига.

«Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,
Нафасимни ростлай кўланкасида.
Мажнунтол тагига ўтқазинг мени...»
...Устоз сатрларин эслайман ногоҳ.

«Ўтқазинг, бўтам... «дафн этинг» эмас-да!..»

Хаёлимни қирқар шу оғир нидо,
Музлаб кетар жону жаҳоним.
Уюм тупроқ шунда жонланиб гўё
Ҳасрат-ҳаяжонли тўлғанарди жим...

Кўзлари нам эди мажнунтолларнинг,
Шоир учун, энди, йиғларди улар:
«Тўйдан сўнг хинога бало борми, ҳей?!
Қайтмас энди шоир, қайтмас — туйғулар!..»

Бўғзимга тиқилиб йиғи дам-бадам,
Нураб борар эди ҳайратим шу чоқ.
«Битта ўзингиз билганингиз ҳам
Кўмилган экан-ку қабрга шундоқ».

Фикрим тиниқлашиб, қорайди тоқат,
Қақшатгич ҳикматни англадим бирдан:
Наҳот, бир мен эмас, бор инсоният
Беҳабардир сиз билган «сир»дан...

Шоир умри дарёмидир, сувмидир...

Қатралар

* * *

Куй-кўшиқ ардоқли, ноёб азалдан,
Асраб-авайланган баддан-ҳазардан.
Дарахтда қанча барг, қанча шох-шабба —
Қушчасин яширмоқ учун назардан.

* * *

Ташқарида ёмғир, ичкарида — мен,
Чекармиз дунёнинг икки хил ғамин.

Йиғлармиз: у — баҳор фонийлигига,
Мен — боқийлигига ҳижрон аламин.

* * *

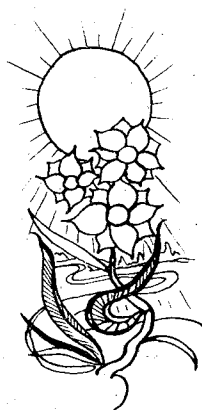
У олдинлаб кетди боқмай бизларга,
Олдинлаб кўринмай кетди кўзларга.
Қолган чанг-ғуборин ўткинчи шамол
Эсди сочиб сўнгсиз дала-тузларга.

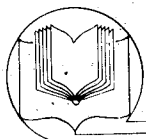
* * *

Табиат ҳар кимга ҳар хил таъб бермиш,
Берганда ҳам баъзиларга ботмонлаб бермиш.
Попишакка сассиқсан, деб, дашном этсалар:
Бошимдаги тожимни кўр, подшоман, —
дермиш.

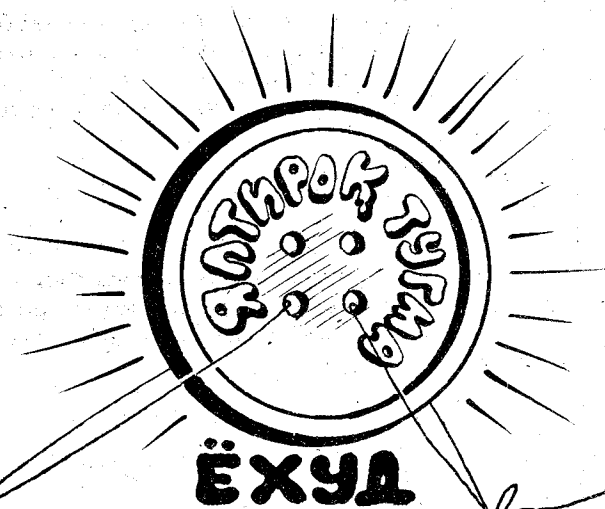
* * *

Муҳими, заминга муҳаббат қўймоқ.
Кўкракка она халқ дардларин ўймоқ —
Изларинг юлдуздай юксалтар кўкка
Сен юрган ерлардан ўсиб чиққан тоғ.

Анвар Обиджон

УЖОДКОРЛИК МАСЪУЛИЯТИНИ
ТЎЛИК ХИС ҚИЛМАЙ ТУРИБ, ЕНГИЛ
ХАЁТ ВА ДАВЛАВА УМИДЛИК
ЙЎЛАГА ОТАНГАН ЁШ ҚАЛАМКАШ
ХАҚИДА ҚИССА-ХАНГОМА

Бокс қўлқопидаги боғбон

Сенга айтган эдим-ку,
Бу кунлар ҳам ўтар, деб,
Сувдаги, эй, тунд аксим,
Бошингни сал кўтар, деб...

Бир куни Аламазон кўчадан қайтиб келиши билан Бойвучча ойи уни тўхтатиб, уйдан шапалоқдеккина қоғоз олиб чиқди.

— Ма, сенга повуска кепти.

Аламазоннинг аъзойи бадани жимирлаб кетди. Қоғозни шоша-пиша қўлига олиб, рақамларга кўз югуртди. Радиодан! Хазинанинг ўзи экан-ку радио дегани! Шунчалар мўмай ҳақ қўйишади деб сираям ўйламаган эди.

— Нима деб ёзишибди повускага?

Аламазон ҳаяжонини яширишга тиришаётган бўлса-да, барибир бунинг урдасидан чиқолмади.

— Юқоридан буйруқ юборишибди, — кўзида қувонч балқиб, Бойвучча ойига ҳазил қилди у. Сўнг қоғозга диққат билан тикилиб, ёзувларни ўқиётгандек бўлиб деди: — Уртоқ Аламазон! Январга белгиланган ижара ҳақини ҳурматли Бойвучча ойига олтинчи февралдан, яъни эртадан кечиктирмай тўлаб қўйишингизни сўраймиз...

Эртасидан бошлаб Аламазон қора мундштугини тоқчага ирғитиб, яна булғори сигарет чекишга ўтди. Бензин исини бурқсатиб юрмаслик учун газли зажигалка олди. Орада Бийронния, Бек Бўриевичния йўқлаб туришни унутмаган ҳолда, ўн кунга қолмай барча контрол ишларни ёзиб ташлади. Энг муҳими, шалвиқроқ телпагини бош кийимлар устахонасида бошқатдан қолипга солдириб, бинойидек шаклга келтирди.

Уч қисмдан иборат ғаройиб жавон «саховати»га энди унчалар эҳтиёжи қолмаган Аламазон тушликни мўлжаллаб ўтирмай, Бек Бўриевичникига барвақтроқ кириб борди. Мезбон унинг таъмирланган телпагини таниёлмай, «қалпоқ муборак бўлсин», дея одатдагидек илиқ кутиб олди. Аламазон шошиброқ турганини айтгач (дарслар тугамасидан Бийроннинг олдига етиб боришни ўйлаётганди), унинг қўлига боғичли ёғоч қутичани тутқазиб, Чорсуга ташлаб ўтишини тайинлади. Сўнг аввалларидагидан баттарроқ оқсаганича келиб, эшик ёнида кузатиб қоларкан, юқори қаватдан тапира-тупир югуриб тушган болалар ордидан боқиб: «Ҳа, кунинг учинчи жовончага қолмагурлар-а», дея илжайиб қўйди.

Аламазон айтилган адресга бориб, тор кўчадаги пастаккина дарвозанинг зулфини қоқди. Сўйлоқ киши чиқиб келиб юкни қабул қилиб олди-ю, чой-пойга шаъма қилиб ўтирмай, дарҳол эшикни ёпди.

«Ялтироқ тугмаларим ёқмади шекилли», дея ўзича жилмайди Аламазон.

Кўчадан қайтиб чиққач, мисгарлик дўкончалари бўйлаб Чорсу майдони сари йўналди.

Умуман, кейинги пайтда Бийронга жудаям серқатнов бўпкетмадими? Сотти сатанг бир куни: «Қизларга қанча илакишаверсанг, шунча бурдинг кетаверади», деган эди. Шу пандавакиниям гапида жон бормикин? Бийрон учрашувга чиқишни негадир тобора таранг қияпти. Ҳатто ширин гапларидаям қандайдир сохталик бордек... Ё унга шунақа туюляптимикин?

Майдонга етиб келган Аламазон иккиланганича тўхталиб қолди. Барибир Бийронни кўргиси, ўзбекчани бузиб-бузиб айтадиган сўзларини қайта-қайта эшитгиси келаётганди. (Баъзида унинг: «Хафа бўлмайсиз. Биздан ўзбек мактаби узоқда бўлган...» дея кечирим сўраб қўйишининг ўзиям бир жозиба эди.)

— Оташин саломлар!

Аламазон чўчиб бошини кўтарди. Қаршисида товуш чиқармай кулаётгандек оғзини каппа очиб, Шариф турарди.

— Бетларни бир ялашайлик энди, — дея кўзларини йилтиратиб қулоч ёйди у.

— Шариф! — Аламазон паканагина курсдошининг бўйнидан қучиб, бошини бағрига босди. — Омонмисан? Қандай шамол учирди?

— Отпуска олувдим. Бир ҳаво алмаштиргим келди. Баҳонада контрол ишлариниям чала-чулпасини битирворамиз.

Шарифнинг собиқ ҳамқишлоғи Машраб Қосимович заводда профком раиси лавозимида ишлар экан. Улар тушликка яқин етиб боришгани учун кўришиб бўлибоқ, тўғри завод ошхонасига бошлади.

— Аламазон акам менга курсдош, — дея унга Аламазонни таништирди Шариф. — Университетдан чиқиб буёққа келаётувдим, учрашиб қолдик.

— Жуда соз бўпти, — оғир гавдасини ларзанглатиб, айиқюриш қилиб бораётган Машраб Қосимович Аламазонга сāmимият билан боқиб қўйди.

Шариф: «Отангиз сизга бир гап айтворувдилар...» дея гап бошлаган чоғда, Аламазон уларга халақит бермаслик учун ўзини четга олди — ошхона биносининг бурчакроғида жилдираб турган артезиан томонга бурилди. Календарь бўйича бундан тўрт кун аввал баҳор кириб келган бўлса-да, ҳаво ҳануз қиш измида тургандек игнадор, одамни чанқатадиган авзойи йўқ эди. Шунга қарамай Аламазон артезиандан мириқиб сув ичди, қўлини чайиб, батис рўмолчасини кафтига босди.

У шошилмасдан одимлаганича ошхонага кириб борганида, иккала ҳамқишлоқ аллақачон овқатни олиб бўлиб, уни кутиб ўтиришарди.

Овқатланишаётган маҳалда Машраб Қосимович гоҳ-гоҳ синчиклаб қараб қўяётганини сезиб турган бўлса-да, Аламазон индамасдан карам-шўрва билан «ҳисоб-китоб»ни давом эттирарди. Шариф қўлига гугуртчўп олиб, усти қатқалоқланган қалампирдоннинг кўзини очиб билан овора эди. Тешикчалар тозалангач идишчани тўнкариб, овқатга силкий бошлади, аммо ундан ҳеч нарса тушмади. Қани энди, ҳозир бу гўсхўрни яйраб мазахлашга имкон бўлса.

Машраб Қосимович тикила-тикила Аламазондан дурустроқ хусусият тополмади шекилли, компотдан бир симириб олиб сўради:

— Қовоққа нима бўлган, жиян?

Аламазон беихтиёр қошининг пастроғини силаб қўйди.

— Чандиқни айтяпсизми?

— Шавланинг устида суяк талашилгандир-да, а? — ҳазиллашди Машраб Қосимович ва гавдасини силкитиб кула бошлади. — Виқ-вих-вих...

— Аламазон акам боксёр! — чимирилиб, тантанавор оҳангда эълон қилди Шариф.

— Э-э, жуда соз, жуда соз, — Шариф кутганидек, Машраб Қосимович энди Аламазонга бошқача нигоҳ билан боқди. — Рисқиев чиқди-ю, Ўзбекистонда боксга ишқибоз кўпайиб кетди. Тунов куни йиғилишда «қачон бокс тўғараги очамиз», деб ёқамга осилишди ёшлар. Аввал спорт залимиз битсин, деб зўрға қутулдим. Аслида-ку, битта тренер топилса, болаларни ҳозирча югуртиб-нетиб турармиди...

— Мана тренер, — Шариф кулгисини бўғзига ютиб, қўлидаги қошиқ билан Аламазонни кўрсатди.

Аламазон ҳам бўш келмади.

— Алоҳида квартира ваъда қилинса, ўйлаб кўрардик.

— Ана шу масала бизда чато-о-қ, — мутлақо жиддий тарзда афсусланди Машраб Қосимович. — Кичик оилалар ётоғида-ку жой топилади-я. Лекин...

* * *

Яхшиямки дунёда пул бор...

...Якшанба. Шаҳарнинг тенг ярмини эгаллаган марказий бозор чумоли уясининг бир неча минг марта катталаштирилган кўринишини эслатади. Колхоз раиси қўлини дўмпайган қорни устида чатиштирганича торозининг шайнига зоғдек ҳушёр тикилиб турибди. Одимловчи экскаваторга ўхшаб тушадиган улкан тарозининг бир палласида — пахта тойлари, иккинчисида — занжирли трактор.

Нариоқда эса геологоразведканинг соқолдор бошлиғи Нефть ва газ саноати министрлиги вакиллари билан узоқ савдолашиб, қандайдир белгилар туширилган харитачани ниҳоят уч вагон пўлат қувурга айрибош қилишга рози бўлди. Энди ҳамма гап қувурларни ишчиларга ҳалол тақсимлаб беришда қолганди. Кейин улар билганларини қилишаверсин. Тегишли қувурларингни олдингми, хоҳласанг мотоциклга алмаштир, хоҳласанг — чучварага.

Қироличадек ҳашамдор кийиниб, тақинчоқларининг кўплигидан бўйни майишиб қолган пўрим аёл бир қоп юкни орқалаганича инқиллаб бораркан, йўлда учраган дугонаси уни гапга тутди.

— Ҳой, қаёққа?..

— Анави магазинга чет эл этиклари келганмиш. Жўхориға алмаштиргани кетяпман...

Расталар ҳам сўфи домласини танимайдиган даражада гавжум.

— Ҳой, қанча бу? Хўрозинг қанча ўзи?

— Бир қоп ошқовоқ сўраб турибман...

— Сотиладими бу этик?

— Сен ўтавер, ука. Мен эчки етаклаганлар билан гаплашаман...

— Шу ипакнинг пуштисидан керак эди-я.

— Иссиқроқ сомса бўлса, пуштисидан топамиз, қизим...

— Соқолни қирдирсам девдим, уста ака.

— Қўлингда ҳеч вақо йўқ-ку. Ҳа, майли, уч-тўрт чеким нос берарсан...

— Хўй, опахон... хўй, опахон... Дўппини бодрингга алмаштирайлик энди...

— Итингни олсанг-чи, итингни! Битта калишга арзимайдиган қанжиқни бозорга тиқиштириб нима қилардинг?..

— Манави анорни олиб, бир коса айрон қуйвор.

— Нима қиламан битта анорни? Ўнта бериб, ўн коса ичаверинг...

Аҳвол шу бўлгач, шак-шубҳа йўқки, Аламазонга радиодан гонорар сифатида ёшроқ бир ғунажин беришарди. Буёқда эса на оғилхона бор, на е-хашак. Демак, бирдан-бир чора — тўрт оёқли гонорарни дарҳол «ўлик мол»га айлантириш.

У, калласини ортиқча ишлатиб ўтирмай, ғунажинни «БелАЗ»нинг ғилдираги билан қарағай симёғочга айрибош қиларди-да, ҳовлининг бир четига ташлаб қўярди...

Ҳа, яхшиямки, дунёда пул деган нарса бор. Йўқса, ҳозир бир стакан газсув ичиш учун Аламазон озмунча заҳмат чеккан бўлармиди!

Хуллас, чанқоқни қондиришга бир-икки кун олдинроқ пухта ҳозирлик кўриб, бозорга келган телеграфчилар орасидан симёғочга харидор топиш талаб этиларди. Борингки, харидор топилиб, симёғоч эвазига кабель ўралган иккита каттакон ғалтак ташлаб кетилди ҳам деяйлик. Хўш, шу билан мушкул осонлашиб қоптими? Газсув ичиш учун энди ғалтаклардан бирини учта тандирга, тандирлардан бирини тўртта мантиқозонга, камёб матиқозонлардан бирини бешта товуққа, товуқлардан бирини «Жигули»нинг олтига ойнатозалагичига, ойнатозалагичлардан бирини еттита кирсовунга, кирсовунлардан бирини саккизта пуфакчага алмаштиришга тўғри келарди. Кейин пуфакчалардан бирига муздеккина газсув олиб ичиш мумкин. Шундаям, сувфуруш инсоф қилса. Мабодо у, сувни фақат пероларга алмаштираман, деса, пуфакчани «майдалаб» келиш учун концелярия магазинига югуришдан бошқа илож қолмасди...

Газсув сотиш бошланибдими, телпакни жавонга ирғитиб хато кетмабди у. Агар муомалада пул бўлмаганида; ўша телпакни шу бугуннинг ўзидаёқ биронта туфлига «бошма-бош» қилворган бўларди — оёғидагининг оҳори тўкилиб боряпти. Қолаверса, қўнжли.

Аламазон ўйга чўмганича, бўш стаканни аста пештахтага қўйди. Энди унда на «БелАЗ»нинг ғилдираги бор эди, на симёғоч. Кармонида сўнги «товуқлар»гина қолганди.

Ўша куни вокзалда хайр-хўшлашиб туришган чоғда Шариф Аламазонга беш-олтига ўн сўмликни узатиб, «қуруғидан ташлаб кетай озгина», дея ҳазиллашган бўлди. Унинг қўлини қайтариб бекор қилган экан. Қарз бўлса, узиларди. Шариф пулни қайта чўнтагига солаётиб, «бирон зарурат туғилса, Машраб Қосимовичга мени номимдан бемалол айтаверинг», деб қўйди.

Дарвоқе... Машраб Қосимович...

Наشريётларга олиб кирувчи ташқи зинапоя газсув дўкончасидан атиги йигирма қадам нарида эди, аммо шу топда ана шу масофани босиб ўтишга Аламазоннинг ҳафсаласи келмаётганди. Ниҳоят оёғи тортиб-тортмай ўша томонга қараб юрди. Юрди-ю, бўлим мудирининг тунд ва бепарво қиёфаси яна кўз олдига келди. Ўшанда у гўё кўчада ётган ғишти четга олиб қўяётгандек унинг жигаридан бино бўлган шеърлар тўпламини гурсиллатиб жавонга ташлаганди. Нариги нашриётдаги мудирдан бекорга хафа бўлганини Аламазон шу паллада тушуниб етди. Униси ҳар ҳолда тўпламнинг у ер-бу ерини варақлаб кўриб, «ҳозирча бир қисмидан ёшлар альманаҳида фойдаланармиз», деб аниқ фикр айтган эди.

Бўлимга бош суқиши биланоқ, хонани тумандек қоплаган аччиқ тутундан унинг димоғи ачишиб кетди. Агар янглишмаса, бундай қалин тутунни у сўнги марта армияда — полигондаги умумдивизия машғулотлари пайтида кўрган эди.

Чамаси, бўлим мудирини Салай Козимга, Салай Козим бўлим мудирини ўчакишиб сигарет бурқсатар, иккаласининг ҳам кайфияти яхши эмас эди. Аламазон улар билан бош қимирлатиб саломлашгач, четроқдаги стулга қимтинибгина ўтирди. Қимтиниш деган нарса унда кейинги пайтларда пайдо

бўла бошлаганди, шунда ҳам бу ҳолни фақат нашриёт ёки редакцияга киргандагина кузатиш мумкин эди.

«Нега бунақа бупқолдим? — ўзини ўзи таниёлмай ҳайратланди Аламазон. — Нега тобора шаштим сусайиб боряпти?»

Аламазон чуқур нафас олди, стул суянчиғига ёйилиброқ ястаниб, бўйинини фоз тутишга тиришди.

— Ҳа, энди, ҳажми озгина қисқарган бўлса, нимаям дердик, — стол устидаги папкани титкилаб бўлиб, мўйловини жимириб қўйди Салай Козим. — Ҳажмидан кетса, тираждан келар. Нашриётимизнинг бадиётга алоқаси бўлмасаям, ҳарқалай қўшнимиз, ҳамкасбмиз, кунига юз кўришамиз, Ўн минг нухса... энди бу жуда кам-да...

Бўлим мудури кулдонга қўл чўзгиси келмай, сигаретнинг кулини полга қоқиб, муаллифга безланиб боқди.

— Биринчида-а-н, гонорар сметаси тасдиқлаб бўлинган. Э, бунисиям майли, биз розимиз деяйлик. Китоб савдоси барибир кўнмайди. Шу ўн мингтаням қайси идишга тузлаймиз, деб юришибди, улар. Ишонмасангиз, ана, бориб гаплашиб кўринг.

— Гаплашамиз ҳам, — кибридан тушмай жавоб қилди Салай Козим. — Йигирмага «йўқ» дейишсаям, ўн беш мингга кўнишар, ахир.

— Унда... — бўлим мудури сўл қўлидаги гугуртни ғилдиратиб столга отди, — нашриёт хонавайрон бўлади. Қўшимча беш мингта китобга кетадиган қоғозни қўйиб турайлик, сизга бир ярим баравар ҳақ тўлаш керак бўлади. Бу энди финансовий зарар.

Салай Козим саросималаниб елка қисди.

— На уёғида учи бор, на буёғида. Қанақа калава бу?

— Тўғри, нашриётдаям, китоб савдосидаям қисман чалкашликлар бор, — зўр бериб тушунтиришга тиришди мудир. — Лекин, менимча, китобсеварлар жамияти вазифасини яхши бажармаяпти. Китоб пропагандаси деган нарса йўқ бизда. Бор бўлсаям, жуда-жуда суст. Масалан, китобнинг муқовасига Салай Козим, деб ёзиб қўямиз. Хўш, уни ким танийди?

— Ие, нега танимас экан? — Салай Козимнинг кўзлари чақчайиб кетди.

— Тўппа-тўғри! — эшикдан кириб келган марғилоннухса дўппили киши ҳеч бир муқаддимасиз дарҳол ади-бадига аралашди. — Нега танимас экан Салай Козимни? Хуш кўрдик, Салай ака, келинг.

— Э, бормисиз?

Дўппили киши Салай Козим билан ачомлашгудек бўлиб кўришаркан, бўлим мудурига масхараомуз кўз қисиб қўйиб сўради:

— Тўпа Турғун боя жуда хурсанд кетди. Тираж каттароқ бўлдим дейман?

— Етмиш беш мингта қўйдик.

Салай Козимни тўсатдан безгак тутта бошлади.

— Етмиш беш?! —

— Жек Лондондан таржима қилган экан. Бир тўппамни яқинда брак қилувдик, ўрнига шуни киритдик.

— Оббо тулки-ей, планга кирмаган нарсани суқиштирдими? Қанақа таржима? Романми?

— Иккита роман. Ўттиз лист.

— Ўттиз?! — Салай Козимнинг қўлидаги сигарет бармоқлар орасида мажақланиб, полга тушди. — Ҳар листига қанчадан қўйдинлар?

Бўлим мудури ғаладондан аллақандай папкани олиб, очиб кўрган бўлди.

— Икки юз сўмдан.

— Ставкасиям юқори, тиражиям катта, — қойил дегандек бош ирғади дўппили киши. — Етмиш беш минг тиражга, билишимча, икки ярим баравар ҳақ тўланади. Демак...

Салай Козим дўппили кишига қўшилиб таҳлика аралаш пичирлаганича, Тўпа Турғуннинг даромадини хаёлида салмоқлаб кўра бошлади.

— Вой-бўў... Росаям яцаб қопти-ку, а? — ҳаваси келгандек энтикиб ҳайрат изҳор қилди дўппили киши. — Шу китобни нечат йилда таржима қилдийкин?

— Бир йилга қолмай ағдариб қўйибди, азамат, — дарҳол жавоб қайтарди мудир. — Узи айтди.

— Б-бир йилда шунча... — Салай Козимнинг тили гулала бўлиб қолди. —

А. ОБИДЖОН ◆ ЯЛТИРОҚ ТУГМА ◆ ҚИССА-ҲАНГОМА

Мен манави тўпламни икки йил ёздим. Ўзим ёздим. Тўпа тирриқ тайёр нарсани бир йилда ўзбекчага ўгириб... Боринги, мендан уч барабар кўп пул ишляпти. Шундайми? Бу иш нотўғри, оғайнилар. Бўлмаса... мана бизам таржимага ўтайлик.

Бўлим мудирининг лаб-лунжи осилди.

— Таржима-а... бу энди... мураккаб нарса.

— Тўпа-чи? Таржима қипти-ку. Ундан нима кам? Биз аллақачон китоб чиқариб қўйган вақтимизда, у газеталардаям зўрға кўриниб юрарди.

— Булар энди кечаги гаплар, — босиқлик билан гапиришда давом этди мудир. — Бугунги Тўпа Турғунни оладиган бўлсак...

Салай Козим титраганича ўрнидан туриб кетди.

— Хўш, нима бўлди? Уша Тўпа сулла-да! Бизникига ўхшатиб битта дoston ёзсин-чи, аввал. Савод бўлса ёзадими?!

Салай Козим сенлар ҳам ўшандан қолишмайсанлар дегандек зарда билан қўл силтаб, хонадан чиқиб кетди. Дўппили киши оғзини қийшайтириб кулганича унинг кетидан юрди.

Бўлим мудир ўзича бирпас хушнудланиб тургач, Аламазонга боқиб, бирдан жиддий тортди, — уф, шўримга сен бормисан ҳали?

— Бир қўлэзма тупширувдим, — Аламазоннинг товуши бари бир синикроқ чиқди. — Номи... «Орқангга қайрилма». Шуни...

Бўлим мудир унинг ялтироқ тугмаларига тикилиб, пича ўйланиб қолди.

— Да, да... кўрувдим. Агар адашмасам, икки-уч кунлар бўлди-да... почтадан жўнатувдик. Тақриз салбийроқ ёзилибди, жўра. Да, анчагина салбий. Хуллас, яна бир тер тўкаси-да.

Аламазон киприкларини пирпиратишдан тўхталиб, бўлим мудирга синчиклаб назар солди — бу тақризнинг фикрими, ўзиникими?

— Шу тўплам икки йил илгариям тақриз қилинувди, — энди дедилроқ боқди Аламазон. — Бўш дейилган шеърларни опташлаб, камчиликларини тузатиб жўнатувдим. Яна ўша ҳолвайтар денг?

Бўлим мудирининг қиёфасида заррача ўзгариш сезилмади.

— Керак бўлса, уч марта тақриз қиламиз, жўра. Балки, беш марта... Тўплам яхши баҳо олгунча эринмайси-да энди.

— Бу яхши гап! — қўлини ювиб қўлтиққа артган Аламазон кулимсираб ўрнидан турди, мудирга сурланиб боқди. — Баъзилардек анқайиб юравермай, шеърларимни кўпроқ пишитсам, тезроқ таниламан. Тўғрими, ака?

Бўлим мудирининг қиёфаси хиёл ўзгаргандек бўлди.

* * *

Қушларга қуриладиган ин шаклидаги ёғоч уйчани бир ўзи тўлдириб ўтирган биққи қоровул Аламазонни четроққа турғизиб қўйиб, телефон паррагини ғилдиратишга тушди.

— Ўзларими, Машрабхон ака? Бир бола сизни сўраб турибди-да. Аламазонман дейди... Лаббай?.. Қошидами? — қоровул туйнукчадан ҳақкадек мўралаб, Аламазоннинг пешанасига диққат билан тикилди. — Бор қашқаси, бор. Хўп бўлади, Машрабхон ака, — у дастакни хушомад билан жойига қўйгач, Аламазонга ғўдайиб бош ирғади. — Ўтовур, бола. Биринчи қават, бешинчи хона.

«Бу энди Эшмат ишманинги қариганроқ кўриниши», дея ўйлаб қўйди Аламазон.

Кези келса, ўзидан кичикларниям «ака» деб аташи, гумбаздек юзи, оғзини хиёл очганича бақрайиб қарашни, мундоқроқларга қуриқ пўписачилигию ундоқроқларга итоатгўйлиги билан бу қоровул ҳақиқатанам Эшматга жуда ўхшаб кетарди.

Телефонда ким биландир куюнишиб турган Машраб Қосимович эшикдан кириб келган Аламазонга мийиғида бўш стулни кўрсатиб, гапини давом эттирди:

— Нима? Дадажонов? Менга қара, «Ҳурмат тахтаси» сенга ўйинчоқ бўптими, а? Эсингдами, хотини бултур арз қилиб келгани? Учир рўйхатдан! А? Ким? Қанақа Дўндиқ? Ҳа-а, Дундукянми? Учир уния! Кераги йўқ... Қулоқ сол,

ҳов! Олдин цех бошлиқлари минан яхшилаб маслаҳатлаш. Кейин рўйхатни менга кўрсатарсан... Бўпти, бўпти, ҳамманиям иши тиғиз. Комитет аъзосимисан, бажар! Медални бекорга берганимиз йўқ сенга.

У дастакни аппаратга босди-ю, юзи бирдан сокинлашди-қолди, гавдасини кескин орқага ташлаб, Аламазонга табассум билан нигоҳ қадади.

— Хуш келибсиз, жиян.

Ўша танишувдан сўнг орадан талай вақт ўтганига қарамай, Аламазон салом-аликни қисқа қилиб, тўппа-тўғри мақсадга кўчди.

— Хуллас, тренерликка ўзим келадиган бўлдим.

— Жуда соз бўпти-да, — севиниб кетди Машраб Қосимович. — Лекин квартира масаласи...

— Ҳозирча умумётоқда амаллаб турармиз, — муравват қилаётган қиёфа-да гапирди Аламазон. — Буёғи бўйдоқчилик.

Машраб Қосимовичнинг елкалари силкиниб, кулгига шайланди.

— Ҳаҳ, испўртсменлар-а! Арғамчини нарёғида гуп-гуп, буёқда хотинлардан пилдир-пис экан-да! Виқ-вих-вих...

Иккита пашша бир-бирига тирмашганича чамбарчас учиб келиб, чарсиллаб стол устидаги календарга тушди. Машраб Қосимович ушбу «никоҳ»ни 21 мартга чаплаб абадийлаштирмоқчи бўлдими, жазварни камалак қилиб календарга урди. Ажалнинг ўқидан зўрға қутилиб қолган пашшалар баравар юқори кўтарилишди.

Сур махлуқлардан бири ўзи томонга яқинлашаётганини кўрган Аламазон боксчилардек иккала мушти билан жағини тўсди: Бошини ўнг-сўлга чақон олиб қочиб хуружларга чап бергач, бир қўлини ҳар эҳтимолга қарши ҳимояда қолдириб, ўнг қўли билан кетма-кет мушт отди. Умрида кўлдан-кўп қувғинларга учраган бўлса-да, ҳали бунақасини кўрмаган хира пашша шошилинч равишда чекинишни лозим топди.

Профком раиси касаллик тарқатувчи ҳашаротга қарши курашнинг энг сўнгги услубини кўзи филдираганича томоша қилиб тургач, ҳозиргина ғалаба қучган Аламазонга қараб деди:

— Хужжатларни бугун-эрта расмийлаштириб, душанбаданок ишга киришинг.

— Улгуролмасам керак, — пайсалланиб боқди Аламазон. — Қишлоққа бориб, боксёрлик гувоҳномамни опкелмасам, кадрлар бўлимида ҳатто сизниям юз қилишмайди.

— Кераги йў-ў-қ, — афтини тириштириб қўйди Машраб Қосимович. — Спорт зали битса, балки ҳаммаси жойига тушар-у, ҳозирча сизни барибир «боғбон» деб расмийлаштирамиз.

— Боғ... бон?

— Буни қарангки, корхонамиз рассомини спорт инструктори штатига олувдик.

— Нима, рассомликка штат йўқмиди?

— Борликка бор-а, аммо рассом келмасидан олдин техника хавфсизлиги назоратчисига шундан ҳақ тўланарди.

— Ие! — баттар таажжубланди Аламазон. — Бу соҳага алоҳида ўрин берилмайдими ҳали?

Машраб Қосимович бир тебраниб олиб, эринмасдан изоҳлашда давом этди.

— Берилишга берилади, жиян. Очиғини айтсам, бу штат ҳисобидан бухгалтериядаги иккита қизимизга ярим ставкадан қўшиб қўйилган. Бухгалтерияда иш кўп, ойлик сал мундоғроқ. Қолаверса, иккаласигаям жамоатчилик вазифаси юкланган: биттаси комсомол минан НТОни бошқаради, униси китобсеварлару қизил яримой жамиятига бадал йиғиштиради.

— Ишқилиб овчилар жамияти йўқми заводингизда? — қувлик билан кесатди Аламазон.

Машраб Қосимович бепарво қўл силтади.

— Бўлса бордир. Буларнинг ҳаммасини эсда сақлаб бўладими?

— Бу дейман, шеф, штатлар дунёнинг ишидек чалкашиб кетибди-ку.

— Нимасини айтасиз, жиян. Виқ-вих-вих...

Йўловчилар бекатма-бекат сийраклашгани сайин, трамвайнинг шарақа-

шуруғи ҳам кучайиб бораётганди. Аламазоннинг ортидаги скамейкада ҳасратлашиб келаётган икки аёлнинг овози шунга монанд авжланиб, энди бутун салонни бошга кўтаргудек бўлиб жавраётган эдилар.

— Бе-е, шу замондаги болада оқибат қоптими. Сизники-ку ҳарбийда, меники ўз оёғи минан чўлга кетиб ўтирибди. Хўп, кетибсан, ҳеч бўлмаса тез-тез хат ёзгин, ноинсоф...

Аламазоннинг кўз ўнги аста-секин шувалашиб, аясининг тажангнамо сўлгин қиёфаси, аллақандай мунг ва хавотир зухрланган ботиқ кўзлари, ўсмани соғина-соғина охири чехрасига бадқовоқлик касб эта бошлаган қуруқшоқ қошлари, ясси пешанасида тобора чўзилиб, чуқурлашиб бораётган «сирли ёзув»лар туманлик аро намоён бўла бошлади. «Хат ёзиб тур, болам...» Хайрлашаётиб, айтган гапи шу бўлувди...

— Ҳарбийда овқат текин, кийим текин. Бу, зиғиринг кўпайгур, бир пул юборинглар деса, бир посилка сўрайди. Уйда катта-катта еб, ўрганиб қолган-да.

— Меники манави ердаги чўпни анави ерга оққўймасди. Бир китоб титкилашга тушса, бошига товуқ қўнсаям «кишт» дейишга эринарди. Мана, энди, чўлда кўрадиганини кўраётгандир...

«— Ҳой, Аламазо-о-н, ҳадемай совуқ тушади. Дувол-тошларга мундоқ қараб қўйсанг бўлармиди...»

«— Тузатамиз, ая, тузатамиз. Сал қўл бўшасин».

«— Сени қўлинг бақага қош битганда бўшайди. Ана, чиқиб қарагин, қўйларингни охуриям пачоқланиб ётибди».

«— Ҳаммаси бўлади, ая, ҳам-маси. Ҳозир қатта нарса ёзаяман. Шунни битирволай...»

«— Э, ёзишинг қурсин сени. Майли, ёзма демайман — ёз... Ора-сира рўзғоргаям қарашиб тургин-да. Бу ёқда ток кўмилмай турибди.»

«— Тушунинг-да, ахир, ая! Буғолтир бўлсам экан, шўрвага хўроз сўйиб келиб, «дебет-кредит»ни қолган жойидан бошлаб кетаверсам. Мен шоирман. Бир соат ёзишдан олдин уч соат ўйланиб ётишим керак. Уволимга қолманг, тинч қўйинг!»

«— Ҳе, дувонага ўхшамай кет. Бир жининг қўзиса, тоғни ўпирасан. Ҳафсаланг қочдими, ҳўкизда судрасаям жилмайсан-а...»

— Охирига келдик, ўртоқлар! Бешқайрағоч!

«Завод ётоғига кўчиб борибоқ, аямга битта хат ёзайин, — дея дилига тугиб қўйди Аламазон трамвайдан тушаётиб. — Айтгандай, бир йўла Арабистонга-ям...»

Унинг профессор тоғаси водийнинг энг машҳур шифокорларидан эди. Бундан икки йилча олдин оиласи билан вақтинча Арабистонга кетиб клиника очган, маҳаллий врачларга тажриба ўргатаётган эди.

Ҳа, врачларни тайёрлаб чиқаришади, синалган қатъий услубга ўргатишади, қўлига зарур асбоблар тутқазишади, малакасини оширишади. Ижодкор эса ёввойи ўсимликка ўхшайди, кутилмаган жойдан униб чиқиб, сунъий парваришга муҳтожлик сезмасдан қурби етганича ўсаверади, ўрганаверади. Ташқи муҳитга ўта чидамлилигиюм шундан...

— Со-о-малайкум, шоир жаноблари.

Аламазон елкасидаги сумканинг боғларини сиқимлаганича жилмайиб турган болани кўриб, чехраси очилиб кетди.

— Ўвв, омонмилар, пирим? — эгилиб, боланинг бўйнидан ачомлади у. — Қани, қани, пича ҳасратлашайлик энди. — Улар бекатдаги бўш скамейкага ўтиришди. — Хў-ў-ш, деб гап бошласак... қиморбозликдан бўп турибдими?

Болақай ингичка қўлларини пашша қўргандек силкиб: «Ташладим!» дея гурурланиб боқди.

— Қойилман, пирим! Каллангиз зўр ишлаб қўяркан!

Оқ халат кийган, ингичка жувон ғилдиракли тунука сандиқчани судраб келиб, бекат шийпончаси ёнида тўхтади. Харидорларнинг диққатини узоқдан жалб қилмоқчидек чўнтагидан кўзгу олди, сочларига оро бера бошлади. Аламазон «ҳозир келаман» деган мазмунда боланинг тиззасига уриб қўйиб ўрнидан қўзғалди, жувон билан нима ҳақдадир уч-тўрт оғиз гаплашиб, уни ҳиринглатиб кулдирганича тез қайтиб келди. Қўлидаги пломбирни болага тутиб, бир дақиқа олдин аёлга айтган ҳазил шеърини такрорлади:

Бозорларда бор марўжна,
Олиб берай десанг «мўжна»,
Гаплашиб сал астарўжна,
Танишайлик, пажалуска.

— Раҳмат, шоир жаноблари.

— Хуллас, шуни қирқ секундда бир ёқлик қилгайлар.

Бола кўпдан-кўп машқлар эвазига қўлга киритган маҳоратини ишга солиб, кўз очиб-юмгунча пломбирни қоғоз ўраמידан халос этди. Дастлабки ҳамладаёқ унинг икки четидан кетма-кет келтиб, совуқ луқмани чаққонлик билан у лунжидан, бу лунжига ўтказди-ю, бир ютиниб, ҳеч нарса кўрмагандек Аламазонга мўлтираб боқди.

— Бемалол давом эттирсинлар, — дея далда берди Аламазон.

Жағ энди тўла қувват билан ишга тушди. Тишлар — ўз вақтида тақсимлаб бериш, тил — луқмани лунжлар аро айлангириб илитиш, кекиртак — гўлқилла-тиб ютиш, лаб ва танглай эса таъм лаззатидан роҳатланиб, «чап-чап» қилиш билан банд эди.

— Вуй-й! Чиройлилигини қаранг!

Бола ҳаяжон билан қўл чўзиб, йўлнинг нарёғини кўрсатди. Кўзойнакли киши «Волга» автомобилга ўхшатиб ясалган рангдор велосипедчани кўтарганича мамнун кетиб бораётганди.

— Мен сизга айтсам, пирим, — Аламазон пломбир четига бармоғини теккизиб, ҳузур қилиб тамшанганича ялаб кўрди, — дунёда бунданам чиройли нарсалар кўп. Масалан, дала йўлини чанқитиб чопаетган итни олайлик. Ё бўлмаса, булоқдан сув ичиб турган кўзичоқ...

— Кўзичоқни яхши кўраман, — тотиниб бўлиб, завқланиб гапирди болакай. — Мультфильмда бўридан қочиб кетди. Кўзи соққа, а? Жуни жингалак... ойимни сочига ўхшайди.

Аламазоннинг кулгиси қистади.

— Ажойиб ойингиз бор экан, пирим. Табриклайман.

— Барибир аччиғи ёмон-да. «Икки» олсамоқ, қулоққа ёпишади. Кечаям роса чўзди.

— Хўш, бугунги аҳволлардан сўрасак?

— Битта «беш» олдим, — оғзининг таноби қочиб боқди бола.

— Кам бўлмасиңлар! — Аламазон унинг елкасига меҳрибонлик билан қўл ташлади. — Бекорга айтишмаган-да «ойнинг ўн беши қоронғу, ўн беши ёруғ», деб. Биз эркаклармиз, пирим, оғир пайтда чидаб юраверамиз. Ёруғ кун келса, ҳовлиқиб ҳам кетмаймиз.

Болакай вазифасини аъло даражада уддалаб бўлиб, пломбирнинг чўпини четга улоқтирди. Шу заҳотиёқ шийпонча томидан учиб тушган ипириқчи чумчук чўпнинг у ёқ-бу ёғини ағдариб, ширинлик юқини чўқиладиганга киришди.

Чумчук бугдой ўрмайди,
Тегирмонга бормаёди,
Хамир қориб ёпмас нон,
Шунчаки еб юрар дон...

Буни эшитиб, бола қиқирлаб кулди.

— Бир башорат қилсинлар-чи, шеър яхшими, пломбир?

— Шеър яхши! — сира иккиланмай жавоб қайтарди бола.

— Қанақасига шу хулосага келдилар энди?

Бу сафар бола пича ўйланиб қолди.

— Марўжнани еб қўямиз, — деди у ниҳоят. — Шеър ҳар куни китобда туради.

— Офарин, пирим, офарин! Демак, шеърни ҳеч қандай куч еб юборолмайди.

Навоий ва светофор

Машраб Қосимович ўз кабинетининг ёнгинасидаги каталакдай хонани Аламазонга ажратиб берди. Хонада Улуғбекнинг «Кўрагоний жадвали» қўлёзмаларидек сарғайиб ва титилиб ётган архив папкаларни қаёққадир ташиб кетишди.

Шунисигаям шукур. Биронта хоҥага қўшимча стол қўйишиб, вақтинча шу ерда кун кўриб турасан, дейишлариям мумкин эди. Унда, ҳузурунгга кирганлар билан шивирлашиб гаплашишга, чекиш учун коридорга чиқишга, йўталгинг ёки бирон ҳангома эсингга тушиб ўзингча ҳиринглагинг келса, аввал қўшнилардан рухсат сўрашга мажбур бўласан киши.

Аламазон стол устидаги «Стюардесса»дан сигарета суғуриб, лабига қис-тирди. Уни заживалканинг ялинига тутиб турган сонияда ўсиқ сочи пешона-сига осилиб тушган жиккак йигит кийикдек енгил одимлаганича хоҥага кириб келди. Бу унинг тўғарақдаги «ўнг қўл вазири» эди.

Дастлабки кунлардаёқ тўғарақка йигирмага яқин ишчи ёзилди. Бир куни ишдан кейин Аламазон уларни йиғиб, эртадан машғулотлар бошланажagini эълон қилди. Сўнг калласига бир фикр келди-ю, «Ораларингда илгариям боксга қатнашганлар борми», деб сўради. Шунда мана шу жиккак йигит «мен учинчи разрядман», дея мактабдагидек қўл кўтариб қўйди.

— Яхши, — деди Аламазон, — бугундан бошлаб ўнг қўл вазиримсан. Зал битгунча мен кўпроқ ташкилий ишлар билан банд бўламан. Майда-чуйда машғулотларни ўзинг ўтказиб турасан. Биринчи ўринда танани чиниқтириб, пайни пиширволишимиз керак.

Бир пайтлар мактабдаги футбол секциясига аъзо бўлиб кирганида, қориндор тренери унга дастлаб шу гапни айтувди. Ушанда Аламазон фаолиятини ҳужумчиликдан бошлаб, дарвозабонлик билан якунлаган, ўртада қиличбозлик тўғарагига ҳам тумшуқ суқиб чиқишга улгурган эди. Ишқилиб, ҳаётда ҳамма нарса асқотиб қоларкан-да.

— Аламазон ака, — келиб, эркатойлик билан стол четига ўтирди «вазир», — зал битишини кутмасдан, ҳеч бўлмаса, қўлқоп билан груша опту-райлик.

— Груша? — киноядор кулимсиради Аламазон. — Ўзбекчага тилинг кел-май қоляптими?

— Ҳа, хўп... нок! — «вазир» бир чимирилиб қўйди.

— Энди айт-чи, нокни қўлқопга нима алоқаси бор?

«Вазир» бирдан қаҳ-қаҳ уриб, ўрнидан туриб кетди.

— Қўйиб берса, одамни ёмо-о-н калака қиласиз-да...

Нок билан қўлқоп ўртасида, ҳақиқатанам, қандайдир боғлиқлик борлигига ишонч ҳосил қила бошлаган Аламазон дарҳол ҳушини йиғиб олиб, ёрдамчисига юзакироқ хўмрайганича бармоғини сараклатди.

— Нақ елимни ўзисан! — сўнг масалани иложи борича силлиқлик билан ойдинлаштиришга уринди. — Менга қара, ҳозир нима кераги бор ўша...

— Кунлар исиб қолди, Аламазон ака, — таклифини очиқроқ қилиб гапирди «вазир». — Грушаларни вақтинча волейбол майдончаси четидаги дарахтларга осиб, дўппослаб тураверсак девдим.

Аламазон груша нима эканини ниҳоят кўз олдига келтирди: дарвоқе, боксчилар хомаки саваб ўрганадиган осмақоплар орасида нокка ўхшаганиям бўлгучи эди.

— Маъқул, — енгил тортиб, бош ирғади Аламазон. — Машраб Қосимович билан маблағ масаласини гаплашиб кўраман. Кейин... яна бир гап — мен ёзги имтиҳонларга тузукроқ тайёрланмасам бўлмайди. Йигитларнинг «ёғини олиш» асосан ўзингга қоляпти. Уларни такасалтанг қип қўймагин.

«Вазир» буюғини боплаймиз, дегандек муштини тугиб кўрсатди. Сўнг яна стол четига ўтириб, тортиниброқ савол берди:

— Уқиш битса... зўр бупкетаркансиз дейман ҳали?

Аламазон тавозе билан қош керди, киприкларини пирпиратганича шифтга боқиб, хиёл ўйланган бўлди.

— Агар омадим юришса, — дея ёрдамчисига қиялаб кўз ташлади у, — мени Юдузистон шаҳаншоҳлигига махсус муҳбир қилворишлариям мумкин.

...Аламазоннинг куни тушгача протокол ёзиш билан ўтди. Йўқ мажлисга протокол. Шуюм иш бўлди-ю.

Кеча Машраб Қосимович унинг хонасига кириб келиб, қўлидаги газетани столга ёйди, биринчи бетга бармоқ ниқтаб, каттакон сарлавҳани кўрсатди: «ВЦСПС қарорлари».

Хўш, нима бўпти?

— Энди журналистчасига бир иш қиласиз-да, жиян, — Машраб Қосимович ниҳоят мақсадга кўчди. — Мана, муҳокамада қатнашганларнинг фамилияси, касби. Шу қарорлардан келиб чиқиб, битта протокол тузинг. Бугунги числони кўясиз.

Кейин унга олдинги мажлиснинг протоколини узатиб, мазкур тартибда «деловой қилиб» ёзиш кераклигини уқтирди.

Деярлик кун ора шу аҳвол — спортга умуман алоқаси бўлмаган топшириқлар чиқиб туради.

— Мажлис тамом, ўртоқлар, — машинкага беришга тахт қилинган протоколнинг варақларини йиғиштираётиб ўзича сўзланди Аламазон. — Энди тошбақадай дўмпайиб ўтиравермай, амалий ишга ўтамиз. Иш топилавермаса, шунчаки бирон жойга бориб келсак ҳам кифоя.

Қаерга? Бек Бўриевичникигами? Редакцияларни бир кезиб чиқсамикин? Бийрон билан-ку икки кун илгари учрашувди. Баҳонада «уй кўрди» ниям ўтказиб олди...

— Чаккимас, Аламазон, чаккимас. Ювиш керак буни.

Бийрон остонадан ўтиб, пича тўхталиб қолди, хонани синчиклаб кўздан кечира бошлади: ойнаги чатнаган шифоньер, нарироқда янги бўялган тумбочка, тўрдаги дераза остида ёзув столи, ягона стул, хонанинг иккинчи томонидан каравот ва бурчакроққа қимтиниб олган электр чойнаги...

Хона соҳиби стол устидаги қоғоз-қаламларни дераза тоқчасига кўчириб, стулни сочиқда нарибери қоқиб кўяётган пайтда Бийрон янада ичкарироқ кириб, деворга ёпиштирилган суратларни томоша қилишга тутинди. Аламазондаги қизиқув чегара билмаслигини сурат остидаги ёзувлар ҳам яққол кўрсатиб турарди: «Навой ва Гули», «Биродар Абдурайимовнинг тўқсонинчи тўпи», «Сергей Есенин. 1925 йил», «Голливуд кино юлдузи Бринж Бордо», «Фаластинлик бола», «Мана ўша совриндор эстон буқалари!», «Рингда Руфат Рисқиев»...

— Марҳамат, хоним, — ясама илтифот билан таъзим қилиб, стулдан жой кўрсатди Аламазон. Узи каравотга чўкди. — Қалай, карвонсарой ёқдимми?

— Ёмон демайман, — стулга ўтираётиб, хонага яна бир карра кўз югуртиб чиқди Бийрон. Сўнг одатдагидек чиройли усулда қўлини бўйнига арра қилди. — Бир кишига мана шундоқ етади.

Аламазон унинг кўзларига қадалиб тикилди.

— Икки кишига-чи?

Бийроннинг ёноғидаги қизиллик бир зумда лўппи юзига тарқалди.

— По моему... яна битта кровать қўйганда...

— Иккинчисини қўйиш шартми, йўқми, буни энди уй бекаси ҳал қилади, — зимдан мўғамбирона боқди Аламазон.

Бийрон ўзини бир оз ўнглаб олиб, бу сафар бамайлихотир жилмайди.

— Аҳа! Гап буёқдами? Унда бу ишни ҳозирдан ўйламанг. Шоирлар сочи оқариб уйланади. Биламиз.

— У замонлар ўтиб кетган, — ҳазилни давом эттирди Аламазон. — Эндиги шоирлар сочим оқарсин деса, фақат уйланиши керак.

Аламазон йўлга отланишдан олдин бирйўла «шеф»нинг кўнглини тинчитиб қўйгиси келди. Кирса, хона бўм-бўш, Машраб Қосимович қаёққадир чиқиб кетибди. Протоколни унинг столига кўяётиб, телефон дастагини тушириб юборди.

Айтгандай, Бек Бўриевичдан бир аҳвол сўраб қўйиш керак. Унинг ишга жойлашиб олганидан беҳабар, дастёрим кепқолар, деб ўтиргандир?

Аламазон Машраб Қосимовичнинг креслосига ястаниб, номер тера бошлади. Дастакдан бегона товуш эшитилди.

«— Да!»

«— Бек Бўриевич уйданилар?»

«— Бек Бўриевич бирон ой уйда бўлмайди.»

«— Хой, Лакис эмасмисан?»

«— Ҳа, мен... Ўзларини танимадик-ку?»

«— Аламазонман. Бек Бўриевич қаерда?! Тинчликми?»

«— Тинчлик. Чолни касалхонага ташлаб келдим. Охири юролмайд қолди...»
Дастакни қўйгач, Аламазон бирпас ўйланиб турди.

Тирикчилик дардида югуравериб, мана, оёқниям ишдан чиқарибди. Шўрлик майда савдогар... Шошма, шошма, агар сен ўйлаганчалик майда бўлмаса-чи?

Бас! Ҳаддингдан ошяпсан, йигит. Зиёфатни текин ямладингми? Ямладинг! Такси кираларни индамай олдингми? Олдинг! Яна нима демоқчисан?!

Ҳажвий журналнинг масъул котиби ихчамроқ шеърлардан уч-тўрттасини танлаб олгач, соатига қараб қўйиб уни ошхонага бошлади. Бу сафар ҳам худди Аламазон ўйлаганидек бўлди: котиб уни чой олишга юбориб, ўзи кабобга навбатга турди.

Ҳар гал шунақа қилади — ҳам бир-иккита шеърини танлаб олиб, иложи борича журналнинг яқинроқ сонига тушириб юборади, ҳам қорнини тўйдириб жўнатади. Тўғри, шеър саралашда озгина инжиқлиги бор: у, асосан, ижтимоий руҳи кучли ҳажвларни ёқтиради, қанчалар кулгили бўлмасин, мазмуни енгилроқларини индамайгина қўлингга қайтариб беради. Кейин қайсидир газетанинг адабий ходими айнан ўша қайтганларни танлаб олади.

Наилож, ҳар кимнинг диди ҳар хил бўларкан. «Элликбошига — «танавор», карвонбошига — қўнғироқ», деб бежиз айтишмаган.

Лекин таъмагир зотининг юз хилини кўравериб, жонинг ҳиқилдоғингга келиб юрган пайтда, кимдир сендан бирон манфаат кутмасдан ҳадеб яхшилик қилаверса, юрагинг хит бўпкетаркан. Гоҳида: «Мендан нима истайсиз ўзи?» деб бақириб бергинг келади. (Аяси уни баъзида «жирракилингидан сен ношукурга на иссиқ ёқади, на совуқ», деб уришарди.)

Улар тушликка барвақт чиқиб зап донолик қилишган экан. Сал ўтмай сомсахонанинг айвонию палов қозонининг атрофи одамга тўлиб, лағмонхона туйнуги олдида қошиқ билан қуролланганлар сафи пайдо бўлди. Ялангдаги кабобнинг эса фақат тутуни кўринарди. Жой қидириш, чойнак-пиёлалар суриштиришлар бошланди.

Кабоб сихининг учидаги кулларни қоғоз парчасида тозалаётиб, котиб бир вақт эшик томонга бўйланиб, сўзга оғиз жуфтлаганича туриб қолди. Аламазон ўша ёққа боқиб, кўк свитерга жигарранг костюм кийган озғингина йигит бир қўлида палов, иккинчисида нон билан аланглаб турганини кўрди.

— Ҳў, Акбарали, — ниҳоят овоз қилди котиб. — Қани, буёққа.

Йигит улар билан сипо саломлашиб, қўлидагиларни столга қўйди. Ягона бўш ўринга ўтиргач, «овқат топсанг, жой топмайсан», деб бош чайқади.

Котиб ўнкала ёшни бир-бирига қисқача тарзда таништирди.

— Кеча альманахимизнинг сигналнийси келувди, — Аламазонга хушxabар айтган бўлди Акбар. — Сизниям беш-олтита шеърингиз бор эди чамаси.

Аламазоннинг кўзлари қувончдан порпираб кетди.

— Чиқдимми альманах?

— Бу дейман, Акбарали, — тегажожликни бошлади котиб, — гулзор кенг бўлсаям, гул олдин қўшнисини кўраркан-да? — сўнг калтабақай бўйинини елкасига қисгудек бўлиб Аламазонга юзланди. — Ҳамюртингни илгариям танирмидинг?

— Энди кўришяпмиз, — Акбарга тикилиб туриб, котибга жавоб қилди Аламазон. — Лекин шеърларингизни кўп ўқиганман, Акбар ака. Яхши ёзасиз.

— Ҳай-ҳай, — котиб туташ қошларини учириб қўйиб, Акбарга кўз қисди. — Иш бошлаганига икки ҳафта бўлмай туриб, нашриёт редакторига хушомад ёғилиб кетди-ку.

Акбар, бир қарашда, ҳилвираб тургандек кўринарди. Яхшироқ кузатилса, суяги мустаҳкам, чайирпай, маъюс ва оғиртабиатлигига қараганда, ҳаётда фақат ўзига ишонадиган йигит эканлигини сезиб олиш қийин эмасди.

— Ётиб-туришлар қалай? — сихда тишини кавлаётиб сўради котиб.

Акбар кулимсираб елка қисди.

— Ўлмагудек шекилли. Ҳозирча бир танишимникидаман. Жой етарлию... хотин-халаж бор ерда...

— Келин қишлоқдами ҳалиям?

— Бола-чақа билан ижара туриш қийин. Бирон йилда квартира беришмоқчи. Чидармиз энди.

— Ҳай, омонлик бўлсин.

Шу лаҳзада Аламазоннинг миясига бир фикр келиб қолди. Аввалига

тегажоқ котибдан тортиниб, тилини тийди. Кейин Акбарга иккиланиброқ боқиб деди:

— Агар... кўнглингизга тўғри келса, мен билан турақолинг. Битта хонада ўзимман. Комендантга айтсам, каравот қўйиб беради.

— Ана! — кутилмаганда котиб жиддий қиёфада маъқуллади. — Жой ҳам топилди ҳисоб. — Пировардида барибир ҳазилга ўтди. — Қўрқманг, Акбарали, Аламазон кечаси чўнтакка тушадиганлардан эмас... Ҳой, мундоқ қараганда, бир-бирларингга ўхшаб кетаркансизлар-да ўзиям.

— Мумкинми, домлалар? — тўрт сих кабоб кўтариб олган такаббуур бир зот қаердандир олиб келган курсисини Аламазон билан котибнинг орасига тиқиштирди.

— Келинг, Раисберди, келинг, — унга энсаси қотиброқ муомала қилди котиб. — Дунёда нима гап энди?

— Бир экстракласс нарса ёздим, — кабобни кавшашга интилаётиб чиранди Раисберди. — Адабиётшуносликда шов-шув кўтаримизми дейманда.

— Каттароқ гапми? — кўзини чақчайтириб, унга яқинроқ эгилди котиб.

— Улкан! Энг муҳими — жилд янги гап!

— Ҳай, эшитайлик бўлмаса.

Раисберди йигитларга шубҳадор қараб қўйиб, котибга «буларнинг оғзи маҳкамроқми», дегандек саволчан тикилди.

— Йигитлар ўзимизники, — дея уни тинчлантирди котиб.

— Рисоламдаги сарлавҳанинг ўзи сенсация!

— Анавини қаранг!

— Яъни «Навоийнинг илмий-техникага солган асоси»!

Раисберди илк ҳамладаёқ барча адабиётшуносни бирваракайига ерга қапиштириб ташлаган каби ғолибона қад ростлади. Сўнг «ё ҳалиям биронта соғи борми», деган сиёқда ўқрайган кўзларини ғилдиратиб, атрофга ғазабнок аланглади.

— Ҳай, давомини эшитайлик.

— Масалан... ўхув... — Раисберди Аламазоннинг олдидаги қуйиғлиқ чойни олиб, безрайганича хўплади, — масалан, Навоийда шундай сатр бор: «Банди-бандим зулфи занжирига пайванд айлангиз.» Хўш, шоир бобо бу гаплари билан нимани назарда тутяптилар? Мабодо, ўша даврнинг пандавақи олимларига сварка аппарати кашф этиш пайти келди, деб шаъма қилмаганмиканлар?

Котиб Аламазон билан Акбарга «яна пича чидайсизлар», дегандек маънодор лаб жимирди.

— Қизиқ, Раисберди, жудаям қизиқ.

Бундан Раисбердининг руҳи янада кўтарилди.

— Ё бўлмаса, иккинчи мисолни олайлик. Буниси энди кўрга ҳассадек қилиб, лўнда айтилган-қўйилган.

— Анавини қаранг!

— Бир куни марказий телевидениедан йўл ҳаракати қоидасига оид кўрсатувни томоша қилдик. Номи — «Қизил, сариқ, яшил». Бирдан юрагим шув-в этиб кетди. Буни кўрингки, светофор яратиш ғояси илк марта Навоий томонидан ишлаб чиқилган экан. Майпараст Бойқаро бўлса, бу муҳим ишга аҳамият бермаган.

— Мундоқ далил-исбот билан гапиринг-да, Раисберди, — уни қиссадан ҳисса чиқаришга шошилтирди котиб.

— Сабр қилинг, — Раисберди кабобдан тишлаётиб кафтини юқори кўтарди. — Далилимиз етиб-ортади. Агарда Навоийни ғажиброқ мутолаа қилган бўлсалар, телекўрсатувдаги титрга шундоққина мос тушувчи бир мисраларини эслаб кўрсинлар: «Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил.» Хўш, бу светофор бўлмай, нима?

...Улар адабиётшунослик оламини тор-мор қилиш арафасида турган «даҳо»ни таом билан яккама-якка қолдирганларича ташқарига чиқишди. Овқатни беозор ҳазм қилиш учун ҳовлидан имиллаб ўтиб боришаётганда, Аламазон қоқланган тандир ёнида турган таниш шоирларни кўриб беихтиёр уларга диққатини сочди.

Иккала қўлини биқинига тираб олган хўппа семиз йигит қаршисидаги бароқ қалпоқли кишига ўқрайганича куюниб шеър ўқирди:

Эшмат деворга бўйланиб, ичкарига овоз қила бошлади.

— Ма, ма, жонивор. Маҳ-маҳ-маҳ...

Томорқа тарафда нимадир шитирлагандек бўлди, Эшматга янаям жон кирди. Ота-онаси билан бир ҳовлида турган пайтларида охурга ем солиб, чўзиб-чўзиб хуштак чала бошласа, эшак томорқанинг у бурчагида юрган бўлсаям, шаталоқ отганича етиб келарди. Энди ўша усулни қўллашга тушди. Натижа чиқавермагач, бориб девор остидаги туйнукка калласини тикди, тун жуда қуюқ бўлгани учун кўзи ҳеч нарсани илғай олмади. Яна хуштак чалишга киришди.

Бўта мевали дарахт кўчатларини ўстириб сотиш билан шуғулланиб турарди. Қалин экилган ўша кўчатлар оралаб келаётган қандайдир қора шарпа туйнук сари яқинлашаётгандек бўлди. Эшмат саратонқўнғиздек ерни таталай-таталай туйнукдан аранг ўтиб олгач, шарпага қараб чўзиқ хуштак чалди.

— Келақол энди, келавер... хушт-хушт...

— Мана сенга!

Қора шарпа кўчатлар ичидан ўқдек отилиб чиқиб, аямасдан унинг қорнига тепди, сўнг чаққонлик билан устига миниб, кўйлагининг ёқасини ғижимлади.

— Кимни чақиряпсан, номард?

— Эш... Эш...

— Эшматлигингни кўриб турибман. Кимни чақираётувдинг?

— Эш... Эшакни...

— Нима?! Узинг эшаксан, ғаламис!

Эшмат ётган жойида воқеани тушунтириб бергунича, яп-янги кўйлагининг бир қисми аллақачон дабдала қилиб бўлинган эди.

— Шунақа экан, эшиқдан кириб келсанг ўлармидинг, тўнка? — Бўтавой ўрнидан туриб, шимидаги тупроқларни қоқа бошлади.

— Ҳо-о-й, тинчликми? — молхона ёнида минғирлаган овоз эшитилди.

— Тинчлик. Бор, дўппимни опчиқ, — дея шанғиллади Бўта. Кейин Эшматга юзланди. — Майли, эшагингни бирга ахтарамиз.

Келинчак дўппини олиб чиққач, ингичка Бўтавой биринчи бўлиб туйнукдан ўзи ўтди. Эшмат инқиллаб дўнқайганича тешикка бош тикқан пайтда «тар-р-р» этган овоз эшитилди. Келинчак дарҳол четга юз буриб, уй тарафга югургилаб кетди.

Бўтавой уни ташқарига тортиб олган чоғда, Эшмат кетини секин пайпаслаб кўрди. Шимининг чоки бир қаричча сўкилиб, ичидаги шалвиноқ оқ иштони қуённинг думидек осилиб қолганди.

Кўп ўтмай улар даштга чиқиб олишиб, атрофга аланг-жаланг боқиб бораверишди. Эшмат ора-сира чўзиб-чўзиб хуштак чалар, бир нафас тўхталиб, теваракка диққат билан қулоқ соларди.

— Ҳе, аттанг, — дея сонига шapatилаб қўйди у, — Аламазон ёнимизда бўлса, тезда чора ўйлаб топарди.

— Ҳалиям дайдиб юрибдимми у муттаҳам? — минғирлади Бўта. — Уччига чиққан ғирромчи эди. Бир куни дарахтга тош отувди, қайтиб тушиб бошимни ғурра қилди. Шунда «кечир» дейиш ўрнига, «нимага физикани ўқиймайсан», деб бўғзимга ёпишса бўладими. Мен хомкалла аччиқ устида «беш»га биламан ўша физикангни», деворибман. Ана энди бошимга бало ёғилди-ю. «Ерйи тортиш қонунини билсанг, нега тошимнинг тагига атайлаб тумшуғингни тикдинг», деб саваламоқчи бўлди-я.

Эшмат яна беихтиёр кетини сийпалаб қўйди.

— Тўғри, жирракилик қиладигон одати бор. Аммо-лекин, фаросати анча баланд.

Қаердадир эшак ҳангради. Иккаласи тенгдан типирчилаб қолишди.

— Буёқда! — Бўта адир тарафни кўрсатиб, Эшматни ўша ёққа бошлади.

Бир пайт олдиларида баланд девор кўринди — нақ олти пахса. Эшмат лоҳасланганича хуштак чалиб қўйди. Хуштак тўхтаб-тўхтамай, деворнинг шундоқ ортида эшак ҳангради.

— Бизники! Нон урсин, Бўта, бу отамни эшаги!

Иккаласи деворга бир-бир тирмашиб кўришди. Бўлмади. Чаққон Бўтавой Эшматнинг елкасига оёқ тираб, жон-жаҳди билан юқорига интилишидан ҳам наф чиқмади. Қайтангга Эшматнинг оёғи тойиб кетиб, иккаласиям қаттиққина лат ёйишди. Охири нарироқдаги каттакон харсангни ҳар ағдарганда бир

мартадан дам олиб, зўр-базўр юмалатиб келишди, девор остига жипслаб тирашди. Эшмат тошнинг устига, Бўта яна унинг елкасига чиқди ва бу сафар бир сакрашдаёқ деворга осонгина миниб олди.

— Тушиб, тезроқ эшакни ушла, — пастдан буйруқ қилди Эшмат.

Бўтавой гуп этиб ўзини ичкарига ташлади. Ерга қўнибоқ, қурумга қўшилиб ётган кўмирдек қоронғида зўрға кўзга чалинаётган қора эшак тарафга юрди. Эшак бегона одамдан ҳуркиб, қоча бошлади.

Деворга суюнганича нафас ростлаб турган Эшмат йигирма қадамча наридан Бўтавой эшак қувалаб чиққанини кўриб, «ие-ие» деганича «думи»ни осилтириб ўрнидан қўзғалди. Энди югур-югурга навбат келди. Эшакни бир амаллаб тутиб олишгач, пойгачидек ҳансираб туришаркан, Бўтавой бирдан даштни бошига кўтариб кулишга тушди.

— Бу қўрғонни болалиқдан кўриб юрардик-ку, каллаварам! Ха-ха-ха, ха-ха-ха...

Ха-а! Бу — ўша ташландиқ қўрғон-ку. Ҳамма жойи буткул нураб тушганига қарамай, унинг бир қисмида ўттиз қулочча узунликдаги девор ҳануз бус-бутун сақланиб қолганди.

Эшмат йиғламсирашиниям, кулимсирашиниям билмай, юзи пирпираганича туриб қолди.

— Айтувдим-ку, Аламазоннинг йўқлиги чатоқ деб. У бўлганида, олдин деворнинг уёқ-буёғини қараб кўрарди.

Эшматнинг отаси қўшнилardan уч-тўрттасини йиғиб, эшаги соғ-саломат қайтиб келганини суюнчилаб, чойбазм қурган пайтда Аламазон аллақачон дастурхонни йиғиштириб, муҳим бир юмушга киришиб кетганди.

Чапани ҳамхонаси костюмдан узиб олинган ялтироқ тугмаларни энди қўшчўнтакли кўйлагининг погончасига қадаётганини кўрган Акбар ўзича кулиб қўйди. Бу ерга кўчиб келган дастлабки кунларда Аламазон ярим соатча уриниб, худди шу тугмаларни курткадан костюмга кўчирган эди.

— Бу тугмалар погончага катталиқ қилмасмикин, бичиқчи?

— Чиройли нарсадан камчилик ахтармаган яхши, — деди Аламазон ва нонуштадан буён каравотга ағанаб олиб, Гётедан ақл ўрганаётган Акбарга зимдан бир қараб қўйди.

Қизиқ! Ким биландир йиллаб бир маҳаллада яшайсану оламда шунақа одам ҳам борлиги уни кўрганингдагина эсингга тушади. Акбарнинг эса бу хонага кўчиб келганига бор-йўғи бир ойча бўлди, аммо унинг хусумат ва тушкунликдан буткул бегона қиёфаси Аламазоннинг қалбига абадий муҳрланиб қолгандек эди.

— Илгариям танирмидилар Гётени? — унга халақит бергиси келмасаям, ҳозиргина ўзи гап ташлаганидан фойдаланиб, суҳбатнинг кулини кавлади Аламазон.

— Сенчалик яқин бўлолмаганман, — китобдан кўз узмай кесатди Акбар. — Лекин мениям битта устунлигим бор, Гётенинг «Ҳофизга» деган шеърини ўқимасдан илгариям ўзимизда шунақа шоир ўтганини билардим.

— Ана, Гёте Ҳофизни ўқибди-ку, — Аламазон рақиб «замбарағи»ни унинг ўзига қаратиб буришга интилди. — Иждокор одам чет адабиётни чуқур ўрганиши керак.

Акбар энди Аламазонга ўгирилиб, астойдил ёнбошлаб олди.

— Тўғри. Гёте Ҳофизни ўрганган. Фақат, Франкфуртдаги минорадор кўприкнинг қачон қурилганию ким қурганигача билиб олганидан кейин.

— Хўп дедик-ку, — гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди Аламазон. — Бундан кейин Фарбга камроқ тақлид қилсак, қутуламизми?

Аммо Акбарнинг юзидаги жиддийлик сақланганича қолаверди.

— Шуни билгинки, Аламазон, Фарбдагиларга ўз буюкларининг дублёрлари керак эмас. Улар сендан — гапингдан, қиёфангдан, шеърингдан фақат Шарқни ахтаришади. Ҳалигача «Бобурнома»ю «Шоҳнома»ларни қайта-қайта нашр қилиб ётишибди.

— Ҳа, хўп, биз Фарб адабиётидан мушоҳада, услуб изляяпмиз дейлик, — бўш келишни истамади Аламазон. — Хўш, ҳозир ўзлари Гётедан нимани қидиряптилар?

— Ғарбдаги одамларни. Улардаги турмушни Машрабнинг тоmidан кузатиб кўрмоқчиман.

Ўзгаларни доим гап билан мот қилишга ўрганиб қолган Аламазон дастлабки пайтларда Акбарнинг ўта баландпарвоз туюлувчи фалсафаларини ҳазм қилолмай жириллаб юрди. Кейин секин-аста кўникиб борди, ўзини юпантириш учун бундай хонаки баҳсларни шунчаки ади-бади сифатида қабул қилишга тиришадиган бўлиб қолди. Тиришишга тиришарди-ю, лекин юрагининг аллақасерида мағлубият аламига ўхшаб кетувчи кичкинагина бир жароҳат бари бир анчагача ачишиб тураверарди.

Алам қилса, ўзидан кўрсин. Нима, Акбар мен билан баҳслашасан, деб унинг бўйнига осилиб оляптими? Ҳар сафар гапнинг ўчоғини биринчи бўлиб Аламазоннинг ўзи кавлаштиради, охири кулдан чўғ чиқиб қўлини куйдириб олса, тезда жиззаклиги кўзйиди.

Узоққа бориб ўтирмай, чекаги гапни олайлик: Аламазон газетадан Акбарнинг туркум шеърларини ўқиб, фикр билдиргиси келиб қолди. Аввалига, гапни бинойидек бошлади:

— «Инқилоб шоири» деган шеърингиз зўр чиқибди. Ҳамзами бу?

— Ҳамзалар.

— Айниқса, мана бу жойи...

*Тикилавер ажалга бардам,
Яралгансан қурбон бўлмоққа.
Ахир сени ўлдирсалар ҳам,
Кўмиласан она тупроққа...*

Аламазон шеърни ўқиб бўлиб, муаллифнинг юз ифодасидаги мамнунликини кўрмоқчидек Акбарга қаради. У эса ҳозиргидай каравотга чўзилиб олиб, хаёлга чўмганича шифтга термилиб ётарди.

Шеърни эшитдимми ўзи? Нима бало, шунча меҳнат бекор кетдимми дейман?

Бир пайт ҳайкалдан садо чиқиб қолди:

— Она тупроқ нималигини ҳеч қачон ўйлаб кўрганмисан?

Аламазон «наҳотки хонада биронта боғча боляам ўтирган бўлса», демоқчидек ён-верига аланглаб қўйди.

— Ҳазиллашяпсизми?..

— Томорқангнинг бурчагидаги бегона ўт босган ер билан гаплашмагансан демак.

— Ушанақа ер, мабодо, ўзларига бирон нарса демаганмиди? — дея пичинг отди Аламазон.

Чамаси, айнан шу қочиреғи билан яна Акбарнинг қитиғини келтириб қўйди.

— Деган! — гўдакнинг хуружига парво қилмаётган отадек, гапида бафуржа давом этди Акбар. — Сенда ҳамият борми, деган... Яна бир жойда йиғлаб турган тупроқни кўрганман. Кимлардир майсазорда гулхан ёқиб ўтган экан, атроф кўм-кўк, битта ўша жой даштдек тап-тақир. Куюк тупроққа қўшилиб мениям йиғлагим келди. Кейин билсам, худди ана шу бир қулоч ер менинг она тупроғим экан...

— Қолгани меникимми? — ҳозир бунга ўзиям истамаган ҳолда, барибир Акбарнинг жиғига тегишга уринди Аламазон. — Унда бой бўлкетаман-ку.

— Аксинча, — деди Акбар ўша босиқ оҳангда, — жуда қашшоқсан, Аламазон. Биламан, сени ҳатто ўз чумолиларинг ҳам йўқ. Менинг қишлоқдаги чумолиларим ҳар йили қишда печка тагидан чиқиб келишади, уларга нон увитиб бераман. Улар қишда битта менга таяниб яшашади. Ҳаммасини битта ўзим боқаман.

Юрагининг аллақасери тағин жизиллаётгандек туюлиб, Аламазон чап кўкрагини аста силаб қўйди. Ё «қашшоқсан» деган гап дилига оғир ботди, ё шу пайтгача ўз чумолиларига эга эмаслиги унга чиндан ҳам алам қилди.

Хонага қўшимча каравот қўйилибдики, ҳар куни аҳвол мана шу — гурунг, гурунг, гурунг... Буларга на сарлавҳа қўйиб бўлади, на жанрини белгилай оласан...

— Қизлар масаласига, тахминан, қандай қарайдилар?

— Қўрқаман улардан. Уйинни ўзлари бошлашиб, кейин ўйинингни масхаралаб юришади.

- Кўп масхара қилишганми?
- Икки марта.
- Бор-йўғи-я?!
- Бу жуда кўп, Аламазон!..

— Йўқ, кейинроқ ўтдим газетага, олдин уч йилча колхозда ишлаганман. Томорқа олишим керак эди.

— Уқиш-чи?

— Сиртдан битирганман сенга ўхшаб... Сиртки студентни ҳеч ким эмизмайди, шишага сут қуйиб қўлига тутқазиб қўйишади.

- Сиполик... керагидан ортиқроқ-да сизда.
- Кечирасан-у, сени мактабдан ҳайдашмаганми?
- Ҳамма чиғириқдан ўтганмизу бу даражага бормаганмиз.
- Мени саккизинчи синфдан ҳайдашган. Уқишим ёмонлигиданмас, хулқинг бузуқ, деб ҳайдашган. Икки йил узоққа қатнаб ўқиганман.
- Энди мулла бўлқоптилар-ку?
- Охири тақдирга тан берибсиз-да, демоқчимисан? Илгарилари ўзим ҳам иродалилар билан мутеларнинг фарқига бормасдим. Кейин билдимки, жанжаллашиб эмас, курашиб энгиш керак экан...

— Бу чалкаш дунёда биров нотўғри танқид қилишиям мумкин, биров ошириб мақтаворишданам қайтмайди. Қанақа шоирлигингни аниқ билолмай ўтиб кетаркансан киши.

— Буни билиш осон, Аламазон. Пайти келиб, кимлардир сенга озми-кўпми даражада тақлид қилаётганини сезмасанг, ишончинг комил бўлсинки, ғирт бўлмағур шоир экансан...

— Тўғри, Тошкентга илгарироқ келсам, ёмон бўлмасди. Укаларимни уйлаб-жойлаш кўп вақтимни олди. Бир томонда — ўзимнинг рўзғорим...

— Нима, дадангиз...

— У киши барвақт вафот этиб кетганлар.

— Шеър ёзишга зап вақт топган экансиз-да, Акбар ака.

— Бунақа шароитда вақтни дўстларинг билан улфатчилигингдан, чойхоналардаги ошхўрлигингдан, таклиф этилган тўйларингдан, ўқимоқчи бўлган китобларингдан, саёҳатсиз ўтган отпускларингдан, суҳбатингга ташна онангдан, меҳрингга чанқоқ ўғлингдан ўғирлайсан. Буям етмаса, уйқунгдан имкон қадар кўпроқ юлиб олиб, қўшаверасан, ўзинг-ўзингни талон қиласан... Вақтни топса бўлади, жудаям қийинмас...

— Сенга қараб, кечаги кунимни кўраман, Аламазон. Зўрман дердим у зўрман демасдим. Ужар ёшлигимнинг ўзгинасисан...

— Нимагаки эришган бўлсам, саховатли одамларнинг ёрдамида эришдим. Қарзим жуда кўп, ҳали уларни узишим керак.

— Балки, ўсишингизни билишгандир...

— Улар мендан бирон манфаат кутаётганини сира сезмаганман. Сезганимда, ҳозир буни сенга «яхшилиқ» деб таърифлаб ўтирмасдим...

— Ҳаётга намунча жирракилик билан қарайсан? Маслаҳатим шуки, ўпкангни босиб ол. Бу... ёзаётганингдаям асқотиб қолади.

— Сарқит — ахлатдек бир гап. Кўрдингизки, турибди. Шартта тўплаб ёқвориш керак, вассалом.

— Чиқинди одам ахлатдан фарқ қилади, Аламазон — унда ота-она, ака-сингил, бола-чақа бор. Уларни ёқвориб бўлмайди, фақат четроққа супуриб қўйиш мумкин. Агар эзгуликнинг йўлида буткул «ёқиб» юборсанг, эзгуликка аввалгиданам кўпроқ душман орттирасан. Болалари сени ҳеч қачон кечирмай-

ди. Кечирсаям, фақат тилида кечиради. Дунёда ота ўрнини боса оладиган нарсанинг ўзи йўқ...

— ...шўрлик охири жинни бўлқолди.

— Бекорни айтибсан! Ҳеч ким жинни бўлмайди, уни жинни қилишади.

— Сизникига ўхшаб мениям китобларим чиқармикан?

— Болалигимда уйимизга келган меҳмонга худди шундай ҳавас қилардим.

Наҳотки қачондир менгаям ишонишиб, олдимга бир ликоп шоколад қўйишса, деб ўйлардим.

— Айтгин-чи, тулкини тулки қилган нарса нима? Бўрининг кучлилигию қуённинг югуроқлиги эмасми?..

— Шеърларим анави галварсдан яна қайтди.

— Жуда лофчимиз-да, Аламазон. Шеъримизни гоҳ фарзандим, гоҳ севгилим деймиз-у, қайтиб келса хафа бўламиз...

Шунақа! Бу Акбар дегани нақ тригонометриянинг ўзи — тушуниш жуда қийин, ичи тўла жумбоқ. Гўё хонага битта қўшимча каравот билан икки киши кириб жойлашгандай: биттаси — босиқ ва меҳрибон, иккинчиси... буниси анча хавфли, тилида чақади. Узингни, ичига мина беркитилган қанд қутиси ёнида яшаётгандай ҳис қиласан.

Раисбердининг тақризи

Ёзги сессиядан барча имтиҳонларни кетма-кет нокаут қилиб қайтган Аламазон бугун барвақт ишга келди. Биринчи галда «ўнг қўл вазири»ни топиб, тўгаракдаги аҳволни суриштирди. Сўнг Машраб Қосимович «жиян»ни қувонтирмақчи бўлдим, «буёғиниям бир кўриб қўйинг», дея уни битиш арафасида турган спорт залига бошлаб борди.

— Яқинда бир қоғоз келувди, — узун тираманарвонга чиқиб, залнинг шифтига чироқ ўрнатаётган йигитга тикилганича сўзида давом этди «шеф». — Кузроқда шаҳар биринчилиги ўтказилармиш. Боксдан. Шунга қатнашимиз керак шекилли.

— Қатнашамиз! — Аламазон мулоҳаза қилиб ўтирмай, ишонч билан бош ирғади.

— Ишқилиб, шарманда бўлмаймизми?

— Камида учинчи ўринни оламиз. Жуда бўлмаса, рингга ўзим чиқаман. Машраб Қосимовичнинг қувончдан оғзи қулоғигача ёйилди.

— Бу энди бошқа гап. Жуда соз бўларди-да. Агар учинчи ўринни олсанглар, ҳаммангларга меҳнат зарбдори нишонини берамиз...

Аламазоннинг кўли сира ишга бормаётганди. Спорт залининг икки-уч ҳафтадан кейин фойдаланишга топширилиши ҳақидаги хушxabар ҳам, «вазир»нинг «шу кетишда йигитларимиз Рисқиевгача етиб боришади», деб айтган кўтаринки гаплари ҳам негадир унинг юрагини баттардан ғашлантираётгандек эди.

«— Ундан кўра, заводга ишчи бўлиб киравермабсан-да. Бировни лақиллатиб узоқ кун кўриш қийин, Аламазон.»

«— Баҳонада ёшларга тўгарак очиб бердим. Ёрдамчим — ҳақиқий боксчи, машғулотларни бинойидек олиб боряпти. Йигитлар жуда хурсанд. Бунинг нимаси ёмон?»

«— У ерда ортиқчалигинг ёмон.»

«— Четдан қараганда, Акбар ака, раҳбарлар доим ортиқчага ўхшаб кўринади.»

«— Сен судхўрликни раҳбарлик билан адаштирама...»

Эшик ғижирлаб очилиб, Аламазоннинг хаёли бўлинди. Кутубхоначи қиз хонага ийманибгина бош суқди.

— Телефонга чақиришяпти, Аламазон ака.

Рўпарадаги кутубхонанинг телефон номерини у фақат икки кишига берган эди — Акбарга ва Бийронга. Қайси бири бўлди экан?

Аламазон кутубхонага кириб келиб, стол устидаги дастакни олди.

— Эшитаман.

Дастакдан Бийроннинг товуши таралди. Салом-аликдан сўнг, «мабодо шанба куни институтга қидириб келмаганмидингиз», деб сўради.

— Сизни кимдир машинада олиб кетган куними? — кесатди Аламазон.

— Ай-яй-яй, — одатдаги эркаликни бошлади Бийрон. — Битта землячкамни ЗАГСга кузатдик. Акаси мени олиб кетди машинада...

Улар яна пича суҳбатлашишгач, Бийрон танаффус тугаб қолаётганини пеш қилиб, шоша-пиша хайрлашди. Аламазон дастакни қўйиб, нохуш кайфиятда курсига чўкди.

Нима бўляпти ўзи бу қизга? Учрашувдан гап очсанг, юзта баҳонани тахлаб туради. Учрашганда ҳам ўзини бошқачароқ тутадиган бўлиб қолди. Қувноқлиги, ҳазилкашлиги ўша-ўшаю, фақат муомаласида самимият етишмаётгандек. Баъзан ниманидир айтмоқчи бўлади-ю, тили тутилиб, гапни тезда бошқа ёққа буради. Аламазон эса ҳар гал ўзини ҳеч нарса билмаганга олиб тураверади.

Нимадир шапиллаб ерга тушди. Кутубхоначи қиз полда ётган газеталарни олаётиб, дув қизарганича Аламазонга қиялаб қараб қўйди.

У, хонага шитоб билан кириб келиб, туфлисини апил-тапил ечибоқ, гўё редакциядаги танқид бўлими мудирига эътироз билдираётгандек, қўлидаги газетани Акбарнинг олдига отди.

— Ана, Раисбердингиз қилган иш, — дея тўртинчи бетдаги мақола устига кафтининг орқаси билан урди.

— Раисберди Тўқмоқовми? — газетани столдан олаётиб сўради Акбар. — Нега энди у меники бўларкан?

Ҳамхонаси адабий альманах ҳақидаги тақризни ўқишга киришган пайтда Аламазон аввалига ғудранганича уёқдан-буёққа юра бошлади, сўнг қовоқ уйиб каравотга ўтирди.

— Яхшилаб қаранг-а, Акбар ака, — шериги газетани ўқиб бўлишини кутиб ўтирмай, яна жириллай кетди у. — Редакцияларда, нашриётларда ишлайдиган шоирларни қаторасига мақтаб ўтибди. Калтакка қолган мен билан анави ўқитувчи қиз, холос. Гапида озгина мантиқ бўлсаям, ўпкалаб ўтирмасдим. Мен ойдан гапирсам, у ўроқдан келганини кўрмайсизми?

Акбар индамай мутолаада давом этди, тақризни ўқиб чиққандан кейингина газетани столга ташлаб, Аламазонга юзланди. Аламазон эса унинг фикр билдиришига имкон бермай, жабрдийдаларча арзи ҳол қилди:

— Тағин, туппа-бузук газетада босишибди-я. Нима, матбуот эрмакми буларга? Танқидчиликда бурд деган нарса қолганми ўзи?

— Биринчидан, матбуот эркинлиги деган гап бор, — одатдагидек бо-сиқлик билан сўзлашга киришди Акбар. — Иккинчидан, Раисберди — бу... танқидчилик дегани эмас. Энг муҳими — ўзинг доимо виждон билан ёз. Ёзгин-у, танқидчиларниям виждонига қўйиб беравер.

— Виждонмиш! — қўл силтаб қўйди Аламазон. — Агар шу Раисбердини...

— Яна қайтариб айтаман, — дея Акбар унинг гапини бўлди, — Раисберди — шахс, холос. Танқидчиликни бўлса, худди адабиётга ўхшаб кўпчилик яратади. Ана шу кўпчиликнинг энг истеъдодли, энг ориятли қисми унга жозиба қўшади, ҳақгўй қилади.

Аламазон тиззаларига шапиллатиб уриб, ўрнидан туриб кетди.

— Нега унда ўша ориятли қисм биринчи бўлиб фикр билдирмади? Чунки улар туяда боришаётган бўлса, булар... — у бармоғида газетани кўрсатди, — отда чопишяпти.

— Чопса чопаетгандир, — бепарво жавоб қилди Акбар. — Гап қайси карвон маррага биринчи бўлиб боришида эмас, нима олиб боришида.

Аламазон чуқур уф тортиб, яна каравотга ўтирди.

— Хўш, мени қўйиб турайлик. Яқинда битта ёш драматургнинг пьесасига тақриз босилди...

— Ўқигандим...

— Спектаклниям кўрганмисиз?

— Кўрганман. Менга ёқди.

— Раҳмат сизга, — одатига кўра олифтанамо бош қимирлатиб қўйди. Аламазон. — Бир танқидчи унияма бошлаб пўстагини қоқди. Жуда номдор, унвондор танқидчи.

— Уша номдор олимнинг ҳозирги танқидчиликдаги мавқеини чамалаб ололганинда, бунақа куйиниб ўтирмасдинг. Шунча тер тўкиб қурган девори кўзининг тириклигида нураб бораётганини кўриб турибди. Бу ҳол кимни даҳшатга солмайди? У шўринг қурғур ҳам матбуотнинг холислигидан фойдаланиб, ўша деворига куйиб пишиб тиргак ахтаряпти. Майли, ахтарса ахтараверсин. Барибир, тиргак дейилганда, вақтинчалик нараса тушунилади.

— Гап чалғиб кетди, — фикри чалқаша бошлаган Аламазон иккала қўлини кўтариб пешонасини тириштирди. — Тўғриси айтинг, Раисбердининг фикрига қўшиласизми, йўқми?

Акбар мулоҳазаланганича бир оз туриб қолди.

— Умуман, баъзи жойларда анча оширворибди...

— Демак, баъзи гаплари тўғри. Шунақа демоқчимисиз?

— Масалан, «сохта дабдаба», «тақлидчилик аломатлари», «интимликликка берилиш» деган таъналарида жон бор, — бу сафар ўзини бутунлай эркин тутиб гапирди Акбар. — Раисберди Тўқмоқовнинг нўноқлиги шундаки, кўнгли сезган нўсонларни ёзишда тўғри ифода қилолмаган, гапига сени ишонтиролмаган.

— Унақа бўлса, ўзлари ишонтирақолсинлар, — жириллашдан тийилиб, энди кесатиққа ўтди Аламазон.

Улар асосий харажатни дам олиш кунлари биргалашиб қилишар, кундалик юмуш — нон олиб келиш, овқат пишириш, чой дамлаш, идиш ювиш эса навбатчилик асосида олиб бориларди. Бугун Акбарнинг гали эди. У умумётоқ ошхонасида овқат пишириб келиб, косаларга сузиши биланоқ Аламазон шаҳар газетасининг мавжудлигиниям, унинг Раисберди исмли муаллифи бўлганиниям пақетас унутиб юборгандек, астойдил танаввулга киришди. Ўз тили билан айтганда, «тирикчилик маросими» давомида деярли орага гап қўшмади, фақат бир марта, серкепак макаронларни ҳам баъзан тақриз қиптуриш кераклигини қочириқлаб ўтди.

Косалар қоқланиб, навбат чойхўрликка келган чоғда Акбар: «Ҳа, айтгандай, манавилар сенга келган экан», дея унга иккита хат узатди. Аламазон ҳали уларни қўлга олмасданоқ дарҳол таниди — биттаси Арабистондаги тоғасидан, иккинчиси — Эшматдан. Тоғасининг дастхати кўпроқ лотинча ёзувни эслатади, Эшматники эса хитойча ва русча ҳарфларнинг қоришмасига ўхшаб кетади.

Аламазон биринчи бўлиб Эшматнинг хатини очди.

«Асаломув алайким. Мана шу соғинип ёзган мактуфим етип малим бўлсинкий, эски ошнам Аламазонга Эшматвўйдан деб биласизлар.

Бизди сўрасанг, соқ-саломатмиз. Мен ўйнап, кулип ишляяпман. Хотиним вақтинчалик уйда. Яна бўғоз бўлди. Ўғлим Тошмамат десанг, полвон бўлип юрипти.

Адерсингди аянгдан олдим. Уйингдаги бари одам омон, эсон. Аянг менга ариза қилдикий, қатта ишлап юрганини ёзмапти деп. Ие-ие, дидим. Бўлмасам ўзим сўрап билайн дидим. Менга rossини айтмаса, кимга айтади дидим. Тўғри гапириппанми?

Аламазон ошна, очиқ айтавур, қатта ишлап турипсан? Газетдами, жўрналдами? Азизадан сўровдим, радийўда бўлса керак дийди. Радийўда аввол гапирип юрган, энди жимип кетти, кўтарилгандур дидим. Тўғри гапириппанми? Азиза кўтарилса кашкийди деп хурсант бўлди. Сени севиб қолган шу қиз. Аниқ бу.

Райисимизга келиб бир оғиз шипшитмадинг-ку, ошна. Матасекилим ўшандай эскисича юрипти-ку. Шуми оқибат? Бир келип кетгин. Ўзим купернўй белат оббераман.

Ундан олдин қатта ишлап юрганингди менга хавар қил. Аянгди кўнгнини тинчитай.

Сенга бахту шаҳодат, саломатли, ижотингга муваққат тилап қоладағон ошнанг Эшматвўйдурман.

Хатни 1977 йил 12 июнда ёзип жўнаттим.»

«Оббо, азамат-ей, Азизани хатгаям тиқиштирибди, — дея мийиғида ҳимариб қўйди Аламазон. — Афсуски, Юлдузистондаги дилкаш хазина бу эмас. Бу бошқа қиз.»

Энди у тоғасининг мактубини алоҳида мамнуният билан қўлга олиб, ажнабийча конверт четини шошилмай йирта бошлади.

Азиз тоғажониси! Суянган тоғи! Фақат угина Аламазонни доим тўғри тушунарди, далда берарди, кўнглини кўтарарди...

«— Рўзғордаги камчилик тугамайди, опа. Аламазонга кўп зуғум қила-верманг. Кўнгли тусаётган экан, майли, ёзаверсин. Уқишга кираман, дептими, ўқийверсин. Мана, ўзингиз биласиз, мен ҳам қийналиб ўқиганман. Ёмон бўлдимми?»

«— Сени йўриғинг бошқа, укажон. Ишинг — кони савоб, касал одамларни тузатасан.»

«— Агар ҳақиқий шоир бўлолса, буям одамларни тузатади. Менданам яхшироқ, менданам кўпроқ тузатади.»

Эх, тоғажониси-я! Келиб-келиб, Аламазоннинг оғир кунда хорижга кетиб қолганини қаранг. Шу ерда бўлса, ҳар сафаргидек унга тўғри маслаҳат бериб, йўл-йўриқ кўрсатмасмиди? Жияни буюқда қолиб, узоқ-узоқларда бошқаларнинг ташвишини қилиб юрибди тоғагинаси...

Аламазон хатларни ўқиб битиргунча Акбар дастурхонни йиғиштириб, кўйиш клёнкани тозалаб артди. Сўнг тумбочка устидаги қоғоз папкани олиб, столга чиқаноқларини тираганича кимнингдир қўлёзмасини титкилашга киришди.

— Китоб бўладиган нарсами? — конвертларни стол четига ташлаб, сўради Аламазон.

— Йўқ, редсоветда кўрамиз буни.

— Бу қанақа ташкилот бўлди яна?

— Нашриётларда шунақа тартиб бор, — нохуш боқиб, изоҳ берди Акбар. — Ноширлар бирон-бир қўлёзма ҳақида кўпчиликдан фикр олмоқчи бўлишса, уни бошқа шоирларга, адабиётшуносларга ўқитиб кўришади, бирга муҳокама қилишади.

— Айтдим-ку, — ўз фикрида қолди Аламазон, — буям бир ташкилот-да.

Акбар бошини кафтлари орасига олганича яна ишга шўнғиди. Қўлидаги қалам билан айрим варақларга қандайдир белгилар қўяр, баъзи шеърлар устида эса узоқроқ тўхталиб, қоғоз ҳошиясига шоша-пиша нималарнидир ёза бошлар эди.

Аламазоннинг журналдан қайтган туркум шеърлари ёнига ҳам адабий ходим худди шу тарзда ажи-бужи жумлаларни чизиб ташлаганди. У дераза тоқчасидаги ўша шеърларни олиб, энди хотиржам кайфиятда такрор кўздан кечиришга тушди.

...Ухлаб ётар бир пари
Ярадор оқ каптардек.
Сир сақларди кўзлари
Очилмаган хатлардек...

Саккизликдаги худди шу банднинг ёнига иланг-биланг чизиқ тортилиб, хошияга қалам билан «Нега ярадор? Қанақа сир?» деб ёзиб қўйилган эди.

Куйканак шам кўзёш тўкар,
Титраб-титраб йиғлар шам.
Пиликларга армон чўкар,
Ушалмаган орзу ҳам...

«Шамни йиғлатиш Отойлардан қолган эски гап. Ўша пайтларда шам курғур йиғласа йиғлагандир. Ҳозир ХХ аср!»

...Сизсиз ёлғиз ҳамдардим,
Бордир, афсус, эрингиз.
Садақага ўхшайди
Шафқатингиз, меҳрингиз.

«Тепадаги бандлар анча бўш. Охиргиси суюқ.»

Ўлдиради!
Тамаки — захар,
Чекма дединг, қулоқ солмадим.
Чунки уни чекмасанг агар,
Ўлмайсан деб айта олмадинг.

«Барибир қачондир ўласан, маза қилиб чекавер, демоқчимисиз?
Қойил-е!...»

...Нега ит ва эшакдан кулиб,
Қилмадим ҳеч ўзимни эрмак?
Ғам юкига бўлдим-ку эшак,
Чидадим-ку дардга ит бўлиб!

«Юқорида нурсизгина таърифланган ўша ёрингиз ошиқнинг шунча дард чекишига муносиб эмас. Аввал, ишқида эшак бўлсангиз арзишига ўқувчини ишонтиринг.»

Устига узундан-узун сарлавҳа қўйилган тўртликка навбат келганда Аламазон ўзича жилмайиб қўйди.

— «Энг катта бурун ҳақида энг кичик баллада». Қалай чиқибди сарлавҳа?

Акбар қоғоздан кўзини узмай, худди тушида гапираётгандек «тузук», дея бош қимирлатди.

Фахрланар Бурун-сўтак:
«Йигит — менинг савлатим!»
Йигитнинг ҳам ундан бўлак
Йўқ эди мол-давлати.

Ҳошияда эса яна кесатиқ: «Бизга туркум тайёрлашга жиддийроқ қаранг. Олди-қочди ҳазилларга атайлаб ҳажвий журнал чиқариб қўйибмиз.»

Фолбинларга инонма, жонон,
Улар билмас тилакларингни.
Ўзим қилгум тақдиринг баён,
Силаб момиқ билакларингни...

«Шоирлар орасида битта фолчи етишмай турувди ўзи...»

— Хў-ў-ш, энди бир шашқол отиб кўрайлик бўлмаса, — қўлидаги шеърларга ўчкор тикилиб ғудранди Аламазон. — Биздан шоир чиқармикан, ё тинчгина бодрингни сотиб юраверайликми?

— Нима?

Акбар хаёлчан қиёфада ўгирилиб боққан чоғда Аламазон унга сирли кўз қадаб, бармоғини лабига босди.

— Тш-ш... Фол очяпман...

Жанжалкаш сюрприз

Жума — хосиятли кун: маош тўлиқ ёзилсаям, иш вақти қисқа бўлади. Шу туфайли Аламазон бугунги машғулотларни одатдагидан эрта бошлаб, қош қораймасданоқ йигитларга жавоб берди.

— Қойилман, азамат! — бўёқ ҳиди анқиб турган залда фақат икковлон қолишгач, «вазир»нинг елкасига мамнун қоқиб қўйди Аламазон. — Жуда зўр ўтказдинг машғулотни. Келаси сафар... ҳм... — у ёғоч от устида турган яшил китобни олиб, орасига қоғоз қистирилган жойини очди, — хў-ў-ш... демак, келаси сафар йигирма метрга дам олмасдан ўмбалоқ ошишниям қўшасан. Бу машқ, биринчидан, елкаларни пиштади, иккинчидан, йигитларнинг анча-мунчага боши айланмайдиган, кўзи тинмайдиган бўлади.

— Шуни ҳеч тополмаяпман-да, — дея муқовасига бокс қўлқопи сурати чизилган китобга суқланиб боқди «вазир». — Менга бериб қўяверсангизчи, Аламазон ака.

Буни эшитиб Аламазон таажжуб билан қош чимирди.

— Қизиқсан-а, укам. Буни сенга бериб қўйсам, мен нима иш қиламан?

Ташқари анча салқин ва баҳаво эди. «Устоз» ва шогирд икки четида ёш чинорлар саф тортган йўлкадан кузги мусобақага тайёргарликни муҳокама қилганларича секин одимлаб боришарди. Дарвозага яқинлаб қолишган пайтда димоққа обиноввот қовуннинг хушбўй иси урилди. Бу ёқимли ҳид, чамаси, қоровулнинг ёғоч уйчаси тарафдан таралаётганди.

Улар ташқарига чиқишгач, хайр-хўшлашиб, икки томонга ажралишди. Аламазон нариги ёқдаги бекатни мўлжаллаб кўчани кесиб ўта бошлади. Йўлнинг ўртасига етай деганда ўқдек учиб келаётган қора таксини кўриб, қадами майдалашди. Кутилмаганда такси ҳам тезлигини кескин пасайтирди, филдираклари чийиллаганича бориб, бекатга яқин жойда таққа тўхтади.

— Жуда қайнанаси суядиган йигитсан-да, — орқа эшикдан тушиб келган Лакис кўлоч ёйганича унинг истиқболига юрди. Чала-чулла кўришибоқ, кўлини қўйиб юбормай, уни машина сари судради. — Доим зиёфатнинг устидан чиқасан. Қани, кетдик, жигар.

— Қаёққа? — Лакиснинг етагида машинага яқин бориб қолгандагина тисарилиб сўради Аламазон.

Лакис таксининг олдинги эшигини очиб, «ўтир, сени бирон марта ёмон жойга олиб борганмидим», дея зўрлагудек қилиб уни ичкарига тикди. Эшикни ёпиб, ўзи орқа ўриндиққа ўтиб ўтирди. Машина ўрнидан кўзгалди.

— Саломатмисиз, йигитча?

Жарангдор бу товушни эшитгандан кейингина машинада учинчи йўловчи ҳам борлигини сезган Аламазон юзини аста ортга бурди.

— Танидингми Эйседорани? — у ҳали дурустроқ саломлашиб улгурмасиданоқ саволга тутди Лакис.

— Бўлмасам-чи, — олакўз қизга боқиб, Аламазоннинг чеҳраси қувноқ тус олди. — Биз «дурак»да шерикчилик қилганмиз.

Пича суҳбатлашиб боришгач, унинг сабри қайнаб, яна сўради.

— Айтсаларинг-чи, қаёққа кетяпмиз ўзи?

Лакис «э-э...» дея чайналганича кўлини шоп қилган чоғда, Эйседора аёлларга хос тили бўшлиқ билан шартта айтди-қўйди.

— Бугун Одилнинг туғилган куни.

— Узларини совға қилиб опкетяпмиз, — дарҳол гапни ёпиштирди Лакис. — Эйседора сени қўлтиғига қистириб қиради, пх-х...

Охирги рейслардан бирига зўрға билет топган Азиза Тошкентга кеч кира бошлаганида келиб қўнди. Аэропорт майдонига чиқибоқ, ўткинчиларга қўлидаги адресни кўрсатиб, йўл-йўриқ суриштиришга тушди. Улардан бири рўпарада турган троллейбусни кўрсатиб: «Шунга ўтириб, аввал Шота Руставели кўчасига чиқиб олинг», деди. Кейин қайси автобусда қаергача бориши лозимлигини яхшилаб ўқтирди.

Ўртасига трамвай изи ётқизилган кенг ва серқатнов Руставели кўчасини кўриб, Азизанинг юраги янаям ҳаприқиб кетди. Илгарилари фақат телевизор экрани орқали таниш бўлган улкан шаҳарнинг шовқини ва ҳайбати унинг шуурига тобора ғулғула солаётганди. Биров савдо маркази сари, биров истироҳат боғи томон ошиқар, кимдир оила қўйнига шошилса, кимдир у даргоҳдан эндигина қутулиб чиқиб, эски улфатларни пойлаб турар, янги помидор келтирилган сабзавот дўкончасини сумка ва тўрхалта ушлаган қариялар ўраб олган, тратуар ҳам, бекат ҳам жуда гавжум эди.

Азиза «яхшииси, биронта такси ушласаммикан», дея атрофга аланглади. Бекатдан нарироқда олдинги эшиги очиқ қолганича тўхтаб турган қора таксининг орқа ўриндиғида йўловчилар борлигини кўриб, бўшроғини кутишга қарор қилди. Аммо, атайлаб ўчакишаётгандай, таксилар лик тўла одами билан ўтаётганди.

Шундай катта шаҳарда биттаям бўш такси учрамаса-я. Нима бало, бу одамларда пул заводи борми?

Бир пайт ҳайратдан Азизанинг қуюқ киприклари тиккайиб, донг қотганича бир лаҳза туриб қолди. Мана шу бир лаҳза қўлида торт билан чопқиллаб келган Аламазоннинг қора таксига ўтириб, жўнаб кетиши учун кифоя қилди.

— Тўхтанг! Аламазон! — қўл силкиганича машина ортидан югурди Азиза. Шу чоғда бўм-бўш бошқа бир такси ғийқ этиб ёнгинасида тўхтади.

— Қаёққа шошяптилар, ойим қиз? — ёшгина ҳайдовчи ойнаси очиқ дарчадан унга илжайиб мўраллади.

Азиза зудлик билан олдинги ўриндиққа ўтириб кўздан узоқлаша бошлаган бояги машинани кўрсатди.

— Илтимос, ана шу қора таксига етволайлик.

— Тинчликми ўзи?

— Илтимос, тезроқ! — қисталанг қилди Азиза.

Машина бир сакрашдаёқ «рақиб»нинг думидан тутиб олмоқчидек сапчиб олдинга интилди.

— Бизга соққаси бўлса, бас, — дея тезликни ошира бошлади ҳайдовчи, — самолётниям қувамиз.

Чилонзорга элтувчи кўчага бурилишгач, улар қора таксига тобора яқинлаша бордилар. Иккала таксининг орасида ғов бўлиб турган кулранг «Запорожец»ни қувиб ўтишгина қолганди. Еш ҳайдовчи эндигина шунга чоғланган вақтда «Запорожец» чироқчасини липиллатмай туриб, бирдан чапга бурилди. Азизанинг вужуд-вужудидан отилиб чиққан даҳшатли қичқириқ машина ғилдиракларининг «чий-чий»ига қоришиб кетди. Хайриятки, тўқнашув юз бермади. Таксичи йигит ёнида қиз бола ўтирганини ҳам унутиб, «Запорожец» эгасини чапанчасига бир «тузлаб» олди-ю, яна йўлда давом этди.

Қувиш қайтадан бошланди. Хийла қоронғу тушиб қолгани учун узоқдаги машинанинг рангини илғаб олиш мушкул эди. Иккита чорраҳани кесиб ўтиб, учинчисига яқинлашишган пайтадагина қора таксига ёпишиброқ боришга муваффақ бўлишди. Аммо тагин омадлари келишмади — қора такси светофорнинг сариқ чироғида «Волгоград» кўчасига қайрилиб кетди-ю, буларнинг машинаси қизилига дучор бўлди. Пича кутишга тўғри келди.

Нихоят яшил шиша чақнаб, «изкувар»ларга йўл очилди. Улар оперетта театри олдидан ўтишаётган чоғда ҳайдовчи тўсатдан тормоз бериб, машинани четда тўхтатди. Азиза ҳайрон бўлганича унга қаради. Ҳайдовчи эса «етиб келдик, ойим қиз», дея боши билан чап тарафга ишора қилди. Бояги қора такси остки чироқларини милтиллатганича театр томонидаги тор кўчадан бўм-бўш қайтиб чиқаётганди.

Эшикни ўрта ёшлардаги фартук таққан ройишлигина жувон очди. Аламазоннинг қўлидаги тортни олгач, «бемалол кираверасизлар» деган маънода қўли билан ичкарини кўрсатиб, ўзи ошхонага ўтиб кетди.

Чиройли гулдаста қучиб олган Эйседора даҳлиздаги бўйчан кўзгуга ўзини солиб, бўш қўли билан сочига оро берди, тайёрман дегандек Лақисга юзланди. Лақис унинг тирсагидан тутиб ичкари хонага етакларкан, Аламазонга панароқда туриб тур дегандек ишора қилди. Меҳмонлар остонадан ўтишлари биланок, ичкаридагилар уларни шов-шув кўтариб кутиб олишди.

— Диққат, жигарларим, диққат! — Лақиснинг дўрилдоқ овози эшитилди. — Ҳозир Одилга аталган сюрпризмизни тамошшо қилгайсиз. Шуниси ғаройибки, пх-х... сюрприз хонага ўз оёғи билан кириб келадилар. — Сўнг даҳлиз тарафга қараб қичқирди. — Марҳамат, ҳурматли сюрприз!

Аламазон шаҳаншоҳнинг элчисидек калондимоғлик билан одимлаганича ичкарига кириб борди. Кирди-ю, лолу карахт бўлиб тўхталиб қолди. Тўрдаги диван олдида куёвлардек оқ-қора кийиниб олган Одил сархуш тебранаётган Бийроннинг елкасидан қучганича илжайиб турарди. Аламазонни кўриб унинг ҳам бирдан ранги ўчди, кейин ўзини тезда ўнглаб, беўхшов тиржайди.

— Э, дунёда бормисан? — дея Аламазонга дадил яқинлашиб, мулозамат билан қўл чўзди. — Мундоқ қўнғироқ ҳам қилмайсан?

Бийрон эса ўша жойида ҳануз қотиб турарди.

Аламазон Одил билан нохушгина кўришиб, стол атрофини эгаллаган беш-олти чоғли меҳмонларга сохта табассум аралаш бош қимирлатиб чиқди. Алоҳида эҳтиром билан курсисини суриб, Эйседорани ўтиришга таклиф қилаётган Лақис ҳам кўпчилик қатори сузилганича зимдан таъзим қилди.

— Буёққа юр, — Одил Аламазонни диван тарафга бошлади. — Мана,

Бийрон ҳам шу ерда. Узи ҳозиргина сени эслаб турувдик. Ишонмасанг, ана, сўраб кўр.

Бийрон бир Одилга, бир Аламазонга қараб қўйди-ю, индамай бошини қуйи солди.

— Қани, қани, ўтиринглар-чи, — Одил иккаласининг ҳам елкасидан қучиб, диванга ўтиргизди. Узи ўртадан жой олди.

— Сюрпризимиз келибоқ саҳнага чиқиб кетди-ку, — ўтирган ерида луқма ташлади Лакис. — Аввал озгина қошиғўйин қилволса булармиди. Пх-х...

— Ҳозир борамиз, — Одил Лакисга бир ўқрайиб қўйиб, Аламазонга юзланди. — Бийрон жуда ажойиб қиз экан, дурустгина дўстлашиб қолдик. — Сўнг четга юз буриб хомуш ўтирган Бийронга ўгирилди. — Бе-е, шуям ўтириш бўпти-ю. Нима, дўстимиз келганидан хурсанд эмасмисан? Ҳозир магнитофонни қўяман, сен Аламазонни бир ўйинга солгин.

Одил туриб бориб, духоба қопланган стол устидаги қўшкарнайли магнитофоннинг тугмасини босди, хона шўх эстрада музикаси оҳангига тўлди. У меҳмонларни дастурхонга аҳилроқ муносабатда бўлишга чорлаб қўйгач, ошхона тарафга чиқиб кетди. Имлаган бўлса керак, Лакис ҳам чайналишда давом этганича унга эргашди.

— Ҳўш, мени рақсга таклиф қиладиларми? — аллақачон тақдирга таң бериб бўлган Аламазон Бийронга имкон қадар хотиржам гапиришга тиришди.

«Йўқ, буям ҳазина эмас, — бағри жизиллаб ўйлади у. — Бунисиям бошқа қиз. Дилкаш ҳазина... Юлдузистон... булар бари афсона!»

Бийрон пича сукут сақлаб тургач, ниҳоят қатъий бир қарорга келгандек гавдасини кескин орқага ташлади, бошини бир силкитиб, кўзини тўсиб турган сочини четлатган бўлди, кейин ўша сархуш қиёфада Аламазонга дангал нигоҳ қадади.

— Гапни қисқа қилсам... Одил иккаламиз турмуш қурамиз... по моему.

— Табригимни қабул этгайсиз, — яна хотиржам жавоб қилди Аламазон. — Дунёни ишлари чалкаш: биров қайсидагир қизга атаб шеър тўқиб юраверади, бошқаси бу вақтда унга кўнглини очаётган бўлади.

Дастлабки хижолатпазликдан бутунлай қутилиб, энди ўзини тамоман эркин тута бошлаган Бийрон бу гапни эшитиб, масхараомуз кайфиятда шифтга қараб қўйди.

— Шуни яхши билингки, йигит, — дея киноядор гижинглаб боқди у, — қуп-қуруқ севги деб ресторандан алоҳида жой ажратишмайди менга. Юзта шеърдан битта томчи французский духининг ҳиди келмайди. Буниям биламиз. Аламазон унга бир зум диққат билан тикилиб қолди.

— Яна бир нарсани билиб олсалар, зиён қилмасди, — дея «чимдилашга тушди» у, Бийрон кўзини четроқ олиб қочган чоғда. — Француз атири қанчалик хушбўй бўлмасин, иси жуда тез кўтарилади.

— Бу энди қишлоқча гап, — ҳамон четроқ боқиб тураркан, ўз навбатида Аламазонни ҳам «узиб олиш»га интилди Бийрон. — Зарари йўқ, охири қишлоқ билан шаҳарда фарқ қолмайди, ўшанда эсингиз киради. Тўғрими, философ жаноб?

— Тўғри-ю, лекин...

— Гапираверинг, философ жаноб.

Аламазон мийиғида жилмайиб қўйди:

— Қишлоқлар ҳам шаҳарга айланса, унда... сиз билан менга ўхшаганлар кўпайиб кетмасмикин?

Бийроннинг кўзлари қоплончаникидек чақнаган пайтда Аламазон «чао» деб қўйиб шартта ўрнидан турди, қулоқни батанг қилиб янграётган шўх музикага на ўзбекча, на ҳабашчалигини билиб бўладиган пала-партиш ҳаракатлар билан жўшиб ўйин туша бошлади. Бир қарашда ўта кулгили ва қувноқ туюлувчи бу рақс замирида аллақандай жизгин изтироб яширингандек эди.

— Қани, ҳамма даврага! — рақс орасида бор овози билан меҳмонларга мурожаат қилди Аламазон. — Имконни бой берманг, қадрдонлар! Танадаги дардларни терга қўшиб ҳайдаш керак, вассалом!

— Браво, Аламазон, браво! — ўтирган жойида оҳангга мос жилпанглаб, завқ билан қичқирди Эйседора.

Бошқалар ҳам кавшанганларича бир маромда қарсак уришга тутинишди. Хонага қайтиб кирган Одил даставвал бошқаларга қўшилиб, бу ўйинга хайрихоҳлик билан қарсак уриб турди. Сўнг қўлларини рақсга таранг созлаганича ирғиб ўртага чиқди. Дастурхон атрофидагилар қий-чув кўтариб, уни олқишлаган бўлишди. Оёқларнинг гилам устидаги гупир-гупирдан тарелкалар четига тиралган санчиқлар зириллаб, шифтда чарақлаб турган жизобадор биллур қандил тебришига тушди.

Одил беўхшов гавдасини иланг-биланг ўйнатиб келиб, бўлиқ елкаси билан Аламазонга тиралганича тиззаларини муқомли букиб, тобора паст чўка бошлади. Жазава аралаш «Асса!» деб ҳайқирган дамда Аламазон ўйиндан тўхталиб, унга бефарқ қараганича туриб қолди. Одил, буни кўриб, ҳаракатини бир оз сусайтирган бўлса-да, ҳануз қийшанглашда давом этиб, қочириқ қилди:

— Чарчадингми, ошна?

— Мана сенга «ошна»!

Аламазон ортиқча қулочкашлаб ўтирмай унинг юзига туйқус шапалоқ туширди. Лакиснинг йўқлигини билдирмай, боядан бери Эйседорани гапга солиб ўтирган шилқимтабиат сўйлоқ бутун хонани бошига кўтаргудек бўлиб «йи!» дея наъра тортиб юборди. Гиламга ўтириб қолган Одил аввал қўлларига таянганича Аламазонга карахтланиб боқди. Сўнг ирғиб ўрnidан турди, тилла тишларини йирқиратиб, ваҳшиёна алфозда тиржайди.

— Уришгаям қўлинг кепқопти-ку, болакай.

У, қаттиқ мушт тугганича пастдан ўчкор боқиб турган Аламазоннинг бўғзига қўл чўзаётган чоғда Лакис ҳолпиллаб келиб ўртага суқулди.

— Жинни бўлдингларми, ҳой!

— Буниси сенга, қаллоб!

Аламазондан қоқ тепакал жойига мушт еган Лакис тисарилганича келиб, столга урилди. Стол устидаги гулдон ағанаб, қовурдоқли каттакон идишни чилпарчин қилди. Меҳмонлар ёппасига ўринларидан туриб кетишди.

— Ҳали сени одам деб зиёфатга опкелдимми? Чўнтаккесар! Ялангоёқ!

Лакис тура солиб Аламазонга тирмашди, «жирраки сюрприз»ни икки кишилашиб дўппослай кетдилар.

— Ана сенга! Ана! Ана! — бетиним хириллаб, аёвсиз мушт урарди Лакис. Одил эса кўпроқ оёғига зўр бераётганди.

— Улдираман сен итни!

Икки томондан гоҳ мушт, гоҳ тепки ёғилиб турганига қарамай, Аламазон ҳам бўш келмаётганди.

Даҳшатга тушганича юзини панжаларида тўсиб турган Бийрон дарров эсхушини йиғиб олиб, шиддат билан уларга отилди. Муштлашаётганларнинг дам унисини, дам бунисини четга юлқилаб, жон-жаҳди билан бақира кетди.

— Бас! Бас! Одил! Бўлди қилинглар деяпман!

Кейинги минутларда унчалар иши юришмаётган Лакиснинг тепакал жойини энди лакланган ўткир тирноқлар ҳам бир-икки тимдалаб ўтди. Шу нарса баҳона бўлди-ю, жанг майдонини узил-кесил тарк этди.

Мушқули анча енгиллашган Бийрон Одилни зарб билан четга итарди.

— Бас деяпман! Бас!!!

— Бўлди, бўлди... Мен бирон нарса қилдимми? — ўзини четга олиб, Бийронни тинчлантирди Одил. — Кўрмайсанми бу жўжахўрозни...

Лакис ачишаётган тепакал жойига сочиқ суртаётиб Аламазонга четдан яна бўйин чўзди.

— Киссавур! Пасткаш!

Бийрон Лакисга қаттиқ кўз қадаб, унинг тилини тийгач, Аламазонга яқинлашиб, паст овозда, лекин қатъий қилиб деди:

— Энди кетинг!

Аламазон осойишта қиёфага кириб, елкалари ситилиб кетган кўйлагининг у ер-бу ерини тузатган бўлди, ҳилвираб қолган ялтироқ тугмани узиб, кўкрак чўнтагига солди. Лат еган жағини авайлаб сийпалади, оғзидаги қонни гиламга тупурди.

— Жўнанг деяпман! — ўша қатъият билан такрорлади Бийрон.

Аламазон мағрур одимлаганича эшик тарафга юрди. Остонада тўхтаб аста

орта ўғирилди, хонадагиларга бирма-бир кўз югуртиб чиққач, қон сизаётган лабини қувлик билан жимириб қўйди.

— Иштаҳаларингга барака, муҳтарам ҳаромхўрлар!

Азиза йўл четида бирпас эсанкираб тургач, қора такси чиқиб келган томондаги кўпқаватли уйларга қараб юриб кетди. Икки уй оралиғидаги дарахтзорга етганида яна тўхталиб қолди.

Қоронғи қуюқлашиб қолганига эътибор қилмай, бетон ариқча ёқасида ҳануз чуғурлашиб ўтирган болакайларга яқинлашиб, ҳозиргина қора таксидан тушган кишилар қайси тарафга юришганини суриштирди. Улар ўнгдаги уйни кўрсатишди, аммо қайси подъездга кирганларини аниқ айтиб беришолмади.

Азиза дарахтзор оралаб ўнгдаги йўлкага ўтиб олгач, улкан бино деразаларига синчиклаб тикилганича бораверди: хоналарнинг ҳеч биридан меҳмондорчилик аломати сезилмаётганди.

Ниҳоят, бинонинг охирироғига етганда, тўртинчи қаватдаги очиқ деразадан бирданига шўх музика садоси янгради, ғала-ғовур товушлар эшитилди.

Аламазон шу хонадонга кирдимикан? Чиқиб, бир суриштириб кўрсачи? Э, йўқ! Бунақа жойда нотаниш эшикни қоқиш жуда ноқулай. Ҳатто... кўрқинчли!

У нима қилишини билмай анча иккиланиб турди. Вақт ғаниматида такси ёллаб, Аламазоннинг уйини топиб борверсинми? У ерда бошқа бирон киши бўлмаса, кейин нима қилади? Аламазон, ҳар қалай, шу ерда тунаб қолмас?

Азиза паришонланганча бориб, нариги подъезд қаршисидаги курсига ўтирди. Бир оздан кейин сумкасида пачеңье олиб, қусур-қусур чайнашга тушди.

Хонада ўзини мағрур тутишга аранг чидаган Аламазон эшикдан чиқибок биқинини чангаллаганича деворга суялиб қолди.

«Аямай тепди, аблаҳ! — Оғриқнинг зўридан афти тиришиб, оҳиста ихради у. — Ишқилиб, жигарим тўкилмаган бўлсин.»

Шу пайт ҳозиргина беркитилган эшикнинг занжири шириқлагандай бўлди.

«— Эсинг жойидами? — ичкаридан Одилнинг товуши эшитилди. — Ўзи бошлади-ку, жанжални!»

Энди Бийроннинг йиғи аралаш таънаси қулоққа чалинди:

«— Нима бўлгандаям... Одамни одам шунақа урадимми?»

«— Бўлди, жоним, бўлди. Ке, энди, ўтиришни бузмагин. Сен кетсанг, кайфиятим расво бўлади. Юрақол, жоним. Сенга қанақа совғалар оққўйганимни билмайсан-да...»

Шарпалар эшик олдидан узоқлашаётган дамда Аламазон биқинини чангаллаганича зинадан бир-бир босиб пастга туша бошлади...

*Сизга ёқар, менимча,
Кимхоб кийган совчилар.
Бизлар эса бекатда
Дайдиб юрган «овчи»лар.*

*Кўринсак-да жангари,
Безарармиз аслида.
Осилмаймиз, бўйимиз
Етмаганинг васлига...*

Аламазон ўнг елкаси билан деворга суйканганича иккинчи қават супачасига тушиб борган паллада бундан бир кунгина олдин телефон орқали ҳол-аҳвол сўрашган эски қадрдонига дуч келди. Атрофига арабча ҳарфлар тамғаланган жимжимадор қутичани қўлтиқлаб олган Бек Бўриевич нафаси оғзига тиқилгудек бўлиб юқорига кўтарилиб келаётган эди. Аламазон биқинидан қўлини олиб, қадрини ростлади.

— Салом бердик, Бек Бўриевич.

— Ҳой, Аламазонмисиз? — ҳайрон бўлганича унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди Бек Бўриевич. — Ие, сизга нима бўлди, тасаддуқ?

Аламазоннинг моматалоқ юзида фаҳр ва ҳузур ифодаси балқиди.

— Девлар билан солишдим, Бек Бўриевич. Бутун бир шайка билан!

— Қанақа шайка?

— Шошманг, шошманг... — Аламазон эски қадрдонининг кўзларига

аламнок бир ҳадик билан боқди. — Шайка бошлиғи ўзлари бўлмасинлар тағин?

Бек Бўриевич бирдан бўзариб кетди.

— Э, нафасингизни ел олсин. Сизни шунақа одам деб ўйламагандим... кунингиз учинчи жавончага қолмагур.

У собиқ дастёрининг ёнидан қўрқа-писа ўтиб олиб, яна ҳарсиллагинча юқорига қараб интилди.

Аламазон ташқарига чиқибоқ тўғри бетон ариқчанинг бўйига бориб чўккалади. Бадбўй сувга рўмолчасини ботириб, лаби ва жағининг шилинган жойидаги қонларни авайлаб арта бошлади.

Ҳартугур, зўр томоша бўлди. Бокс тўғарагининг тренери сифатида бекорга ойлик оляптими? Зарурат туғилганда номни ҳам оқлаб туриш керак-да. Хуллас, «мушук қаттиқ жанг қилди, итнинг ҳолин танг қилди...»

— Аламазон!

Қўнғироқдай таниш овозни эшитиб, у қулоқларига ишонмади, шошиб ортга ўгирилди. Епирай! Бу тушими ё ўнгими?

— Азиза? Қаёқдан кепқолдинг?

Аламазон ҳайратланганича ўрнидан турди. Азиза эса тўртинчи қават деразасига безиллаб қараб қўйиб, уни четга етаклади.

— Ҳаммасини кейин айтаман. Юринг, кетайлик.

Улар икки уй ўртасидаги дарахтзор оралаб юришди. Катта кўчага олиб чиқувчи торкўчага яқинлашишганда Аламазон биқинини ушлаганича яна тўхталиб қолди. Бориб, сал наридаги силлиқ тўнкага ўтирди.

— Биқинингизга нима қилди, Аламазон?

— Ҳечқиси йўқ, ҳозир ўтиб кетади.

Шу пайт боя уларни қора такси ташлаб қайтган жойга дарчалари панжарали ёпиқ машина келиб тўхтади, дарҳол чироғини ўчирди. Кабинадан гражданча кийимидаги новча киши, орқа эшикдан эса учта милиционер тушиб келди. Тўнка билан машина оралиғида буталар ғужғон бўлиб ўсгани учун улар Аламазон-ния, Азизаниям пайқашмади. Узаро нима ҳақдадир ғужирлашиб олгач, милиционерлардан бири уйнинг орқа тарафига ўтиб кетди, қолганлар подъезд томонга юришди.

— Тезроқ кетайлик, — баттардан безиллаб, секингина шивирлади Азиза. — Қўшнилари милиция чақиритилганга ўхшайди.

Аламазон унинг қўлидан ушлаб, тинчлантормоқчидек силаб қўйди.

— Шошмай тургин...

Гражданча кийимидаги новча киши орқага қайтиб келиб, кабинада миқ этмай ўтирган шофёрга дўриллади:

— Папкани буюққа ол. Санкция қолиб кетибди.

Новча киши шофёр узатган папкани қўлтиққа қистирди-ю, катта-катта одим ташлаб тезда шерикларига етиб олди. Улар ҳозиргина Аламазон чиқиб келган подъездга кириб кетишди. Чироқлари порпираб турган зина-йўлак дарчаларидан милиционерлар тўртинчи қаватга чиқишгани аниқ кўриниб турарди.

— Майли, кетдик, — секин шипшиди Аламазон.

Улар Қатортолгача пиёда чиқиб, троллейбусга ўтиришди.

— Шаҳарга келиб топган дўстларингиз шуларми энди? — Троллейбус қарийб бўм-бўш бўлгани учун Аламазонни бемалол тергади Азиза.

— Булардан яхшироғини қаердан топиб бўлади? — биқинини сийпалаётиб жавоб қилди Аламазон. — Хайриятки, шулар бор экан, кўзимни вақтида очиб қўйишди. Шунақаям боплаб очишдики, бир умрга етиб ортади. Менга қолса, дунёдаги ҳамма ғофилларни худди шу зайлда дўппослатган бўлардим.

Троллейбус навбатдаги бекатга келиб тўхтаган чоғда, яланғбош чиноқ киши олдинги эшикдан жаланглаганича чиқиб келди, Аламазонни кўриб дафъатан орқага тисарилди, эшик аллақачон ёпилганини сезгач, ночор салонга кўтарилди.

— Салом, ўртоқ начальник! — Аламазонга яқин келиб, ўта маданийчасига сузилиб бош қимирлатди чиноқ.

— Ҳалиям тирикмидинг? — жағига рўмолча босганича пўнғиллади Аламазон.

Чиноқ бир яланиб олиб, маддоҳлардек бидирлашга тушди.

— Нима бало, бандитлар билан олишув бўлдими дейман?

— Шунга яқинроқ...

— Жағлари соғми, ишқилиб? Кассет билан уришибди-да зоти пастлар?
...Троллейбус кейинги бекатда тўхташи биланоқ чиноқ хайр-маъзурни чала қилиб, шошганича тушиб кетди.

— Буниси ким бўлди яна? — таажжубланиб сўради Азиза.

Хорғин қиёфада ойнакка бош тираб ўтирган Аламазон уйқусираётгандек жавоб қилди:

— Эски танишлардан. Илгари горочисткада ишларди, ҳозир билмадим...

«Охирини ўйлавоқ, Читтигул...»

Шанба пойтахтни Азизага томоша қилдириш билан ўтди: Эскишаҳар бозори. «Кўкалдош» мадрасаси, ярамарка, студентлар шаҳарчаси, «Роҳат» кўли, «Мовий гумбаз», Марказий универмаг...

Аламазон одоб юзасидан кўпчилик бўлиб сайрга чиқишни мўлжаллаб қўйган эди. Аммо Акбар ҳам, Азизага хоналаридан жой берган қизлар ҳам қандайдир баҳоналарни рўқач қилишиб, уларни яна ёлғиз қолдиришди. Қандай ақлли одамлар бор-а дунёда!

Бу кунги саёҳат «Ғалаба» боғида чархпалакка чиқиб айланишдан бошланди. Кейин йўл-йўлакай Олой бозорига кириб, дўкон расталарини кезишди. «Панорама»да кино кўришди.

Кинодан чиқишгач, Аламазон Азизани «Пахтакор» стадиони тарафга бошлади. Шунча сайру томошадан кейин холироқ жойда юракдан чиқариб бир суҳбатлашиш ҳам керак, ахир.

Азизанинг нима учун келганини сўрашга Аламазоннинг сира тили бормаётганди. Тўғри, ҳар бир киши ўз отпускасини мамлакатнинг хоҳлаган жойида ўтказиш ҳуқуқига эга. Лекин Азиза кўнгил очиш учун нега айнан Тошкентни танлади? Нега Самарқанд ёки Бухорони эмас? Агар Аламазон Хоразмга кетган бўлганида-чи? Азиза шундайям отпускасининг бир қисмини Тошкентда ўтказган бўлармиди, ёки...

Аламазон бу ерга келгандан кейин Азизани батамом унута бошлаган эди. Энди эса қалбида унга нисбатан бир пайтлардагидан ҳам кучлироқ талпинишни ҳис қилаётгандек. Агар Азиза бундан атиги икки кун аввал келганида, Аламазон албатта уни тамоман бошқача кайфиятда кутиб олган бўларди. Бийрон деган ном бундан икки кунгина аввал ҳам унинг юрагини мустаҳкам эгаллаб турган, у ердан бошқа бир исмга жой топиш амри маҳол эди.

— Шунча вақтгача нега қишлоққа бормадингиз? — узоқроқ чўзилган жимликни биринчи бўлиб бузиб, савол берди Азиза. — Аянғиз ҳар куни йўл пойлайди.

— Шу... иш билан бўлиб...

— Ишингиз ёқадими ўзингизга?

Аламазон ҳануз ёнма-ён одимлашда давом этаркан, жағидаги йод суртилган жойни сийпалаганича пича сукут сақлаб қолди.

— Очиғи, бу... вақтинчалик иш. Редакцияларда биронта обрўлироқ ўрин бўшагини кутиб юрибман.

Орага яна жимлик чўкди.

— Аламазон, — Азиза гап бошлади-ю, давомини айтишга қийналаётгандек озгина иккиланиб турди, — мабодо... қишлоққа қайтгингиз келма-яптими?

«— Жудаям қайтгим келяпти!»

Бу сўз Аламазоннинг бўғзидан отилиб чиқишига салгина қолди. Яқингинада Акбар ҳам унга худди шундай савол берган эди. Аламазон кеча ташқарига чиққан чоғда Азизагаям секин шипшитиб қўйдимикин?

Лекин бари бир қизиқ йигит экан шу Акбар. Мен кетсам ўзи уйсиз қолишини ўйламайди-я.

Уша куни бетига шу гапни айтганида, у парвойи палак боқиб: «Ҳали ҳеч ким ўз юртида кўчада қолиб ўлмаган», деб жавоб қилди.

Нима, ўлса ҳисобми?

— Қишлоққами? — юришдан тўхталиб, Азизага юзланди Аламазон. — Ҳозир... нимаям қилардим қишлоқда?

— Анча озиб қолибсиз...

Чамаси, Азиза «бундай мантиқ-маъносиз азобни бошингизга урасизми», дейишдан тортиниб, фикрини силлиқроқ тарзда айтишга тиришганди.

— Ҳа энди, бокс дегани...

Аламазон гердайиб гап бошлашга бошлади-ю, Азизанинг ҳазин тикилиб турганини кўриб, негадир давом эттиргиси келмади.

Одамзод деганининг наздида киндик қони тўкилган нуқтадан узоқлашиш намунача қўрқинчли туялмаса? Мабодо, бунга кўникса, тобора ваҳшийлашиб кетишлиги наҳотки рост бўлса?

Ўзинг ёқтирган касб! Орзу-истак! Интилиш! Мурод-мақсадга етиш нашидаси! Уёқда бўлса туғилиб-ўсган қишлоғинг! Жонажон оиланг! Онажонинг! Дўстларинг! Илк муҳаббатинг!..

Тарозига солаверасан, солаверасан... Палланинг эса гоҳ у томони тош босади, гоҳ бу томони... Бундай пайтда шайн деган нарсанинг ҳақ-ҳалоллигига ҳам ишонгинг келмай қолади...

* * *

Коридордан шиппакнинг «тапир-тупир» овози эшитилди. Умумётоқ ошхонасида қизлар билан «зиёфат уюштираётган» Азиза чопқиллаганича келиб эшикни очди.

— Аламазон! Телевизорда... ҳалиги концертни қўйишяпти.

Аламазон шошиб соатига қаради.

— Ҳа-я, бугун такрор кўрсатилади... Кетдик, Акбар ака.

Улар умумётоқ вестибюли томон ошиқишди.

Худди шу дақиқада Бийрон аллақачон телевизор қаршисидан жой олганди. У ижарахона бурчагидаги креслога чуқур чўкиб, Одилдан ёдгор қолган бўйинсоатнинг тилла занжирини лабига қистирганича экранга хомуш тикилиб ўтирарди.

Пойтахтнинг энг диққатга сазовор жойларида суратга олинганлиги, шаҳар таровати, шаҳарликлар ҳаёти табиий ва жонли акс эттирилганлиги билан кўпчилик томошабинларнинг меҳрини қозонган фильм-концерт тантанавор руҳда бошланди. Олтмиш олтинчи йилги зилзиладан жабрланганлар жасоратини абадийлаштирувчи ҳайкални қуршаб олган «Дутор-гитар» ансамбли халқлар дўстлиги қудратини мадҳ этувчи қўшиқни баралла куйлашга тушди.

Кейин Тошкент денгизида ёзиб олинган «Мовий ҳаёт таронаси» ижро этила бошланди... Ундан сўнг «Ўзбекистон кузи», «Қиздан мактуб», «Фарғонача резги», «Қор босган довон...»

Сўнгги қўшиқ яқинлашгани сайин Бийроннинг юраги тобора ғашланиб бораётганди.

Ҳозир навбат «Читтигул»га келади. У ўзининг кечаги кунини томоша қилади, кечаги кунда уни бир лаҳза тинч қўймасликка онт ичгандек ортидан соя каби эргашиб юрган ўша «халоп-халоп» Аламазонни кўради. Балки бу сўнгги марта кўриши бўлар. Сўнгги марта...

— Ҳозир «Читтигул» бошланади, — Аламазон «диққатни жамланг», демоқчидек ёнидаги курсида ўтирган Акбарни тирсагида турткилаб қўйди.

Ўйноқи музика янграб, экранда баланд дарахт шоҳига арғамчи осиб учаётган қизалоқнинг қувноқ қиёфаси намоён бўлди.

«— Ҳайюв, читтигул!»

Энди арғимчоқдан арғимчоққа сакраётган цирк акробати кўринди.

«— Ҳайюв, читтигул!»

Бирдан куй оҳанги ўзгариб, экранда биллурранг либос кийган раққосаларни эслатувчи жўшқин фаввора жилваланди. Сўнг объектив «Дутор-гитар» ансамблига қаратилди: ўртада зарбли музика асбоблари, чапда дуторчи қизлар, ўнгда гитарачи йигитлар саф тортиб турибди:

- Боғда гулим очилди, читтигул,
- Ерга иси сочилди, читтигул.
- Билса қалам қошлигим, читтигул,
- Гулда яшар ёшлигим, читтигул.
- Ҳайюв читтигул!
- Ҳайюв, читтигул!

Рангли телевизор экрандаги манзара алмашиб, фаввора, ансамбль ва мрамар тепаликни эслатувчи цирк биноси бу сафар бир-бирига уйғун тарзда гавдаланди. Цирк биноси бўсағасидаги майдонда оҳиста одимлаб бораётган жуфт шарпа ғира-шира кўзга чалинган заҳоти объектив уларни яқиндан қамраб олди...

Олдинроқда ўтирганлардан бири орқага ўгирилиб, Аламазонга тагдор илжайиб қўйди. Аламазон эса буни ҳатто пайқамади, унинг бутун диққат-эътибори экранда, аниқроғи, Бийронда эди...

Ана, атлас кўйлакка яшил жункамзул кийган қиз билан ялтироқ тугмали куртқадаги дарозгина йигит. Алланималар ҳақда суҳбатлашганларича шошмасдан одимлаб боришяпти. Юз-кўзларида бахтиёрлик туйғуси.

Улар майдонни кесиб ўтишаётганда, безовта даврларда кечган ёшлиги-ю, бевақт ҳазон бўлган севгиси қайтадан ёдига тушгандек бир четдаги курсида хомушроқ ўтирган қарияга дуч келишди. Унинг қизғиш бахмал дўппи остидан чиққан сийрак сочию барра соқоли, ҳатто ўсиқ қошларигача худди яктаги каби оппоқ.

Ёшлар унга яқинлашиб, қуюқ таъзим билан салом беришди. Чол бош қимирлатиб алик олган бўлди. Йигит нимадир деган эди, у пўстин-камзул чўнтакчасидан занжири осилиб турган соатини олиб, ўзларинг қаранглар-чи, дегандек уларга яқин тутди. Йигит яна бош қимирлатиб ташаккур изҳор қилаётганида қиз қўлидаги гулни эҳтиром билан қарияга узатди.

Бугунги кун вакиллари хандон-хушон кайфиятда экрандан чиқиб боришаркан, «ўтган замон феъли» уларнинг ортидан ҳавас билан тикилиб қолди...

«Дутор-гитар» ансамблининг йигит-қизлари ҳануз басма-басига куйлашда давом этишарди:

- Гулга қараб куйлайин, читтигул,
- Гулга қараб ўйнайин, читтигул.
- Ёшлигингда ўйнавол, читтигул,
- Охирини ўйлавол, читтигул.
- Ҳайюв, читтигул!
- Ҳайюв, читтигул!

Вақтинчага чекиниш ёки хотима

Водий тарафга юрадиган поездлар Бешқайрағоч трамвайидек тиқин бўлишини яхши билган Аламазон пешиндан илгарийёқ вокзалга келиб, бўлетни вақтида олиб қўйди. Қўпол фанер чамадон омонатхонага топширилгач, кунни тезроқ кечиктириш мақсадида Азиза иккаласи шаҳар марказига жўнашди.

«Мана, охири чекинишга тўғри келди, — троллейбусда бораётиб ўзича кулимсиради Аламазон. — Лекин вақтинчага. Қачондир бу шаҳарни барибир забт этаман. Бу сафаргиси жанг билан қилинган разведка бўлди. Шаҳарнинг асосий сир-асрорини, кучли ва ожиз томонларини билиб олдим. Энди пухтароқ тайёргарлик кўрсам бас... Эҳ, Тошкент, Тошкент! Ҳақиқатанам тош қалъа экансан!»

Аламазонни бирон нарсага ишонтириш, бирон томонга бошлаш осон иш бўлганими? Ҳе, Акбари тушмагур-ей! Уни жуда иккилантириб қўйди. Бунинг устига Азиза... Тоғаси ҳам Арабистондан ёзган хатида «шаҳарга боришга пича шошилмадингмикан», дея писанда қилиб ўтибди. Кеча эса ҳажвий журнал котиби билан учрашиб қолиб, шу мавзуда гап очган эди, уям ҳеч бўлмаса дипломни олгунга қадар қишлоқда яшаб тургани маъқуллигини уқтирди.

— Кўнглингни чўктириб, бунақа тўмтаяверма, — дея унинг елкасига қоқиб қўйди котиб. — Биламан, ҳозир назарингда, ҳаммаси фожеали туюляпти. Лекин, пайти келиб, булар ҳақида кулгили нарсалар ёзасан, сен хумпар.

Ичаги ачиша бошлаган Аламазон Чорсуга етиб келишлари биланок, Азизани ошхонага етаклади. Манпархўрликдан кейин йўлга ул-бул нарса олволиш ниятида бозорга тушишди.

Улар бозордан қайтиб чиқишаётганда растанинг охирида олдига бир тоғора нок қўйиб ўтирган кампирга кўзи тушган Аламазон ногоҳ тўхталиб қолди: Бойвучча ойининг ўзгинаси-я!

Муюлишдан ўтибоқ, Бойвучча ойининг дарвозаси олдида «Тез ёрдам» машинаси турганини кўрган Аламазоннинг юраги ўйноқлаб кетди: кампирга бир нима бўлдимикин?

У ҳовлига ҳовлиққанча кириб келди. Кирди-ю, айвонда тосрайиб чордона кўрган Бойвучча ойини кўриб, бирдан енгил тортди.

Кампир кучоғида ўтирган тўрт ёшлар чамасидаги қизчанинг сочларини сийпалаганича алланарсаларни уқтириб жавранар, кўрпачанинг бир четида эса икки ёшга етиб-етмаган болачоқ пишиллаб ухлаб ётарди.

Ўт ўчирувчи яшайдиган ҳужра ичидан ғала-ғовур овозлар эшитилди. Аламазон шундагина гап нимадалигини англагандек бўлиб, айвонга қараб юрди. Кампир билан саломлашибоқ: «Тинчликми, Бойвучча ойи?» деб сўради.

— Пажарникни аҳволи оғир, — Азизага «ўтир» дегандек кўрпача четига ишора қип қўйиб, Аламазонга тумтайиб боқди у. — Қўшнилари юбориб хотинига хабар берсам, дарровда етиб келди шўрлик, гина-қудрат демай. Дўхтирниям ўзи чақиртирди.

Аламазон қўлтиғидаги халтани шолчага қўйиши биланок, қизча талпиниб қўл чўзди.

— Нок ейман, амати.

Кампир салафан халтанинг оғзини очиб, унга нок олиб берди.

Ҳужра тарафдан аёл ўкириғи эшитилган чоғда айвон супаси четида ҳануз типпа-тик турган Аламазоннинг тиззалари бирдан қалтираб кетди. Ичкаридан шалвираганича чиқиб келган кекса доктор оқ халатининг чўнтагидан рўмолча олиб, пешанасига суртди...

— Адам қатта, амати? — ойисининг ўкириғини эшитиб, ҳужра тарафга хавотирланиб боқди қизча. — Адамга нима бўлли?

— Э, во-о-ҳ! — Бойвучча ойи бош эгиб, изтиробли қиёфада тебраниб қўйди. — Ҳаҳ, ўлим курсин-а!

Қизча мунчоқдек кўзларини жовдиратганича аввал кампирга, сўнг Аламазонга қаради.

— Уллими адам? Қачон телади?

Адажонисига эркатой бўлиш умиди қонида гупуриб турган мурғақкина қизалоқнинг дунёдаги энг содда саволларига шу тобда Аламазон ҳам, Азиза ҳам, кампир ҳам, кўҳна ариқчаю ундаги бўтана сувлар, ўт-ўланлару дов-дарахтлар ҳам—ҳеч ким, ҳеч нарса жавоб қайтаролмасди.

Олти юз олтмишинчи поезд тўртинчи йўлга қўйилиши эълон қилиниши биланок, вокзал биноси тенг ярмига бўшаб қолди. Автомат газсув ёнида навбат кутиб турган Аламазон Азизага «ошиқма, ҳали вақт бор» дегандек ишора қилди. «Бир ҳафтадаёқ кулбасини соғинипти. Мен шунча чидаб бердим-у, балли дейдиган доно йўқ».

— Қайси вагон эди? — Азизанинг барибир юраги тошиқаётгани сезилиб турарди.

— Ўн учинчи шекилли...

Аламазон кўкрак чўнтагига қўл тикди. Билетларга илашиб чиққан бир парча қоғоз шип этиб ерга тушди.

— Ҳа, ўн учинчи.

Аламазон билетларни чўнтагига солаётганда Азиза ердаги қоғозни олиб, унга узатди. Бу Акбарнинг область радиоси бошлиғига ёзиб берган хати эди. Аламазон уни эҳтиёткорлик билан очиб, жумлаларга яна бир бор кўз югуртирди.

«Ҳурматли устоз!

Сиздан қаттиқ илтимос қиламан, шу йигитга қўлингиздан келган

ёрдамни аяманг. Ишни бемалол эплаб кетишига мен кафилман.
Сизга сиҳатлик тилаб,

укангиз Акбар.
Тошкент, 09.07.77».

Аламазоннинг томоғига нимадир тиқилгандай бўлди. Қўлидаги мактуб эса гўё тилга кирди: Акбарнинг турли суҳбатларда айтган сўзлари қоғоз ичидан узиқ-юлуқ отилиб чиқаётгандек туюлди.

«Энг муҳими — асабингни жиловлаб ол, дуч келган хумбош билан олишаверма. Вақтни қадрлар. Фақат ёзишингни бил. Шунда ютуқ сен томонга оғади...»

«Биринчи галда ўзингга, қаламингга ишон. Ҳамиятли дўстларга таян, шошқалоқ улфатларга эргашма. Дунёдаги ҳамма кулфат бевурдлигу режа-сизликдан бошланади...»

«Бизнинг бурчимиз бақириб-чақириб, шахсимизга қоғоздан ҳайкал яшас эмас. Бизнинг қисматимиз чидаш, дадил ва рост ёзиш...»

«Ҳамма гап бағрни кенг очиб, яхши ният билан яшай олишда. Оламдаги миллион хил мавжудот ичида одамни одам қилиб турган нарса — самимият...»

«Шу туришда ўзинг ҳам ялтироқ тугмага ўхшайсан, Аламазон...»

«Эртанги куннинг Салай Козимига айланишни истамасанг, аввал шоирлик шаъни нималигини аниқ билиб ол...»

Улар сувни ичиб бўлиб, перронга чиқишди. Тоннелга яқинлашиб, қолишган чоғда темирйўлчилар формасидаги аравачали юкчи билан бошига ихчам салла ўраб, беастар чопон кийган қорасоқол киши йўлкада баҳслашиб турганини кўришди.

— Сизга тушунтириб айтяпман-ку, махсим почча, аравачамда одам ташиш мумкинмас. Майли, тугунингизни обориб берай.

— Мани чанада судра демаяпман, лодон. Шукур қилгинки, аравангга тўртта филдирак ато этибди. Энди бунга тугун чиқди нима-ю, Ҳафизхўжа чиқди нима?

— Туннулга тушиш-ку осон. Сизни баландга итариб чиқишнинг ўзи бўладими?

— Кўп устамон экансан, баччағар. Ке, бўпти, икки сўмни ол-у, мани вағўнимга рўпара қил.

«Махсим почча» юкчининг индамай қолганини кўриб «бисмилляҳу...» дея аравачага ўтирди, дўмпайган тугунини авайлаб қучоғига ўрнаштирди.

Аламазон билан Азиза тоннел пиллапоясига қадам қўйишган дамда аравача ҳам ўрнидан кўзгалди. Бундай «извошчалар» учун зина четидан темир панжара билан тўсилган махсус тор йўлак ажратилган эди.

— Орқага қайтинг, ҳов! — бирдан чинқириб қолди юкчи. — Бу йўл аравачаники.

Кенг зина буёқда қолиб, тор йўлакнинг панжарасига тирмашганича юқорига кўтарилиб келаётган бақалоқ киши аста тўхталиб, юкчига ўқрайди. Ўпкаси оғзига тиқилгудек ҳансираб тургани учун гапиришга чоғи келмай, «Ўзинг қайт» деган мазмунда қўл силтади.

— Йўлни бўшатиб деяпман! — қуруқ пўписага парво қилмай тағин чинқирди юкчи. — Ургилдим сиздақанги хужайиндан.

— Орқага судра... шаҳар ҳокими ўтирган бўлсам! — лунжини пир-пиратиб хириллади бақалоқ. — Юрагим чатоқ ўзи.

Юкчи жирракилик билан елка учуриб, «буни менга нима алоқаси бор», дея қўлларини икки томонга ёйган пайтда, жиловдан бўшанган аравача зудлик билан пастга интилди. «Махсим почча» тугунни қўлидан ташлаб юбориб, аравачанинг икки четига маҳкам ёпишиб олди: «Ё, мардони ғойиб!..» Бақалоқ кетини деворга ишқагудек бўлиб, базўр бурилиб олгач, пастга қараб пойга

қўйди. Мана энди кўрибсизки, юкчи аравагани, аравача тугунни, тугун эса бақалоқни қувалашга тушди.

Бақалоқ мешдай қорнининг мувозанатини сақлаш учун бошини орқага ташлаганича чолиб бориб, пахта соғ-саломат етиб олганидан кейин ҳам тезликни пасайтирмади. Уртадаги ялангликни қисқа вақтда босиб ўтиб, қаршисидаги пиллапоядан шитоб билан юқорига кўтарила бошлади. Аравача эса текисликка етгач, тугунга мингашиб бир сапчиди-ю, «махсим почча»ни четга улоқтириб, оёғи осмондан бўлиб ағдарилди.

Бир қисм йўловчилар «махсим почча»нинг қўлтиғидан кўтариб ҳол-аҳвол сўрашга киришган пайтда, иккинчи қисми йўлакдан чопқиллаб тушган юкчини тутиб олиб, бўғзига ёпишишди.

— Хў, сўтак, калланг жойидами ўзи?

— Аравачага одам ўтқазиб бўларканми, а?

— Шаҳар ҳокимига суиқасд қилинди! — четдан қийқирди Аламазон.

— Милиция борми ўзи бу шаҳарда?..

Охирги сўзни эшитиб, «махсим почча» сакраб ўрнидан турди.

— Милиса керакмас манга! Мани тинч қўйинглар!..

Шундай деди-ю, тупроққа беланган тугунни олиб, ўзини оломон ичига урди.

Аламазон Азизанинг кетидан купега кирибоқ анграйганича туриб қолди.

— Ие, ўзлариям шу ердамилар, пирим?

— Ойим иккаламиз опоқ отамни кўргани кетяпмиз. Каникулда ўйнаш керак-да.

Аламазон товукнинг сонини «чаппа-чуп» чайнаб ўтирган япалоқ юзли гўштдор аёлга қараб, бош қимирлатиб қўйди. Унинг сочи қўнғироқ бўлса ҳам, бир вақтлар болакай таърифлаб ўтган қўзичоққа сира ўхшамас эди. Азиза сумкадаги озиқ-овқатларни олиб, дастурхонни янги ноз-неъматлар билан безай бошлаган чоғда аёлнинг бирдан чеҳраси очилиб, олдидаги товук бурдаларини сахийлик билан ўртага сурди.

— Лаш-лушингни олсанг-чи, — қўлидаги суяк билан столча четидаги картон қутини туртиб, ўғлига буйруқ қилди у.

— Зарари йўқ, тураверсин.

Аламазон аёлни шаштидан қайтариб, тўғри қилдимми дегандек болакайга ғолибона кўз қисди. Бола ҳам ўз навбатида кемшик тишларини кўрсатиб, мамнун илжайди.

Чамадонни жойлаб бўлгач, чекиш учун ташқарига чиқиб кетган Аламазон поезд қўзғалаганидан бир оз кейин қўлида чойнак, стаканлар билан хонага қайтиб келди. Аёллар бир томон, эркалар бир томон бўлиб, қизғин суҳбатлашганларича чойхўрликка зўр беришди.

Бир пайт болакай Аламазоннинг ялтироқ тугмали погончасига қиялаб боқиб: «Армияга борганмисиз, шоир жаноблари!» деб сўради.

— Борганман.

— Командир бўлганмисиз?

— Бўлганман. Мен... ефрейторман, пирим.

— Унда манавини биласизми? — бурротил болакай навбатдаги саволни бераётиб картон қутичанинг қопқоғини очди.

Аламазон ўйинчоққа боқиб, ўзини ҳайратга тушгандек қилиб кўрсатди.

— Ие, передатчик-ку, бу! Тўқ-тўқ-тўқ. Тут-тутут, тут-тутут...

— Биларкансиз-да, — қаноат ҳосил қилиб, қувонди бола.

Аламазон унинг елкасига дўстона қўл ташлаб, жиддий қиёфада сўради:

— Аппаратларидан фойдалансак майлими, пирим? Муҳим бир маълумот бор эди.

Бола кеккайиб бош ирғади.

— Муҳим бўлса, майли.

Товуқни асфаласофилинга жўнатиб, энди йўлдошларининг балиғига қўл чўзган аёл қилтаноқларни сидириб, столча четидан жой бўшатди. Аламазон ўйинчоқни ўша ерга қўяётиб, балиқнинг чала ғажилган бошини Азизанинг олдига сурди.

— Бир вақтлар редакторинг бошимга шунақа ҳурматсизлик қилувди.

Азиза бунга жавобан ҳеч нарса демади. Фақат кулимсираб қўйди.

— Очиғи, редакторингдан бекор хафа бўлган эканман, — бу гал жиддий гапирди Аламазон. — Ғаламисларнинг йириги буёқда экан.

Кейин бир қўлида ўйинчоқ наушникни қулоғига тутиб, иккинчисида передатчик бурамасини узун-қисқа ҳуштак чалганича уёқ-буёққа айлантира бошлади. Ниҳоят «керакли тўлқинни топиб», столдаги стаканни оғзига тутди.

— Қарға! Қарғавой! Мен ўғри Олаҳаккаман. Приём.

Сўнг товушини ўзгартириб, пўнғиллашга тушди:

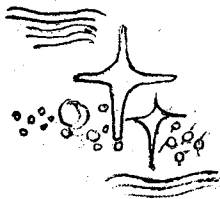
— Олаҳакка! Сени яхши эшитяпман. Мен Қар-р-ғаман. Пр-р-иём.

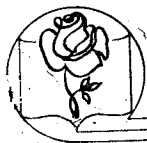
Аламазон стаканни четга қўйиб, жойига ўрнашиброқ ўтириб олгач, кеккайганича аппаратга қўл чўзди. Маънодор томоқ қириб, передатчик тугмачасини пианино чалаётгандек шавқ билан тириқлата кетди.

— Ҳамма, ҳаммага! Овчилар жамиятининг аъзоси ҳурматли Аламазон сайру сафар ихтиёр этдилар. У кишига ажратилган поезд бугун жанубий йўналишда филдирашга тушди. Эрталаб соат саккизу йигирма беш минутда шифрда кўрсатилган станцияга кириб борилади. Тантанали кутиш маросими худди шу вақтга белгилансин. Вассалом!

Азиза оғзини ҳовучида тўсиб, секингина дераза тарафга ўгирилди. Болакай эса кемтик тишларини қайтадан намойиш қилиб илжайганича Алмазонга маҳлиё тикилиб турарди.

1980—1986 йиллар,
Олтиариқ — Тошкент

Усмон Кўчқор

АСАД БОҒЛАРИДА ДАРАХТЛАР ВАЗМИН

* * *

Сен турган қирғоққа ёйилди баҳор,
Майсалар; дарахтлар қуёшга кўнди.
Мен турган қирғоқда ҳамон ёғар қор,
Сувларим қатма-қат музларга дўнди.

Сен турган қирғоқда шўх-шодон еллар
Ҳарир рўмолингни тортиб ўйнайди.
Мен турган қирғоқда бўрон увиллар,
Кўз очгани қора совуқ қўймайди.

Сен турган қирғоқнинг осмони тиник,
Қушлари озод ва бахтиёр учар.
Менинг қушларимнинг ранг-рўйи синик,
Мен турган қирғоқнинг иқлими ўжар.

Сен турган қирғоқда ўйнар қулунлар,
Сурувлар сувлоққа тушиб келади.
Мен турган қирғоқда қора қуюнлар
Жамики жонзотни қувиб елади.

Жунжикиб турибман, юрагим вайрон,
Сукланиб боқаман сен турган ёққа.
Кечув-кўприги йўқ бу қандай дарё,
Сузиб ўтолмайман ўшал қирғоққа...

* * *

Эртага қолдирманг, гуноҳ бўлади,
Ёнмоқчи экансиз,
Сиз бугун ёнинг.
Бурала-бурала секин тўлади

Кўксимга тутуни қадим дунёнинг.
Дунё тутаб ётар, тутунларидан
Мундоқ қараб бўлмас кўзларни очиб.
Дунёнинг қоп-қора бу тунларидан
Кўкка кетолмайсиз барибир қочиб.
Тонгларда руҳингиз ланж бўлса агар
Боисин оғир туш — ёсуман атанг.
Саҳар шаҳар узра муаллақ заҳар —
Хоҳ сиз рутубат денг, хоҳ туман атанг.
Дунёнинг тутунин, дунёнинг гардин
Шундоқ деразадан кўриб турасиз.
Бу шўрлик заминнинг қоп-қора дардин
Ютасиз, елкада олиб юрасиз.
Шамоллар, бўронлар олиб кетолмас,
Тутуни шу қадар қуюқ дунёнинг.
Гурлаган гулханлар уни ҳайдар, бас,
Ёнмоқчи экансиз,
Сиз бугун ёнинг.

* * *

Ҳамал тоғларида бўтана сойлар,
Асад боғларига бориб тингайдир.
Бесабр булмагин, асадни пойла,
Бу тор юрагингни бир оз кенгайтир.

Ким улар — борлигин минг рангга бўяб,
Нопок оёғи-ла тўрга чиққанлар:
Қолиб кетдим буткул сояда дея,
Асрий чинорларни йиққанлар?

Ким улар — соҳилда яланғоч туриб,
Дуч келган кимсага лой чаплаганлар;
Оқибат бу қизгин майдонга кириб,
Чопгани от тугул той топмаганлар?

Аста тиниб борди давроннинг базми,
Ўтди қасирғалар, ўтди долғалар...
Асад боғларида дарахтлар вазмин,
Асад боғларида ўсар болалар.

Қондан тўйиб, қирондан тўйиб
Яқунларкан сафарларини —
Ёздилар тош кўксига ўйиб
Султонлар ўз зафарларини.

Не юртларда йигитларини,
Мустабидлар ташлаб кетдилар.
Улгурсалар, шаҳидларини
Кўмиб, устин тошлаб кетдилар.

Йироқларда ота унутди
Тинди она кўзидаги ёш.
Келинчаклар эр қилиб кетди,
Фақат интиқ... кутаверди тош.

Тош мўъжиза кутди очунда,
Чўкаверди тупроққа ҳориб.

Бирон одам бу даҳри дунда
Чиқолмади қабрини ёриб.

Топилмади замоннинг марди,
Ҳар бир тошдан кутар эди ҳақ,
Вужудига сиғмайин дарди —
Ёрилтошни ўйлаб топди халқ.

Бошинг тошдан бўлсин дедилар,
Зарбу ҳарбдан омон чиқди бош.
Сабринг тошдан бўлсин дедилар,
Бу гапга ҳам кўнаверди тош.

Тошдан экан тошдаги бардош,
Юраверди ўртада сарсон.
Мағриб отди Машриқ томон тош,
Тошлар отди замонга замон.

Кимлар тошга бериб ётди тўш,
Кимлар йиғлаб бош урди тошга...
Ётавердинг сокин, ялангтўш,
Тош, ниманг бор сабрдан бошқа?

Мен ҳам келдим бошингга сенинг,
Бир нарсадан гарчи кўнглим тўк —
Тошни ёрар дардим бор менинг,
Фақат энди ёрилтошлар йўқ...

Руҳидан ажраган одам

Унутасан, бўлмагай такрор —
Кўрганларинг ўнгми, тушингми?
Унутасан, бошингда чаппор
Уриб учган оппоқ қушингни.

Кеча-кундуз ўлиб-тирилиб
Вужудингни айлайсан таъмин.
Оққушларинг кетар қирилиб,
Қолар қушдан ажраган замин.

Осмонларинг қорайиб борар,
Кўзларингни қоплайди туман.
Руҳинг аста торайиб борар
Ва тенглашар вужудинг билан.

Сен — руҳидан ажраган одам,
Битта нонга оч қорнинг тўқдир.
Осмонларга боқасан пурғам,
Учай десанг қанотинг йўқдир.

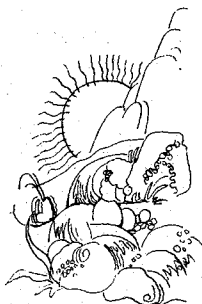
Тоғ

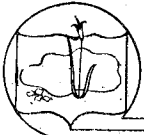
Водийга бир фикр айтмоқлик учун,
Тоғлар оқартирди минг йил сочини.
Бироқ айтолмади, етмади кучи,
Тоғларнинг ғор оғзи қолди очилиб.

Водийда қуюнлар баттар қутуриб,
Найсон гулларига қиларкан ҳужум,
Анҳорлар бўйида чордана қуриб,
Бу не қисмат, дея фол очди гужум?

Ёприлиб келаркан қора уюрлар,
Тутди елкасини шу тоғлар — тўсди.
Ҳар сафар бемурод қолди ғаюрлар,
Дарахтлар гуллади, гиёҳлар ўсди.

Ифори фалакка етди боғларнинг,
Мевалар юлдуздай ётар сочилиб.
Тоғларнинг,
Бошлари оппоқ тоғларнинг,
Турибди то ҳамон оғзи очилиб.

Исҳоқжон Нишонов

МУАЛЛИМ

Катта танаффус вақтида йиғилиш чақирилди. Уқитувчилар хонасига кирганимизда ҳамкасбларим директорнинг оғзига тикилиб ўтиришарди. Чехраларидаги табассумдан аёнки, кайфиятлари яхши. Солмон Тошбоев ингичка, узун бўйнини чап елкасига ташлаб, ён дафтарчасига қараганча гапирмоқда:

— Эртадан яганага. Бир ҳафтага мактабни бекитамиз. Ҳамма синфи билан ўз бригадасига бораверади. — Директор менга қаради. — Сиз, Раҳимжон, Ҳайдар ака бригадасига бириктилгансиз. Болаларга айтсангиз, ўзлари бошлаб боришади.

Диванда оёқларини чалиштириб ўтирган тарих ўқитувчиси тилла тишларини кўрсатиб, илжайиб кўйди. Сўнг юмалоқ бошини чайқади. Мен унинг бу ҳаракатидан ҳеч қандай маъно ўқиб ололмадим...

Бу ерга ишга келганимга бир ой бўлди. Уқувчиларимнинг ота-оналарини ҳисобга олмаганда, қишлоқ одамларини танимаيمان. Ҳайдар акани эса матбуот орқали билардим. У ҳақда газеталарда ёзилган мақолаларни ўқиганман. Ҳозир унинг бригадасига боришимни эшитиб қувониб кетдим.

Эртаси куни болалар мактабга тўпланишди. Сўқмоқдан далага йўл олдик. Ариқда шарқираб оқаётган бўтана сув эпкинни ялпизларни силкитади, хушбўй ҳидларини ҳар ён таратиб димоғларга уради. Йўлнинг нариги бетидаги гулга кирган бедазорда боларилар ғувиллашарди.

Шийпонга келганимизда қуёш икки терак бўйи кўтарилган, гўдак тафтидай илиқ нурлари билан бутун далани қамраб олганди. Шийпон этагида мавжланиб оқаётган дарё кўриниб турар, ошхона олдида ранги ўчиб кетган халат кийган аёл самоварга сув қуяр, ундан нарироқда эса, ўрта ёшлардаги йигит тўнгат ёрар эди.

Йўлдан четда турган УАЗнинг орқа эшиги очиқ, ўриндиққа суяниб ўтирган шофёр йигит рангли журнални варақлаб ўтирарди. Болалар тугунларни устундаги михларга илиб, қўлларига кетмончаларини олишди. Ичкаридан узун бўй, эрнига қора плашч кийган йигит, ортидан салобатли, эллик ёшлардаги киши чиқиб келди.

— Муаллим, ҳов тўппи кийган киши бригадир бўлади, — деди синфком Камола шивирлаб.

Йигитнинг ортидан оёқларини кериб келаётган бригадирнинг кўкрагидаги орденлар бир-бирига урилиб жиринглар, юмалоқ юзидан, барваста жуссасидан унинг салобатли киши эканлиги сезилиб турарди. У бизга эътибор ҳам қилмай олдимиздан ўтиб кетди, гўё бу ерда улардан бошқа кимса йўқдай.

— Бу ёғига биз қарздормиз уахон, — дерди бригадир. — Доридан яна ўн тонна берасиз. Сизга ишониб мажбуриятни катта олворганман!

Йигит узунчоқ бошини силкитди. УАЗ олдида етгач, бригадирга нимадир деди. Ҳайдар ака жилмайди. Хайрлашдилар. Машина тутлар орасида кўздан ғойиб бўлгач, бригадир ортига ўгирилди-да:

— Домланг қани? — деб сўради болалардан.

Уқувчилар менга қарашди. Мен уларнинг орасидан ўтиб, Ҳайдар аканинг олдида бордим. Бригадир бошимдан оёғимгача қараб чиққач, гап қотди:

— Неча бола олиб чиқдинг, мулло?!

Ҳайдар акадан бундай гап кутмагандим. Вужудимда чумоли ўрмалагандай бўлди.

— Мен сизга мулло эмасман, — дедим заҳарханда қилиб.

Бригадир аввалига кулди, сўнг қизарди. Унғайсиз аҳволда қолганини болалардан яшириш учун чўтир юзини тескари бурди.

— Мошпояга борасанлар, — деди у зардали оҳангда болаларга қарамасдан. — Бир туп ғўзани нобуд қилсанг энангни кўрсатаман!

Мошпоя — шийпоннинг тепасидаги карта экан. Бир текис униб чиққан ғўзалар

сичқоннинг қулоғидай барг ёзиб қолганди. Болалар илгаритдан кўникиб қолишганми, ўзлари эгатга тушиб кетишди. Улар ортиқча ғўзаларни юлиб бир дона соғлом кўчат қолдиришар, бўш уяларга чигит ташлаб боришарди. Орадан ярим соат ўтиб-ўтмай боя шийпонда ўтин ёраётган йигит келди.

— Тезда тўртта бола бераркансиз, — деди у. нафаси бўғзига тикилгудай ҳансираб. — Шолипоя текислашаркан.

— Ким айтди? — ҳайрон бўлиб сўрадим ундан.

— Бригадир...

— Шолипоя кимники?

— Бригадирники... Кейин, директорларингники ҳам бор...

— Бориб бригадирингизга айтинг, шолипоясини ўзи текислайверсин. Болалар бу ерга ягана қилишгани келишган!

Йигит менга тикилиб қолди ва:

— Ия, малим, ўйлаб гапираяпсизми, — деди. — Шу пайтгача бирорта малим бригадирнинг гапини икки қилмаган-а?!

Ягана қилаётган болалар қаддиларини ростлашиб, суҳбатимизга қулоқ солиб туришарди. Йигит менга хўмрайиб қараб:

— Кейин пушаймон бўласиз, малим, — деди-да эгат ичидаги майин тупроқни топ-топ босганча ортига қайтиб кетди.

— Бопладингиз муаллим, — ёнимда ягана қилаётган сўйлоқ тиш Нодирнинг овозини эшитиб, унга ўгрилдим. У пешанасига тушган сочларини ортига қайириб, гапида давом этди. — Ҳар йили баҳорда юрагимиз безиллаб туради. Ҳали шолипоя текислашга, ҳали бачки ўришга жўнатишади. Қоринларимиз оч қолади. Ортимиздан бир бурда нон элтиб ҳам беришмайди.

— Утган йили Ҳасаннинг оёғини ўроқ кесиб кетган. Директор билан бригадир шиша тилиб кетди дегин, деб тайинлашган, — деди унинг ёнида турган Зокир исмли қоп-қора бола.

— Бир марта мен ҳам бачки юклаётганимда трактордан йиқилиб тушганман... — ўртоғининг гапини давом эттирди Нодир.

— Бормаймиз, десанглар биров мажбур қилмайди-ку! — дедим болаларга раҳмим келиб.

— Қандай қилиб?! Унда директоримиз аттестатимиздаги баҳоларни пасайтириб қўяди, — деди Зокир бошини чайқаб.

— Унинг «Б»даги Қодир бор-ку, ўша Ҳайдар бригадирнинг ўғлида! Ўзи ҳеч нарса билмайди. Ҳов қишда, комиссия келганида менга унинг ўрнига иншо ёздиришди. Бригадир «агар ўғлим олтин медаль олса, ҳўкиз сўйиб зиёфат қилиб бераман» деган экан...

Мен Қодирни эсладим: отасига ўхшаб юмалоқ, паст бўйли бола. У доим орқа партада ўтирарди.

— Сиз ҳам унга беш қўяпсизми, муаллим? — сўраб қолди Нодир. Зокир ўртоғига сирли қараб қўйди.

— Ҳали Қодирдан сўрашга улгурганим йўқ.

Бошқа ўқитувчиларнинг унга аъло баҳо қўйишларини биламан. Болаларнинг ўт-чақнаб турган кўзларида «Бари бир сиз ҳам беш қўясиз» деган маънони ўқиб олдим.

Тушлик овқат баҳона бригадир билан яна юзма-юз келишга тўғри келди. Ҳайдар ака ишком остидаги сўрида ёнбошлаб, мудраб ётарди. Қип-қизил юзларидан сизиб чиққан тер жун босган кўкрагига оқиб тушмоқда.

— Овқатнинг мазаси йўқ, — дедим косани унинг олдига қўйиб. Бригадир қаддини ростлади. Кўкрагидаги орденлари жиринглаб кетди. Косадаги овқатга жирканганнамо қаради. Сўнг «бунинг нимаси ёмон», дегандай менга юзланди.

— Овқатда на картошка бор, на бир тишлам гўшт. Ҳатто ёғи ҳам доғ қилинмаган. Бу аҳволда болалар касал бўлади.

— Болаларнинг ғамини еманг, — деди бригадир мени масхара қилгандай жилмайиб. — Ҳаммасининг ота-онаси бор. Кейин, улар қишлоқ боласи, далада катта бўлишган, овқатни танлаб ўтиришмайди. Ҳа, бунга кўникиб кетишган.

Бригадирнинг гапларидан аччиғим чиқди:

— Кўникишган бўлса илгари кўникишган, — дедим алам билан. — Энди кўни-кишмайди. Болаларга алоҳида овқат қилдириб берасиз. Буни синф раҳбари сифатида талаб қиламан! Агар овқат бугунгидай бўладиган бўлса, раисга арз қиламан!

Унинг юмалоқ, кўкимтир кўзлари ялтираб кетди:

— Бай-бай, — деди кителенинг ёқасини кўтариб, кўкрагига тупираркан. — Кўрқитиб юбордингиз-ку, малим, энди нима қиламан-а?!

Билдимки, раисга арз қилганим билан бир иш чиқмайди.

— Агар қулоқ солмаса, райкомдагиларга учрайман!

Кутилмаган бу гапдан бригадирнинг нафаси ичига тушиб кетди. Бироз менга бақрайиб қараб турди-да, тўнғиллади:

— Ҳа, малим-а, бўй бўлгани билан ақл нақароқ экан-да... — Улардан иссиқ овқатга ҳақ ушлаб қолмасам, нега бунчалик жириллайсиз?!

— Гап ҳақда эмас, — дедим кўзига тик қараб. — Биринчи галда болаларнинг соғлигини ўйлашимиз керак.

Бригадир мен билан тортишиб ўтирмади, ўрнидан турди-да, ҳарсиллаб нафас олганча шийпон ортига ўтиб кетди. Эртаси тушликка гўштли шавла қилинди. Биз мошпояни яганадан чиқариб бўлай деб қолгандик. Болаларнинг ишидан кўнглим тўқ эди. Улар бригадирнинг феълени яхши билишгани учунми, ғўзаларни сифатли ягана қилишганди. Ҳайдар акага бугун мошпоядаги ишни тугатишимизни айтдим. Аввалига у ишонмади, сўнг:

— Пешинда ўтиб кўраман, — деди.

Бригадир айтган вақтида келди. Эгатма-эгат юриб болаларнинг ишини текширди. Унинг кўнгли тўлгандек эди, лекин, буни сиртига чиқаришга ғурури йўл қўймасди.

— Энди справка берсангиз, — дедим уватларни ягана қилаётган болаларнинг олдига келганимизда.

— Справкани бошқа кун оласиз!

— Эртагаёқ болаларнинг ҳақини олиб беришим керак, — дедим бригадирнинг гапини бўлиб.

Ҳайдар ака менга ижирғаниб қаради.

— Бу — ўн саккиз гектарли карта, — деди у қошларини жиддий ва маъноли чимириб. — Ун олти гектарга справка оласиз!

— Нега? — ҳайрон бўлиб сўрадим.

— Ҳов, тутларни кўраясизми, — бригадир йўл четидаги қатор тутларни кўрсатди. — У ерда ҳосил битмайди, соя.

— Барибир чигит экилган. Яганадан чиқардик. Ундан кейин, менга ўн саккиз гектарга эмас, йигирма беш гектарга справка берасиз!

— Йигирма беш гектарга?! — бригадирнинг кўзлари олайиб кетди.

— Ҳа, йигирма беш гектарга...

— Давлатнинг ери ризинка эмас, ағидан-бағидан чўзсанг кенгайиб кетаверадиган, — Ҳайдар аканинг юзида масҳараомуз кулгу ўйнади. Овозининг хириллаб чиқмаслиги учун устма-уст йўталди. — Ҳар бир қаричи ҳисобда. Йигирма беш йилдан бери ўн саккиз гектарга справка бериб келганман. Ишонмасангиз колхознинг картасидан кўриб келинг!

— Кеча бу картангизни саржин билан ўлчаб чиқдим, — дедим вазминлик билан. — Этакдаги бурчак жойларни ҳисобга олмаганда йигирма беш гектардан кўпроқ чикди...

Бригадирнинг серажин юзи бўздай оқариб кетди. Қовоқлари солиниб, икки қошининг ўртасида ажинлар кўринди.

— Ҳой, бола, сен ўзи, қайдан келдинг? Нега менга хўроздай кекирдагингни чўзасан?! Менинг кимлигимни биласанми?! — бригадир юзини терс буриб гапида давом этди. — Сенга ўхшаган муттахамдан иккита бўлса, бутун бир колхозни ағдар-тўнтар қилиб ташлайди-я!..

— Колхозни тинч қўя турайлик, — дедим ундан паст тушгим келмай.

— Ҳозирча ўқувчиларнинг иши юзасидан справка берсангиз бўлади.

Ўзимни қанчалик вазмин тутишга ҳаракат қилмай, барибир қўлларим, тиззаларим сезилар-сезилмас титраб, овозим ҳам ўзимга нотанишдек туйиларди. Ҳайдар ака типирчилаб турибди. Афтидан нима дейишини билмасди. Қўшимча гектарлар ҳисобига юқори ҳосил топшириб, шуҳрат чўққисидан умидвор бўлиб яшаётган бу одам сир-синаотини очиб ташлашдан қайтмаслигимни тушуниб етганди. Аммо у оддий бир қишлоқ ўқитувчисининг олдига паст тушгиси келмади.

— Истасанг йигирма гектарга справка берай, бўлмаса шу ҳам йўқ. Қайга борсанг боравер!

Бригадир шундай деди-да, ортига қайтди. Аламимдан қўлларим мушт бўлиб тугилди. Лабларимни қанчалик қаттиқ тишлай, барибир юрагимнинг тубидан вулқондек отилиб келаётган ички бир нидо бўғзимдан тутарди. Ортидан алам билан қичқирдим:

— Сиз... сиз ўғрисиш! Эшитяпсизми, сиз ер ўғрисишсиз!!!

Назаримда юрагимни ғижимлаётган оғриқ ана шу ҳайқириқ билан бирга чиқиб кетгандай бўлди. Вужудим энгил тортди. У тўхтаб, бир дақиқа ўрнида таёқдай қотиб қолди. Сўнг, биқинига тираб турган қўллари шалвираб ёнига ослиб тушди-да, тупроқни чангитиб олдигга келаркан, оёғи теккан жойдан энгил чанг кўтарилар, ер бағирлаб эсаётган шамол эса уни учуриб кетарди. Уватда ягана қилаётган болалар анчадан бери ўзларини ишлаётган кўрсатиб, аслида бизнинг гапимизга қулоқ солиб туришарди. Бригадир рўпарамда тўхтади.

— Қани, қоғозинг?! — деди Ҳайдар ака аламидан мўйловини тишлаб.

Чўнтагимдан справкани олиб узатдим. У жаҳл билан қўл қўйди. — Эртадан бошлаб бу ёқларга қадамларингни қўймаларинг!

Хайдар ака шийпон томонга кетаркан, орденларининг бир-бирига уриб жириглаши анча вақтгача қулоқларим остида эшитилиб турди.

Эртаси куни эрталаб яна мактабда йиғилиш чақирилди. Бу гал ҳам кечикиб кирдим. Директор мени кутиб турган эканми, захрини сочди.

— Ҳов, йигит, сиз бу ерда кимсиз?

— Кечирасиз, болалардан бирининг онаси келган экан, шунга...

— Гапни айлантирманг, — деди директор қўлидаги дафтарчасини столнинг устига тап этиб ташлаб. — Хўш, кимсиз ўзи?!

— Мен... мен, оддий бир ўқитувчиман...

— Йўқ, — деди Солмон Тошбоев, кўрсаткич бармоғини у ён-бу ён тебратиб. — Ўқитувчимассиз, бошлиқсиз! Мактаб директорисиз!!!

Ўтирганлар гўё мени биринчи маротаба кўришаётгандай тикилиб қолишганди. Юзларим қизарганича на ўтиришни, на четга чиқишни билмайман, тобора кичрайиб, тор костюмимга сингиб кетаётгандай эдим. Бирдан кечаги воқеани эсладим. Директор бурнини жийриб гапида давом этди:

— Яхшиям бир ишчининг ўғлисиз. Агар бирорта амалдорнинг боласи бўлганингизда борми, раис билаёқ ёқалашаркансиз. — Солмон Тошбоев чўнтагидан рўмолчасини олиб, бувириқиб кетган юзидаги терларни артди-да, ўтирганларга юзланди: — Ўртоқлар, бу йигитча область Советининг депутаты Хайдар Арслоновнинг ерларини ўлчабдилар. Раиснинг олдида ер ёрилмади, ерга кирмадим.

— Сизнинг обрўингиз бизнинг обрў, Солмон Тошбоевич, — бурчакда ўтирган тилла тишли ўқитувчи ўрнидан турди. — Бу бола фақат сизни эмас, бутун коллективимизнинг обрўсини тўккан!

У қандай тез турган бўлса, шундай тезлик билан ўрнига ўтирди. Ҳамкасбларимга қарадим: ҳамон менга тикилиб ўтиришар, нигоҳларимиз тўқнашиши билан кўзларини олиб қочишарди. «Нима бало, Хайдар аканинг бригадасига болаларни олиб чиқишмаганми? Нега жим ўтиришибди?..» Шолғомдай қизариб кетган директорга қарадим:

— Тўғри, — дедим ютиниб, — болаларнинг ҳақи учун шундай қилдим. Бу ишмининг нимаси ёмон? Шу билан Хайдар Арслоновнинг ерини ўлчаб сизнинг обрўингизни тўккан бўлдимми?!

Тақир бошини қашиб ўтирган илмий бўлим мудури ўрнидан турди:

— Уят ука, — деди гапимни бўлиб. — Ўзингдан катта бир гап айтганда хўп дегин. Уялмай бошлиқнинг гапини қайтарасан-а? Далада қовун тушириб келганинг етмагандай журналларга бир соат ҳам дарс ёзмабсан!

Директор биров бигиз санчиб олгандай бўлди. Баттар қайсарлигим кўзиди:

— Ўтилмаган дарсларни журналга ўтилди деб ёзмайман! Ахир, бу кўзбўямачилик-ку?! — дедим.

Мен бу гапларни юрагимнинг тубидан: булоқдек отилиб чиқаётган нафратга, ғазабга қўшиб айтдим. Бироқ, гапларим айрим ҳамкасбларимга оғир ботганини уларнинг афтларидаги совуқ жилмайишларидан пайқаб олдим.

— Ёзмайман?! — Директор ўрнидан туриб кетди. — Эшитяпсизларми, ўртоқлар, бу бола сизларнинг ҳам оёқларингга болта урмоқчи! Сенинг касофатингга бутун коллектив бир ҳафталик маошидан маҳрум бўлсинми?

— Ўқувчилар дарсни ташлаб яганага чиқсин, деб райОНО ҳам, райком ҳам буйруқ бермаган. Бу сизнинг ишингиз, билдингизми?!

— Бас қил! — директорнинг овози ингичка гавдасидай титрарди. — Ёзмасанг ёзма! Локин оғзим бор, деб валдирайверасанми?!

Солмон Тошбоев гарчи мени сенсирарган бўлса ҳам, нафсониятимга тегадиган гаплар қилган бўлса ҳам хурсанд эдим.

— Эртадан бошлаб болаларга ўқиш денглар, — деди у йиғилиш охирида. — Яганага дарсдан сўнг чиқишади.

Ташқарига чиқишим билан «тилла тиш» қўлимдан ушлади:

— Маладес, жуда бопладингиз...

Мен унинг қўлини силтаб ташладим-да, чинор остидаги скамейкаларда ўтирган болалар томон юрдим. Улар чуғурлашишди:

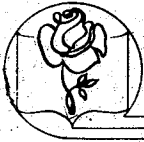
— Бугун қаёққа борамиз, муаллим?

— Йўлдош бувага борайлик...

— Йўқ, болалар, — дедим ич-ичимдан қувониб. — Бугун ҳам Хайдар ака бригада-сига борамиз. Эртага эса мактабга — ўқишга!

— Ур-е-е!.. — дейишди улар.

Биз ариқ бўйлаб кетган сўқмоқдан далага йўл олдик...

Умарқул Пўлкан ўғли

Ленин замони

Коммунистлар жадалликка бошлаган,
Гулу гулзор юртимнинг ҳар томони.
Пешонамиз ялтирайди қуёшдай,
Бахт-саодат берди Ленин замони.

Қиёси ой-қуёш, даласи бойлик,
Қалбларда гупурар меҳнатга шайлик,
Тупроғи соф олтин, бағри чиройлик,
Нурафшон гулзордир Ленин замони.

Дўстларга дил очиб қўлини берган,
Учраган иллатни нарига сурган,
Тинчлик машъалини порлатиб турган,
Дунёда ягона Ленин замони.

Боғидан ёзу қиш боли аримас,
Сафарга отланган йўлдан ҳоримас,
Унинг бағрида ҳеч инсон қаримас,
Бир ажиб ватандир Ленин замони.

Бу элга Мағрибдан Машриққа қадар,
Ҳавасдан лол боқиб ташлайди назар,
Душманга нафратли, дўстга беҳазар,
Гуллаб-яшнамоқда Ленин замони.

Октябрь нуридан яралган Ватан,
Довруғи дунёга таралган Ватан,
Қувончу шодликка ўралган Ватан,
Зиё сочиб турар Ленин замони.

Халқ бахшиларининг анъаналарини мунтазам давом эттириб келаётган ижодкорлардан бири — Умарқул Пўлкан ўғлидир. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси, Улуғ Ватан урушининг қатнашчиси Умарқул Пўлкан ўғлининг дostonлар, термалар, ҳажвиялардан тузилган, «Куйлайман», «Ҳеч ким билмасин», «Бир баҳор», «Эл мадҳини куйлаб» сингари қатор китоблари нашр этилган. Унинг дўмбираси эл меҳнатига, юрт жасоратига ҳамоҳанг куйлаб келмоқда. Қуйида бахши-шоирнинг янги термаларидан намуналар берялмиз.

Ўғлингман

Дилдан кетмай жудоликнинг алами,
Евуз Гитлер кўзгаб яна ярани,
Ун еттида аскарликка отландим,
Оқ йўл тилаб қолди элнинг одами,
Хатирчидан жангга кетган ўғлингман.

Кўрсатмоққа Советларнинг кучини,
Олмоқ бўлиб дўстларимнинг ўчини,
Командирим разведкага юборди,
Тутиб келдим, «Вой-вой»латиб учини,
Жангда ботир, ватанпарвар ўғлингман.

Фашистларнинг билмаганин билдирдим,
Кўринганин снайперга илдирдим.
Озод қилиб неча-неча шаҳарни,
Таслим бўлмай қочганини ўлдирдим,
Душман кўзин мошдек очган ўғлингман.

Ғазаб қайнаб, дил-дилларга тутшиб,
Биз чехларни озод қилдик ўт очиб.
Фашистлардан озор чеккан халойиқ,
Кутиб олди бизни йўлга гул сочиб,
Полякларни озод қилган ўғлингман.

Таслим бўлди ташлаб қурол-яроғин,
Ўқ билан ўчирдик Гитлер чироғин,
Қизил аскар, нору шерлар бирлашиб,
Рейхстагга тикдик Тинчлик байроғин.
Байроғингни тавоб қилган ўғлингман.

Жизмон булоғи

Баҳор шамолидай шивирлаб ўйнаб,
Чўпон қиз ўт ёққан чойдўшдай қайнаб,
Дилига ишқ'тушган йигитдай сўйлаб,
Оқасан жўш уриб Жизмон булоғи.
Оқ чашма, кўк чашма кўркам, қалами,
Табиатнинг бизга берган инъоми,
Ўзига муносиб аталмиш номи,
Жизмонсой булоғи, Жизмон булоғи.
Юлдуздай чароғон, ойнадай тиниқ,
Ёз чоғи муздайсан, қиш чоғи илиқ,
Болга айланасан боғимга келиб,
Жизмонсой булоғи, Жизмон булоғи.
Сўхбатда сўз очсам тарихинг узоқ,
Шифобахш сувингдан ичганман бироқ,
Яна ҳам бағрингга талпинар юрак,
Жизмонсой булоғи, Жизмон булоғи.
Тошларга урилиб, сутдай кўпириб,
Манзилга шошилган эрдай гапириб,
Келинлар лаб тутар айрон шопириб,
Жизмонсой булоғи, Жизмон булоғи.
Ёрим бўсасидай тотлисан, болсан,
Оқ тоғнинг юзига ой каби холсан,
Жўшқинлар сафида ҳамиша борсан,
Жизмонсой булоғи, Жизмон булоғи.

Обиджон Жуманазаров

СИМОНОВ ТИЛГА ОЛГАН ЙИГИТ

Бу воқеани Ҳасан ака анча кейин эшитди. Тўғрироғи, уни қуролдош дўсти, халоскори старшина Ерещенко учрашганларида айтиб берди.

Константин Симоновнинг «Холхинголдан — Берлингача» китоби босилиб чиққач, айниқса, Кировград шаҳрида қўлдан-қўлга ўтди. Кировградликлар машҳур ёзувчи асарига «Старшина Ерещенко» ҳикоясининг қаҳрамони шаҳардаги автокорхоналардан бирига раҳбарлик қилаётган Совет Иттифоқи Қаҳрамони Николай Дмитриевич Ерещенко эканлигини аллақачон билиб олишган эди. Уни турли жойларга учрашувларга таклиф қилишди. Шундай учрашувлардан бири Пионерлар саройида бўлиб ўтди. Китобхонлар ичида болалардан кўра синчковчи бўлмаса керак. Китобда тилга олинмаган жуда кўп воқеаларни, жанг эпизодларини ҳам сўраб билишди.

Саволлар кўп тушди. Уча бошлаган кулни титганингизда сақланиб қолган чўғ яллиғланиб кетганидек, собиқ старшина қурбон бўлган қуролдошларини эслаганида, кўзларида ёш қалқди. Айниқса, ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги Ҳасан исмли ўзбек йигити номини айтганида, унинг овози қалтираб чиқди.

— Ёзувчи сиз билан ёнма-ён тилга олган Абдуллаевнинг кейинги тақдири нима бўлди, ахир, у оғир ярадор эди-ку? — сўради киприклари узун-узун пионер қиз.

Ерещенко бир зум жим қолди. Сўнг ҳазин товуш билан жавоб қайтарди:

— Кейинроқ эшитдим, сержант госпиталда оламдан ўтибди... Ҳасан ажойиб, хўб ўт-олов йигит эди. Биз дўст тутингандик.

Орадан уч кун ўтди. Ерещенко ўша куни газетга қарашга ҳам вақт топмаган эди. Кечқурун уйга келиши билан кўрсатишди, учрашувда қатнашган пионерлардан бир гуруҳи уни ташлаб кетишибди. «Правда» газетасининг 1979 йил 22 июнь сонида Константин Симонов китобида тилга олган ва Ерещенко ҳалок бўлди, деб ўйлаб юрган ўзбекистонлик Абдуллаев тирик қолган экан. Унинг ёзувчи номига йўллаган мактуби «Бу Белградда бўлган эди» сарлавҳаси остида «Правда» газетасида босилиб чиқибди.

...Ёш ўта борган сайин инсон умр йўлидаги кўп нарса — яхшилиқлар ҳам, ёмонлиқлар ҳам, фожиа-ю қувончлар ҳам, юз берган пайтида унутилмас туюлган кўпгина воқеалар ҳам бора-бора хотирадан кўтариларкан. Аммо жангу жадалларда бирга қон кечган, ярмигача сув ва балчиққа тўла хандақларда душман ҳужумини ҳамкорликда қайтарган, елкама-елка туриб тиш-тирноғига қуролланган ғанимга қарши атакага борган қуролдошлар то абад ёдда сақланаркан. «Холхинголдан — Берлингача» китобини ўқиган Ҳасан аканинг тинчи бузилди, қуролдошларини излаб топиш, тирик қолганлари билан дийдор кўришиш иштиёқи юрагига чўғ ташлади ва ёзувчига мактуб йўллади. Лекин рости, орзу — истакларининг бунчалик рўёбга чиқишига ишонмаган эди. Дастлаб старшина Ерещенкодан хат олди.

Бу орада Константин Симоновнинг яна икки китоби — «Бир газетада» («В одной газете»), «Югославия дафтари» («Югославский тетради») чоп этилди. Уларда ҳам уруш йиллари «Правда» газетасининг муҳбири сифатида 57-армия 73-дивизиясининг 714-полки 2-батальони жангчилари жасорати билан яқиндан танишган ёзувчи ўз хотираларини эълон қилган, душманга қарши курашда фидокорлик кўрсатганлар қаторида старшина Ерещенко ва сержант Абдуллаевнинг номини қайта-қайта эслаб ўтган эди.

Тўрақўрғон районининг Аҳси қишлоғидаги 20-мактаб адресига келаётган ёзишмалар оқими узилмасди. Улар ичидан айниқса собиқ полк командири, генерал-майор, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Николай Иванович Ященко мактуби Ҳасан акани беҳад тўлқинлантирди. «Қиёфанг кўз олдимдан кетмайди, — деб хат йўллаган эди собиқ полк командири, — қорамғиз, озгин, новча йигит эдинг. Биринчи атакага кирганингда, ўзинг бошини ёрган фашист офицери тепасида қалтираб турганингни кўриб роса кулгим қистаганди...»

Ҳа, уларни унутиб бўлармиди! Биринчи жанг, биринчи қурбонлар, гитлерчилар билан биринчи бор юзма-юз тўқнашув... Мудофаа жангларида ҳам, эҳтимол, босқинчиларни ўлдиргандир. Хандақда ётиб олиб душманга қарши ўқ узиш ҳам аслида осон эмас, аммо барибир, сен панадасан, тирик қолишинг мумкин. Ҳасан икки марта ҳужум қилиб келаётган душманга қарата автоматидан сидирғасига ўқ узганида, йиқилганини кўрган, бундан руҳланган. Бироқ атакани у билан тенглаштириб бўлмасди. Қолаверса, Ҳасан ҳали ўн олтига тўлиб-тўлмаган ўсмир эди-да!

Уруш йиллари қанчадан-қанча комсомол-ёшлар ҳужжатидаги туғилган йилини ўзгартириб, фронтга кетганликларини эшитганмиз. Ҳасан Абдуллаев ана шулардан эди. Эндигина саккизни

битказиб тўққизинчи синфга ўтганида, гитлерчилар Германияси мамлакатимизга хиёнаткорона бостириб кирди. Уқитувчиларнинг кўпчилиги Ватан ҳимоясига отланди. Битирувчиларнинг билимдонроқлари улар ўрнини эгаллашди. Ҳасанни ҳам ўз илтимосига кўра, қўшни Задарё районидаги Аччиқўл мавзеининг Оққум қишлоғи (ҳозирги «Украина» совхозидagi 25-мактабга бошланғич синф ўқитувчиси этиб тайинлашди. У маҳаллар Тўрақўрғон билан Задарё районлари ўртасидаги Сирдарё тўлиб-тошиб оқар, дарёдан ўтишингиз ҳамон ҳаммаёқ чул, қамишлар шовулар, кўз етмас кум барханлари чўзилиб ётарди. Ўттизинчи йиллардан бошлаб чўлни ўзлаштириш бошланган. Барханлар ва тоғлар билан беллашгудек кумтепаликлар орасидаги водийлар, кўллар бағрида деҳқончилик қилишга киришилган, шולי, қовун ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари етиштирилди.

Уруш таъсири ҳар қадамда сезиларди. Деҳқончиликда ишлатилаётган от ва хўкизларнинг ҳам талай қисми мудофаа эҳтиёжлари учун ўтказилди. Ишчи кучи етишмасди. Бошқалар қатори Ҳасан ҳам машғулотлар тугаши билан далага отланарди. Уйга ҳар ойда аранг бир бор келиб кетишга қолган ҳайҳотдек ҳовлида, касалманд онаси Лутфинисога ҳол-қудрат ёрдам кўрсатарди.

Кеча-кундуз меҳнат қилмасин, кўнгли тўлмас, қалби Ватан тақдири ҳал бўлаётган жойга интиларди. Ниҳоят, ариза ёзиб ҳарбий комиссариатга кириб борди. Аризани ўқиб кўрган вакил кулди:

— Ёшинг етмайди, ўғлим. Ун олтига ҳам тўлмабсан. Яна икки йил ўтсин, ўзимиз чақирув қоғози юборамиз.

Ҳасан аллақачон хотиржамлигини йўқотган, фронтга жўнашга қатъий бел боғлаган эди. Хаёлига шундай фикр келди: ҳужжатларини алмаштира-чи? Туғилганлиги ҳақидаги гувоҳномасини йўқотганлигини баён этиб арзнома ёзди. Қишлоқ Советидагилар новча ўсмининг буй-бастига қараб гапига ишонишди. Янги ҳужжатда туғилган вақти 1927 йил эмас, 1925 йил деб кўрсатилган эди. Бу сафар ҳарбий комиссариатдаги бошқа одамга бориб учради.

1943 йил. Баҳор энди бошланаётган, эриётган қор оёққа чилп-чилп ёпишади. Ҳасан Абдуллаев тушган поезд манзилга етиб тўхтади. Бу ерда Ҳасанни офицерлар тайёрлаш бир йиллик курсига ўқишга қабул қилишди. Бироқ курсни тугатиш насиб этмади. Йил охирлашмасдан туриб курсда ўқиётганлар курсант формасида фронтга юборилди. Сержант Абдуллаев автоматчилар бўлинимсининг командири этиб тайинланди.

Кировград областининг Александрия шаҳрини озод қилиш учун даҳшатли жанглар бораётган экан. Етти кунлик бетиним жангу жадалда сафлар анча сийраклашган, резерв кучлар етиб келмаган эди.

— Бўлиманинг ихтиёрида ҳозирча уч жангчи, холос, — дейишди унга. — Қолганини озод бўлган шаҳарнинг маҳаллий аҳолиси ҳисобига тўлдираемиз!

Командир буйруғи қонун. Абдуллаев уч кун ичида кекса-ю, ёшлардан иборат ўн олти кишини тўплади. Уларнинг фашист-босқинчиларига қарши қаҳр-ғазаби беҳисоб, кимнингдир гитлерчилар ота-онасини ёки ака-укасини ўлдириган, фарзандини Германияга ҳайдаб кетган, мислсиз зулм ўтказган, барчаси қасос ўтида ёнар, жангга киришни хоҳларди. Лекин ақсарияти қурол тутишни билмасди. Ҳасан кеча-ю кундуз уларга курсда олган билимларини, автоматдан отиш, мўлжалга тўғри уриш, ўққа чап бериш сирларини ўргата бошлади.

— Жангчининг қалъаси окоп, — ўқиганларини такрорларди Ҳасан. — Уни қанчалик чуқур, ўзинг учун қулай қазисанг, отишинг шунчалик осон бўлади, душман ўқидан сақланасан, танк занжирлари остида эзилмайсан.

Бўлинма командирининг ўргатганлари зое кетмади. Шаҳарни қайтариб олиш учун гитлерчиларнинг икки бор қаттиқ ҳужумида ҳам у бошлиқ автоматчилар алоҳида ўрнак кўрсатишди.

Иккинчи кун қўшинларимиз душманини қувлаб, олға томон юришди. Шу тариха босқинчилар шаҳар ва қишлоқларимиздан қадам-бақадам қувлаб чиқарила бошланди. Навбат Харьков шаҳрига етиб келди. Шаҳар бўсағасидаги Варваровка қишлоғида фашистлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатишди. Йирик саноат тармоғига, стратегик аҳамиятга эга шаҳарни қўлда сақлаб қолиш, шу ерда маҳкам ўрнашиб олиб қарши ҳужумга тайёрланишни мақсад қилиб қўйишганди.

Жангчиларимиз бир кеча-кундуздан бери гитлерчиларнинг тўхтовсиз ҳужумини қайтаришарди. Батальон командири Ануфриев ўқ тегиб, сафдан чиқди. Батальон комиссари Акоюн командирликни ўз зиммасига олди. Акоюнни фақат Ҳасангина эмас, бутун жангчилар севиб қолишган эди. У барваста, гавдали бўлиб, қоп-қора қошлари қалин, қуралай кўзлари одамга меҳрибонлик билан боқар, жангчиларни «Коммунарларим» деб эркалатар, ҳар қандай оғир шароитда кўнглини кўтарадиган гап топарди. Комиссар тегишли кўрсатмаларни бераётганида, кимдир:

— Танклар! — дея бақариб юборди.

Комиссар дурбинни қўлига олди. Зеро, бунинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки душман танклари очиқ майдондан ўрмалаб елар, улар ортидан маст-аласт немис аскарлари ҳам чопқиллашиб келарди. Ҳасан комиссарга яқинроқ окопда ётганди, уни ҳайрон қилган нарса шу бўлдики, мураккаб вазиятда ҳам Акоюннинг юзида қилча ўзгариш сезилмади. Қолбуки, битта батальонга қарши ўн олти ўзиюрар зирҳли «қалъа» яқинлашарди.

— Қирқ биринчи йил ўтиб кетган, фрицларнинг бунақа танкаларини кўп кўрганмиз, энди биз эмас, улар кўрқисин! — деди комиссар атрофдагиларга эшиттириб. — Коммунарларим, лочинларим, бардам бўлинглар! — Энди овозини баландлатди. — Танкларни ўтказиб юборамиз. Уларни орқа тарафда тўпчиларимиз тинчитишади. Биз эса пиёдалар билан ҳисоблашамиз.

Ҳасан фашист танкини яқиндан кўрмаганди. Узун хартумини олдинга чўзган танк туйнугидан чор атрофга муттасил кўрғошин ёғилар, тўхтаб-тўхтаб снаряд отиларди. Ёр беланчакдек тебранарди. Барча танк занжирлари остида окоплар тупроққа қоришиб кетгандек эди. Улкан машина имиллаганича, Ҳасаннинг тепасидан ҳам шалдираб ўтди. Атрофга қор аралаш музлаган тупроқ тўкилди.

Танк узоқлашгандан кейин ҳам, Ҳасаннинг бош кўтаришга юраги дов бермасди.

— Йигитлар, гранаталар билан душман танкининг бензин бакига уринглар! — комиссар Акоюннинг қудратли овози уни ҳам ҳушига келтирди.

Кетма-кет гумбурлаган товушлар эшитилди. Четдаги танкининг занжири узилиб, пўлат туйнугидан ўқ ёғдирганича, жойида айланишга тушди. Иккинчи ва учинчи граната уни тинчитди. Яна икки танк устидан тутун кўтарилди. Бошқалари йўлда давом этишарди.

— Коймунарлар, немис пиедаларининг додини берамиз! Ватан учун, менинг орқамдан олға!

Комиссар оқопдан сакраб чиқиб, олдинга интилди. Ҳозиргина сув сепгандек жон асари сезилмаган мудофаа чизигимиз ўзра ўнлаб жангчиларнинг каскали боши кўринди. Анчагина одам комиссардан ўзиб кетди. Дастлаб сакраганида, ҳаяжондан окоп ичига қайтадан сирғалиб тушган Ҳасан ҳам пўлат сафлардан жой олди. Бостириб келаётган фашистлар бизникилардан икки-уч ҳисса ортиқ эди. Аммо бу фарқ ҳозир ҳеч кимга сезилмас, ҳамма рўпарадан йиқилиб, суриниб келаётган душманни маҳв этишни истарди. Ҳасан бундай қараса, ўқ отишнинг иложи йўқ, илгарилаб кетган жангчиларимизга тегиши мумкин. У қадамини тезлатди, қудратли «ура» садоларига жур бўлгани ҳолда олдингилар қаторига етиб борди.

Икки қарама-қарши куч тўқнашди. Қуролларнинг шарақлаб бир-бирига урилаётгани, каскага тегиб жаранглаши, онда-сонда чиққан ўқ овози, яродорларнинг жон аччиғидаги фарёди қулоққа чалинарди. Ҳасанга милтиқ найзасини санчмоқчи бўлаётган дароз немисни кимдир тўппончадан отди. Узи томон югуриб келаётган бошқа гитлерчини эса Ҳасан отиб йиқитди. Энлик, узун ханжарини қинидан суғурганича, унга қараб интилган бошқа фашист офицери кўкқисдан қоқилиб кетди, қўлидаги ханжари музлаган ерга жаранглаб тушди-ю, ўзи гурсиллаб йиқилди. Бундан фойдаланган Ҳасан автомати нилидан ушлади-ю, қулочкашлаб офицернинг бошига туширди, каскаси пуччайди. Кўзлари косасидан чиққудек олайди. Осмонга қараганича, тек қотди. Очиғи, Ҳасан кўрқиб кетди. Икки ойдирки, уруш сурони ичида қуролдошларидан талайгинасини тупроққа қўйганига қарамасдан, душманни биринчи марта яқиндан ўлдириши, ўз қўли билан уриб ўлдириши эди. Негадир оёқ-қўли дағ-дағ титрар, қимирлашга мажболи етмас, кўзларини фашист жасаидан уза олмасди. Қулоғига шивирлаш овозлари эшитилди.

Ҳасан ўгирилганида, йигирмага яқин жангчи қуршовида подполковник унвонидаги ҳарбий киши турарди. Кейинроқ эшитди. У ҳалок бўлган полк командири ўрнига тайинланбди. Душманга қарши атакага кўтарилган батальонга ёрдамга шошилаётган экан.

Абдуллаев дарров ҳушёр тортди, шоша-пиша бош тебратди.

Мўйловли жангчи жилмайиб:

— Уртоқ командир, бу бола немиснинг ўлигидан кўрқиб кетибди! — деди.

Жангчилар хахолаб кулишди.

— Ҳечқиси йўқ, ўрганиб кетасан, — деди командир тасалли берган бўлиб.

Ҳасан ҳам подполковник бошлиқ гурпулага қўшилиб, олға томон чопқиллади. Бу «Правда» газетасида мақоласи чиққандан кейин ҳаётлигидан қувониб мактуб йўллаган ўша собиқ полк командири Н. И. Яшченко эди.

Полк командири Яшченкодан тортиб старшина Николай Дмитриевич Ерешченко, собиқ батальон комиссари, эндиликда Ереван шаҳрида истиқомат қилаётган отставкадаги полковник Вогаржак Мартирович Акопян, собиқ батальон командири Дмитрий Георгиевич Ануфриевгача ўз хатларида Абдуллаевдан қандай тарзда тирик қолганини сўрашарди. Негаки, госпиталдан совуқ хабар беришган, шунинг учун Ўзбекистонга «қорахат» йўллашган эди.

Кўпчиликни чалғитган воқеа содир бўлганига қадар Ҳасан Абдуллаев беҳисоб олов ҳалқаларига кириб, соғ-омон қайтиб чиқди. Ватанимиз тупроғи гитлерчилардан батамом тозаланди. Қаҳрамонимиз қардош Болгариянинг босқинчилардан озод этилишига ҳисса қўшди. Уруш ҳаракатлари фашистлар истибодиди остида эзилаётган Югославияга кўчди. 1944 йилнинг октябр ойида дивизия Югославия пойтахти Белградни озод этиш учун жангга киришди. Н. И. Яшченко командирлигидаги 214-полкка шимолий йўналишдан кириб бориш вазифаси топширилди. Унғ ва чап қанотдан биринчи ва учинчи батальонлар олға интилишди. Соғайиб икки ой муқаддам сафга қайтган Ануфриев командирлигидаги 2-батальон марказдан ҳужум қилиш буйруқ олди. Қўшни батальонлар илгарилаб кетишди. Аммо 2-батальон мустақкам мудофаа тармоғига дуч келди. Қоқ пешонадан ва ён тарафдан тўп ва пулемёт ўқлари ёмғирдай ёғиларди. Бир зумда 86 киши ҳалок бўлди. Ҳужум тўхтаб қолди. Бош кўтаришнинг иложи йўқдек. Шу лаҳзада полк командири Яшченко Ануфриевни телефонга чақириб, дакки берди.

— Тинчликми? Нега ўрнингда депсиниб қолдинг? Қўшнилариңг аллақачон узоқлашиб кетишди. Батальон командири вазиятни баён қилди.

— Мен сендан сабабини сўраганим йўқ, — полк командирининг овози жаранглади. — Ақлинг етмаётган бўлса, маслаҳат берай, кўнгиллиларни топ, кўнгиллиларни!

Ануфриев Яшченко буюрганидай иш тутди. Душманнинг ўқ очиш нуқталарини яқсон этиш учун хоҳловчиларни даъват этди.

— Мен! — биринчи бўлиб старшина Ерешченко азамат гавдасини ғоз тутиб, олдинга чиқди. Ҳасан Абдуллаев унга эргашди.

— Разведкага бирга бориб юрган икки дўст бу сафар ҳам бирга экан-да! — деди кимдир мамнун бўлиб.

Дарҳақиқат, рота старшинаси Ерешченко билан Абдуллаев ажралмас дўст бўлиб танилгандилар. Иккисининг гап сўзларию орзу-ўйлари ҳам ҳамиша бир ердан чиқарди. Неча бор душман ортига разведкага бориб ҳам соғ-омон қайтишганди. Бу гал ҳам икки дўст камарларига гранаталар шодасини осиб, автоматларини шай тутганларича деворлар паналаб олдинга юришди. Узимизникилар сидирғасига ўқ узиб, душмани чалғитиб туришди. Чап қанотдаги пулемёт нуқтасига яқинлашиб келишарди. Яна беш-олти газ юрилса кифоя. Граната ирғитиб тинчитиш мумкин. Афсуски, қарши тарафдаги ўқ очиш нуқтасидагилар сезиб қолишди. Уқлар визиллаб ёғиларди, Ҳасан Абдуллаев ётган жойида қаттиқ силкиниб тушди. Йирик калибрли пулемёт ўқлари ҳар икки оёғи суякларини майдалаб ташлаган эди. Ерешченко аҳволни тушунди. Бу ерда ҳар иккисини ҳам ҳалок этишди.

— Бардошли бўл, Ҳасан! Узингни тут! — у шундай деркан дўстини икки-уч газ наридаги бино ертўласига қараб судради.

— Дамингни чиқарма! — деди ичкарига кириб олишгач. — Агар юқоридагилар сезиб қолишса, ё граната отиб, ёки айланб тушиб тинчитишади. — Сўнғ гимнастёркасини йиртиб, Ҳасаннинг тўхтовсиз қон оқаётган оёқларини боғлади-да, қоронғиликда атрофни кўздан кечирди. Қарангки, улардан ўн газча нарида икки пулемётчи жойлашиб олиб, бизникиларга қарата ертўла деразасидан тўхтовсиз ўқ узишарди. Узи билан ўзи овра душман Ерешченко билан Ҳасаннинг бошқа тешикдан киришганини сезишмабди ҳам. Старшина оҳиста яқинлашиб борди-да, автоматидан ўқ узиб, гитлерчиларни ер тишлатди. Улар пулемётини бетиним ўқ узаётган, сал илгари Ҳасанни оғир яралаган қарши тарафдаги ўқ очиш нуқтасига тўғрилади. Иккинчи пулемётнинг ҳам уни ўчди.

Батальон рўпарасидан ўқ узаётган нуқта душманнинг ўзююрар тўпи экан. Старшина уни тинчитишнинг ҳам йўлини топди. Ертўланинч чап бурчагидан яқин бориб, граната билан портлатди. Шу заҳоти жангчиларимиз ўринларидан кўзғалишди, фашистларни изма-из қувиб илгарилаб кетишди. Ҳасан анча кейин, госпиталда ётганида газетадан ўқиб билди. Старшина Николай Дмитриевич Ерешченко ана жу жангдаги жасорати учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олишга сазовор бўлибди.

Ҳасан аллақачон ҳушини йўқотган эди. Кўзини очганида, оппоқ чойшабларга ўралган ҳолда ётарди. Боши тепасида кўзойнак таққан доктор турарди.

— Бир ўлимдан қолдингиз, — деди доктор жилмайиб. — Жуда кўп қон йўқотган экансиз. Бахтингизга алоқачиларингиз Клавдия деган қизнинг қони сизга мос келди. Ўзи ҳам азамат экан. Сўраганимиздан ҳам ортиқроқ қон берди.

Бу орадаги бир воқеани доктор айтмади. Қон қуйилгач, Ҳасаннинг аҳволи яна оғирлашади, клиник ўлим белгилари кўринади. Бунни билмаган ёш врач Абдуллаевни ўлдига чиқарибди, бошқа жасадларга қўшиб, ертўлага тушириб қўймоқчи бўлибди. Ҳасанни сўраб келган қуролдошларига ҳам шундай жавоб қилишган. Яхши ҳамки, бўлим мудири хатолиқни тўғрилади. Зарур чоралар кўрилди. Йигит ҳаёти сақлаб қолинди, у мамлакатимиз ичкарисига юборилди.

Ҳасан Абдуллаев узоқ даволанди. Оёққа тургач, ҳарбий хизматга яроқсиз деб топилиб, уйига қайтарилди. Уша кунги жангнинг қолган тафсилотларини эса полкдошлар учрашувида старшина Ерешченко гапириб берди.

— Ушанда биз сени санитарга топшириб илгарилаб кетдик, — деди Николай Дмитриевич Молдавияда бўлган учрашувда. — Сен тўғрингда жуда кўп ўйлади. Тўғриси, соғайиб кетишинга ишонмаган эдим. Кўп қон йўқотганиндан рангинг доқадек оқарган, ўлган одамниқидан фарқ қилмасди. Госпиталга борганлар ҳалиги шум хабарни айтишгач, жуда қайғурдим. Симоновнинг ҳикоясига келсак, ёзувчи, Белградни олганимиздан кейин мен, батальон ва полкдагилар билан узоқ суҳбатлашган. Аммо исмингни унутган эканми, ҳар уч китобида ҳам фақат фамилиянгни ёзибди.

Н. Д. Ерешченко Ҳ. Абдуллаевдан урушдан қайтганидан кейинги ҳаётини сўраб-суриштирди. Фронгда талай ўлимни, доғ-ҳасратни кўриб кўзига ёш олмаган Ҳасан уйига қайтгач, юм-юм йиғлади. Қўлтиқтаёқларига суяниб, қишлоққа келганида, ланг очик кўча эшикни кўрди. Узоқ вақт инсон қадами тегмаган ҳовлини ўт-ўлан ва янтоқ босган, уйнинг деразалари йўқ, кўп жойи нураб

тушган, молхона ўрнида бир уйим тупроқ қаққайган эди. Қўни-қўшнилар чиқишди. Йиғи-сиғи бўлди. Отаси Абдуллажон ака ва акаси Файбулладан «қорахат» келибди. Учинчи совуқ хабар — Ҳасан ҳақида келгани бусиз ҳам адоий тамом бўлган касалманд онани оёқдан йиқитибди. Лутфинисо ая вафотидан кейин укаси билан синглисини болалар уйига топширишибди.

— Бардам бўл, болам! — деди қўшни чол. — Элга келган тўй. Номинг ўчгур уруш касофатидан ўлик чиқмаган уй қолдими ҳозир. Эр кишисан, ўзингни қўлга ол. Энди сен укаларингга ҳам ота, ҳам онасан!

Ҳасаннинг кўз олдидан фронтга жўнаб кетаётган чоғидаги хайрлашув дақиқалари ҳеч қачон кетмасди. Ушанда ҳам онаси колхоз ишларига қатнаша олмас, рўзгор юмушларига аранг ярарди. Ўғлининг аскарликка жўнаётганини эшитган заҳоти дод солди.

— Ахир, сен боласан ҳали, боласан! — қичқарарди Лутфинисо ая. — Сени олишмайди, ёшсан. Мен бориб катталарга арз қиламан!

Она охири ўғлининг аҳди қатъийлигини тушунди. Бўйнига маҳкам чирмашиб олди. Ҳар он ғанимат... Ҳасан она кучоғидан юлқиниб чиқди-ю, станцияга қараб ўқдек учди. Демак, қайта кўришмасликларини билган экан-да, она бояқиш!

Ҳасан қанча дард, ҳасрат чекмасин қўшни чол насиҳат қилганидек, ўзида ирода кучини топа билди. 1944 йилнинг бошларида, Болгарияни озод қилиш учун бўлган жангларда окопда партия сафига ўтган эди. Район партия комитетига бориб учрашди. Кўксида қатор орден ва медаллар ялтираб турган жангчи йигитни илиқ кутиб олишди. Еш коммунист ва педагогни укалари тарбияланаётган болалар уйига директорликка тайинлашди. Сал вақт ўтгач, район комсомол комитетининг иккинчи секретарлигига тайинланди. Олий партия мактабига ўқишга юборишди. Узоқ йил партия ва совет органларида ишлади. Бу орада Наманган Педагогика институтининг сиртки бўлимини ҳам битирди. Уни ўзи туғилиб ўсган Аҳси қишлоғидаги Усмон Носир номли ўрта мактаб директорлигига юборишди. Ун етти йил мактабга раҳбарлик қилиб, пенсияга чиқди. Севимли касбидан ҳамон узоқлашгани йўқ. Тарих муаллими сифатида ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига ҳисса қўшиб келмоқда.

Ҳасан акани ишдан бўш вақтларида доимо мактабда ташкил этилган жанговар ва шон-шўхрат хонасида кўрасиз. Бу ерда, айниқса, 57-армияга оид жуда кўп ҳужжатлар мавжуд. Абдуллаевнинг қуролдошлари, собиқ фронтчилар билан учрашувларида тушган расмлари, ёзишмалари, командирларининг Ўзбекистонга ташриф буюришганларида қолдирган эсдаликлари ҳаммада қизиқиш уйғотди. Улар орасидаги Совет Иттифоқи Қаҳрамони Алексей Мересьев мактуби ва К. Симоновнинг ҳали айтиб ўтилган уч китоби жанговар ва шон-шўхрат хонасининг энг қадрли ёдгорлигидир.

— Ватан озодлиги йўлида қон тўккан, жон фидо қилган кишиларнинг жасоратини ёш авлод яхши билиши керак, — дейди Ҳасан Абдуллаев.

Бу фикрга қўшилмай бўладими!

ҲАР БИР ИНСОН — ЖАҲОН ТАҚДИРИ

Замира Эгамбердиева

Қуёш чарақлаган кун

Ушанда ҳам шу ер, шу осмон эди,
Қирқ йил ва яна ундан ҳам олдин.
Қуёш чарақлаган кунларда кўрдим —
Дилларга сачраган қонларнинг доғин.

Бугун қувончидан қолди михланиб,
Мангу йигит бўлиб қотган ҳайкаллар.
(Қизчаси ўтса ҳам қирқ ёшни ҳатлаб,
«Дадамни кўрмадим» дея ўксинар...)

Ленин майдонида ватандош қабри,
Қаҳратон кишда ҳам гулга кўмилар.
Номаълум аскарнинг битмасми сабри —
Минглаб оналарнинг оҳини тинглар.

Бу аччиқ қисматни кузатар осмон,
Унинг ҳам кўзлари ёшланар, ахир.
Йиғлаб кўнгилларни бўшатмоқ осон,
Кўзёшни дард билан ютмоқлик оғир...

Кўзлардан қувилган уйқулар тунда,
Айланиб юради, замин йиғламас.

Қуёш чарақлаган бахтиёр кунда,
Бувижон, йиғламанг, юртим — бевамас!

Сонсиз фарзандларга отадир бобом,
Олис ўлкаларда унинг ҳам қабри.
Ғалаба кунда бўлганмиш қурбон,
Оғир-да, энг сўнги йўқотиш дарди!

Тоғлар ҳайқиради, балки шунинг-чун,
Ҳали ҳам унади гуллар кўксига.
Осмондан ёғилиб қоп-қора қуюн,
Қон ютиб кечирган тунлар эсида.

Шунда ҳам меҳрини гулларга тутди,
Кўнглимиз тоғлардан озор топмаган.
Демак, тош бўлса ҳам тоғлар вужуди —
Унинг кўксидаги юрак қотмаган.

Янгроқ кўшиқларим тугамас ҳали,
Машъум хотирага қўймасман ҳайкал.
Бугун ҳам юртимнинг мард генерали —
Қуёшни кўради ҳаммадан аввал!..

Дарахтлар

Баҳорда безанган баланд дарахтлар,
Ҳали ҳам осмонга умидвор боқар.
Кексайган пайтида бир ҳамдард топмай —
Дардманд оғочларнинг вужуди ёнар.

Қўйган бўлса ҳамки борин йўқотиб,
Заминга топширмас бўм-бўш бағрини.
Дарахтлар қолса ҳам титраб, совқотиб,
Ҳеч қачон нолимас, айтмас дардини.

Илинжи қолмагач, етим шохларни
Сайроқи қушлар ҳам кетдилар ташлаб.
Энди ким тинглайди унсиз оҳларни,
Тунлари қарғалар тинчимас қақшаб.

Дарахтлар — заминнинг содиқ соқчиси
Сонсиз япроғидан айрилиб бугун —
Қушчаларга қалқон қилиб кўксини —
Бедор яшайдилар бир савоб учун.

Гул билан нур олиб, кўзларин ёшлаб,
Фақат кўклам бундан йироққа кетмас.
Ҳеч ким келажакни шундай олқишлаб,
Дарахтдек ҳаётнинг қадрига етмас.

Кўнглини табиат оғритган пайтлар,
Дардларин тўқолмас диллари бўлаб.
Ёшариб кетади яна дарахтлар,
Турналар қайтсалар баҳорни бошлаб!

Сўнги қор

Панароқдан жой излаб, топди —
Деворларнинг пучмоқларини.
Чор атрофга кўз қирин солди:
Тополмади ҳамроҳларини.

Менсимасдан ёғди ўйноқлаб
У баҳорнинг гиёҳларини.
Энди йиғлар маҳкам қучоқлаб
Майсаларнинг оёқларини...

Самандар Воҳидов

Болалик билан пинҳон суҳбат

Кеча керак бўлдинг,
Болалик чоғим!
Эркин Воҳидов.

Ортга қайтмас ариққа оқизиб юбордимми?
Ариқлар бўйлаб юрдим, топмадим, оқизоғим.
Далалардан чақирдим, беғубор умидимни,
Овозим сингиб кетди, болалик — болли чоғим.

Сенга бир қайтолсайдим, зилол сувли ариқда
Оққуш каби чўмилиб, гуноҳларим ювардим.
Чарчаган чоқ ер қучиб, кучга тўлган Антейдай
Рухим босган ҳорғинлик ҳисларини қувардим.

Мен-ку эл таънасига лойиқ айб қилганим йўқ,
Олганим йўқ кимнингдир оғзидаги нонини.
Ўз фойдам деб бировга панадан отмадим ўқ,
Хузурим деб сотмадим бировнинг пок номини.

Сендан кейин буёғи талотўп даргоҳ экан —
Тезроқ улғайсак дея шошганимиз — кенг дунё.
Биз талпинган бу ҳаёт чинакам жанггоҳ экан,
Гоҳ тикандай ботаркан кўзга суртганинг гиёҳ.

Ота-она сабоғи — ҳарфи ўчган қоғоздай,
Четда қолиб, ўзгалар сабоғидан бошлар банд.
Дилни қисган рост гапни рўйи рост айта олмай,
Ҳалқумга келгач, чайнаб туфлаймиз сақич монанд.

Минбарларда сайроқи беданадай сўзамол,
Гўё бутун дунёнинг ташвиши елкамизда.
Лекин, шу фурсат бошқа кўкда чарх ураб хаёл:
Энг катта ташвишимиз рўзгор тўр халтамызда.

Биров кулиб сўрашса — фикримиз пароканда:
«Кулгисида пинҳона эмасми, деб, бир илинж».
Олдинда турганларни туртиб, керак бўлганда
Янчишдан ҳам тоймаймиз навбат келса тикилинч.

«Самимият» сўзини билмасдик болалиқда
Аммо, самимий эдик йиғласак ҳам, кулсак ҳам.
Бировга саломимиз чиқарди чин кўнгилдан,
Бугун дил билан тилнинг ошнолиги жуда кам.

Балки бизга қатъият, сабот ё бошқа нима
Ётмай қолаётирми, ё андиша қулимиз?
Чайқалмасин деймиз ё биз илинган тинч кема,
Хуллас, ором, роҳатга мойилроқдир кўнглимиз.

Сени-ку тополмадим... Ана, бир тўп болалар,
Оқизоқ қилган нонин емоқда тенг бўлишиб.

Уша таниш ариқда яйраб-яйраб чўмилар,
Гўё менинг ҳолимдан кулишар қийқиришиб.

Чашма топган ташнанинг чанқоқлиги қонгандай,
Анча тиниқиб қолди лойқаланган хаёлим.
Эпкин елпиб кул босган гулхан қайта ёнгандай,
Хира кўзга қайта нур жилваланган мисоли.

Болалигим, тарк этма болаларни бирор зум,
Бокира ҳисларингни қалбларга мангу юқтир.
Сокин кўлмас, туғёни шалолага айлансин,
Жасоратдан, меҳрдан, мардликдан сабоқ уқтир.

Ёлғизликда

Қани, шамол, ичкарига кир,
Сухбатлашиб олайлик пича.
Ёқмаса гар оловни ўчир,
Майли, қолсин ҳувиллаб печка.

Тиламассан сен мендан кадр,
Дастурхонга боқмассан қиё.
Эшик очик, оёқ артмай кир,
Сенга ётдир кудурат, риё.

Сен қалбимнинг нозик торини
Узмагайсан, эмассан нодон.
Сенга тўкай дилда борини,
Ҳамдард бўлгин менга, шамолжон.

Кирақолгин бир дам бўлса ҳам,
Не бўлди, деб ботма хаёлга.
Ўз ёғида қоврилган одам,
Ялиаркан... ҳатто шамолга.

Раҳим Каримов

* * *

Кузатиб қолсалар йўлга чиққан дам,
Кутиб олишсалар сафардан қайтсанг,
Демак, сен, дунёда энг бахтли одам,
Ярашар тақдирга раҳматлар айтсанг.

Кузатиб қолсалар дилда ўкинч, ғам,
Сен ортга боқолмай кўзёшинг артсанг,
Демак, сен, дунёда энг бахтли одам,
Ярашар йўлингга қўшиқлар айтсанг.

Туғилган уйингга қўйганда қадам,
Қувончдан қалқиган юрагинг очсанг,
Демак, сен, дунёда энг бахтли одам,
Ярашар юртингга ташақкур айтсанг.

Кузатиб қолсалар сўнги йўлга ҳам,
Кимлардир кўмсаса ортга қайтмасанг,
Демак, сен, бўлгансан энг бахтли одам,
Ярашар умрингга шукрона айтсанг...

Карелия

Титраганча турар дуркун кемалар,
Оппоқ этакларин кўлга ўптириб,
Келинчаклар узра порлар камалак,
Шимол осмонини нурга тўлдириб.

Қайдадир янграйди ширин ўкирик,
Кўл юзида ҳамон нафис ҳаяжон.
Онега, бахтингга бўлдим мен шерик,
Бунчалар кўркамсан зангори жаҳон.

Баргакдай қадалар оппоқ чорлоқлар,
Никоҳ либосига келинчакларнинг.
Онега бахтини хумор қучоқлар,
Оҳиста шивирлаб ишқ эртақларин.

Эй ойдин тунларнинг сокин ватани,
Мени мафтун этди кўрку чиройинг,
Дунё чети эмас асло масканинг,
Сен айнан оламнинг бошланган жойи...

Дальтоникка

Эй ранглар дардига чалинган бемор:
Оққушни ол дегин, қуёшни — зангор.
Камалак тусларин чалкаштир, майли,
Қорни сариқ дегин, ёмғирни чипор.

Одилни қотил деб атамасанг бас,
Рақибга йўймасанг келганида дўст.
Шундай беморлар бор дунёда басир,
Шундай беморларга, фалак, бергин кўз...

Моцарт ва Сальери

Пушкиннинг шу номдаги трагедиясини ўқиб.

Янги басталанган куйини Моцарт,
Дўсти Сальерига этмоқда ижро.
Соме вужудини титратар ҳасад —
Муסיқа кудрати суғургидай жон.

Буюкнинг душмани буюкми азал,
Истеъдод фарзанди, санъат ўғлони?
Ғанимсиз бирор зот йўқми, алҳазар,
Наҳот сен бўлгайсан ҳасад курбони?

Шароб заҳарланган. Бўлсангда огоҳ,
Уни ичмоқчисан наҳотки, Моцарт?
Халос этмоқчисан азобдан — ногоҳ,
Дўстинг Сальерини машъум бу фурсат.

Санъат шарафига, фақат куй учун
Майли ич, ичабер, оғуни, Моцарт.
«Дўстинг» Сальерига аён эт кучинг —
Моцарт, буюклигинг яна бир кўрсат.

Мирзааҳмад Олимов

То муҳаббат атридин...

То муҳаббат атридин кўнглимга етмиш илк баёт,
Кўзларим излар гўзаллик, ҳисларим истар ҳаёт.

Не илож, дунёда жон олгувчи хилқат кўп, бироқ
Кимга мен илҳақ эсам, ул ўзни мендан тутди ёт.

Уйла, юз йил зору зор боққан билан тўйгайми кўз,
Ташна дил ҳам бир умр ёнган билан бўлгайми шод?!
Дилда бир оғриқ — бу олам шунча зебо бўлса-ю,
Мен тамом бебаҳра бўлсам, бу умрдан не мурод?!

Барча бир ён, лек фақат бир зот борким, ўйласам,
Дилда сарғайган жами минг бир чечак бўлгай кушод.

Бизга лутф этдинг, меҳр, кел, шафқатингдан энди ҳам
Бенасиб қолдирмагин, сендан умид, сендан нажот.

Сен мени, о, мен учун олам қадар қимматли зот,
Бир самим дўст қадри ўтган лаҳзаларда айла ёд.

Барча карвонлар кетибдур...

Устозларимга

Барча карвонлар кетибдур, бу нечук карвонсаро,
Сўйла, соҳиб, шунча ухлабманми, мен, ғафлат аро?

Мен-ла чиққанларга эл қалбин нисор айлабди-ю,
Мен ҳамон йўл бошида, билмам, қачон қилдим хато?

Борки айбим шул эрур — кўнглимда кезди турфа ишқ,
Назму насру илмидин бирдай тушиб ҳою ҳаво.

Шарққа йўл олсам, мени Мағриб хаёли чулғади,
Ғарбга кетсам, кўзларим Машриқда қолди мултажо!

Соҳибим, энди мени келгувчи бир карвона кўш,
Бир қўноқман, бас, менга ортиқча иззат нораво.
Сизки, мендан бунча олис кетдингиз, кам бўлмангиз,
Бефараҳ кўнглим уйи сиз бирла равшан доимо.

Мултажо — бу ерда интизор маъносида.

Сен-чи авф эт, кут мени, сарманзилим, бахтим — элим,
Сенга элтгувчи бу СЎЗ, эҳсонидин бўлмайд жудо.

Сен каби жон офатига...

Сен каби жон офатига аввало учратмасин,
Бас, агар учратдими, то сўнги дам ажратмасин.

Ўзга мен не дейки, гавҳарсан — баҳойинг йўк сенинг,
Лек бу сирни бенасиб ҳеч кимсага англамасин.

Гар ҳаёт ошиқларин кўп бунча хор этмай деса,
Кун бўйи орзуда ўртаб, тун бўйи йиғлатмасин.

Гар бировнинг ишқидан маст этса бир ошуфтасин,
Ул қуёш кўнглини ҳам бу ҳисга бефарқ этмасин.

Ҳам биров ҳақ деб тамом умрида гирён излаган
Гавҳарин ногоҳ узук кўзида ёғдулатмасин.

Икки дилни этса банд, сўнг ўртага ҳижрон солиб,
Кенг жаҳонни аҳли ишқ кўзига тор кўрсатмасин.

Исмоил Тўхтамишев

Унутманг дўстлар

[Ярим ҳазил]

Йўлдан гоҳо адашиб, титраб,
Кўксим ёкса ҳижроннинг доғи.
Сўрар эмиш кўплар шивирлаб:
Кимлар эди дўсти-ўртоғи?

Ишим олға силжиди пича,
Орзуларим ушалар чоғи.
Кўни-қўшни онамдан кеча,
Сўрашибди: кимлар ўртоғи?

Фаним дебди: «Рост, йўқ қиларман,
Бўлса ҳамки суянган тоғи»

Огоҳ қилмиш баъзи бир билган:
Йўл қўймагай, кўпдир ўртоғи.

Кундан-кунга олмоқдадир авж,
Чирой очмиш боғи-чорбоғи.
Куйи жўшиб урмоқдадир мавж,
Дерлар: Кўллар дўст-ёр, ўртоғи.

Сиз йўлимга машъала, офтоб,
Айбдорсиз қоқилсам ҳам гар.
Ҳаётим-чун берурсиз жавоб,
Буни асло унутманг дўстлар!

Биродарлик мозорида

Беихтиёр қалблар титрайдир,
Инграгайдир кўнгиллар зори.
Ҳушёрликка чорлаб тургайдир,
Сукут сақлаб дўстлик мозори.
Бунда ётур ўйларга ботиб,
Фанимларга лаънатлар айта,
Орзулари тошдайин қотиб,
Ўн саккиздан ошмаслар қайта.
Бунда ётур беҳол, бемажол,
Гуноҳини билмай гўдаклар.
Қўрқув қотган кўзида хиёл,
Ғунча янглиғ сўлган юраклар.
Бунда ётур беш юз минг инсон,
Кимларнингдир фарзанди — зоти.
Қулоғинга келар ногоҳон,
Оналарнинг ўтли фарёди...

Хатардадир ҳамон она ер,
Қилич қайраб душман пойлар пайт.
Юраклардан армонлар сирқир,
Ҳаққимиз йўк бўлмоққа лоқайд.
Биров дилин тилгайдир ғусса,
Қайси бир эл кўзёшига ғарк.
Кимларнингдир бағри қон бўлса,
Қаролмасмиз сираям бефарк.
Ҳар бир инсон — жаҳон тақдири,
Курашларга чорлаган маҳал,
Дўстим, қурбонларнинг ҳар бири
Мангуликка қўйилган ҳайкал.
Йиғиб олгин хаёлни, етар,
Улар руҳин бир-бир этгин ёд.
Дўстлик дея дунёга сол жар,
Тинчлик дея ҳайқиргин — сабот.

Мамадали Маҳмудов

БУГУН ВА ЭРТАГА

— Иложимиз йўқ-да, иложимиз йўқ, мол-ҳолимизни кўрдингиз-ку, нақ скелетнинг ўзи, оғир аҳволдан фақат шу йўл билан қутиламиз, планимиз бор, мажбурмиз.

— Бу кетишда ер ости суви ҳам тугайди. Ҳозирнинг ўзида айрим артезиан қудуқлари қуриб қолди-ку. Эртага-чи? Ҳар бир хўжалик қирқтадан скважина қудуқ орқали ер ости сувини ўпқондек ўпираверса, эртага тугайди!..

— Бўлмаса нима қилайлик?

Табиийки, мен бу саволга жавоб беролмадим. Жавоб бериш осон ҳам эмас эди.

— Икковимизам ўзимизча ҳақмиз, — Мансур мени хафа бўлди, деб ўйлабми ўзича хулоса чиқарди, — лекин юракдан айтсам, сиз мендан кўра ҳақроқсиз, чунки сиз эртани кўпроқ ўйлаяпсиз...

— Сиз мажбурсиз, биламан, бироқ барибир ер ости сувидан фойдаланишга чек қўйиш вақти етди, бунинг ўрнига ҳар бир сойдан ҳовуз, кичик-кичик сув омборлари қурсак бўлади. Ҳатто ҳашар йўли билан қурсак бўлади, агар шундай қилсак, аҳоли ҳам, томорқа ҳам, чорва ҳам, яйлов ҳам, экин майдонлари ҳам сувга ялчи қолади; фақат бунинг жонқуярлари, ташкилотчилари топилмаяпти-да, Мансур, буни Ўзбекистон бўйича жорий этиш вақти етган, ҳа, аллақачон етган, биз эртани ўйласак, шундай қиламиз; бу табиий зарурат, эҳтиёж. Мансур... Менимча, Ўзбекистон Сув хўжалиги министрлиги ёмон ишляпти, акс ҳолда бу муаммони аллақачон ҳал этарди.

— План масаласи-чи?

— Планни ҳам ҳар томонни ҳисобга олиб ўйлаб кўриш лозим. Меъёр қонуни. — буюк қонун. Меъёр — имкониятга яраша ҳаракат қилади. Ер ҳам меъёр қонуни асосида айланади, унинг ҳаракатини озгина камайтиринг ё тезлаштиринг-чи, нақ қиёмат қойим бошланади... Имкониятга яраша ҳаракат қилган маъқул, бўлмаса зўриқиш туғилади, зўриқишдан қўшиб ёзиш-у, бало-баттар туғилади...

— Келажакда Ўзбекистонда қўй-эчкини ҳозиргидан бир неча марта оширишни, аниқроғи, ўн миллионга етказишни мўлжаллашмаяпти. Мабодо шу режа амалга ошса, ҳовуз, сув омборлари сувлари ҳам урвоғ бўлмайди. Натижада бор яйловлар ҳам чўлга айланади, мол-ҳол ерни тап-тақир қилиб қўяди. Нега деганда, бизда яйловларни суғориб туришга сув, яйловдан-яйловга кўчиб юришга ер етмайди. Бас, шундай экан, ҳар бир хўжалик ўз молини ўз ерида боқади, демак, бир жойда муттасил боқилгач, мол ерни шип-шийдам қилиб қўяди... Энгельс: «Грецияда эчкилар кўкатларни еб, мамлакатдаги бутун тоғларни яп-яланг қилиб қўйди», деб бежиз ёзмаган. Бизнинг тоғларимизнинг ҳам яланғоч бўлиб қолишида чорванинг таъсири катта, чунки биз мол-ҳолимизни ҳамиша бу жойларда боқиб келаямиз, кафтдек текис ер бўлса, бас, деҳқончилик қилаяпмиз... Шунинг учун ҳам яйловларимизда ўт-ўлан камайиб кетган. Яйлов қани? Яйловга сув қани? Чорвага-чи?... Ахир, бир қўй йилига 2,0 кубометр сув ичади... Қорамол, от, эшак, туялар-чи?... Чўпон-чўлиқлар-чи?..

— Ҳа, бир нимани ўйлаган бўлишлари керак. Масалан, шўр сувларни чучуклаштириш мумкин... Чўл, саҳроларда ер ости сувларидан фойдаланиш мумкин... Шу воситалар билан яйловларни кенгайтириб, ўт-ўланлар билан бойитса бўлади... Тағин бошқа имкониятлар ҳам бордир... Лекин барибир меъёр қонуни бузилса, чорва зиён кўради.

— Маъқул, аммо ҳозирнинг ўзида, ер юзидаги яйловларнинг ҳар уч гектарида бир қўй боқилаяпти... Энди, буюғига ўзингиз хулоса чиқариб олинг...

— Ҳозир Урта Осиё билан Қозоғистонда 6,5 миллион гектар ер экиб суғорилаяпти, — тағин Абдурашид гапга қўшилди, — шунинг 3,12 миллион гектари Ўзбекистонга

Охири. Боши ўтган сонда.

қарайди. Келажакда эса бу кўрсаткич 13,7 миллион гектарга кўпаяди, бунинг ярми Ўзбекистон деҳқони зиммасига тушади. Бунга эса йилига 208 кубокилометр сув керак бўлади, бу сувни биз қаердан оламиз?

— Бояги жавоб шунга тааллуқли-да, Абдурашид? — деб Мансур жавоб қилди.

Йўлда машинадан тушиб, Умрзоқ аканикига келдим. Аччиқ кўк чой устида унга:

— Сиз орқали бу ерда дўстлар орттирдим, қишлоқ ҳаёти билан танишдим, — деб миннатдорчилик билдирдим.

— Қўйсангиз-чи, — деб қизарди у.

Шу куни Тошкентга қайтдим. Орадан бир неча кун ўтгач, тагин Қўлтусинга бордим, Мансур ўз кабинетида Нормамат Ҳақимов билан баҳслашиб ўтирган экан:

— Одамлар хашагига кўз олалик қилма, Мансур. Бундайда сени босмачидан фарқинг қолмайди. Қўлидан келмайдиган бошлиқ: «Сенинг сигиринг, сенинг отинг, сенинг қўйинг... зиёд», деб ишчини кўрқитади, хашагини, емини олади, бу ярамас қилик, ука. Меҳнатқашда бўлса, совхозда бўлади, «эли тўқнинг, кўнгли тўқ», деб бекорга айтишмайди. Яхшиси ҳаммани, жумладан, тўқсон олти коммунистнинг билан бир минг тўққиз юз қирқ уч комсомолингни ҳам хашакка жалб қил, буларнинг ҳар бири кунига беш боғдан ўрганда, бир дунё хашак бўлади.

— Барибир планни бажара олмаймиз, Нормамат ака.

— Нега?

— Планимиз катта, ўн икки минг тўрт юз тонна.

— Ҳозир қанча бўлди?

— Саккиз минг етти юз тонна.

— Бажарасизлар, ҳаммани ўримга чиқар.

— Чиқаяпти, барибир оғир, Нормамат ака, ўроққа илинадиган ўт йўқ, тоғнинг энг тўрлариям қолмаяпти, ўроқчиларам қийналиб кетди, бундай мажбур қилаверсаларингиз, қўшиб ёзишдан бошқа иложимиз қолмайди.

— Айтасан-да.

— Кўра-била туриб мажбур этаяпсизлар, Нормамат ака.

— Бўлди, бўлди.

— Ўзи планимиз саккиз минг тонна бўлиши керак, Нормамат ака.

— Нега энди?

— Ҳисоблаб чиқдик-да, Нормамат ака. Масалан, уч ой, нари борса тўрт ой қиш дейлик, шу вақт мобайнида бир қўйимиз икки центнер, бир сигиримиз икки тонна пичан ейди, тагин емам ейди, қолаверса, айрим қалин қор ёққан кунларни ҳисобга олмаганимизда, мол-қолимизни қишин-ёзин далада боқамиз-да.

— Ойнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғи, деган гап бор, ортиқча хашак сенга зиён қиладими?

— Қанча кўп бўлса, шунча яхши, бироқ...

— Бўлди, бўлди, айтилган ишни қил, ука. План масаласига келсак, қишда аниқ ҳисоб-китобингни олиб келасан, кўриб чиқамиз, ҳозир бу планни бажар, гап шу. Энди, боя мен айтган ўртоқларни таклиф эт.

— Ҳўп, — Мансур Қўшбоев озғин, камгап, тўнгроқ котиба қиз орқали бош мутахассис ва уларнинг ёрдамчиларини чақиртириб келди.

— Ҳозир, — деди салом-алиқдан сўнг гапни чўзмай Нормамат Ҳақимов, — ҳамманг хашакка чиқинглар, хўжакўрсингамас, ҳар куни ҳар биринг ўн беш боғдан ўрасан, ўзим қабул қиламан, мен вакилман.

— Бундай ишни ким ташкил этади? — деб сўради бош инженер Сайфулла Раҳмонов.

— Ҳам ташкил этамиз, ҳам ўрамыз, гап шу.

Ҳадемай ҳамма кабинетдан чиқди... Нормамат Ҳақимов, Мансур Қўшбоев, Сайфулла Раҳмонов билан биргалашиб марказий устaxonага келдик.

— Устaxonа коллективлаштириш даврида қандай қурилган бўлса, шундайлигича «қотиб» қолган, — деди Нормамат ака. — Анови чолдевор, — у тошдан чала қурилган бинони кўрсатди, — олтмиш биринчи йилдан буён шу ҳолда ётибди. Ушандан бери совхозга саккизта директор келиб кетди. Мансур тўққизинчиси... Қани, буниси нима қиларкин?

— Материал беринг, устини ёпамиз, Нормамат ака, — Мансур раисни жон жойидан олди.

— Ёш бўлсангам ичингдан пишгансан-да, бола, — деди кулиб Нормамат Ҳақимов, — энди, нима деймиз, майли деймиз-да, хат қил.

— Қачон?

— Бугун.

— Мана бу эркакча гап, Нормамат ака.

Нормамат Ҳақимов унга бир қараб қўйиб индамади. Фақат ичкарига бироз юрганимиздан сўнг бош инженердан сўради:

— Сайфулла, неча машина хашак ўраяпти?

— Ўн битта.

- Тойлаш подборшиги-чи?¹
- Тўққизта.
- Ҳалиям саккизта машина дағал хашакни майдалаяптими ё кўпайдими?
- Унтага етди десамам бўлади.
- Мужмал гапирма.
- Чунки, Нормамат Ҳақимович, икки машина ҳам ўриб, ҳам йиғаяпти-да.
- Мана бу бошқа гап, ука, ғилдиракли тракторчилар-чи?
- Қирқ еттитасиям далада, ғалла, хашак ташияпти.
- Шу гапларинг ростми?
- Энди, Нормамат Ҳақимович, носозлариям бор-у тузатаяпмиз-да.
- Аниқ гапир, одатимни биласан, бир-бир текшириб чиқаман.
- Аниги шу-да, Нормамат Ҳақимович, — Сайфуллани тер босди.
- Хўш, устахонадан қанча ишчи хашакка чиқади?
- Менга қолса, биттасиям чиқмаса дейман.
- Нега?
- Ҳозир биз учун энг қийин пайт, Нормамат Ҳақимович, ҳамма машина ғалла, хашак ўраяпти, шудгор қилаяпти. Кунига буларнинг икки-учтаси бузилиб турибди, уларни тез тузатмасак...
- Биламан, — деди раис унинг сўзини бўлиб, — лекин Сайфулла, ҳозир хашак ўрими ҳаммадан зарур, план ўлда-жўлда, бешта одам ўримга чиқсин, гап шу.
- Хў-ў-п... — Сайфулла Раҳмонов ноилож минғирлади ва топшириқни бажаришга кетди. Биз носоз Т—4 тракторлари олдига келдик.
- Булар қишин-ёзин очикда туради, — деди Нормамат Ҳақимов хафа бўлиб, — увол, эсиз техника!
- Иложимиз қанча? — деди Мансур қайғуриб, — ёпиқ жой йўқ, вақтида қурилмаган, энди кучимиз етмайди, совхозимиз чўкиб қолган, иқтисодимизни оёққа қўймасак, қуролмаймиз.
- Шу сония олдимизга Саидқул Қўнишов, Кўпай Исломов, Равшан Очилов, Ҳасан Эшбоев, Норбой Ражабов, Йўлли Қўчқоров, Шамси Марқаев каби усталар келишди ва томдан тараша тушгандек эътироз билдира кетишди:
 - Хашакка чиқсак, бу ерда иш ўлади!
 - Ҳар ким ўз аравасини ўзи тортсин-да!
 - Икки оёқни бир этикка тикаяпмиз!
 Раис ўйланиб қолди ва охири:
 - Ҳеч бўлмаса беш кун ёрдам беринглар, оғайнилар, — деди.
 Усталар барибир норози бўлишди:
 - Бундайда планимизни бажаролмаймиз.
 - Ўзи ишимиз бошимиздан ошиб-тошиб ётибдию...
 - Бўлди, бўлди, ўз юмушларингни қилинглар, — деди Нормамат Ҳақимов ноилож.
 - Раис бува, бизга қачон душхона қуриб берасизлар? — деб сўради Равшан Очилов. — Мен йигирма йилдан бери устахонада ишлаяпман, аммо бу ерда заррача ўзгариш бўлмаяпти. Биздан фақат иш талаб қилишади, турмуш шароитимиз билан ҳеч кимнинг иши йўқ.
 Нормамат Ҳақимов ваъда бермади, Мансурга қаради. У:
 - Вақти билан қуриб берамиз, — деб чегараланди.
 Усталар қониқмадилар:
 - Ваъда, холос.
 - Гап-да.
 Мансур дилини ёрди:
 - Ҳозир иложимиз йўқ, хўжалигимиз камбағал, иқтисодимизни тиклайлик, кейин. Ишчилар иш жойларига тарқадилар. Нормамат Ҳақимов:
 - Аччиқ бўлсаям доим рост сўйлаганимиз маъқул, — деди, — шунда одам ўзини енгил сезиб юради.
 - Тўғри, Нормамат ака, ҳозир мениям кўнглим ёришди.
 - Баракалла.
 - Мева-чева масаласини нима қилай, Нормамат ака, уни Каттақўрғон ҳам, Самарқанд ҳам олмаяпти. Ўзи, рости, очиритиям ур-йиқитда, навбат келгунча мева-чева эзилиб тамом бўлади.
 - Нормамат Ҳақимов нима дейишни билмай, ўйланиб қолди. Менинг эсимга Самарқанд область Ижроия комитети раиси Абдувоҳид Йўлдошевнинг бир хўжалик раҳбарига айтган гапи тушди:

«Мева-чевани ертўлада сақланг, қанча вақт ўтсаям бузилмайди, ота-бобомиз қадимдан шундай қилиб келган».
 - Бу фикрни айтгандим, бундан Нормамат Ҳақимов ҳам, Мансур Қўшбоев ҳам қувонди.

¹ Хашак йиғувчи машина.

— Энг қулайи шу, — деди раис, — биз баъзан минг йилдан бери қўллаб келаётган нарсамизни «эскилик сарқити», деб итқитиб юборамиз, бу мутлақо нотўғри, халққа фойдали ва асрий синовдан ўтган нарсага беъаъни айб қўйиб, ундан кўз юммаслигимиз керак... Мансур, ҳозирнинг ўзидаёқ бу ишга кириш, вақт ўтиши билан мева-чева ширин бўлиб боради... Ушанда Самарқанду Каттақўрғон ҳам кўзига суртиб олади, биз «ноз» қилгани учун улардан «ўч» оламиз, мева-чевани районимиз меҳнаткашларига сотамиз, қалай?

Нормамат Ҳақимов ва Сайфулла Раҳмонов хашак ўримиға жўнади. Ортидан «Тез ёрдам» эрғашди.

— Уни Қўшбоев Раҳим ҳайдаяпти, — деди Мансур, — у киши қирқ тўрт йилдан бери шофёр, техникани инженердай билади. Ўзи собиқ жангчи, «Берлиннинг олиниси», «Жасурлиги учун» медаллари билан мукофотланган. Уни раис ҳам яхши кўради, ўзи Нормамат акага ишчан, дангал кишилар ёқади, унинг ўзиям шундай киши, кўнглида кири йўқ.

— Биламан, — дедим.

— Бугун режам бузиладиган бўлди-да, — Мансур бошини қашиди. Сўнг пайвандчиларга алланимани кўйиб-пишиб уқдираётган марказий устахона мудирини Саъдулла Носировни чақирди. У шу заҳоти юғриб келди.

— Саъдулла, экскаватор олиб, боғнинг ўртасидаги тепага етиб бор, хўпми?

— Хўп.

Устахонадан яёв чиқиб, чапга бурилдик. Мансур шундай қаршимиздаги юксак қирга ишора қилиб:

— Шунинг қоқ тепасидан сув минораси қурамиз, — деди, — аҳолини водопровод суви билан таъминлаймиз, кейин телефон билан...

— Буни ўттиз йиллар бурун қилса бўлмасмиди? — дедим ўкиниб.

— Э, нимасини айтасиз? — Мансур оғир «ух» тортди. — Начора... Уртоқ Горбачев Хабаровскда, ишчилар билан учрашувда: «Қайта қуришни эндигина бошладик ва ҳамма ўз ишини қайта қуриши керак», деб айтди, бизам қайта қурамиз, бошдан-оёқ қайта қурамиз.

Мансурнинг ишонч билан айтган бу гапи менга ёқди. «Киши тушкунликка тушмай, қийинчиликдан қўрқмай олдинга интилса, ниятига етади», деган гапни кўп эшитганман. Мансурда «узлуксиз ҳаракат» ва «довдираб қолмаслик» хислати борлигини сездим. Шубҳасиз, ҳали унинг тажрибаси кам. Бироқ «Бугун бир иш қиламан» деган мақсад билан яшаяпти у. Бу унинг мустақиллик, камтарлик фазилати билан узвий йўғрилган бўлиб, кишида малоллик эмас, ҳурмат ё ҳавас туйғусини уйғотади.

— Совхозимизда озиқ-овқат, кийим-кечак дўконлари бор, — деди Мансур хаёлимни бўлиб, — аммо алоҳида китоб магазини йўқ. Мен Болтиқбўйи, Россия, Украинада бўлганимда, оддий кишиларнинг китобга нечоғлик чанқоғлигини сезганман, эрталаб газета-журналларга узундан-узун навбатга туришганини кўрганман. Ростини, бунга ҳавасим келган, ўзимизда, хусусан, ўзимизнинг қишлоқларда бундай манзарани деярли учратмаганимга жуда афсусланганман. «Нега биз улардан ўрнак олмаймиз?» деб қайғурганман. Чехов: «Китоблар қаршисида жамки нарсалар нурсиз бўлиб қолади», — деб бежиз айтмаган...

— Одамга Қуёш, Сув, Ҳаво қандай зарур бўлса, Китоб ҳам шундай зарур, — дедим унинг фикрини қувватлаб, — Дидро: «Кишилар ўқишдан тўхташлари билан фикрлашдан ҳам тўхтайдилар» деган. Мансур, сиз шуни сезибсизки, демак, бу катта гап.

— Шу қир этагидан китоб дўкони, унинг ёнидан газета-журнал киоскаси қурамиз, атрофини боғ қиламиз. Лениннинг мана бу гапини магазин манглайига ёзиб қўямиз: «КИТОБ — БУЮК КУЧДИР».

— Яшанг, дўстим.

Йўл-йўлакай лойсувоқ уйларга хомуш тикилиб бордик.

— Минг йил бурунги манзара!.. — дедим хафа бўлиб. Замонга мос уй қуришса бўлмасмикан?

— Бўлади... Афсуски, қурилиш материали топиш қийин, топгандаям уч-тўрт баравар қиммат. Мана шу кичик, кўримсиз уйларда камида етти-саккиз жон яшайди, буёғини ўзингиз тасаввур қилиб кўринг.

Бирин-кетин бешта хонадонга кирдик. Мансур ҳақ чиқди. Фақат икки хона, ўртаси айвондан иборат бу уйларнинг ичи ҳам, таши ҳам оҳакланмаган, устига-устак полсиз, потолоксиз. Хужраларга шолчалар тўшалган, тахмонларга эски-туски кўрпа-ёстиқлар тахланган... Уйларга молхоналар туташиб кетган, томларига эса хашақлар фарамланган. Бу шунчалик кўнгилсиз манзара эдики... Шунда Абхазия, Грузия, Арманистонда ўзим кўрганам — ҳар бир оиланинг икки, ҳатто уч қаватли серҳашам уйлари эсимга тушди ва буни Мансурга айтдим.

— У уйлар билан бу уйларни солиштиришга уяласан, киши, орасида осмон билан ерча фарқ бор, албатта. У ёқларда бир қаватли уйлар кам учрайди, учрагандаям дид билан қурилган ҳам маҳобатли. Бизда бирон киши ана шундай ғиштин уй қуриб кўрсинчи, то Москвагача ёзишади, иғво қилишади.

— Аслида шу ёзганларни жазолаш керак! Ҳар бир одам гўзал уйда, гўзал яшашга ҳақли, акс ҳолда ҳаёт рангсиз бўлиб қолади. Албатта, ҳалол меҳнат эвазига қурилган уйлارни кўзда тутаяпман.

— Тўғри, биз гуржи дўстларимиздан ўргансак, бир еримиз камайиб қолмайди.

— Дунёда ҳамма бир-биридан ўрганиб яшайди. Бу — ҳаётнинг азалий қонуни, Мансур.

— Лекин биз бунга кўпам амал қилмаймиз, шекилли. Бўлмаса мана бу кулбаларда ҳалигача яшармидик?! Бу уйларда на қулайлик бор, на чирой? Лоақал инсон соғлиги учун энг зарур нарса — ҳаммом йўқ. Ишдан терга, чангга ботиб келган одам қаерда покланиб олади?

Мансурнинг гапи мени ўйга ботирди. Кўпчилик ўзбек қишлоқларидаги уйларда ҳаммом йўқ. Мен овулга борсам, фақат шу нарсадан қийналаман. Бу ерда умр бўйи яшаб келаётган аҳоли-чи?.. Партиямизнинг XXVII съездида:

«Кишиларнинг сихат-саломатлигини муҳофаза этиш ва мустаҳкамлаш — ғоят муҳим ишдир», деб бежиз айтилмаган.

Шундай экан, деҳқонга узоқ муддат қарз эвазига пишиқ ғишдан бутун қулайликка эга уй, молхона, пичанхона, товукхона қуриб берса бўлмасмикан? Йигирманчи асрда ҳаммомсиз уйни қандай тасаввур қилиш мумкин? Даладан ҳориб-чарчаб келган деҳқон ё чўпон ўз ҳаммомида ювиниб-тараниб олса қанчалар ҳузур қилади!.. Қанчалар руҳи энгил бўлади!.. Қанчалар соғлиғига соғлиқ қўшилади!..

— Менимча, область, районларда «Қишлоқ турмуш тарзи» деган бўлим очилса, кўп яхши бўларди, — деди Мансур Қўшбоев хаёлимни тўзғитиб.

— Кўнгилдаги гапни айтдингиз, Мансур, — дедим, — бу бўлим қишлоқ аҳли ҳаёти билим изчил иш олиб борарди-да.

— Албатта, — у деворларга ёпилган таппиларга нохуш қаради. Бизга қарши келаётган икки аёлга кўзим тушди. Новча, озғини — «сув париси» ва ўрта бўй, бўлиғи зар атлас кўйлақда эди. Бироқ қоп-қанордай тикилган бу кўйлақлар икковига ҳам ярашмаган, аммо иккови ҳам асл либосидан мамнун ҳолда кўчани тўлдириб бормоқда. Чап ёнимиздаги ҳовлида урчуқ йигираётган кампир ҳам, тандирга нон ёпаётган хотин ҳам, эшакка тўқим босаётган чол ҳам жазирамада қават-қават кийиниб олган эди. Бу кенг, кўпол кўйлақ, нимча, чопон, рўмол, салла, маҳси-калишлар уларга сира ўтирмаган, лекин буни улар мутлақо сезмас, ўз гавдаларига яраша гўзал кийинишни хаёлларига ҳам келтирмас эди. Кийиниш ҳам бир санъат. Уйда ҳам, ишда ҳам оддий, содда, аммо кўп ярашиқли кийимлар кийиб юриш мумкин-ку. Биз ҳам ўз миллий кийим-кечакларимизни ўзимизга қўйиб қўйгандай тиктириб, пўримларни бироз модернлаштириб, ихчам, ўктам кийиниб юрсак бўлмайдими?

Боққа кириб келдик. Шағал тўкилган йўлнинг чап томонида узум, ўнг тарафида олма узаётган хотин-қизлар эйтиборимизни тортди. Оқ, қизил, қирмизи... олма, узумларни татиб кўрдик ва шу баҳонада мен Қундуз Жоникулова, Холбуви Усмонова, Жамила Очилова, Онорхол Деҳқонова, Зарифа Қаршибоева, Саодат Жиянова, Гуллола Сандибоева каби ишчилар билан танишдим. Шу аснода олдимизга боғдорчилик бригада бошлиғи Жўрақул Сатторов ҳам етиб келди. Бу киши эллик еттиларда эди, кўринишидан вазминдай туюлса ҳам, унинг кўзи дам ёниб, дам сўниб, дам ўйнар эди.

— Бу йил бизга баракали йил бўлди, — деди Жўрақул ака ғурур билан, — ҳозиргача ўн саккиз тонна узум, ўн бир тонна олма уздик. Ҳув анави хирмонга қаранг, — у қағир тошли қир бағрига ёйилган оқ, қора узум, олма-ларни кўрсатди, — адашмасам, шундан ўн икки минг килограмм майиз билан олмақоқи чиқади.

— Яхши, — дедим, — аммо ҳозир Сув хўжалиги илмий-текшириш институтида олим Абдурахмон Ражабов мева-чевани қуритишнинг янги усулини топган.

— Қандай усул экан?

— У қуритиш ускунасини кашф этган.

— Тушунтириброқ айтинг-чи?

— Тушунтириброқ айтсам, Абдурахмон Ражабовнинг бу ихтироси туфайли қўл меҳнати, вақт, маблағ, ер тежаллади. Масалан, ҳозир сиз мевани қуритишга камида бир ой-вақт сарфляяпсиз, яна қанча меҳнат, қанча майдон керак бўлаяпти, бунга? Ёғин-сочин бўлса, яна қийинчилик туғилади. Қуёш нури, чанг-тўзон ҳам ёмон таъсир этади мева-чевага... Бир минг тўққиз юз тўқсонинчи йилда республикамиз эллик олти минг тонна қуруқ мева, майиз етиштиришни мўлжаллаяпти, бунга эса йигирма беш минг гектар сомонли лой билан сувалган қуритиш майдони керак бўлади. Буни эса қуритиш ускунаси орқали осонгина ҳал этиш мумкин. Қуритиш ускунасида узум, мева ўн икки-ўн беш соатда қурийдими, бу иш электр қуввати билан бажарилади. Бунинг яна бир афзаллиги шундаки, мева-чева таркибидаги озиқ модда миқдори деярли камаймайди ҳамда тоза ва сифатли бўлади.

— Буни оммалаштириш керак экан.

— Албатта...

Учаламиз устига дала шийпони қурилган тепага бордик. Саъдулла Носиров экскаватор билан кутиб турган экан. Тепа биқинидан узунлиги йигирма, энига ўн, бўйига

тўрт газ келадиган ертўла қазिशга қулай жой мўлжалладик. Мансур Қўшбоев Саъдулла-га бир парча хат ёзиб узатди ва:

- Ҳозирнинг ўзида оқбордан тахта-ёғоч олиб кел, — деб буюрди.
- Хўп.
- Жўрақул ака, сиз Саъдуллага ёрдам беринг.
- Хўп.
- Ертўлани уч кеча-ю кундузда ҳашар билан қуриб битказамиз.
- Улгурамизми? — деб минғирлади Саъдулла.
- Улгурамиз! Бошида ўзинг турасан ва бутун ишга ўзинг жавоб берасан.
- Хўп.

Экскаватор гуриллаб иш бошлади.

Мансур билан бирга Накрутсойнинг ўнг қирғоғига, тоғнинг шундай нимяланг этагига жойлашган тош иморатга келдик. Дарвозадан кираётганимизда Мансур Қўшбоев менга изоҳ берди:

— Бу — марказлашган жун қирқимлаш биноси. Энди совхозимиздаги жами ўн тўрт минг қўйнинг жунни шу ерда қирқилаяпти. СЖК йўқолгандан бери жун ҳам сифатли, ҳам салмоқли бўлаяпти. Масалан, ҳозир ҳар совлиқдан ўртача бир ярим, икки килограммдан тоза тола олинапти. Илгари бу кўрсаткич бир килограммга тушиб қолган эди. Сифатга нима етсин? Сифат — бош мақсад бўлса ютамиз!

— Тўғри.

Ичкарига кирдик. Махсус жой, ўртага электр ускуналар илинган, унинг икки ёнида олтитадан ўн икки киши электр қайчида ўн иккита совлиқнинг жунини олаяпти. Қўйларнинг олд-орқа ўнг оёқлари тушовланган ва улар тинимсиз маърамоқда. Эшик ёнида чархчи электр қайчиларни чархлаётир.

— Ҳар қўйнинг жунини олишга ўртача етти дақиқа кетаяпти, — деди Мансур, — лекин Ботиров Намоз, Абдуҷамилов Бердибой, Тўқлиев Ҳамро, Жамилов Ширинбой, Абдурайимов Эсонга ўхшаганлар беш дақиқагаям етказишмаяпти... Умуман, қирқимчиларнинг ҳаммасиям тез, ҳалол ишлаяптилар. Шунга жун қирқими мавсуми ўн беш кун ичида тугаяпти.

— Бунданам тез тамомласак бўлади! — эътироз билдирди олтмишга кирган, умрининг ярмини шў иш билан ўтказаётган, бақувват, серпай киши — Намоз Ботиров. — Аммо қўйларнинг жунини олишдан аввал ҳам, кейин ҳам уларни алоҳида совунлаб чўмилтирадиган жой йўқ, шу сал ишимизнинг белига тепаяпти, чунки қайчининг соз юриши толанинг тозалигига ҳам боғлиқ.

— Чўмилтириб олиб келамиз-ку, — деди деворга суяниб турган ёш чўпон Суннат Қорақулов.

— Сой сувини булғабми?

— Сизга барибир эмасми?

— Эсинг борми ўзи? Нега барибир бўларкан? Ичимли сув-ку бу! Шу ақлинг билан бош чўпон бўлиб юрганингга ҳайронман.

— Етти юмалаган сув ҳалол, — Суннат ўзини оқламоқчи бўлди. Намоз бобо бўғриқди:

— Ҳаммомдан чиққан сув еттимас, минг юмалайди, ичасанми?

Суннат қип-қизариб кетди. Намоз Ботиров юмшаброқ давом этди:

— Сойни тўсганинг билан иш битмайди, учта қўйни ювмасингдан, сув лойқаланади, тўғрими?

— Тўғри.

— Демак, тола тоза бўлмайди, кейин яна қўй қуришга улгурмай, ерга ағнайди, кейин яна сойдан бу ерга келгинчаям чангга беланади, тўғрими?

— Тўғри.

— Энг ёмони — ичадиган сувимиз булғанади! Бошда ҳар бир нарсани эътиборга олиб қуриш зарур. Ушанда яна қайтадан бузиб, тузаб юрилмайди, тўғрими?

— Тўғри.

— Баракалла... Шундай яхши тош бинода ҳатто қўл ювадиган жой йўқ, Суннатвой. Мансур Қўшбоев ён дафтарига бир нималарни ёзиб олди. Бироқ қирқимчиларга ваъда бермади. Ваъдани дилида ўзига берди.

Ташқарига чиқиб, «Нива»га ўтирдик. Абдуҳолиқ энди газни ёқмоқчи эди, олдимизга Суннат Қорақулов келди ва мени кўққисдан саволга тутди:

— Нега матбуотда зарур масалаларни кўтармаяпсизлар?

— Масалан?

— Масалан, чўпон турмушидан...

— Аниқ айтсам, чўпон-чўлиқнинг маоши оз. Масалан, менинг ойлигим тўқсон сўм, буниям кўпинча нақ олмайман, ҳаром ўлган қўй ё кўзига деб ушлаб қолади... Отарда уч киши қўйчивонмиз, уччовимизам бир хил маош оламиз, камида етти-ўнтадан жўжиғимиз бор, шу ойлик билан уларни боқишимиз керак, кийинтиришимиз керак, чунки оиламизда бошқа одам ишламайди, чунки биз дашма-дашт кўчиб юрамиз... Бир отар қўй боқаётган уч чўпон ойига тўқсон сўмдан икки юзу етмиш сўм олади. Бу бир фан

кандидатининг маошидан ҳам кам. Туну кун аҳолидан узоқда, жазирама, аёз, ёгин-сочинда сурувнинг кетидан юришнинг ўзи бўладими?! Бу масалага, тақсимот масаласига тегишли ташкилот ва министрликлар қандай қарайдилар?!

Кечгача хўжаликнинг бир неча тармоқларида бўлдик... Тун тўла ёйилганда, Умрзоқ Шамсиевникига бордик. У чап кўлсиз, эти устихонига ёпишган, ўткир кўзи ичига чўккан, жағ суяклари бўртиб чиққан, юзи заҳил ва сомонранг киши билан Владимир Соколовнинг «Литературная газета»да босилган «Виждон хасталиги» мақоласи устида гаплашиб ўтирган экан. Ҳол-аҳвол сўрашдик, сўнг танишдик. Кўноқнинг исми-шарифи — Тошбек Туронов, кимё муаллими, ҳозир пенсияда экан. Гап орасида олтмиш бешларга кирган бу одамнинг Москва бўсағасида жанг қилганини ҳам билиб олдим...

— Кўп йиллардан бери Ўзбекистонда пахтани фақат бутефос билан дефолиация қилишади, — деб чала қолган гапиде давом этди Умрзоқ ака, — унинг турган-битгани заҳар эканини етти ёшдан, етмиш ёшгача билади, лекин ҳеч ким Владимир Соколовчалик юраги бетлаб буни газетада қоралаб чиқмади, менимча, у шу йигирма йиллар ичида энг кўп савобли иш қилган одам, унинг ота-онасига минг раҳмат!

— Ҳа, тўғри жиён, — тасдиқлади уни Туронов, — ҳозир бизда, Пайариқда қайси уйга кирманг, шу ҳақда гапиришаётир. У «Бутефос, жигарни шикастлайди, пахтачилик районларида гепатитнинг тарқалиши ҳам шундан. Биз бутефосни тақиқламай туриб, гепатитни уддалай олмаймиз», деб мутлақ ҳақиқатни ёзган.

Ўркинбоев¹ юмшоқ курсида ўтириб, «Олимлар бутефос хавфини бўрттириб кўрсатишяпти, йигирма йилдан ортиқроқ вақтдан буён қўлланиб келинаёпти, бирор киши заҳарландими?» деб айтибди Владимир Соколовга. Ҳаммадан, эл-юртдан, врач, ёзувчи, журналист, олимлардан ҳам «билағон» бу кимса бутафоснинг нималигини!..

— Эртани ўйламаслик оқибати-да бу, — деди Тошбек ака, — бўлмаса, бизни боқаётган, тилимизни бийрон этаётган эл-юртимизнинг саломатлигини ўйлаб иш қилмаймизми? Соғлиги бўлмаган одамнинг кўзига иш кўринадими? Кўрингандаям оғир ишга ғрайдимми у? «Соғ танда, соғлом ақл» деган нақл бор. Бахт Қомусимизда «Совет кишиларининг соғлиги — давлат капитали», деб бежиз ёзиб қўйилмаган, ахир.

— «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси ҳам Владимир Соколовнинг «Виждон хасталиги» мақоласини қўллаб катта иш қилди, — деди Тошбек ака. — Республика прокуратураси эса бутефосдан фойдаланувчиларни жиддий оғоҳлантирди:

«Қаердаки бунга риюа этилмаса, қонунбузарларга қатъий жазо кўрилади».

— Аста-секин ҳамма иш изга тушяпти, — деди Мансур Қўшбоев, — фақат ҳалигача жуда жиддий бир нарса эътибордан четда қолаяпти, бунга бефарқ қараш, эртага бефарқ қараш бўлади... Аслида-ку, ҳар ким ўзи экиб, ўзи йиғиштириб олади, бунга кучи етмаса ўз кўрпасига қараб оёқ узатади... Чунки тоғ, шаҳар одамини ўз ишидан, ўқувчи, студентни ўз ўқишидан қолдириб, пахтага олиш давлатга осонга тушадими? Қолаверса, бу бизнинг атом асримизга хосми?.. Энди, мутлақ имкони йўқ экан, ҳашарчиларга шароит яратиб берилса бўлмайдими? Масалан, иситгичга, душга, газга эга бўлган алоҳида-алоҳида ётоқхоналар қуриш, буларни койка, кўрпа-ёстиқ, чойшаб, сочиқлар билан таъминлаш мақсадга тўғри келмайдими? Чунки ҳар йили ҳашарчилар кўрпа-ёстиқларини кўтариб ҳашарга борадилар, шундай экан, бу нарсани амалга ошириш айти муддао бўлади. Шундай тақдирда ҳашарчилар дала шийпонларида, мактаб, клубларда... яшаб юрмайдилар, чунки буларда на ювинишга сув, на ётишга койка, на иситгич ва на газ бор. Партияимизнинг XXVII съездида халқ соғлиги, турмуш тарзи, шароити... ҳақида озмунча гап бўлдими? Наҳотки, биз шундан ўзимизга тўғри хулоса чиқариб ололмасак?..

Мансур Қўшбоев «гапимни тинглаяптими, йўқми?» деган маънода бизга бир-бир қараб олди ва кейин кўнгли жойига тушди, шекилли сўзида давом этди:

— Утган куни мен кўшни Иштихон районуни бориб келдим. Хўжалигимизда ғалла, хашак ўримига одам етмайди, аммо бу ерда ўқувчи, ишчиларимиз ойлаб меҳнат қилишяпти. Ҳар ким ўз аравасини ўзи тортганида биз шунчалик қийналармидик?.. Ҳеч қандай шарт-шароити йўқ очиқ дала шийпониде тунаётган ўқувчиларни бир аҳволда кўриб ичимиз ачиди.

Кўз олдимда Жиззах чўлида кўрганам — манзаралар жонланди. Ана, тунда, дала шийпони олдида пашсадан сақланиш учун мактаб болалари ўт ёқиб ўтиришибди... Ана, ғира-ширада ҳашарчилар бўтана бетон ариқда чўмилишяпти... Ана, чайла, ертўлаларда қадимги шамлар милтираяпти... Бу манзаралар менга пахтага жон куйдириб ишлаётганимиздан далолат берса ҳам, шароитимиз йўқлигини очиқ-ойдин айтиб турибди. Дунёда инсон саломатлигидан улғу нарса йўқ! Турмуш тарзимиз замон талабларидан анча орқада қолиб кетгани энди сир эмас... Даштда икки-уч қаватли бетон иморатларга ўрин борми? Ахир, чўлда буни деҳқон «ҳазм» қила оладими? Томорқасиз, мол-ҳолсиз яшайдими? Айниқса, даштда бетон уйлар ёзда ёндириб, қишда музлатади-ку. Қолаверса, бу иморатларни қуришда миллий колорит, табиий шароит ҳисобга олинмаган...

¹ «Узсельхозхимия» илмий ишлаб-чиқариш бошқармаси раиси.

Шу кеча биз узоқ гаплашдик. Сўнг Мансур Қўшбоевнинг уйида тунадик. Аллапаллада Тўяташнинг (тошлар туяларга ўхшайди ва бу тошларнинг тагидан булоқ чиқади) этагида жойлашган оддий бир ҳовлига кириб бордик. Мен айрим совхоз директори, колхоз раиси, савдо бошлиқларининг уйлари ишчи-деҳқон уйларидан уч-тўрт марта катталиги ҳам серҳашамлигини; хоналарини асл мебель ва асл нарсалар билан безаганликларини кўриб, ҳайрон қолганман. Уларнинг ўзлари ҳам худди осмон устунлари-дек димоғдорликлари, серсавлатликлари билан қадоқ қўлли содда ишчи-деҳқонлардан ажралиб турадилар, бола-чақалари ҳам, ака-укалари ҳам, ҳатто, баъзан, уруғ-аймоқлари ҳам...

Лекин Мансур Қўшбоевнинг ҳовли-жойи кўпники қатори эди, бу менда унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотди...

Қайта қуришнинг илк давридаёқ янгича фикрлай бошлаган одамлар ҳақида алламаҳалгача хаёл суриб ётдим. Ниҳоят уйқуга кетдим. Бир пайт кўзимни очсам, қуёш дўлана бўйи кўтарилган, тепамда Мансур жилмайиб турибди. У одатдагидек эрта тонгда уйғониб, идорага бориб, анча ишни бажариб қайтибди.

«Бир Мансур эмас, бутун қишлоқ кишилари шунақа, — деб кўнглимдан ўтказдим, — худди пўлатдан қуйилганга ўхшайди булар! Қанча ҳориб-чарчамасин, қанча кам ухлмасин, барибир қуёш мўраламасдан туриб ишга шўнғийди-я булар!»

Апил-тапил ювиндим. Чой тайёр бўлгунча, Мансур менга ўз кутубхонасини (илтимосимга кўра) кўрсатди. Кутубхона мен ўйлаганга нисбатан бойроқ экан. Унда ўзбекча, русча адабий-бадий китоблар билан бирга қишлоқ ҳўжалигига, фалсафа-тарихга, илм-фан, сиёсатга оид асарлар ҳам бор эди. Китоб жавонининг қошига Цицероннинг куйидаги фикри битилган эди:

«Китобсиз уй — жонсиз танадай гап».

— Буни кўрга ҳасса бўлсин, деб ёзиб қўйдим. Бу ҳаётни фақат мол-дунё йиғиш, деб ўйловчиларга сабоқ беради. Чунки китоб ўқийдиган одам ўзини, ўзлигини танийди.

— Тўғри, — дедим ва бошқа хоналарни кўздан кечирдим. Содда жиҳозланган бу ҳўжралардаги саришталик, озодалик менга жуда ёқди. Мансурнинг онаси ҳам, хотинию бола-чақаси ҳам камсўқум, уст-бошлари ҳам одмигина эди. Мансурнинг ўзи ҳам ҳамиша ярашиқли кийиниб юради. Тартиб, озодалик, камтарлик одамнинг ўзида, уйида бўлса, бу нарсалар шубҳасиз ишига ҳам кўчади...

Нонуштадан сўнг совхоз марказини кесиб ўтувчи Маржонбулоқ — Зармитан йўлидан ғаллазорга жўнадик. Пича жилмасимиздан қир, адир, тепа, сайхонликлардан иборат дашт бошланди. Бу яқин атрофда бир туп дархат ёхуд бир тутам майса кўринмаяпти; ҳаммаёқни ўрилган буғдой, арпазорлар ишғол этган.

— Ғаллачилигимиз кейинги беш йилдан бери оқсапти, — Мансур Қўшбоев «Нива»нинг очиқ деразасидан тилларанг далаларга хомуш кўз югуртирди, — ер меҳнатни, парваришни, сувни суяди; афтидан шулар сусайганга ўхшайди, шунга ҳосил кам бўлаяпти, «Ерни алдаган, элни алдайди» дегани шу-да. Ғалламиз мўл бўлса, чорвамиз тўқ бўлади.

Қир ортидан комбайн карвони чиқди. Яқинлашгач, санадим: ўттиз битта...

— Ғалла ўрими тугапти, — Мансур енгил нафас олди, — бу йил ерга меҳр қўйиб меҳнат қилдик. Аммо қурғоқчилик оёғимиздан чалди, қор, ёмғир кам ёғди, лалми арпа, буғдойимиз сувга зориқиб, ҳосил кўнгилдагидай бўлмади, тўққиз минг гектар жойдан олти минг тонна ғалла олдик... Ҳа, айтгандай, Абдухолик, Кўлга ҳайда.

— Хўп, — ҳайдовчи машинани чапга бурди. Бирпасда ясси адрлар оралиғида қарор топган Кўл қишлоғига етдик. Овулнинг шимоли — ғарб томонлари бир пайтлари кўл бўлганидан далолат бериб турибди, тарс-тарс ёрилган ерни янтоқ, шувоқ, айрим жойларини қамиш эгаллаган.

Йўл-йўлакай қишлоқнинг хилват бир четига жойлашган товўқчилик фермасига кирдик. Бунини «ферма» дейишга тил бормайди. Бино ташландиқ ва хароб ҳолда. Оҳак кўрмаган деворларнинг лой сувоқлари кўчиб кетган, текис тонда ўт-ўланлар ўсиб ётибди. Узоқ-яқинда товўқлар донлаб турибди, айримлари тарновдаги илик, лойқа сувдан ичаяпти. Жамила, Толлой Бердақовалар оқ пар, оқ патлар сочилган тап-тақир ерга «ту-ту-ту»лаб дон сепишаяпти.

Машинадан тушиб, қизлар билан ҳол-аҳвол сўрашдик. Улар бир неча йилдан буён иморат тузатилмаганидан нолидилар.

— Қиш қаттиқ келса, товўқларимиз қирилиб кетади, — деди Жамила куйиниб, — бинонинг соғ жойи йўқ, илма-тешик, чакка ўтади, бўронда қор, совуқ изғиб киради, иситкич йўқ, беш ярим мингга товўқни боқишни ўзи бўлмайди, директор ака.

Мансур Қўшбоев беихтиёр манглайини ушлади. Унинг юз-кўзидан «Унисини ямасам, буниси чиқади...» деган маънони уққандай бўлдим ва: «Директорга ҳам оғир, тармоқ кўп, камчилик кўп, қай бирига улғуради?» деб кўнглимдан кечирдим.

— Синглим, — деди Мансур, — айтмасангизам кўриб, англаб турибман, шу ой охирида тузатиб берамиз.

— Ваъда-да... — Толлой истеҳзоли жилмайди.

— Ваъда! — деди қатъий Мансур.

Товуқбоқарлар унинг гап оҳангидан бу бошқа ваъдалардан фарқли ваъда эканини англаб, энгил тортдилар.

Қуриб қолган кўлда янтоқ ўраётганларга қараб борарканмиз, «Мансурда одамларни ўзига ишонтира олиш, ўзига эргаштира билиш қобилияти борга ўхшайди», деб ўйладим. Ушанда тоғ тўрида яшовчи Қўчқор бобо: «Бу бола узоққа боради...» деб балки бежиз айтмагандир. У ҳарқалай ташкилотчи, ҳатто истеъдодли ташкилотчига ўхшайди. Мансурнинг менга энг ёққан томони — меҳнат кишисига меҳрибонлиги, савимийлиги эди. Бордию Мансурда жиндек димоғдорлик ёхуд сохталикни пайқаганимда, балки у тўғрида бир чизиқ ҳам битмаган бўлармидим».

Уроқчилар билан «Ҳорманг, бор бўлинг» қилдик ва тушгача улар билан бирга янтоқ ўрдик. Тушда «КИР 1,5» машинаси ҳайдовчиси, йигирма етти ёшлар чамасидаги йигит — Қўчқор Болибеков қора терга ботган юзини энги билан артаркан, бизга арз қилди:

— Хўжалигимизга янги техника кеч, ўн-ўн беш йилда етиб келади. Масалан, бир йўла хашак ё маккажўхори йиғадиган, ўрадиган, майдалайдиган машина бизда ҳозирча йўқ, бунинг чиққанига эса кўп йил бўлган. Ҳозир биз ўроқни тракторга ўрнатиб ўраёلمиз; бу фақат икки газ жойни олаёпти. Кейин хаскаш ўрнатилган бошқа тракторда хашак йиғамиз; бу фақат бир қулоч жойни эплайпти. Сўнг ўзга бир тракторда хашак майдалаямиз. Шу учта трактор ўрнига бирданга беш газ жойни ўриб, йиғиб, майдалаб кетадиган машинани ишлатсак ҳар томонлама ютамиз: вақт, ёқилғи, пул тежалади.

— Жуда тўғри, — деди ўроқчи Ёмоқ Ёмғиров, — мен Қўчқорга қўшимча қилиб, тагин бир нарсани айтаман, бизга иш ҳақи кам берилаётир. Мисол учун, илгари бир той хашак бир тийин эди. Энди эса бунданам баттар бўлди: бир тонна тойланган хашакка тўрт сўм олтиш тийин тўланаёпти. Мамлакатимизнинг ноқоратупроқли ерларида, Кавказда ўт кўп, бизда эса ўт.анқонинг уруғи... Тагин айтсам, бир тонна хашак ўрганча, она сутимиз оғзимиздан келаяпти, аммо бунинг баҳоси бор-йўғи саккиз сўм ўттиз тийин туради. Менимча, бу масалани бизнинг шароитимизни ҳисобга олган ҳолда қайта кўриб чиқилса, бинойидек бўларди.

Уроқчилар Ёмоқ Ёмғировни қувватлашди:

— Тўғри гап..

— Ҳақ гап.

— Қайта кўрилгани маъқул.

— Яна бир нарса бизни қийнаяпти, — деди тракторчи Турсунқул Эшонқулов, — тойланган хашакни ғарамлаш биз учун жуда қимматга тушаяпти, тўққиз-ўн қулоч баландга хашакни қўл кучи билан кўтариб қўяёلمиз, бу ҳазилакам ишмас, вақтимиз, кучимизни елга совураёلمиз, ахир, бунинг ўрнига алоҳида машина бор-ку, нега шуни ҳалигача олмаямиз?

— Энди, оламиз, — деди Мансур Қўшбоев, — ноумид — шайтон... — у ишчиларга синчков разм солди ва уларда ишонмаслик аломатини кўриб, оғринди, оғриндию ўзи сезмаган ҳолда жон ачитиб гапирди. — Одам ўз сўзига хўжайин бўлади; юз-юзга, кўз-кўзга тушиб туради-ку, ахир!

Ишчилар билан тушлик қилиб, шудгорга жилдик. Мен Мансурга:

— Одамлар билан тез эллашиб кетаркансиз, — дедим.

— Билмадим, аслида қандай бўлсам, ўзимни шундай тутаман, турланган кишини жиним суймайди, ҳаётда ўзинг бўлиб яшашнинг ўзи бир бахт-да. Иложи борича, бирор кишининг кўнглини оғритмайман, акс ҳолда ундан кўра ўзим кўп эзиламан. Яхши гапдан илон инидан чиқади, дейишади, яхши гапга нима етсин.

Она ўз фарзандига термилганидек, Мансур ҳайдалган далаларга термилиб, жим қолди. Анчадан сўнг:

— Биз ер шаронига қараб шудгор қиляёмиз, — деди, — бунга китобдаги қоида унча тўғри келмайди. Шудгор, уруғ яхши бўлса, вақтида экиб, вақтида ишлов берсак, ҳосил бўлади; фақат қор, ёмғирни ёғдириш қўлимиздан келмайди, бўлмаса ҳосилни ўн чандон оширардик-а.

— Нечта трактор шудгор қиляёпти?

— Ўттиз еттита... Ишни икки сменада олиб бораяёмиз; тракторчилар далада, вагон уйда ётиб ишляёптилар. Уларни эрталаб чой, тушда, кечқурун иссиқ овқат билан таъминляёلمиз, ҳар қалай бу ёмон натижа бермаяпти, аммо шароитимиз оғир, ҳали буни ўзингиз кўрасиз.

Юксак қир ошишимиз билан шундай чанг-тўзонга йўлиқдикки, беихтиёр саҳродаги кум бўрони кўз олдимга келди, тракторлар бутунлай кўринмаётир, фақат йўл четида сийрак чанг аро вагонлар кўзга ташланмоқда.

Бирпасдан сўнг биз ҳам тўзонга фарқ бўлдик. Бошдан-оёқ чангга ботган, кўзлари зўрға кўриниб турган тракторчилар менга худди машққа чиққан танкчиларга ўхшаб туюлди. Т—4 трактор ҳайдовчиси — Абдукарим Шарипов олдимизга келиб, нолиди:

Тўзонда ишляёلمиз, аммо зарари учун қўшимча ҳақам, сутам беришмаяпти бизга. Тупроғи намхуш ер бўлса, буни айтибам ўтирмасдим, кўриб турибсизлар, тошлоқ еримиз ўнқир-чўнқир, қир-адирлардан иборат... Тупроқ бўлса ундай тўзиб, ўпкамизга

ёпишаяпти. Заводам бизнинг шароитимизни билмайди; билса кабина эшигидан буралиб кираётган чангни ҳисобга оларди-да!..

Бўнга ўхшаш гапларни бошқа тракторчилардан ҳам эшитдик. Мансур Қўшбоев бу масалани ҳал этишга ожиз эди, лом-мим демади. Мен ҳам сукут сақладим. Ҳайдовчилар ўз ишларига шўнғидилар. Биз яёв шудгор оралаб, унинг сифатини кўздан кечирдик. Чамаси иш кўнгилдагидек кетмоқда эди. Мансурнинг юзида қониқиш аломатини кўриб қувондим. Фақат у бир жойни қайтадан ҳайдаттирди, бундан тракторчи қизарди, ҳатто тошлоқ ер, деб ўзини оқламоқчи бўлди, бироқ охир-оқибатда у Мансурнинг ҳақлигига тан берди, буни мен унинг содда кўзларидан сездим.

Чойдиш осилган ўчоқ бошида бўлим бошлиғи — Нурқосим Отақулов билан механизатор — Исмаи Отамуродов гаплашиб ўтиришган экан. Саломлашдик. Сўнг ичкарига кўз югуртирдик. Смена алмашган ҳайдовчилар уст-бошларини ечмаган ҳолда полга тўшалган кўрпаларда донг қотиб ухлаб ётишарди.

— Қулайликка эга кўчма дала шийпонлари ишлаб чиқилса нима бўлади? — деб бизга юзланди Исмаи Отамуродов. — Буларда кўчма газ, иситкич, душ, койка, музхона, телевизорлар бўлса, яйраб ишламасмидик? Ахир, ўртоқ Горбачев партияимизнинг XXVII съездида: «Қишлоқ меҳнаткашларининг меҳнат ва турмуш шароитини яхшилаш тўғрисида доимо ғамхўрлик қилиш барча муваффақиятларимизнинг энг муштаҳкам гаровидир», деб айтганди-ку. Мен буни атайлаб эслаб қолганман, нега десангиз, бу сўзлар айнан бизга тегишли-да.

— Кўчма дала шийпонлари ҳақида заводга ёзамиз, — деди Мансур Қўшбоев.

Йўлга чиқдик. Йироқда, чанг, ҳовур қўйнида қорайиб кўринаётган бир туп дарахт ногоҳ эътиборимни тортди. Буни Мансур сизди ва:

— Бизданам Азим Суюн деган шоир чиққан, — деди, — у шу ёлғиз дарахт ҳақида шеър битган, бу унинг «Хаёлот» китобида босилган, истасангиз, билганимча ўқиб берай.

— Қанийди, — дедим қақроқ дашт бағрида мардона буй чўзган бир туп дарахтдан кўз узмай.

Мансур ўқиди:

Бир сарҳадсиз сахро бағрида
Ишониб ўз илдиэларига,
Дарахт ўсар — бевадай ёлғиз...
Атрофга қарайди Дарахт,
атроф...
сап-сарик
қум-қум.

Атрофга қарайди Дарахт,
атроф —
қовжирок,
жизғанак
ўт-ўлан...

О, бу Дарахт умидлари...
Илдиэларидан ҳам теран...
У кутиб яшаяпти —

Ёмғирни, Сувни, қондош ва жондош —
Дарахтларни...

— Кутиб яшайверадими?..

— Йўқ, бу ерларга сув олиб келамиз...

ВИЖДОНГА САДОҚАТ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ ЁЗУВЧИСИ ШУХРАТ БИЛАН СУХБАТ

— Ҳозир биз ҳаётимизнинг янги бир — ўз термини билан айтадиган бўлсак, қайта қуриш босқичида турибмиз. Бу босқичнинг мазмуни, моҳияти сўнгги пайтларда қабул қилинган қатор партиявий ҳужжатларда, КПСС ва Ўзбекистон Компартиясининг пленум ва съездлари материалларида чуқур асослаб берилган. Унга КПСС МК Бош секретари М. С. Горбачевнинг турли муносабатлар билан сўзлаган нутқларида, учрашув ва суҳбатларида янада аниқлик киритилмоқда, ҳозирги пайтдаги вазифалар аниқ белгилаб берилмоқда. Энг муҳими, бу босқич — қайта қуриш жараёни ҳаммага баб-баравар тааллуқли эканлиги алоҳида таъкидланмоқда. Шундай экан, бугунги кунда адабиётнинг вазифаси нимадан иборат бўлмоғи лозим? Шу жараён ёзувчи ижодида қандай кечеди? Бу борада қилинаётган ишлар Сизни қаноатлантирадими?

— Очигини айтсам, биз ҳали қайта қуриш деган гапларнинг маъносига яхши тушуниб етмаганга ўхшаймиз. Бу гаплар кўп айтиляпти-ю, лекин кутилган самараси у қадар сезилмаяпти. Тўғри, қайта қуриш дегани бирданига бўладиган, тез амалга ошириладиган жараён эмас. Унинг мураккабликлари ҳақида ўртоқ М. С. Горбачев ҳам бот-бот эслатиб ўтмоқда. Лекин, фикримча, унинг моҳиятини қанчалик тушуниб етсак, ишимизнинг яхши томонига бурилиши шунчалик тезлашган бўлур эди. Бунда, менимча, қалам аҳлининг зиммасига алоҳида масъулият юкланади. Чунки халқ бундай бурилиш пайтларида ўзларини безовта қилаётган саволларга жавобни асарларимиздан излайди. Ҳозир ёзувчилар бекиёс имкониятларга эгадирлар. Улар ҳаётимиз ҳақида, одамларимиз ва қилаётган ишларимиз ҳусусида фақат рост гапларни айтишлари, ўсишимизга ҳалал бераётган сабабларни ошқора кўрсатишлари талаб этилаёттир. Шу маънода ҳозир ижод аҳлига жуда катта ҳуқуқлар берилган ва улардан жуда кўп нарсалар кутуляпти. Иттифоқ адабиётида бу йўналишда катта ишлар қилинмоқда. Сўнгги пайтларда эълон қилинган бир қатор машҳур асарларнинг номларини айтмасам ҳам яхши биласиз. Фикримча, мана шу асарлар орқали бизнинг қайта қуриш жараёнида қиладиган ишларимиз бирмунча ойдинлашгандек, у ҳақдаги тасаввурларимиз конкретлашгандек бўлди. Мен ўзбек адабиётида ҳам шундай асарлар ёзилишини орзу қилардим. Бу йўлда интилишлар бор, афсуски, ҳозирча етарли эмас. Одамни ларзага соладиган, чуқур ўйга толдирадиган асарларни яратиш масаласида эса биз китобхонлардан қарздор бўлиб турибмиз. Лекин шуниси борки, ҳа деб қарздор бўлиб қолавериш ҳам фазилат саналмайди. У вақтида узилмаса, ишончдан, эътибордан чиқиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Сўнгги пайтларда «инсон омили» деган сўз биз гаплашаётган масала билан боғлиқ тарзда тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Биз, адабиёт — инсоншуносликдир, деган горькийча таъбирни доимо ишлатиб келамиз. Бунда, албатта, инсоннинг руҳига, ички оламига чуқур кириш, ундаги маънавий имкониятларни юзага чиқариш назарда тутилди. «Инсон омили» деган тушунча ана шу горькийча таъбирга жуда мос жарангламайдимиз? Бу талаблар, инсон учун яратилаётган беҳисоб имкониятлар бадий ижод уфқларига қандай таъсир этиши, унинг қайси қирраларини кенгайтириши мумкин? Бундай янгича муносабатлар ижодкорлар олдига яна қандай вазифалар қўяди?

— Мен, ўзимча, «инсон омили» деганда ҳар бир конкрет одамга, унда мавжуд бўлган имкониятларга, қудратга ишончи тушунаман. Шу маънода «инсон омили» деган гап биринчи галда биз — ёзувчиларга тааллуқлидир. Ахир азалдан инсондаги бой руҳий-маънавий имкониятларни кўрсатиш қалам аҳлининг бош мудоаоси эмасми? Назаримда, ҳозир кўп тилга олинаётган юқоридаги сўз билан «адабиёт — инсоншуносликдир», деган горькийча таъбир шу маънода бир-бири билан ҳамоҳанг жаранглайди. Агар бевосита шу тушунчанинг бадий ижод уфқларига дахлдорлиги, таъсири ҳақида гапирадиган бўлсак, менимча, биз конкрет инсонга хос хусусиятларни янада чуқурроқ очимиз, ундаги мавжуд имкониятларни янада кўпроқ кашф қилишга интилишимиз лозим. Тўғриси, бунга хоҳламайдиган, бунга интилмайдиган ёзувчи йўқ деса бўлади. Ҳамма гап бу ишнинг уйдасидан чиқишда, эплашда. Демак, ҳамма нарса маҳоратга боғлиқ. Мана шу масалада мен, айниқса, Ч. Айтматов ижодида жуда кўп ибратли томонларни кўраман. Унинг асарларидаги қаҳрамонларнинг деярли ҳаммаси жуда оддий кишилардир. Лекин улардаги маънавий имкониятларни кўриб ҳайратга тушасан киши. Улар ҳар қандай ишни қилишга, ҳар қандай масъулиятни зиммасига олишга қодир инсонлар сифатида таассурот қолдиради. Ҳаёт, дунё ташвишлари ана шу инсон, унинг ишлари, ўй-кечинмалари орқали кўрсатилади. Бизда эса, кўп ҳолларда тескариси бўлади — инсон муаммоларга бир иллюстрация сифатида берилади. Қаҳрамон проблемаларнинг ғарамига кўмилиб, кўринмай қолади. Баъзан эса бевосита инсоннинг ўзини кўрсатиш, ундаги бор ички мазмунни юзага чиқариш ўрнига мавзулар кетидан қувилади, ким ўзарга турли катта объектлар, қурилишлар ҳақида асарлар ёзилади. Бундай ишларнинг ҳақиқий адабиётга алоқаси йўқ, деб ўйлайман. Яхшиямки, бундай ёзувчилар кўпчиликни ташкил қилмайди. Асарларининг

марказига Инсонни қўядиган, ҳаёт муаммоларини унинг қалби орқали кўрсатадиган ёзувчиларимиз анчагина. Бу ўринда Саид Аҳмад, Одил Ғебуров, Пиримқул Қодиров, О. Ҳожиёва, Ш. Холмирозав, Э. Охунова, Ш. Раҳмон, У. Азимов, Хуршид Даврон, Зоҳир Аълам каби ижодкор дўстларимнинг, шунингдек, нисбатан ёшроқ қалам соҳибларининг қилаётган ишларидан фахрланаман.

— Яна шу масала билан боғлиқ бир гап. Одатда инсонга ҳар бир ишда тўсик кўпаяверса, халақат берилверса, бу нарса сўзсиз унинг фаолиятида ўз изини қолдиради. Натижа эса шунга яраша бўлади. Назаримда, «инсон омили» деганда аввало унга тўлиқ эрк ва ҳуқуқ берилишини, у ўз участкасида ўзини тамомила ҳўжайин, масъулдор шахс деб ҳис этишини, шу тушунчадан, ҳисдан келиб чиқиб ўзидики бор имкониятни, ижодий қобилиятни сафарбар этишни тақозо этади. Агар унга ҳар қадамда тўсиқлар учрайверса, дақиқ берувчилар кўпайиб кетса, у қандай қилиб ўзини кўрсатиши мумкин? Бу ҳолат, яъни кераксиз тўсиқларнинг кўпайиб кетиши тўғридан-тўғри адабиётнинг соғлом тараққиётига таъсир этмайдими? Адабиётни, демак, ижодкорларни чеклаш, айрим сўз ва жумлаларга ёпишиб олиш ҳеч қачон яхши натижаларга олиб бормаганлиги тарихимиздан яхши маълум-ку?!

— Гапингизга тушундим. Аввало инсонни ҳаётдаги чеклаш ҳақида гапирадиган бўлсак, партияимизнинг ҳозирги сиёсати айнан ана шундай чеклаш иллатига қарши курашишга даъват этади. Ахир ўйлаб кўринг, ҳўжайин кўп бўлса, ҳар ким ўзича йўл-йўриқ, кўрсатма бераверса, одам қандай қилиб нормал фаолият кўрсатиши мумкин? Унда қандай қилиб ўз вазифасига ижодий ёндашишдек сифатлар юзага чиқади? У қачонки ўзини эркин сезса, ўзига нисбатан билдирилаётган ишончни ҳис этиб турса, шундагина унда масъулият, жавобгарлик туйғуси пайдо бўлади-да. Энди бевосита шу жиҳатни адабий жараёнга тадбиқ этадиган бўлсак, бу ҳақда кўп гапларни айтиш мумкин. Яқинда, КПСС Марказий Комитетининг январь Пленумида ўртоқ М. С. Горбачевнинг докладада бу масалага алоҳида аҳамият берилган. Жумладан, у бизда пайдо бўлган турғунлик идеологияси ва психологияси аҳолида аҳамият берилган. Шундан, бадий ижоднинг божолаш мезонларига таъсир этганлигини таъкидлар экан, шундай гапларни айтади: «Аҳвол ана шу билан чигаллашдики, бадий ижодиётга партиявий ёндашув кўпичинча идоровий ёндашув билан, соф ижодий жараёнларга асоссиз аралашиб билан, дидга ёқиш ва ёқмаслик билан, гоёвий таъсир ва раҳбарлик методлари эса маълумий қарорлар билан алмаштирилди». Назаримда, бу гапларда йиллар давомида мавжуд бўлиб келган адабиётни, ижод аҳлини «назорат» қилиб туришдек ярамас иллат, иш услуби жуда катта мардлик билан очиб ташланган. Ахир ижодкор шу жаҳиятнинг фарзанди бўлса, шу жаҳиятнинг яхши жиҳатларини кўриб, қувониб, иллатларга дуч келганда куюниб юрса, шулар ҳақидаги қувончу афсусларини, дардларини бадий адабиёт тили билан айтса — бунинг нимаси ёмон? Минг афсуски, шундай бўлган эди. Ёзувчининг бор овозда гапиришига қўймайдиган, халақит берадиган «нималардир» бор эди. Ана шу «нималардир»ни ҳаммамиз сезиб турардик. Сиз, эҳтимол, бари бир ўша пайтларда ҳам жасорат билан ёзилган, бадий образлар воситасида ҳаётдаги баъзи ҳолатларга дадиллик билан муносабат билдирадиган асарлар эълон қилинган-ку, дерсиз. Тўғри, эълон қилинган. Лекин бундай асарлар жуда кам эди. Уларнинг қандай қийинчиликлар билан чиққанини сиз тасаввур ҳам қилолмасангиз керак. Мана ўзингиз гувоҳи бўлиб турибсиз-ку! Ҳатто рус адабиётида ҳам эълон қилинмаган қанча асарлар ётган экан. Ҳозир одамларнинг тилидан навбатманавбат эълон қилинаётган шу асарлар тушмай қолди. Масалан, А. Твардовскийдек буюк шоиримизнинг қанчалик дард-алам билан ёзилган поэмаси ҳам эълон қилинмай қолиб кетган экан-ку! Бошқа яна қанча асарлар чиқяпти. Ўзимиздаги ишларни эсланг, Абдулла Қаҳҳордек ёзувчимизга нисбатан қандай муносабатлар бўлганини сизлар тенги одамлар, менимча, яхши билишлари керак. «Тобутдан товуш» асари ҳақидаги танқидий гапларни эслайсизми? Бу асар учун фақат ёзувчининг ўзигагина эмас, ҳатто у ҳақда жуда яхши тақриз ёзган бир танқидчига нисбатан ҳам қанчалик таъйиқлар бўлган эди. Мана, ўша гапларни айтган одамларнинг айримлари ҳозир ҳам бор, ҳеч нарса бўлмагандек бемалол юришибди. Бир пайтлар истеъдодли шоир Абдулла Орипов ижодида нисбатан ҳам шундай муносабатлар бўлгани эсимда. Утган йили ёзувчи Шуккур Холмирозав ҳам шунга ўхшаш иллат ҳақида куйиниб ёзганини газетада ўқиб қолдим. Лекин, афсуски баъзи ёш ёзувчиларимиз Ғарба эътиқод қилиб ўзларининг миллий руҳларини йўқотиб, ўша асарларнинг шаклига эргашадилар. Бу эса баъзи бир китобхонларга маъқул бўлиб кўкка кўтирилади. Хуллас, мана шунақа гаплар. Ҳозир бизнинг қувончимиз шундаки, бундай тўсиқларга, ёзувчининг қаламини бир томонидан ушлаб турадиган кўзга кўринмас «назоратчи»ларга қарши кескин зарба берилди. У иллат сифатида қаттиқ қораланди. Ахир олдинги вазият бўлганда В. Астафьевнинг «Қайғули саргузашт», В. Распутиннинг «Енғин», Ч. Айтматовнинг «Кунда» каби асарларининг чиқиши ҳақида гап бўлармиди?! Уларнинг матбуот саҳифаларида кенг муҳокама қилинаётганини айтмайсизми?! Мен «Кунда» романи ҳақида қандайдиган ҳамма мақолаларни кузатиб, йиғиб боряпман. Ҳозирнинг ўзида улар бир яхшигина китоб бўладиган даражага келди. Айтилаётган фикрлар бир-бирига ўхшамайди, ҳатто баъзан мутлақо бир-бирига қарама-қарши ҳам. Майли, буни ҳеч чўчидиган жойи йўқ. Ахир, ҳақиқат баҳсларда тўғрилади, деган гап бекорга айтилмаган-ку! Фикримча, мана шу ишлардан бизнинг матбуотимиз ҳам ўзига тегишли хулосани чиқариб олиши керак. Фикр алмаштиришдаги бу демократик принцинга қаттиқ амал қилишимиз лозим. Партияимизнинг ҳозирга талаби ҳам шу. Бундай шароит, турган гапки, ижодкорга жуда катта имконият беради. Фақат ҳамма гап эндиликда ўзимизда, бизнинг истеъдод даражамизда, журъатимизда қолди.

— Халқимизда «Одам — яхши сўзнинг гадоси» деган гап бор. Бу гапда, албатта, катта ҳикмат мавжуд. Одатда ҳамма ҳам, кимдан бўлишидан қатъи назар, яхши сўз эшитгиси, қилган хизматларига яраша тақдирлангиси келади. Бундан, табиийки, қалам аҳли ҳам мустасно эмас...

— Мен ҳам шу ҳақда кўп ўйлайман. Эсимда: бир адабиётшунос олимнинг эллик ёшлик юбилейида ғалати ҳол бўлган эди. Бу одам адабиёт учун ҳам, ўзи ишлайдиган билим даргоҳи учун ҳам жуда катта иш қилган олим. Унинг китоблари, мақолалари фанда алоҳида ажрალიб туради. Буни ҳамма эътироф этади. Шунингдек, у узоқ йиллардан бери мўтабар билим даргоҳида ишлаб, олий маълумотли кадрлар етиштиришда хизматлар қилган, кўплаб олимлар эса бу кишини ўзларига устоз, деб биладилар. Ўша юбилей йиғилишида шунча хизматлари эвазига унга бор-йўғи ректорат номидан бир раҳматнома эълон қилинганди, холос. Бу мулоҳазани тўғри тушунишингизни илтимос қиламан. Чунки бу ерда қандайдир бир таъмагирлик ҳақида гап кетаётгани йўқ. Балки адабиёт учун,

илм учун ўзидаги бор имкониятни сафарбар этаётган бир кишининг меҳнатини кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олиш, кимларнингдир раъйига қараб виждонга хилоф ишлар қилиш ҳақида сўз кетяпти. Агар шу олимнинг хизматлари тўғри эътироф этилиб, керакли даражада тақдирланганда, у айна даврда халқимизга, адабиётимизга бундан ҳам кўпроқ, самаралироқ ишлар қилиб бериши мумкин эди. Одатда бундай ишларни кимлардир четдан, «холис туриб» бажаради. Бундай вақтларда умумий манфаат эмас, балки «шахсий ҳисоб-китоблар» биринчи планда туради. Агар бундай ҳодиса кам учраса, бир тасодиф бўлса, у ҳақда гапириб ўтирмасак ҳам бўларди. Афсуски, у гоҳ-гоҳ такрорланиб туради. Бундан қанчалик зарар кўришимизни, кўплаб ёзилиши керак бўлган яхши асарлар ёзилмай қолишини, қилиниши керак бўлган ишлар қилинмай қолишини тасаввур этиш қийин эмас. Хўш, бундан кимга фойда-ю, кимга зарар?

— Шухрат ака, сиз ҳақингизда гап кетса энг аввало ўқувчининг кўз олдига ҳарбий мавзуда ёзилган асарларингиз келади, десам муболаға бўлмас. Чунки Сизга ёзувчилик шухратини ҳам, кенг китобхонлар оммасининг ҳурмат-эътиборини ҳам шу мавзудаги асарларингиз, биринчи галда романларингиз келтирган. Хўш, шундай экан, ўзбек адабиётида бу борада қилинаётган ишларга беварқ қарамаслигингиз, аниқроғи, қарай олмаслигингиз турган гап. Ўзбек адабиётида ҳозирга қадар Улуғ Ватан уруши даври ҳаётини бадиий тадқиқ қилиш бўйича эришилган натижаларга қандай қарайсиз? Унда нималар қилингану нималар қилиниши керак? Ва қандай қилинса ҳақиқатга ҳам, ҳозирги ҳаёт талабларига ҳам мос келади, деб ҳисоблайсиз?

— Бу масалага оид гапларни, эсингизда бўлса, бир суҳбатда айтган эдим. Ундан бери ҳам орада бир неча йил ўтиб қолди. Ҳозир ҳам баъзи мулоҳазалар билдиришим мумкин. Шу пайтгача қилинган ишларимизга умумий бир назар ташласак, менда шундай мулоҳазалар пайдо бўлади. Биз, масалан, ҳарбий ёзувчилар авлоди, ўзимизнинг олдимиздаги биринчи босқичда турган вазифаларни бажара олдик, холос. Улуғ Ватан уруши даврига бағишланган ўзбек адабиётидаги йўналишини давр талабидан келиб чиқиб янги босқичларга кўтаришга, очиги, кўрбимиз, маҳоратимиз етмагандек бўлиб қолди. Буни оқиқ тан олиш керак. Акс ҳолда Иттифоқ адабиётида шу мавзуда яратилаётган асарлар билан ёнма-ён турадиган китоблар бизда ҳам бўларди-да. Қани айтинг-чи, қайси ўзбек ёзувчисининг асарини В. Биков, Г. Бакланов, Ю. Бондарев, И. Стаднюк каби ёзувчиларнинг асарлари билан тенглаштириб бўлади. Мени тўғри тушуниб, бу адабиётимизни камситиш эмас, балки унинг парвози баланд эмаслигидан, давр талаб этаётган даражага кўтарилмаётганидан куйинганимиздан айтаётган гаплар. Бунда ўзимни ҳам айбдор деб биламан. Шунда баъзи тенгдош ижодкор дўстларимнинг асарлари муносабати билан айтилган танқидий гапларни кўтара олмай ўзларини ҳар томонга ташлаб юрганликлари менга эриш туюлиб кетди. Демак, тўғри гапни тан олиш ҳам ҳар кимнинг қўлидан келавермас экан, деган фикр хаёлимдан ўтди. Менга бир нарса таскин беради. Ҳозир нисбатан ёшроқ, умуман, ёш ёзувчилар, назаримда, биз қилолмаган ишни қиладигандек. «Ёшлик» журналида Н. Эшонқулов деган ёш бир ёзувчининг «Уруш одамлари» деган қиссасини ўқидим. Менимча, Улуғ Ватан уруши даври ҳақидаги адабиётимиз келажакда қандай бўлиши шунга ўхшаш асарларнинг ҳам авторларида, ҳам ўзида мужассамлашган дейиш мумкин.

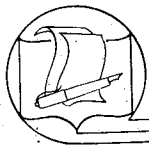
— Адабиёт мухлислари Сизни атоқли сўз устаси, ижодда ҳам, ҳаётда ҳам ҳақиқат учун тинимсиз кураш олиб борган ажойиб инсон Абдулла Қаҳҳорнинг садоқатли шоғирди сифатида яхши билишади. Сиз бу буюк одамга нисбатан бўлган эътиқод ва садоқатингизга ҳар қандай ҳолатда ҳам доғ туширмадингиз, соя ташлатмадингиз. Сиздаги бу сифатни, эҳтимол, ҳамма десам лоф бўлар-у, лекин кўпчилик билишади ва шу жиҳатингизни ҳам алоҳида қадрлашади. Бу гапга урғу бераётганимнинг боиси бор. Аввало, бу йил — улуғ адибнинг 80 йиллик юбилейи нишонланадиган йил. Қолаверса, кейинги йилларда «ботирлар» кўпайиб, Абдулла Қаҳҳорга шоғирдликка даъвогар бўлганларнинг саногини жуда ошиб кетиб қолди. Нимагадир олдинги пайтларда бу одамлар пассив эдилар-у, ҳозир бирдан активлашиб қолдилар. Ахир эътиқод ҳам, садоқат ҳам яримта бўлмайди-ку! Шу жиҳати кишини бир оз ҳайратга соляпти. Сиз Абдулла Қаҳҳор атрофида кечган барча гап-сўзларга гувоҳ бўлган, унинг садоқатли шоғирдларидан бири сифатида мана шу манзарага қандай қарайсиз? Замонасоз «шоғирдларнинг» ёзганларини ўқиб нималар ҳақида уйладингиз?

— Майли, ёзаверишсин. Мухими, ёлғон гапларни ёзишмаса, Абдулла Қаҳҳор баҳонасида ўзларини пропаганда қилишга интилишмаса бўлгани. Эълон қилинаётган мақола-хотираларда, асосан, у кишининг шахси, инсон сифатидаги қиёфаси ҳақида гаплар бўляпти. Бунинг зарари йўқ. Ахир, ҳозирги 20—25 ёшлилар учун Абдулла Қаҳҳор тарих-ку! Улар учун бундай хотираларнинг аҳамияти жуда катта. Ёзувчи сифатида эса Абдулла Қаҳҳор ҳеч қандай ташвиқотга муҳтож эмас. Унинг қаламига мансуб асарлар ўзларини ҳимоя ҳам, керак бўлса тарғиб ҳам қила олади. Энди Абдулла Қаҳҳорга садоқат масаласига келсак, ҳақиқатан ҳам у яримта бўлмаслиги керак. Айниқса, ижодкорларда. Мен учун эса бу буюк сўз устаси ва инсонга садоқат — адабиётга, виждонга, ҳалолликка бўлган садоқатнинг рамзи бўлиб келган.

— Сиз ёшларга ижодкорлик, ёзувчилик толеи, бу соҳа вакилининг фақат бугунги кун эмас, айна чоқда келажакдаги масъулиятлари ҳақида юқоридаги гапларимиздан келиб чиқиб қандай тилаклар билдиришини, маслаҳатлар беришни лозим кўрадингиз?..

— Тақдирига ижодкорлик толеи тушган одам — доим шон-шухрат чўққисиде юрадиган одам дегани эмас. Балки у зиммасидаги халқнинг, мамлакатнинг катта ташвишларини, одамларнинг дард ва қувончларини доим ҳис қилиб юрадиган, шу масъулиятга муносива бўлишига интиладиган шахсдир. Ҳар бир авлод бу масъулиятга виждони ва истеъдоди кўтарганча жавоб беришга ҳаракат қилишган. Албатта, бу хусусиятлар ҳар бир авлодда ҳаёт, замон билан боғлиқ турлича тарзда намоён бўлиши турган гап. Шу маънода мен ҳозирги ёшларга жуда ҳавасим келади. Бизда ёшларни камситиш, уларга паст назар қарашдек авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ёмон бир иллат бор. Бу одатлар, чамамда йўқолиб борапти. Энди уларга бутунлай чек қўйиш керак. Ёшларимиздаги жанговарлик, адабиёт учун жонкуярлик, фидойилик каби фазилатлар менга ёқди. Шу хусусият йўқолмаслигини, унинг манфаат, таъмагирилик каби ярамас туйғуларга алмашиб кетмаслигини жуда-жуда истардим.

Суҳбатни Умурзоқ УЛЖАБОВЕВ ёзиб олди.

Иброҳим Ғафуров

ҚАШҚАРДА

Ойнинг тупроғи қандай бўлишини кўрмаганман. Уни коинот ҳақидаги кино парчасидангина оз-моз биламан: чексиз, ҳудудсиз, сирли саҳро, қават-қават бўлиб кетган ғубор, балки ғубор ҳам эмас, гард, балки гард ҳам эмас, кўз илғар-илғамас зарралар... кемача эса оҳиста ўрмалаб боради... унинг филдиракларидан қолган излар худди кафтни тупроққа босгандай равшан кўриниб туради. Булар коинот чексизликларидан ойга келиб кўнган зарраларми ё ой супрасида абадий кўним топган ер «элчи»ларимикин? Неча минглаб, миллион йиллаб йиғилган?

Худди ой тупроғига ўхшайдиган ерга кўндик.

Бу ерда Тиёншон тоғ тизмалари билан жануб ва шарққа томон чўзилиб кетадиган ҳайбатли Кун-лунь тизмалари ёйнинг таноби каби учрашади. Ёйнинг танобида қадим Қашқар жойлашган. Қашқардан шарққа қараб икки буюк тоғ тизмалари кафтида неча-неча одам аждоду авлодларини ваҳимага солиб келган сирли Такла-макон... юракни ўртайдиган, Ер билан Ой опа-сингил эканлигидан дарак бериб турадиган саҳро. Унинг жимжитлиги ютиб юбораман дейди. Ҳатто дунёнинг эркин ўғли шамол ва унинг аммаси булут ҳам Такла-макондан қўрқади. Шамол Такла-маконнинг чексиз қумлик китоблари узра ҳуркиб, жуда эҳтиёт билан елади. Айланиб-айланиб учади, қум китобларнинг варақ-варақ ҳали ҳеч ким ўқий олмаган саҳифаларини тинмай очади, уларни ўқимоқчи бўлади. Шоиримиз Владимир Рецетернинг бир шеърида самолётимиз океани варақлайди, деган сатрларни ўқиган эдим. Бу ерда шамол қум китобларини варақлайди. Уқиш ва ўқишни минг йилларча уриниб ҳам эплотмай фиғони чиқиб, бурала-бурала кўкларга кўтарилади, китобнинг зарраларини олиб, олис-олисларга девонасора югуриб кетади. Яна ўқийман деб, пастга тушади, сарсон чопади, кейин толиқиб, сассиз, несиз сокин қумга қулайди...

Бу ерга кирмоқ бор-у чиқмоқ йўқ, дейишади қадимдан уйғурлар. Унга қадам босиб кирган ҳар қандай тирик жон бедарак кетади. Ҳатто шу шамолнинг ўзи ҳам Тиёншон чўққиларидан тушгач, сўнг абадий Такла-макон кенгликларини кезади, ундан қайтиб чиқар йўлларини тополмайди.

Қашқарда ҳаво аллақандай оппоқ тусда буғланиб ётарди. Бу оқ буғ қаердан келаётганлигини, қаердан чиқаётганлигини билиб бўлмасди. Атрофдаги ўрама тоғлардан тушяптими ёки Такла-макондан чиқяптими, ё бу ерни қуршаган теп-текис қағир тош ялангликларидан келяптими? Одам бамисоли бир маҳаллар қуриган ҳудудсиз денгизнинг тагида юргандай бўлади.

Ҳар қалай сентябрнинг бошида Қашқар ерлари буғланиб ётар, буғга ердан кўтарилган чанг-ғубор қўшилиб кетар, гўё Қашқар бобо ўз кўҳна шолчасини тинимсиз қоқаётганга ўхшарди.

Мен бу ҳавога анчагача ўрганолмадим. Туман десангиз туман эмас, буғ десангиз буғ эмас... лекин кўзингизни доим ўраб туради.

Биз кўнган ерда узоқ-узоқлардан енгил туман ва ғубор пардасига ўралган қадим мақбаралар кўзга элас-элас чалинар, улар шунчалар сирли ҳам ҳавойи бўлиб кўринардики, одам буларнинг ҳақиқатан ҳам борлигига ишонгиси келмас ва гўё у ерларда, ерга эмас, осмон бағрига қурилган шарқ қасрларида афсоналар... ва яна афсоналар тўқилаётгандай туюлади. Ростдан ҳам, бу кўҳна тупроқ, унинг сон-саноксиз обидалари бағрида не-не афсоналар ҳали очилмай ётибди... уларнинг саналари ун минг йиллар билан ўлчанади.

«Халқ йўли» деб аталган узундан-узоқ кўча. У бизни Қашқарга олиб кирди. Икки-уч қаватли уйлар. Банк. Почтахона. Кинохона. Қашқарнинг марказий майдони — Эйдоҳ. Нариди бир-бирига мингашиб кетган пастак пахсали уйлар. Туманлар ярим белидан ўраган толзорлар. Қашқарнинг ўртасидан кичик дарё ўтади. У шаҳарнинг ҳаёти, кўрқи, ишонгани. Ҳозир унинг суви тубига тушиб кетган, ирмоқ бўлиб қолган. Лекин шаҳар кўли сув билан тўла, ҳозир эса жимжит ва кимсасиз. Кўл ҳам, дарё ҳам туманланиб ётибди. Баҳор чоғлари бу ерлар яхлит гулшанга айланади.

Бу ерда сайёҳ кўзига ҳамма нарса янгилик бўлиб кўринади. Кўзим янгиликлардан толиқади. Шунда ҳамроҳимнинг осуда-вазмин ҳикоясини тинглайман.

— Қашқарда беш йил ишладим. Ота-онам содда, лекин жуда эътиқодли одамлар эди. Эллагинчи йилларнинг бошларида Шанхайдан бу ерларга кўчиб келганлар. Ушанда янги ерларни ўзлаштиришга киришилган, ички Хитойдан Шарқий Туркистонга ер очиш учун кўплаб оилалар кўчиб кела бошлаган эди.

Лекин сал ўтмай, «маданий инқилоб» бошланиб кетди. Отамни, ёш эдим, билмайман, нима баҳона биландир аксиниқлобчи деб айбладилар ва олиб кетдилар. Шу-шу уни кўрганимиз йўқ. Онам билан иккимиз ёлғиз қолдик.

— Мен ўқидим, кейин шу ерда мухбирлик қилдим. У пайтларда қалам ҳақи деган нарсалар йўқ эди. Улмаснинг куни битмас дегандай... Ҳозир қаранг, дориломон. У пайтлардаги қоқоқликни ҳозир

тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Кўрган бўлсангиз керак, бу ернинг обидаларини, уйғурлар ва умуман бу ерларда яшаб келган туркий халқлар жуда қадим маданият, ахлоқ-одобга доир қарашларга эга. Лекин ниманинг таъсирида эдилар? Уқиш, маърифат, техника ва қизиқанлар жуда оз эди.

— Шукур... озодлик бағримизни ердан кўтардиб қўйди... нафас ол, деди...

— Рост... бағримизни қора ердан кўтардик. Лекин мен нима демоқчи эдим. Кичкинагина хўжрада тураман. Кунини Қашқар атрофларидаги қишлоқларда ўтади. Бизда қишлоқни изи дейишади. Қошғарий луғатида ҳам бор бу сўз. Уйга ҳориб-толиб қайтаман. Чанг бўронлари тинмайди. Чанг ҳаммаёқдан кириб келаверади. Кўзинг, оғзинг чангга тўлади. Кечда ювиб, куритиш учун осиб қўйган кўйлак, сочиқларим эрталабгача яна оппоқ ғубор билан қопланиб туради. Оламнинг ҳаммаси бошдан-оёқ шундай ғубор билан қопланиб ётган бўлса керак деб уйлардим... Отамни соғинардим... кўзим ғубор билан тўларди.

— Қашқар — Такла-маконнинг эшиги...

— Ушанда сиз ёш йигит, нималарни ўйладингиз?

Ҳамроҳим жимиб қолди. Унинг ўйчан нигоҳи кечган йилларга сингиб кетгандай.

— Ҳеч нарсани ўйламадим. Фақат ишладим. Қийинчиликда меҳнат қутқаради. Меҳнат ҳам қийинчилик. Темирни темир кесгандай оғирчиликни — оғирчилик кесади. Уйласам, яшаб бўлмасди. Уйласанг, кулфат келадиган ва унга чидаб бўлмайдиган пайт эди. Иқтидорли одамларнинг қадри қолмади. Зиёли бўлсаю салоҳиятли бўлса, ерга урилди, истеъдодлар топталди. Лекин ўшанда кўп нарсаларни ўргандим, кўп нарсаларга ақлим етди. Кейин мана, аста қалам ҳақи оладиган бўлапмиз...

— Биласизми, мен ҳозир жуда ғалати таассуротлар ичида қолдим. Худди ногоҳон фавқулодда бир куч мени болалгимга қайтариб олиб келгандай бўляпти. Болалик чоғларимдаги Тошкент, Самарқанд, Урганч гўшаларини айланиб юргандайман. Энди бундай манзараларни фақат тушларимда кўраман... эски тупроқ қалъалар, ваҳимали ғорлар, боши-кетини баллиб бўлмайдиган лаҳмлар, пастак четан деворлар ва улар оша осуда, сокин офтоб парваришлаган боғлар... от-эшак аравалар тиқилиб кетган тор айланма кўчалар... бозорлар...

— О бозор!.. Қашқарнинг бозорини ҳали кўрасиз. Шаҳарнинг ўзи битта яхлит бозор бўлиб кетади. Мен бу ерларнинг бозорларини севаман. Шарқнинг бозорлари ажойиб томошахона. Балки ундан ҳам ортқ. Бозор Шарқнинг халоскори, унинг буюк ўлмас кашфиёти. Бозор олди-сотди қиладиган жойгина эмас. Бозор муомала майдони. У одамларни бирлаштиради. Бир-бирларига танитади. Дардлаштиради. Бозор — Шарқнинг юраги. Эрталаб унинг ичига кирсангиз, кечгача ҳам чиқолмайсиз.

— Тўкинликни кўрапсизми, бозорлар, йўллар қовун-тарвуз, мева-чевага тўлиб кетган. Ҳозир чорвадорларда чорва, деҳқонларда дон-дун, ғалла кўпайди. Ҳаммаси Хитой Компартияси Марказий Комитетининг 1978 йилги III пленуми, ундан кейин бўлган XII съезди шарофати. Коммуналар ўзини оқламади. Ҳозир ҳамма ерлар деҳқонларга шартнома асосида ижарага берилляпти. Ҳосилдорлик қисқа вақт ичида анча юқори кўтарилди. Лоақал гўшт расталарини кўринг. Илгари қайда эди дейсиз. Шу тўкинлик — янги сиёсат, ўзгаришларнинг натижаси...

— Партиямиз, давлатимиз бадавлат бўлинглар, бой яшанглар, деяпти. Камбағалчиликни ҳўп кўрдик. Уни кўкларга кўтариб мақтадик. Камбағалчилик, камсуқумлик — идеал деб кўрсатдик. Идеализмга яраша камбағаллашгандан камбағаллашиб боравердик. Интильганимизга — камбағалчиликнинг охириги нуқтасига етиб келдик. Мана энди аччиқ тажрибалардан кўряпмиз: камбағалчилик билан улғ мақсадларга етиб бўлмас экан...

Ҳа, кейинги йигирма йиллик аччиқ тажрибалар одамларни кўп нарсаларга ўргатди, уларни ақллироқ қилиб қўйди. Ўз қобилигига ўзи бурканиб яшаганда, тарихий тараққиёт қонуниятлари, одамлар онги, руҳиятини ҳисобга олмайдиган сохта гигант тажрибалар халққа ҳам, мамлакатга ҳам, унинг жаҳон олдигаги мавқеи, обрў-эътиборига ҳам жуда қимматга тушади.

Ҳозир Хитой, ҳамма деразалар ва эшикларимизни дунёга кенг очамиз, дунё мамлакатлари билан ҳар соҳада, кенг иқтисодий, маданий алоқалар қиламиз, савдо-сотиқни йўлга қўямиз, деб айтмоқда ва бир неча йилдан бери шу йўлдан изчил қадам ташляпти.

Мамлакатга кўплаб чет элликлар — сайёҳатчилар, корчалонлар, мутахассислар, бизнесменлар келляпти. АҚШ, ГФР, Япония ва бошқа Ғарбий Европа мамлакатларидан келган кишиларни Шинжонг-Уйғур автоном райони шаҳар-қишлоқларида кўплаб учратиш мумкин. Улар кўп ҳолларда бу ерга ўз техникалари, турли машиналари ва турли-туман ўзаро фойдали таклифлари билан келмоқдалар.

Уларнинг кўпни кўриб, кўпни чамалаб, инқирозларда пишиб кетган кўзлари ва ақллари бу мамлакат битмас-туганмас бойликларга, ҳали инсониятни ҳайратга соладиган, жиддий фикр-мулоҳаза юритишга мажбур қиладиган захира ва имкониятларга эга эканлигини ҳозирдан жуда равшан илғамоқда.

Хитой Компартияси Марказий Комитети Бош секретари вазифасини бажараётган Чжао Цзян Америкада чиқадиған «Атлантик» журнаliga берган суҳбатида: «Очиқ эшиклар сиёсати — Хитойнинг узок вақтга мўлжалланган, асос-эътиборга эга бўлган йўлидир, у мамлакатнинг янгилиниши ҳамда халқнинг бадавлат бўлишига қаратилгандир. Биз шу эришганларимиз билан қаноатланиб қолмаймиз, биз янада илгарилаб бораверамиз», деб айтди («Правда», 1987 йил 4 январь).

Мамлакатда чет эллар билан Хитой компаниялари аралаш капитал маблағлари асосида ишляётган корхоналар 1983 йилда 183 та бўлса, кейинги уч йил ичида уларнинг сони 3 мингга етиб қолди. Яқин орада бундай корхоналарнинг сони 25 мингга етади.

Шундай корхоналар Шинжонг-Уйғур автоном райони пойтахти Уримчида ҳам бор. Улардан бири — Тиёншон юнг-тўқимачилик фабрикаси. Корхона Хитой, Япония, Гонконг капитал маблағлари ҳисобига 1981 йили қурилган. Унга 13 млн. 800 минг доллар сарфланган. Фабрика шу қарзни ўн беш йилда узиши керак. Корхона бир-бирини тўлдирадиган уч йирик фабрикадан ташкил топган. Бир ярим мингга яқин ишчи-хизматчи ишляйди. Корхонанинг тайёр юнг-тивит маҳсулотлари дунёнинг кўп мамлакатларига, асосан эса, Европа, Америка, Японияга сотилади. Корхона молларини Совет Иттифоқи ҳам харид қилады.

Корхона бошда ўз маҳсулотларини айтайлик, Америкада кичик дўконларда сотарди. Энди эса олган фойдалари ҳисобига шу мамлакатларда йирик махсус магазинлар қурмоқда. Бу ерда чиқарилаётган моллар чиндан ҳам, жуда чиройли, пишиқ, турли мамлакатлардаги турли табақа харидорларнинг дид-қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда ишланган, уларнинг ранглари ёрқин, безаклари содда, лекин диққатни тортмай қўймайди.

Мана шу корхона ўн беш йилда эмас, уч йилда қарзларидан қутулиб, 1985 йил апрель ойдан бошлаб, олган-катта фойдасини ўз эҳтиёжларига ишлата бошлади. Фойда корхонани кенгайтириш, ободонлаштириш, ишчи-хизматчиларнинг ижтимоий талаблари ва эҳтиёжларини қондириш учун сарфланяпти.

Корхона ишчиларининг ўртача ойлиги 210 юанни ташкил этади. Бу — бошқа фабрикаларга қараганда, қирқ фойиз ошиқ. Фабрика пулсиз тушлик беришни йўлга қўйди. Тунги сменада ишловчилар қўшимча ҳақ оладилар. Ишчиларга махсус кийим-бош ажратилган.

Маҳсулотларнинг сифати ортиб, бозори кенгайган сари ишчиларнинг фаровонлиги, корхонанинг қудрати, унинг давлатга берадиган фойдаси ҳам тинимсиз кўтарилиб бораверади.

Қашқарга қайтайлик.

Биз «Саймон» меҳмонхонасида турибмиз. Илгари бу ерлардаги бир қаватли ёштин уйларида рус консулхонаси жойлашган экан. Меҳмонхона ҳозир янги корпус қурган. Унинг ўзига яраша боғ-ҳовлиси бор.

Бу ерда покистонликлар кўп.

Улар кун бўйи нималарнидир ҳисоблаб, ишчан вазиятларда юришади.

Кечқурунлари ҳовли турли миллат фарзандларига тўлиб кетади. Ичкаридан телевизор олиб чиқиб, ҳовлига ўрнатишади. Қўшни ҳовлилардан бола-чақа, хотин-халаж чиқишади.

Хитой телевидениеси кўплаб хорижий фильмларни намойиш қилади. Ҳозир Япониянинг «Ашин» деган телесериали қўйилмоқда. Аёлнинг фидокорлиги ҳақида. Унинг 36—37-серияларини шу ерда томоша қилдим.

Хитой ўз маданий тараққиётини тезлатиш пайида бўляпти. Бошқа мамлакатлар эришган тайёр натижаларни тез ва ҳар томонлама ўзлаштириш, бу борада кўп нарсаларни йўқотмаслик йўлини тутяпти. Ўз даврида Петр Россия учун шундай сиёсат тутган эди.

Шинжонг телевидениеси кундалик ҳаёт янгиликлари ва айниқса, болалар тарбияси, уларнинг илмий-фанний дунёқарашларини ўстиришга алоҳида эътибор берапти.

Дунёда бўлаётган барча воқеаларни анча кенг ёритади ва умумхитой манфаатлари нуқтаи назаридан баҳолайди.

Қашқар қадим кибкина шаҳар. У ўсмай қолган. У келажакда ҳам катта шаҳар бўлмаса керак. Чунки табиий имкониятлари шундай, чекланган. Лекин ҳозирги шароитда Қашқарнинг мавқеи анча ортиши мумкин. У Қорақум доvon йўли орқали Яқин Шарқ мамлакатларига чиқиш учун жуда қулай. Довон ошиб ўтилса, Покистон, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва ундан нари араб мамлакатлари бошланади.

Қашқар энди-энди ўзига қараяпти. Одамлар, шахсий хўжаликлар энди-энди енгил ва юк машиналари сотиб олишяпти. Кўчаларда усти соябонли, чиройли қилиб безатилган «от таксилар» кўп.

Ҳамроҳим қирғиз шоири Жолон Маметов «от таксиларга жуда ишқивоз бўлиб қолди. — Юринг, тушайлик! — дейди ҳадеб мени ундаб.

Шаҳарликлар «от таксилардан жон-жон деб фойдаланишади. Истаган жойингизга бирпасда олиб бориб қўйишади азаматлар. Баъзан «от таксиларга гала-гала уйғур қизлар ўтириб олган бўлишади. Бу рангоранг қизил либосларга бурканган издиҳом кўзларини қамаштириб юборади. Мисоли улкан бир гул кўча ўртасидан чопиб кетаётгандай туюлади. Атир сочиб ҳаммаёққа ва ҳаммага...

Мен бўйинбоғ таққан одамнинг «От таксиларда ўтиришини тасаввур қилолмадим. Лекин Жолон мендан кўра эркинроқ ва завқларга тўлганроқ экан. Бир кун:

— Мен барибир аравага тушдим! — деб келди суюниб.

Умуман эса, Шинжонгда транспорт қийинчиликлари хийлагина.

Урумчида автобус бекатларида одам доим кўп. Тиқилинч. Троллейбус, трамвай, метро ҳали бу ерларга етиб келмаган.

Асосий дастёр — велосипед, от, эшак ва уйғурлар «супелек» дейдиган тракторча. «Супелек» чигирткага ўхшайди. Чигирткадай кўп ва чигирткадай истаган жойга етиб боради. Унга қойил қолмай илож йўқ. Бормаган жойи, қилмаган иши, кўтармаган юки топилмайди. Жуда ҳам содда, жуда ҳам одми ва жуда ҳам пишиқ. Ва жуда ҳам «хитойбоп». Менга у мотор ўрнатилган замбилғалтакка ўхшаб кўринди. Шинжонгнинг қаерига бормайлик, албатта, «Супелек» бир иш қилаётган бўлади. Мен бу меҳнаткаш, қора тракторчага тан бердим. Дехқонлар учун шундай пишиқ, пухта, кичкина тракторчалар жуда ҳам зарур. У дехқоннинг асосий юкини кўтаради, унинг оғирини енгил қилади.

Лекин бу ерга Япониядан турли маркадаги автомашиналар худди осмондан ёғилгандай ёғилиб келяпти.

Шаҳарларнинг кўчалари эса тор. Велосипедлар, аравалар, «Мицубиси», «Тойота», «Судзуки»лар тиқилишиб қоляпти. Баъзи пиёдалар қаердан юришини билмайди.

Шаҳарлараро йўллар ҳам унчалар кенг эмас. Яқин бир-икки йил ичида Хитой йўлларида тиқилинч жуда ортса ва катта мушкулотга айланса керак. Усиш, ўзгартириш шунчалар шиддатли.

Илгари Шинжонгда жадал тараққиёт кўзда тутилмаган бўлса керак, замонавий даражада йўл тайёргарлиги кўрилмаган.

Ҳаво йўллари, темир йўллар, тупроқ йўллар — Хитойнинг узоқ йиллик меҳнатларини талаб қилади.

Айрим йўллар ва хусусан, Қорақум доvon йўли, Турфондан Гоби саҳроси оралаб Кумул ва ундан ички Хитойга кетадиган йўл ҳозирги давр талаблари асосида тузатишмоқда ва мустаҳкамланмоқда.

Қашқарда майда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва айниқса, пазандачилик авжида.

Пазандалар — сомсапазлар, кабобпазлар, лағмон усталари, новвойлар раста-раста бўлиб кўп кўчалар, майдонлар, қишлоқ йўллари, гузарларни эгаллаб олган. Дам сайин:

— Кеп қолинг! — деган ўткир қичқириқлар эшитилиб туради.

Пазандаларнинг дўконлари эскириб кетган, дуд, қурум, ёғ доғлари босган, қорайган, аммо таомлар лаззатли, хушхур, уларнинг кўринишиёқ ҳар қандай одамнинг иштаҳасини ва таби-таомини очиб юборади.

Пазандалар кўчани, йўловчиларни диққат билан кузатишади, миждозни шамғалат қилмасликка ҳаракат қилишади, сизга бошдан-оёқ роса разм солиб қарашади, гапга тутишади. Ажойиб халқ...

Қашқар халқи айниқса, нон ёпишга ва пичоқ ясашга уста бўлишади. Нонларни хўп етилтириб пиширишади. Нонларнинг кўриниши, тарҳи жуда чиройли, ҳам майин, юмшоқ, ҳам лаззат билан оғзингизда кусурлайди.

Бозорларда ажиб бир санъаткорлик билан ишланган кумуш сопли пичоқларни кўрдим. Қашқар пичоқлари илгаридан машҳур ва уйғурлар Қашқарнинг пичоғи давлат келтиради, дейдилар. Яна ким билсин қанчалар рост...

Қашқар халқининг қадимдан шаклланган амалий санъат турлари кўп. Халқ амалий санъати ва ҳунармандчилиги асарлари аста-секин жаҳон бозорларига чиқарилмоқда, оз-оздан илгариги шуҳратини тиклашга уринапти...

Қашқарнинг чангли, эски, лекин тамомила шарқона йўлларида Бобораҳим Машрабнинг изларини қидирдим. Фурқатнинг, бу ерларни синчиклаб ўрганган донишманд Чўқон Валихоновнинг асарларини эсладим.

Эслай-эслай Шарват кўлга бориб қолдим.

Адиб Бобораҳим шу нашъали ҳовузнинг ширин сувини ичган, унинг атрофидаги оқ, оппоқ, ҳаддан ташқари оппоқ, худди Россия қайинларига ўхшайдиган асрий теракларга, уларнинг кўкимтир тиниқ, пок-покиза таналарига суяниб узоқ хаёлларга толган...

Тушти савдойи муҳаббат бошима...

Унинг сув бетига маҳлиё бўлиб тикилиб тургани ва тинмай алланималарнидир пичирлаётгани, куйми, ғазалми ва ёки уни жозиб гўзаллиги билан асир этган раънонинг номими, такрорлаётгани кўз ўнгимга келди. Тераклар сув юзига оппоқ шукуҳини солиб туради, ҳовузда кумуш эриётганга ўхшайди. Сув таги андак қоронғи. Қарасангиз, дарҳол одамнинг акси кўринади. Бобораҳим кимнинг аксини қидирдийкин бу сувдан?

Машрабнинг ўткир қирра бурни, йирик чанқоқ қора кўзлари, оппоқ манглайига томон сапчиган куюқ қошлари ҳовуз теварагида солим кишилар одам боласининг қисматлари тўғрисида масала талашганларида яна чиройли бўлиб кетади. У доим ботинида нимадир жаранглаб турганлигини ҳис қилади. Қўнғироқмикин? Икки кумуш косани бир-бирига аста текизсангиз, шундай жаранг эшитилади. Бобораҳим бу сирли жаранг доим сўзга айланишини ва кўкрагини таталаб туришини билади. Шундай чоғларда негадир мутассил Наманган кўз олдига келади. Сўнг кўкрагидан оҳанг пардаларига беланиб қуйила бошлайди:

Кўрдим юзингни девона бўлдим...

Сатрлар унинг кўксидан отилиб чиқиб, Шарват кўл ёғдусига олтин балиқ каби сингиб кетади. Одам боласининг не қийинчиликлар, азоб-уқубатлар тортиб, сўнг маърифатга етиши, Аристотель тозариш деб атаган ҳолатга муяссар бўлиши ҳақида Машраб шу ерда ўй сурган:

Бир қатра эрдим чўмдим денгизга, Кирдим садафга дурдона бўлдим...

Бу сўзлар маъносининг беҳудуд оппоқ теранлиги билан одамни ҳайратга солади. Бобораҳим дунё қурилиши билан инсон шахси ўртасидаги уйғунлик ва шу билан бирга ўта қарама-қаршиликни жуда кучли ҳис қилган, англаб етган эди. Унинг барча гўзал, романтик эҳтирос пардаларига ўралган шеърлари ва шу уйғунлик ва шу зиддиятлар бирлиги ҳақида ёзилгандай.

Уйғур дўстларим менга «Панжгоҳ» мақоми ёзилган магнитни ҳадя қилишди. Машраб шеърларини уйғур мақомчилари қанчалар туганмас эҳтирос билан, ўртовчи овоз шалолалари билан куйлаганлар. Оқ теракларнинг остида, уларнинг ниҳояси йўқ симфонияси садолари жўрлигида туғилган бу гўзал шеърлар халқларни бир-бирларига нақадар ошна қилиб туради.

Қашқарнинг бўз ерларида — шу кулранг тупроқда оқ тераклар фавқулодда яна ҳам оқроқ бўлиб кўринади. Қайин тагидаги қордай... Тераклар бу ерларга ўзгача шоирона руҳ ва колорит бағишлайди. Э, ўша замонлардан бери не вақтлар, не насллар ўтди, ўзгарди... сувлар эса ўша-ўша, тераклар ўша-ўша, кумуш кошинлар ўша-ўша... бу ғалати ранг нигоҳга ором беради, кўзни эркалайди. Уйғурлар бу жойларини «Ёғаду» деб атайдилар. Бизнингча, ёғду дегани. Халқ — шоир. У доим аниқ, тик шоирона ном топади ўз ерларига. Бизда Тошкент атрофида, Паркентга кириб бораётганда шундай кумуш ёғду кўзга куюла бошлайди (Шунинг учун ҳам, бу ерларни нур макони деб аташган).

Еш қашқарлик йигит-қизлар Шарват кўл бўйига келиб, мўъжаз ўриндиқчага ўтириб, соатлаб сурат қизишни севадилар. Оқ ёғду сирини топишга уринадилар.

Атрофда қулоқ кийган кишилар кезинади. Зиёратчи кампирлар... кўзингизга термулиб қарайдилар. Узоқларда қолиб кетган жигарларини кўмсайдиларми, бошқами, ким билсин... кампирларнинг хаёли доим йўқолган қардошларида бўлади. Утни сақлаш, қардошни сақлаш ҳиссиёти қонларида ҳоқим...

Оппоқ Хўжа мақбараси ҳовлисида кунгабоқларлар офтобда гуллаб, солланиб сариқ самога мадҳ ўқиб ётибди. Уларнинг сариқ гулшани кошинларнинг кумуш алангаси билан қўшилиб кетган, осмоннинг нимтатир кўки алёр айтаётгандек...

Табиат ва одамларнинг шоирона юраги бу ерда, шу қадим Ёғадуда оқ, сариқ, оч кўкдан содда ва бошқа ҳеч ерда учрамайдиган ғазал яратган экан.

Лекин на чора... вақтимиз қисқа, сокин мунаввар Ёғадунини тарқ этдик.

Қашқарликлар оқ сариққа мойил бўлар эканлар. Айниқса, хотин-қизлар ва болаларнинг ранг-рўйлари худди сутга чайилгандай. Қизчалар ва ўғил болачаларнинг юзларига андак қизиллик уста мусаввир қўли билан атай нақш бериб қўйилгандай. Фақат улар ипакдай юмшоқ ва хитой чиннисидай нозик. Лекин кўзлари катта-катта, тим қора, мисоли тонг юлдузидай чақнаб туради. Тиллари бийрон ва хушлафз. Кейинча Турфон шаҳрига борганимизда, у ернинг ҳам туб аҳолиси — туркий халқларнинг фарзандлари ҳам шундай қизили қизил, оқи оқ эканлигини кўрдик.

Қашқар миллий болалар боғчаси... бу ерда аллақачон ғарбий европалик меҳмонлар кўша-кўша энг янги фотоаппаратлари билан ҳовли юзида ўйнаб юрган, машғулотлар қилаётган болаларни суратга олаётганликларини кўрдик.

Болалар ранго-ранг заррин миллий либосларга бурканишиб, боғчанинг миллий усулда безатилган чорсигина залида барча чет элликларга концерт қўйиб беришди.

Уларнинг қизил куйлакчалари, гулдор уйғур дўппилари, бўйинларидоғи маржонлари, ўзбекча беқасамчалари, кўк тўнчалари ўзларига бағоят ярашган эди.

Болалар анчагина байналминал қўшиқларни келиштириб ижро этдилар. Бир қанча «ўзбекча усул» ашулалар ҳам айтиб беришди. Уйинга тушдилар:

Боғчамизга ярашар Ранг-баранг гуллар...

Самимий, қувноқ концертдан дилларимиз яйраб ҳовлига чиқсак, бир ғарбий германиялик шоввоз икки рангпароқ болакайни ерга ўтқазиб, уларнинг болаларга хос қаровсизлигини зўр бериб суратга тушираётганлигини кўрдим. Унга бирпас қараб турдим. Кўзим кўзига тушди, тескари қаради ва болалардан нари кетди...

Сен ўз юртингда бунчалар тиниқ болалик рангларини кўрганмикансан, най сасидай ўткир ва ёқимли овозларни эшитганмикансан, эй европалик қўноғим! Болаларнинг санъатларини кўрмай, икки нимжонни суратга тушириш билан машғулсан!

Шу сабийлар қадим жафокаш Шарқнинг эндиғи ёшлиғи... кўр, уларнинг қарс уриб, қалдирғочдай ўйин тушишларини! Ё бунчалар олов эҳтирослар сенга ётми?

Сен сабий чоғингда ҳеч шундай қўшиқ айтганмисан, ўйнаганмисан? Узга халқлар қўшиқларини ўз қўшиғингдай адо этганмисан?

Ё тавба! Ким сенга ўргатди ўзга юртларга борганда ахлат уюмларини суратга олишни! Мевани талаган пашшаларни кўрасану, лекин меванинг ўзини кўзларинг илғамайди!

Сени ким бунчалар дилмурда қилиб қўйди, хорижлик биродар? «Аё, тангрим, осмонга чиқадиған йўл борми?» — деб сўраган экан бир дўнғон хотин турмуш аламлари жонидан ўтиб кетганда. Утмишда эзила-эзила осмонга чиқадиған йўлни излашдан ўзга чораси қолмаган халқлар яшайдиган дийёрга келибсан. Ахир, денгизлар ошгансан.

Қара-чи, бизларни, дунё халқларини нималар яқинлаштирар экан?

Қара-чи... бизларни, дунё халқларини нималар узоқлаштиради? Эй, биродар, узоқлаштирама одамларни, яқинлаштир! Айирма солма, бирлаштир!

Сени кўриб, Турфон қўноқхонаси ҳовлисида кечки таомдан сўнг, дунёнинг ўнлаб мамлакатларидан келган саёҳатчилар бир майдон бўлиб ўйинга тушганларини, мана ҳозир эслаб ўтирибман. Ушанда турфонлик уйғур йигит-қизлар бизга шўх, бардам, нафис ашулалар айтиб берган, аланганинг тилидай бўлиб рақсларга тушган, сўнг ҳаммамизни, юзларча чет эл кишиларини рақсга тортган эдилар.

Уйин ва музика ҳаммани бирдай қилиб қўйди. Ғаразлар уводадай тўкилди. Юзларга ажиб табассумлар кўнди. Ҳамма халқларнинг фарзандлари чехраларига кулгу шу қадар ярашар экан.

— Ниҳо, — дедим мен япониялик йигитга. Унинг елкасига ҳам тўртта фотоаппарат осилган эди.

— Ниҳо, ниҳо, — деди у ҳам бирдам жонланиб кетиб.

— Жапан, — дедим унинг қўлидан тутиб.

— Самарқанд! Самарқанд! — деди у юзлари ёйилиб кулганча. Сўнг шеригини шоша-пиша чақира бошлади: — Самарқанд, ўзбек! Самарқанд, ўзбек!

Шериги озгина русчадан хабардор экан. Ўзбекистонга борганлиги, яна бориш орзусида эканлигини сўйлаб, тушунтириб берди.

Ер юзи йўллариде қани эди доим шундай самимият учрашса, ғанимлик эмас!

Шинжонг йўллари, шаҳарларида япон автомашиналари, корхоналарида япон техникаси ва япон кишиларининг ўзлари ҳам тез-тез кўзга ташланадилар. Хитой Япония билан иқтисодий, маданий соҳаларда анча кенг алоқа боғлапти. Ишбилармон японлар бу ерларда яхши фаолият майдонлари очилаётганлигини сезмоқдалар. Чамаси, улар ўзаро анчагина фойда келтирадиған ишларни мўлжаллаб, кўз остига олиб юрибдилар.

Хитойнинг анча-мунча ёшлари Японияга бориб ўқимоқдалар. Уларда электроника, автоматика ва шуларга ўхшаш замонавий фан соҳаларини ўрганишга қизиқиш катта.

Хитой дунёга дарвозаларини кенг очгани сайин ёшларнинг ҳам кўзлари Ғарб техникаси, иқтисоди, маданияти, фалсафасига кўпроқ очила борапти. Ёшлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётда кечаётган шиддатли ўзгаришларни амалга оширувчи таъсирчан кучга айланмоқдалар. Улар мамлакатнинг илмий-техника билан қуролланиши, демократлашуви жараёнларини тезлатмоқдалар. Ёшларнинг бир қисми ўртасида «Ғарбча усул»даги ҳаётга қизиқиш ҳам ўзини сездириб туради.

Ҳозир Хитой ишчи кучлари кўплаб етилмоқда. Хитойшунос олим Л. Делюснинг ёзишича, ҳозир Хитойда бир йилда ишлаш қобилиятига эга бўлган 20 миллион одам воёга етмоқда.

Ишчи кучлари... бу ерда унинг чеки йўқдек. Мисол учун, Сичуан вилоятида саксон миллион деҳқон бор. Ваҳоланки, бу вилоятнинг ер имкониятлари учун ўттиз миллион деҳқон бўлса етиб ортади. Бир вилоятнинг ўзида эллик миллион ортиқча ишчи кучи... яна тўла иш қувватига эга бўлган куч мавжуд.

¹ Салом (хитойча).

Барча ҳисоблар ана шундан...

Хитой оғир, изтиробларга тўла «маданий инқилоб» йилларидан сўнг вазминлик, сабр-тоқат, ақл-идрок билан ўзини тартибга келтиряпти. Тумтароқлик, иккиюзламачилик, лаганбардорлик, бўйб кўрсатиш каби иллатлардан дадил ва ҳеч қачон уларга қайтмайдиган бўлиб, қутула борапти.

Ҳақиқий, ҳаётий, оқилона шiorлар ўртага қўйилапти.

Мисол учун, Қашқар ва унинг атрофларида халқ ҳарбийлар билан қўлни-қўлга бериб шаҳар ва қишлоқларни ободонлаштириш, турмуш маданиятини кўтариш, ҳамма соҳаларда Фаровонлик ўрнатиш учун ғайрат қилмоқда. Кўчалар, майдонлар тозаланапти. Эскирган, чириган уйлар олиб ташланапти, янги майдонлар, кўчалар очилапти. Ҳаёт орасида бир маромга киряпти.

Арғу, Опал, Касий каби қишлоқларда деҳқонлар от-эшакларда, кўп ҳолларда ўзлари тупроқ орқалаб, тошлоқ ерларни тўлдириб экин майдонлари ҳозирлаяптилар. Бу ерларда деҳқонларнинг кўралари катта, мустақкам, саришта. Кейинги йиллар ичида деҳқонлар қўлига пул тушди. Қишлоқларда қурилишлар ҳам жонланиб қолган.

Уйғур халқининг тарихий-маданий ёдгорликларини ҳам тиклаш, таъмирлашга кейинги икки-уч йил ичида эътибор яхшиланди. «Девону луғатит турк», «Қутадғу билик» сингари буюк ёдномалар илмий жиҳатдан анча пухта ҳолда нашр этилди.

1960 йилда Солиҳ Муталлибов Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» (Туркий сўзлар девони) ни анча теран илмий-матний асосда чоп этган эди. Ушанда бу улуг олим ҳақида хийла бўлса-да, тасаввур олган ва қачон бўлмасин, унинг туғилган ва ҳоқи сақланган жойларни кўришни орзу қилган эдим.

Мана, Қашқарга келиб, шу орзумиз ушалди.

Қошғарий яшаган ва туғилган, дафн қилинган қишлоқнинг номи — Опал. У, Қашқардан эллик қақиримча ғарбда, улуг тоғлар этагида, Хитойнинг чегарасига яқин ерда жойлашган сўлим қишлоқ. Илгари бу ерлар қорахонийларнинг ёзги қароргоҳи бўлган.

Опал шарқираган булоқлар ва чулдираган тиниқ сойлар масқани. У кўк теракларга ва боғларга бурканиб олган.

Опалга келгунча, неча ўн қақиримлаб теп-текис чағир тош йўллари босиб ўтдик. Атроф-теварақ ҳам кўз илғамас текис қишлоқ. Худди атай кафт билан текислангандай. Табиатда ҳам мўъжиза кўп экан. Ана шу текис тошлоқлар ҳам буғланиб ётади. Бепоеън тошлоқлар тугаганда, Опалнинг кўк теракзорлари бошланади.

Боғ кўчалардан ўтиб балеандликка кўтарилаемиз. Ва қутилмаганда юксак дарахтлар билан қуршалган гўша устидан чиқамиз. Эскигина мақбарани айланиб ўтамиз. Бир тип-тиниқ булоқ қулф уриб ётибди.

— Зарбулоқ... — деб шивирлади ҳамроҳимиз бу ерларнинг тинчини бузишни истамагандай. — Ичинг...

Зарбулоқнинг сувидан ичдим. Таъми жуда ширин экан.

Булоқ ёнидан узун сўқмоқ тепа томонга қараб ўрлаб кетади. Ундан юриб каттагина майдонга чиқдик. Бу ерда Сузук булоқ анча пастликда милдираб оқиб ётарди. Унинг атрофини асрий оқ тераклар қуршаб олган. Уларни «Ҳой-ҳой терак» дер эканлар. Бу теракларнинг илдиизи бир бўлса керак. Уни адиб Маҳмуд Қошғарий ўз қўли билан эккан ва атаган дейдилар. Тераклар бир неча асрлардан бери бир илдииздан кўпайиб ётсалар керак. Олим шу ерларда Мадўнгда ўн йил мударрислик қилган. Сўнг умрининг охирларида шу ерда яшаган ва дафн этилган. Ҳозир юксак тепада унга мақбара ва ёдгорлик комплекси тикланганлар. Музей очиш ҳаракати бўляпти. Ёдгорлик олимга муносиб шуқуҳ ва дид билан таъмирланган. Юксак мақбаранинг ғарбида Помир, шимолида — Тиёншон, жанубида — Қорақурум. Тиёншоннинг оёқларида жойлашган, бу ердан ҳайбати кўриниб турган Мавлон тоғи бағрида сон-саноксиз ғорлар. Уларда буддапарастлар яшаганлар. Хув пастликда Касий ва Озих қишлоқлари кумушдай жийдазорлар, қалин теракзорлар, ловуллаб ётган кунгабоқар майдонлари орасида сокин латофат билан нафас олади. Манави эса Наврўз булоқ, манави Маржон булоқ... манави... уларни санаб адо этиш қийин.

Мақбарада уйғур рассоми Ғози Амет чизган Маҳмуд Қошғарийнинг суратига узоқ тикиламан. Олимнинг бошида уйғурларнинг севимли шафақ дўпписи. Унинг кўзлари излашдан ҳеч қачон чарчамайдиган одамларники каби тоза ва чарогон. Қошғарий сўзларини йўқ бўлиб кетишдан сақлаган тенги йўқ олим. Унинг даҳоси шарофати билан минглаб сўзлар энди абадул-абад тирик, улар Озих булоқлари каби қайнаб ётаверади, неча-неча халқларнинг шоирларига илҳом бераверади. Маҳмуд Қошғарий сингари донишманд олимлар инсоният, жамият тарихи учун саноклидир. Қошғарий халқларнинг сўзларинигина эмас, уларнинг ёмби олтиндай доно мақоллари ва реалистик ҳаволарга бой шеърятини ҳам асрлар учун, туркий халқларнинг бахти учун асраб қолгандир. «Девону луғатит турк» туркий халқларнинг жаҳон маданияти хазинасига қўшган ўлмас улуг ҳиссаларидан биридир.

Опал водийсидан чиқиб, яна чексиз текис тошлоқлар оралаб қирғиз автоном вилоятининг пойтахти Артушга ўтдик. Бу ерда «манасчи» йирик оқин Юсуф Мамай бобони кўришга, гўзал Тунсойнинг чамандай қўшиқларини тинглашга, ўттизинчи йилларда Тошкентда рабфақда ўқиган адиб Абдуқодир Тўхтаровнинг ҳикояларини эшитишга, Машаднинг ажиб ҳидлари гуркираб ётган анжирзор боғларини кўришга, тоғлар орасида жойлашган Арғу қишлоғининг бугунги ўзгаришларга тўла турмуши билан танишишга, жумард, бир сўзли, санъатни севадиган, меҳнаткаш одамлар билан бир зум эса-да, бирга ўтиришга муяссар бўлдик.

— Борди-келди қилайлик, — дейишади қайда бўлмасин бу одамлар очик чеҳра билан.

— Дўстлашайлик, турмушимиз яхши бўлади...

— Биздан дўстларимиз — совет кишиларига саломлар айтинглар...

Қашқардан Уримчига қайтадиган пайтимиз бўлди. Тупроғи ой тупроғидек жойдан яна ҳавога кўтарилаемиз.

Ҳамроҳим менга хитой газеталарини ўқиб беради. «Гуанмин жибао». («Нур») газетасининг 1986 йил 3 сентябрь сонида ёзувачи Су Шуянинг «Кўзёшиши қўшиқ» деган пьесасидан парча босилган. Пьесада XX асрнинг улуг адибларидан бири Лао Шэ Шэ ҳақида ҳикоя қилинади.

«Маданий инқилоб» пайтида Лао Шэ билан ёш бир қиз ўртасида шундай сўхбат бўлиб ўтади.

Қиз кўчада нима қилишини, қаерга боришини билмай йиғлаб туради. Бир чолнинг раҳми келиб, унинг олдида тўхтади ва нима бўлганлигини сўрайди. Қиз узоқ вилоятга кетаётганлигини, лекин йўл учун пули йўқлигини айтди. «Нега бундай бўлди?» — деган саволга: «Ота-онамни реакционер олим деб айблашди ва уларни олиб кетишди. Мен реакционер ота-онамдан воз кечдим ва энди ёлғиз қолдим. Энди мен бу ерда туролмайман. Кетишим керак. Мен революциямизга ишонаман, бутун вужудим, дилим билан революция томонидаман, унга бир умр хизмат қилсам дейман», деб жавоб беради. Қиз кўзёшларини тиёлмай йиғларкан: «Лекин революция мени билишни ҳам истамаяпти, мени танимаяпти, мени ўз бағрига олмаяпти. Маслаҳат беринг, энди ахир, мен нима қилай?» — дейди хўрлиги келиб.

Лао Шэ қизга шундай жавоб беради:

— Қишлоққа қариндошларингиз олдига боринг. Балки табиат қучоғида сиз яраларингизни даволарсиз ва ўзингизни таниб оларсиз. Осмон остида ернинг поёни йўқ. Сиз бир кунмас, бир кун ахийри катта йўлга чиқиб оласиз.

Лао Шэ шундай деб, чўнтагидаги бор пулини қизнинг кўлига тутқазади.

— «Сиз кимсиз?» — деб сўрайди хайратидан кўзларини катта-катта очиб қиз.

— «Бир яхши чол» — деб жавоб беради Лао Шэ.

Ҳамроҳим бу парчани менга ҳикоя қилиб бераркан, унинг овози титрар, кўзи намиққан эди.

— Ҳа, яхшиям, шундай чоллар бор экан. Лао Шэнинг ҳамма башорат ва умидлари тўғри чиқди.

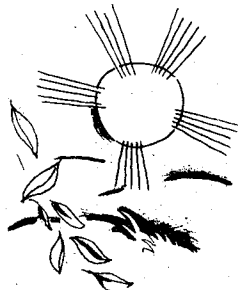
Тарих унинг ҳақлигини исботлади. Чамаси, биз энди ростдан ҳам, катта йўлга чиқдик.

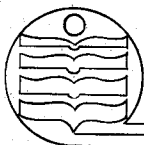
Хитойда ҳозир барча ёшу қари ўтган йиллардан ўзи учун хулосалар чиқармоқда. Юз берган воқеаларни қайта баҳоламоқда. Ва шулар асосида янги қадриятларга кўникмоқда.

Бу ерда ижтимоий тараққиёт тугал хитойча ўзига хосликларига эга.

Лекин биз учун, дўстона муносабатларимиз учун азиз ва қадрли ҳодисалар ва хусусиятлар ҳам кўп.

Тоғларимиз туташ, дарёларимиз, йўлларимиз, ўрмонларимиз, чўлларимиз туташ. Халқларимизнинг тақдирларида ҳам қондошлик ва туташлик томирлари мавжудки, биз ана шу томирлар доим соғлом ва яшовчан бўлиши учун қайғурайлик.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ТУҒИЛГАН КУНИНИНГ 80 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

Пиримқул Қодиров

АДИБ САБОҚЛАРИ

Умрни оқар сувга ўхшатишлари бежиз эмас. Сув оққан сари йўлида янги-янги манзилларга дуч келади. Бир жойда боғ, бошқа жойда экинзор-дала, учинчи жойда яна ўзгача манзара — ҳар қайсисининг хушбўйи ва таъми оқар сувга ўтиб, уни бойитиб боради.

Бизнинг адабиётга қизиқишимиз ва алоҳида ёзувчилардан таъсирланишимиз ҳам умримизнинг турли даврларида турфа ўзгачаликлар кашф этади. Масалан, менинг китобга меҳр қўйишим урушдан олдин Элбек тўплаган «Ўзбек халқ қўшиқлари»дан бошланган. Ун икки-ўн уч ёшларимда Ғафур Фуломнинг «Кўкан», Уйғуннинг «Жонтемир» дostonларидан ёд олган сатрларим ҳали ёдимда бор. Еттинчи синфда ўқиб юрган пайтимда эса Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи менга бениҳоя кучли таъсир қилган.

Абдулла Қаҳҳор ижодини чуқурроқ тушунишим учун сал улғайишим керак бўлди чамаси, унинг «Йиллар» номи билан чиққан ҳикоялар тўпламини ва «Қўшчинор» романини Тошкент дорилфуннига студент бўлиб кирган кезларимда катта завқ билан ўқидим ва адибнинг ўзини бир кўргим келди.

Ёзувчилар союзида ҳаваскор ёшлар билан бўлган учрашувда Абдулла ака ҳам иштирок этдилар. У пайтларда Абдулла Қаҳҳор энди ўттиз тўққиз ёшга кирган, лекин икки чаккасидаги сочлари оқара бошлаган, ўзини тутиши ва шошилмай вазмин гапириси, ёши элликларга борган ўтоғасини эслатар эди. У кишининг биз ёшлар билан ўтказган суҳбати менга асарларидай мароқли туюлди. Шунинг учун 1946 йилда ўзим ёзган биринчи ҳикояни машинкалатиб, Абдулла аканинг уйлариغا олиб бордим.

Ушанда мен ҳали биринчи курс студенти эдим. Адабиёт ёш кучларга жуда чанқоқ бўлганидан ташқари Абдулла аканинг ўзида ҳам алоҳида бир камтарлик, одамшавандалик бор эканки, ҳали синашта бўлмаган ёш студентни уйларида қабул қилдилар. Меҳмондўст рафиқалари Кибриё опа чой дамлаб келдилар. Мен ҳикояни ташлаб кетарман, жавобига кейин келарман, деб ўйлаган эдим. Лекин Абдулла ака уни ўша куни ўзимга ўқитиб эшитдилар.

«Мажлис» деб аталадиган бу машқ нарса колхоздаги йиллик ҳисобот мажлисига бағишланган эди. Унинг тили ғализ жойларини, тасвир ўрнини қуруқ баён олган сатрларини ўқиш ўзим учун ҳам қийноққа айланади кетди.

Катта адиб ҳузурида ўша куни бошдан кечирган мураккаб туйғуларимни кейинчалик «Уч илди» романида ёш шоир Очил Самадовнинг ўз домласи Темура Акбаровга машқ шеърларини ўқиб бергани тасвирланган саҳифаларда сал умумлаштириб қаламга олганман. «Темаси муҳим» шеърларини осонгина ёзиб ташлайдиган Очилга ўхшаб мен ҳам «Мажлис» ҳикоясини бир утиришда орқа-олдимга қарамай ёзиб юборган эдим. Ҳисобот мажлисида қолоқ раиснинг қаттиқ танқидга учраб ишдан олинганини эса Бекободда ўз кўзим билан курганман.

Ҳикояда бевосита ҳаётдан олинган таассурот борлиги, тўқнашувнинг кескинлиги, ёшлик таваккалчилиги билан дангал гаплар ҳам айтилганлиги Абдулла акага умидли туюлган бўлса керак. У кишининг шу тўғридаги илиқ гаплари менда ўзимга нисбатан ишонч уйғотди. Лекин ҳикояда ҳаёт ҳақиқати ҳали бадий ҳақиқатга айланмаган эди. Абдулла ака унинг нуқсонларини ҳам кўзимга бўрттириб кўрсатди. Эсимда бор, бир-икки масалада озгина мунозара ҳам қилдик. Тушунчалар ва савиялар ҳар хил бўлишига Абдулла ака табиий бир нарса деб қарар, эътирозларга ҳам камоли жиддият билан қулоқ солар, баҳслашганда товушини кўтармасдан, маданиятли кишиларга хос бир камтарлик билан мулоим овозда гапирар эди.

Уша кезларда Абдулла ака «Қазбек» чекар экан. «Қазбек» қутисини очиб, менга ҳам чекишни таклиф қилдилар. Аммо мен студентлар чекадиган миҳдай ингичка «Ракета» папиросидан чекар эдим. У кишининг олдида папирос тутатишдан уялдим.

Мен учун суҳбатнинг кайфи ўзи етарли эди. Абдулла ака суҳбатдошини сеҳрлаб қўяр эди, сўзларининг ғалати бир оҳанрабоси бўлар эди. Мен катта ёзувчининг қаршисида ўтирган биринчи курс талабаси эканимни гўё унутган эдим. Абдулла ака мени ҳам ўзига тенг кўриб гаплашаётгандай туюлар эди. Дилда борини очик айтишга имкон берадиган теран бир самимият мана шу инсоний тенглик ҳиссидан ҳам келиб чиқар эди. Уша суҳбатда хотирамга нақшланиб қолган ва сал кам қирқ йилдан буён эсимдан чиқмайдиган сўзлар ёзувчилик ҳақида эди. Абдулла ака менинг ёзувчи бўлиш орзусида юрганимни сезиб:

— Орзуга айб йўқ, — дедилар. — Лекин ёзувчилик — бу виждон иши. Ёзувчиликдан нон ейман деган одам хато қилади. Бирон касбни эгаллаб нонингизни бутун қилинг, кейин ёзувчи бўлинг. Ана унда манфаатга берилмайсиз, пул топиш учун ёзмайсиз, виждонингиз «ёз» деганини ёзасиз.

момоқалди роқ гулдиросини эшитмай юрган эдим. Назаримда, мана шу асар адабиётимизга момоқалди роқдай гулдирос солиб, чақмоқдай ялтиллаб кириб келяпти.»

Абдулла ака ўз шахси таассуротлари тарзида айтган бу гапни ўртоқлар муболаға дейишга ҳам ҳақли эдилар. Чунки романнинг камчиликлари кўп эди, мен уларни тузатиш учун яна беш-олти ой босим ўтириб ишладим. Шу иш жараёнида ҳам, кейин ҳам Абдулла ака айтган ўша гап ҳар эсимга тушса, мендаги масъулият ҳисси бир даража ошар эди.

Икки-уч сатрга жой бўладиган бу қисқа гап менга устоз адиб томонидан берилган жуда катта қарздай туюларди. Мен ҳеч қачон унутмайдиган яна бир ҳодиса — СССР ёзувчилар союзининг аъзолигига қабул қилинганимда биринчи тавсияномани Абдулла Қаҳҳор берганлиги эди.

Мана, орадан сал кам ўттиз йил ўтди, бу йилларда нимаки ёзган бўлсам, ҳаммасида Абдулла ака ўша кезларда билдирган ишонччи оқлашга у саҳийларча берган маънавий қарзни узишга ҳаракат қилмоқдаман.

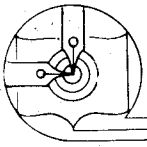
* * *

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий ва ҳаётий сабоқлари фақат биз, аллақачон эллиқдан ошганлар учунгина эмас, айниқса, ёш адиблар учун бениҳоя муҳимдир. «Адабиёт атомдан кучли» деб ишонган адиб ёшлар орасидан доим янги истеъдодлар излар эди. Ёшлар билан суҳбатларида «Эртага буюк адабиёт яратилишига, уни ҳозирги ёшлар яратишига аминман» деб ишонч билдирган эди. Адабиётимизда янги бир истеъдод пайдо бўлса Абдулла ака уни қўллаб-қувватлаш ва халққа танитиш учун бор имкониятлардан моҳирона фойдаланар эдилар. Улмас Умарбеков ўзининг «Севгим, севгилим» қиссаси ва илк ҳикоялари билан адабиётга дадил кириб келганда Абдулла Қаҳҳор унинг Ёзувчилар союзининг аъзолигига кириши учун тавсиянома ёзиб берган эди. Эркин Воҳидов ажойиб шеърлари билан энди кўзга ташлана бошлаган пайтда Абдулла ака «Совет Ўзбекистони» газетасида юз минглаб нусхада чоп этилган «Маҳалла» ҳикоясига ёш шоирнинг энг янги шеърдан тўрт сатрини эпиграф қилиб келтирган эди. Кейинроқ Абдулла Орипов адабиётга кириб келганда устоз адиб «Утмишдан эртақлар» қиссасига ёш шоирнинг «Муножот» шеърдан бир қисмини эпиграф қилиб олиш билан унга тан берганини билдирган ва порлоқ истиқбол тилагандай бўлган эди.

Абдулла Қаҳҳор виждони бутун, танти одам бўлганини, унинг асарларидаги олижаноб руҳ, ёрқин характерлар, камалакдай товланувчи тил ёзувчининг ўзидаги зўр истеъдоддан ва ноёб инсоний фазилатлардан келиб чиқишини йигирма йил давомида яқиндан кўрганмиз, кўп кузатганмиз. У киши аслида камгап одам эдилар, ёшлиқда «индамас» деган лақаб олганликлари бежиз бўлмаса керак. Лекин бир очилиб кетсалар, эшитувчиларни маҳлиё қилиб, узоқ сўзлаганини ўзлари ҳам сезмай қолар эдилар. Мен бунинг бир мисолини 1964 йилда Тил ва адабиёт институтида Абдулла Қодирийнинг олтмиш йиллиги кун қарийб бир соат жўшиб гапирганларида кўрган эдим. У кишининг Абдулла Қодирий ҳақидаги ёрқин хотираларини ва ҳаққоний гапларни эшитган одамлар ҳалигача буни катта воқеадай эслаб юришади. Лекин Абдулла аканинг кўпчилиқ нутқлари қисқа ва лўнда бўлар, одамни ҳаяжонга солиб, узоқ вақт эсда қолар ва оғиздан-оғизга ўтиб юрар эди. Шундай нутқларидан бирини 1954 йилда республика Ёзувчилари союзининг съездида, бирини 1963 йилда Ереванда, ўзбек адабиёти ҳафталиги пайтида эшитганим ёдимда бор. Бу нутқларнинг айримлари адибнинг олти томлик куллийётида босилиб чиққан. Асарлар ва публицистик мақолалар билан бирга бу нутқлар ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг гражданиқ ҳисси ўткир, чин интернационалист ёзувчи бўлганини кўрсатиб турибди. Машҳур рус совет ёзувчиси Константин Симонов ўз хотираларида Абдулла Қаҳҳорнинг мана шу фазилатларини эслаб, уни «мард инсон» деб атаган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузилса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи ўринга кўяр эдим» деб ёзган эди. Улмас адиб умрининг охиригача ўзининг шу эътиқодига содиқ қолди. Энди бу эътиқод кейинги авлодлар қалбида ва ижодида яна равнақ топади ва янги-янги юксакликларга кўтарилади, деган умиддамиз.

ТАБИАТ—ТУЙҒУЛАР МАНБАИ

Табиат ва инсон муносабатлари бугунги кунда дунё миқёсидаги долзарб масалага айланди. КПСС XXVII съездида ҳам табиатни муҳофаза этиш масаласига алоҳида эътибор берилди ва бу борадаги тadbирларнинг самарадорлигини ошириш ҳукуратимиз сиёсий фаолиятининг асосий йўналишларидан эканлиги махсус қайд этилди.

СССР ёзувчиларининг VIII съезди ўз ишларида «Халқимиз ҳаётидан, ҳозирги замон ташвишларидан ҳеч қачон ўзини четга олмаслик»ни асосий шior қилиб қўйди.

Таниқли олимлар, етакчи мутахассислар билан ҳамкорликда ўзбек ёзувчилари ҳам бу муаммога куйинчаклик билан ёндашмоқдалар. Бу борада академик М. Муҳаммаджонов, фан доктори З. Акрамов, В. Соколов, М. Али, Д. Нурийларнинг публицистик чиқишларини, Пиримқул Қодировнинг «Қора кўзлар», «Олмос камар» романларини, Улмас Умарбековнинг «Бўрибосар» ҳикоясини, Жонрид Абдуллахоновнинг «Борса келмас» романини, Шукур Холмирозавнинг «Йўллар, йўлдошлар», «Бодом қишда гуллади», Эмин Усмоновнинг «Тилла чаноқ», «Кўнгий кўзи» китобларига кирган асарларини эслаш ўринлидир.

«Олмос камар» романига шаҳар тараққиёти жараёнида табиий мувозанатни сақлаб қолиш, табиатга инсоний муносабатда бўлиш лозимлиги ҳақидаги гоё асос бўлиб хизмат қилади.

Роман бош қаҳрамонларининг касби архитектор. Улар Тошкент шаҳрини қайта қуриш лойиҳасини чиқарди. Худди мана шу жараёнда уларнинг табиат ҳақидаги билимлари, гражданлик позицияси, дунёқараш ва характерининг қирралари очила боради.

Қаҳрамонларнинг табиатга бўлган муносабатлари нуқтаи назаридан икки гурпуга бўлиш мумкин:

биринчи тоифага табиат ва инсон уйғунлигини тушунувчилар, иккинчи тоифага эса табиатни фақат истеъмол манбаи деб ўйловчилар киради. Булар ўртасидаги муносабатлар асарнинг конфликтини келтириб чиқаради, сюжет мазмунини белгилайди.

Романдаги қўйидаги парчага эътибор қилайлик: «Бу ерларнинг офтоби шундай сахийки, осмони ҳафтала, ойлар давомида булут кўрмайди, ёз бўйи деярли ёмғир ёғмайди, одам иссиқдан жон сақлаш учун дарахт соясига ўзини олади. Дарахт эса одам қазиган ариқдан сув ичмаса қуриб қолади! Инсон билан табиат шу тарзда бир-биридан нажот топиб кун кўради».

Парчадаги мазмун — оддий, аммо бирмунча унутилган ҳақиқатдир. Негаки, одамлар аксарият ҳолларда табиат қонунларини менсимай қўймоқдалар.

Романнинг бош қаҳрамони Аброр — Тошкент фарзанди. У маданиятли, кенг билимли йигит. Ҳамма одамларга хос бўлган икки-чирлар унинг ҳаётида ҳам мавжуд. Аммо, турмушдаги тифизликлар унинг юксак қалбли, сахий табиатли инсон бўлишига монелик қила олмайди.

Асарнинг бошқа асосий персонажлари ҳам шаклланган одамлар сифатида намоён бўладилар. Улар бир-бирларининг фикрларини тез тушунишади. Шунинг учун асарда ортиқча тафсилотлар йўқ. Конфликт Тошкентни қайта қуриш лойиҳаси принциплари атрофида содир бўлади.

Тошкентнинг асосий оқар суви, «олмос камар» — Бўзсув—Аброр учун тирик организм; халқ даҳосининг ажойиб намунаси.

Асосий персонажлардан Фарҳод шундай дейди: «Минг йиллардан бери оқиб турган шундай катта сув тагини ўйиб жар қилиб юбормагани ғалати. Ҳозир қирғоғига бориб, кўлингни шундай чўзсанг, кафтингга сув оласан. Одамга яқинлигини айтмоқчиман. Худди қўлга ўргатилган кийикдек».

Аброр ва унинг маслақдошлари табиатни инсон фаолияти билан боғлаб талқин қиладилар. Инсон табиатдан фойдаланар экан, уни гўзаллик қоидалари асосида ўзлаштирмоғи лозим. Уларнинг фикрича: Бўзсув қадимий бир маданият обидаси. Унинг қирғоқларини худди Самарқандаги қадимий ёдгорликларни таъмир қилгандай тузатишлари керак.

Бу ижодкорлар коллективи ҳақиқатда ҳам кўзни қувнатадиган, хаёлларни парвоз қилдирадиган, ақлни ҳаракатга келтирадиган манзараларга бой лойиҳа яратиб, муҳокамага тақдим этадилар.

Оқиб турган сув, ўсиб турган дарахтлар тақдирига лоқайд муносабат Аброр назаридан имонсизликдир. Ҳар бир кўркем дарахтни сақлаб қолиш инсоният ва тарих хотираси сифатида азиздир.

Романда табиат ҳақидаги фикрлар ўсиб, ривожланиб инсоният маънавиятини изоҳловчи, одамлар ички оламини тушунтирувчи омилга айланади: «— Ойлага содиқлигингиз учун раҳмат, Вазира, — деб Аброр сал ҳовуридан тушди: — Лекин мен ҳозир табиатга содиқлик ҳақида сўзламоқчиман. Биласиз, тепамизда ҳавонинг азон қатлами бор. «Ернинг азон шапкаси» дейишади. Мен суратини ҳам кўрганман. Нафис оқ ипак пардага ўхшайди. Ана шу мусаффо парда ердаги ҳаётни сақлаб тураркан. Қуёш нурунинг ҳаётга фойдали қисми азон пардадан бемалол ўтиб келаркан. Лекин атом радиациясига ўхшаган зарарли нурларни азон парда ўтказмай тутиб қоларкан... Мен ўйлайманки, ҳар бир яхши одамнинг қалбида ҳам осмондаги азон қатламга ўхшаган пок бир ҳалоллик пардаси бўлади. Ҳалоллик пардаси худди осмондаги азон пардасига

ўхшаб, маънавий ҳаётимизни обод қиладиган нурларга йўл беради, аммо одамни ҳаром йўлга бошлайдиган, табиатни увол қиладиган, маънавий дунёни ўлдирадиган зарарли нарсалардан бизни ҳимоя қилади. Лекин ҳалол-ҳаромни фарқ қилмайдиган, фақат ўзининг фойдасини ўйлайдиган манфаатпараст одамлар табиатни ҳам, маънавиятни ҳам писанд қилмайди. Осмондаги азон қатламнинг йиртилиши ҳам, одамларнинг дилидаги ҳалоллик пардасининг йўқолиши ҳам Баҳромовларни ташвишга солмайди».

Ватанпарвар, табиатсевар, инсонпарвар Аброр ва умуман барча етук, онгли кишилар учун «одамларнинг дилидаги ҳалоллик пардасининг йўқолиши» Япония ороллари устида ёрилган атом бомбаларидан ҳам дахшатлироқ. Аниқроғи, Иккинчи жаҳон урушини бошлаганлар ҳам, Вьетнамни, Сабра, Шатилани қонга ботирганлар ҳам, кичикроқ кўламда эса аъаналарни, урф-одатларни, ер ва табиатни ҳурмат қилмайдиганлар, бировнинг меҳнатини қадрламайдиганлар, космик урушларни орзу қиладиганлар — буларнинг ҳаммаси дил пардаси йиртилган кишилардир.

Романда географик муҳит ва инсон табиати ўртасида кучли бир боғлиқлик мавжуд. Зотан, шундай бўлмоғи лозим ҳам эди. Чунки ҳар қандай бадий асарнинг марказида инсон қалбини тадиқ этиш, инсон характеридаги турли қирраларни кашф қилиш, инсоний муаммоларни кун тартибига қўйиш ва ечишга уриниш ғояси ётади. Пиримқул Қодиров ўз романида табиат ҳимояси мавзусини кенг ёритиш орқали умуминсоний муаммолар ечимини топишга хизмат қиладиган мустаҳкам таянч нуқтасини топган. Бу, албатта, ёзувчининг таҳсинга лойиқ муваффақиятидир.

КПССнинг XXVII съездида совет кишини, айниқса, ёш авлодни маънавий камол топтириш масаласига катта эътибор берилган. Ҳаётдаги ўткинчи камчиликлардан нолиб, ҳасрати чанг чиқариб юрадигаёй майда, бачкана қаҳрамонлар эмас, балки катта-катта масалаларни дадил кўтариб чиқадиган, уни мардона туриб ҳал қиладиган қаҳрамонлар ёш авлодга чинакамга ибрат бўлади. «Олмос камар» романининг қаҳрамонлари ана шундай чинакам даъваткор образлардир. Улар одамларни курашга, катта вазифаларни ҳал этишга, жумладан, табиат ва инсон муносабатлари муаммоларини оқилона ҳал этишга руҳлантиради, уларга жасорат бахш этади.

Ёзувчи Жонрид Абдуллахоновнинг «Борса келмас» романи ҳам табиат ва инсон муаммоларини ёритишга бағишланган.

Темиржон — романининг бош қаҳрамони. У ҳам Аброр сингари фан, ижод кишиси. Меҳнат фаолияти бевосита қилшоқ ҳужжалиги, ўрмончилик билан боғланган. Унинг ғоялари олижаноб — Орол денгизи атрофини ободонлаштириш. Шу мақсадда у Орол бўйларидаги ўрмон-ҳўжалик ташкилотига беш-ўн минг гектарлаб жойларга ёнғоқ ниҳолларини эктиради. Масаланинг расмий томонлари ўз-ўзидан, Темиржоннинг озгина тушунтириши билан ҳал бўлиб кетаверади. Катта бир территорияни ободонлаштириш масаласи асосан, райижиқроом раисининг хонасида ечилади-қўяди. Камида унлаб илмий-тадиқот институтлари иштирокида тузулиши мумкин бўлган лойиҳани у бир ўзи тузади ва икки-уч киши бирданига уни амалга оширадилар ҳам.

Аммо, бу ниҳоллар дарахтларга айландиларми — йўқми, у ҳақда ҳеч нарса дейилмайди. Ваҳоланки, Орол атрофи иқлимнинг инжиқлигини, кум буронларини, ер ғоят шўрлигини, чуқук сув камлигини, ёз жазирасини, қиш қаҳрини яхши биламиз. Шундай жиддий табиий — географик қийинчиликларни Темиржон қандай енга олди? Униси номазълумлигича қолаверади. Қийинчиликларни енгизи жараёнида қаҳрамон характери товланишини кўришимиз лозим эди, аммо буни биз кўрмаймиз.

Темиржон ва Юлдуз бир-бирларини севадилар. Аммо бу эҳтиросли севгининг якуни шу бўладики, Юлдуз Темиржоннинг рақиби Ғойибга турмушга чиқади. Қаҳрамонимиз бу ҳолдан эсанкираб қолмайди — маълум бўлишича, Юлдузнинг синглиси Қундуз анчадан бери Темиржонни пинҳона севар экан. Бироқ бу ҳам насиб бўлмайди — Матназар исмли ёмон одам дабдурустдан Қундузни пичоқлаб ўлдириб қўяди.

Хуллас, китобнинг бошидан охиригача иштирок этадиган қаҳрамон на оилада, на ижтимоий ҳаётда, на фанда бирор эсда қоларли иш қилганини кўрмаймиз. Табиатни сақлаш масаласи эса проблема даражасига кўтарилмасдан, романи «семиртирувчи» деталь сифатида иштирок этади, холос. Шунинг учун ҳам бу асар адабий жамоатчиликни етарли даражада қониқтирмади.

Нурали Қобулнинг «Овчи» қиссасидаги қаҳрамон аксинча, табиатни қиратади: чумчуқ, каклик, кўкқарғадан тортиб айиққача ов қилади. У бир куни ўн еттига бўрини ўлдирди. Колхоз ҳисобчиси Мавлон унга мўлжалидан камроқ пул тўлайди. Ҳазабланган Овчи Мавлонни ҳам отади. У қотилга айланади.

Ташбағирликдан қотиллик келиб чиқади — деган ғоя қисса асосини ташкил қилади. Бу ғояни асослаш ниятида муаллиф кўпинча ўта муболағали, миллийликдан йироқ эпизодларни тасвирлайди. Аммо улар ёзувчининг бой мушоҳадалари қамровидан ўтмайди; ушбу воқеаларнинг бадий талқини султ кечади, натижада қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатларида авторнинг муносабати аниқ сезилмайди.

Ёш танқидчи Абдулла Улуғов «Ижодкорнинг нуқтаи назари» мақоласида мазкур қиссадаги заиф томонлар тўғрисида фикр юритар экан, «асарда ҳаётнинг ички қатламлари, шароитнинг ўзига хос мураккабликлари ижтимоий-маънавий аспектда атрофича таҳлил этилмайди», — деган хулосага келади. Бироқ, нима учундир у «қиссадаги воқеаларга ўқувчи ишонади» деб ҳисоблайди. Менимча, унчалик тўғри бўлмас керак. Асар таҳлилга қайтиб, уларнинг ҳаққонийлик, бинобарин, ишонтирувчанлик жиҳатидан кўздан кечирайлик.

Навбатдаги чалкашликлар ҳам табиат тасвирида кўринади. Асар воқеалари кузда бошланиб, кузда тамом бўлади. Худди шу фаслда Овчи йигит иморат қуришни бошлайди, терак қирқади ва ҳоказо. Одатда, терак иморат учун баҳорда кесилади ва бунда мантиқ бор. Баҳор фаслида, дарахтларнинг танасига сув югурганда унинг пўстлоғи яхши шилинади, у ёз чилласида қурияди ва кузда томнинг усти ёпилади. Овчи йигит эса на ёғоч, на гувала қуримайди бир пайтда иморатни бошлаб юборади ва афтидан уни битказиб олса ҳам керак.

Бўрилар билан бўлган учрашув эпизодлари тасвирида ҳам ажойиб ноаниқликларни кўраемиз. Бир ғал Овчи тоғдан қайтар экан, ой ёғдусида тўртта бўри ўзини кузатиб турганини кўради. Улар бўрилик табиатига кўра унга ҳужум қилиш ўрнига қизиқчилик қила бошлайдилар: «Бўрилар уни масҳара қилгандек чўзилиб ётиб олишди, бири баданини қашир, иккинчиси тиши билан бургасини

тутмоқчи бўларди». Буларнинг ҳаммасини, ҳатто бурга тутмоқчи бўлганини тун бўлишига қарамасдан, гўё ёнма-ён тургандек кўради, у.

Овчи бўри овининг янги усулини ихтиро қилади — кечаси тепаликка заҳарланган гўшт қўйиб кетади. Эрталаб келса, ўзaro симметрик равишда, «тепаликнинг тўрт тарафида тўрт бўри ўлиб ётар» эди. Қизиғи шундаки, она бўри заҳарлаиб ўлса-да, унинг қорнидаги болалари тирик бўлади ва Овчи худди қолдан тош доналарини олгандек, бўри қорнини ёриб, уларни олади.

«Овчи» қиссасида ҳайвонот олами, тоғу тошлардаги ҳаёт ҳақида ана шундай турмушдан узoқ бўлган эпизодлар анчагина.

Табиат, унинг узвий қисми бўлган жонзотлар тўғрисида кейинги йилларда ўзбек ёзувчилари бир қатор яхши асарлар яратдилар. Уларда энг аввало, тасвир этилаётган ҳайвонни ўзига хос яшаш тарзи, қилиқларини объекттив, қизиқарли ва назик идрок этиш яққол кўринади. Шукур Холмирзаевнинг «Кўкбой», «Қимсасиз ҳовли», Улмас Умарбековнинг «Бўрибосар», Мавлон Икромнинг «Бўри ови», Баҳодир Муродалиевнинг «Оқтўш» ҳикоялари ана шундай асарлардандир.

Мавлон Икром — табиат ҳодисалари тўғрисида чуқур билимларга эга. «Бўри ови» ҳикоясида бу хислат аниқ кўзга ташланади. Тасвирланаётган ҳодисалар ёзувчи томонидан чуқур англаган, масаланнинг барча жиҳатлари атрофлича таҳлил этилган ва сўнгра ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинган. Шунинг учун ҳам китобхон воқеалар жараёнига бевосита шўнғиб кетади, унинг иштирокчисига айланади. Бу — бадийликнинг биринчи ва энг зарур шарти эканлигини эсласак, ҳикоя салмоғи ўз-ўзидан равшан бўлади. «Бўри ови» ҳикоясида овчиликнинг муқаддас удумлари жозибали тасвирлангани ва бўриларга хос бўлган қилиқлар тасвирининг аниқлиги ва ҳаққонийлиги ўқувчини қувонтиради.

Шукур Холмирзаев ўз асарларида табиат ҳодисалари воситасида долзарб инсоний муаммоларни кўтариб чиқади. «Қимсасиз ҳовли» ҳикоясида Жек исмли итнинг вафодорлиги тасвирланган. Итнинг бундай фазилати ҳақида жуда кўп асарлар, кинофильмлар яратилгани маълум. Аммо Шукур Холмирзаев тасвирлаган Жек эгасининг ҳаром йўллр билан тўплаган мол-дунёсини садоқат билан қўриқлайман деб, уларнинг армиядан қайтиб келган ёлғиз ўғли Умматжонни ғажиб ташлайди. Кўрамизки, автор анъанавий образга фавқулодда драматик сюжетни, таъсир кучи бақувват мотивни юклаган.

Улмас Умарбековнинг «Бўрибосар» ҳикоясидаги ит — Кўктой Темур Пўлатовнинг «Мулк» қиссасидаги Калхат, Фозил Искандарнинг «Кенг пешона» ҳикоясидаги Қўтос, Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» повестидаги Гулсари сирасига кирувчи образлардан.

Ёзувчи итнинг қилиқлари, ўзини тутишларидан ички «ўй-мушоҳадalarини» келтириб чиқаради. Кўктой ҳаётига доир тафсилотларнинг ишонарли, табиий тасвири, теран тақини асар ғоясининг ёрқин очилишига асос бўлган. Бу ғоянинг тармоқлари кўп. Шулардан асосийси, нарсаларга тор шахсий манфаат, инжиқ, хаста қалб нуқтаи назаридан эмас, балки кенг ижтимоий манфаатлар нуқтаи назаридан туриб муносабатда бўлишга ўрганиш зарур, деган ғоя. У. Норматов ёзганидек: «Кўктой қисмати инсон шахсига, унинг истеъдодига нописанд муносабат алоҳида шахс учун ҳам, бутун жамият учун ҳам қанчалар қимматга тушиши ҳақида ўйлантиради».

Адабиётимизда бир туркум асарлар борки, уларда табиат инсоннинг нормаи яшаш, актив фаолиятда бўлиши учун энг зарур туйғулар манбаи эканлиги бадий асосланади. Айниқса, Шукур Холмирзаевнинг «Бойчак очилди» ҳикоясида ғоят гўзал тасвирланган.

Ёзувчининг «От эгаси», «Жарга учган одам», «Кулган билан кулдирган», «Чўлоқ турна» ҳикоялари ҳам табиат ва инсон муносабатларига доир турли қирраларни бадий таҳлил этишга бағишланган. Булар табиат мавзусини ишлаш Шукур Холмирзаев ижодининг асосий йўналишилари-дан бирини ташкил қилади, дейишга асос бўлади.

Эмин Усмоннинг «Кўнгил кўзи» қиссасида кўриқхона билан боғлиқ жараёнлар тасвири орқали турли тақдир, ўзига хос қиёфага эга бўлган кишилар гавдаланади. Улар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар силсиласида асарнинг сюжети очила боради.

Қисса танқидчиликнинг назарига тушди. Умарали Норматовнинг «Изланишлар ва муаммолар» мақоласида асардаги асосий образлар таҳлилига кенг эътибор берилди, С. Тўрабекова махсус тақриз эълон қилди. Уларда асарда шу куннинг энг масъулиятли масалаларидан — табиат проблемаларининг кўтарилиши инжобий ҳол сифатида баҳоланди. Уткир граждaнлик руҳи билан йўрилган кескин ҳаётий зиддиятлар кўрсатилгани қиссанинг муҳим ютуғи эканлиги таъкидланди. Бу баҳоларга қўшилган ҳолда асарда камчиликлар ҳам мавжудлигини эътироф этмоқ лозим.

Таъкидлаш керакки, ёзувчи қаҳрамонлар фаолияти учун ғоят улкан имкониятлар тайёрлаган. Улуғ Ватан уруши, кўриқхона, ўзaro зид характерлар, одамлар ўртасидаги мураккаб муносабатлар, муҳаббат муаммолари — булар турли характерларни синовдан ўтказишга мос келадиган ғоят кенг миқёсли ҳаракат майдонлари қилиб танланган. Аммо, назаримизда, ана шундай кенг майдонга мос катта полвонларнинг кураши содир бўлмайди. Бошқача айтганда, қиссада жиддий проблемалар муносабатларига қўйилган, улар тўғри ҳал қилинган ҳам. Лекин, ана шу ечимларга келишдаги изтироблар, кураш йўллари етарлича кўрсатилган эмас. Ҳатто, айтиш мумкинки, тасвирланган воқеаларнинг ҳаётий моҳияти бўзилган ёки улар бадий асарда тасвирланишга арзирикл даражада эстетик қиммат касб этган эмас.

Муаллиф Вали ва Барчинойлар ўртасидаги муҳаббат ҳақида куйидагича хабар қилади: «Аслида-ку, иккаласининг ўртасида муҳаббатга йўйгулик яқинлик ҳам йўқ. Вали уни узича яхши кўради, холос». Улар синфдош, кишлоқдош, тенгдош. Демак, ёзувчи учун улар орасидаги муносабатлар жозибасини тасвирлаш учун қулай имкониятлар мавжуд эди. Аммо бундай бўлмайди: ёшлар жозибасини тасвирлаш учун қулай имкониятлар мавжуд эди. Аммо бундай бўлмайди: ёшлар жозибасини тасвирлаш учун қулай имкониятлар мавжуд эди. Аммо бундай бўлмайди: ёшлар жозибасини тасвирлаш учун қулай имкониятлар мавжуд эди. Аммо бундай бўлмайди: ёшлар жозибасини тасвирлаш учун қулай имкониятлар мавжуд эди.

У асарда ҳаётни кўп курган, оғир-вазмин одам сифатида гавдаланади. Бироқ унда фаолият камроқ. Қилган ишлари ҳар доим ўринли эмас. Масалан, Карим билан муносабатларини кўрайлик. Карим билан Барчиной ёшлиқдан унаштирилган, Вали бундан хабардор. Шунга қарамай, у ҳам

Барчинойга, бефарқ эмас. Карим уларнинг жигига тегиб юради. Барчинойдан тарсаки ҳам ейди. Ушбу ҳолат воқеаларнинг шиддатли кечиши учун туртки бўлиши зарур эди, аммо у ҳам изсиз ўтиб кетади. Ҳар ким ўз мақсадини ўз ҳолича, авторнинг ёрдамида осонгина амалга ошираверади.

Карим уруш йилларида кўп ёмон ишларни қилади. Жумладан, Барчинойнинг ҳаётига зомин бўлади. Аммо Вали бу масаланинг тагига етишга уриниш у ёқда турсин, ҳатто, касал ётган Каримни Тошкентга олиб бориб даволатади. Шундан сўнг улар ўртасидаги муносабат яна узилади.

Агар Вали ака ўзи билан ўралашиб, доимо умумий ўйлар гирдобига юрмасдан, конкрет ишларни аниқ позициядан туриб сабот билан амалга оширганда эди, эҳтимол ижобий қаҳрамон сифатида Карим каби жиноятчиларнинг Карим Жамоловичга айланишларига йўл қўймаган бўларди. Ҳамма гап шундаки, Вали акани биз фаолиятда эмас, хотиралар гирдобига, ўзи ҳам чуқур тушуммаган суҳбатлар доирасида кўрамыз. Реал ҳолатлар тақозосига кура нундан фақат курашчанлик талаб қилинарди. Ахир, у фашист билан олишган, қон кўрган, демак характери чиниққан одам-ку? Қаранг, севгилиси чуқиб кетса-ю, ҳатто унинг тафсилотларини суриштирмаса-я?! Юрагида шунча хотиралар, фикрлар жамланиб қолган одам ҳаётни яна ҳам яхшилаш учун кучлироқ курашга отланмайди?..

Етарлича далилланмаган ўринлар Карим — Барчин муносабатларида ҳам кўринади. Авторнинг таништиришича, Барчиной — ақлли, фаросатли, номусли қиз. Карим Вали ва Барчинойларга туҳмат қилганда у Каримнинг юзига тарсаки тушира олган. Умуман, уни кўрса бутун вужудида ижирғаниш ҳис қилади.

Аммо бир кун нима учундир Барчиной Каримга арзи ҳол қилиб қолади:

«— Уйинг буни бўлмаса қийин экан... Отам кетганларидан буён ҳудди етимчаларга ўхшаб қолганмиз. Сал нарсага одамнинг хўрлиги келаверади»: Шу тахлитда Барчиной образ юксаклигидан оддийлик даражасига силжиб тушгандай бўлади: эмоционал бўёқларидан ажралиб одми бир қизга айлана бошлайди. Вазият шу даражага етадики, Барчиной ва Кун Барчиной машоқ-териб сўрхбати Карим унинг укасини саялатади. Худди шу кунни Барчиной бир Карим ўрталарида ҳаёт-мамот юзганда бўлади:

«— Гуноҳим сени яхши кўрганимми? — Карим бирдан кўксига муштлаб бақирди. — Сени Валидан қизганганимми? Ай! Нима гуноҳ қилдим?» Бу жазавали «эйтироф»ни эшитган Барчиной заҳархандали қаҳқаҳа билан кулиб юборади. Бу кулги ўз моҳиятига зид ҳаракат — Каримда ҳирс уйғотади. У қизнинг қўлларини ушлаб олади: «Каримнинг бармоқлари пайпаслаб қизнинг билакларини силай бошлайди...» «Барчинойнинг қулоқлари остида кўнғироқ жарангидек тиниқ бир сас, майин бир куй эшитилгандек бўлади». Оқибат Барчинойнинг номуси топталади.

Ўқувчи нима бўлганига ҳайрон. Муаллифнинг концепцияси қандай? Каримнинг жўшқин ҳиссиётлари самарали тақдирландими? Эки бўлмаса, бу ёшдагилар бир-бирларига яқин келиб қолсалар бўлди, буёғи тақдирнинг ишми? Ўқувчи бу ўринда бир нарса билан ҳисоблашмайди: ижобий образларнинг қаҳрамонлиги тақдирнинг энг қалтис нуқталарида юзага чиқади. Барчиной эса биринчи тўқнашувдаёқ маҳв бўлади.

Карим асарнинг босқинчида ёмонликнинг тимсоли сифатида тасвирланади. Успиринлигида у Вали ва Барчинойларнинг жигига тегади, ҳақорат қилади. Иккинчи гал, қўшни қишлоқ йигитлари билан муштлашувда кўрқоқлик қилиб қочиб қолади. Унинг ўрнига Вали муштлашади ва жароҳатланади. Тенгдошлари фашист-босқинчиларига қарши отланганда, у отасининг изми билан сунъий касаллик орттириб, армиядан қолади.

Шунча қилғилиқни қилган, ҳаётида бирор бир нур дақиқаси бўлмаган одам, даб-дурустдан районнинг улкан раҳбарларидан бирига айланиб қолади.

Кўринадики, асарда далиллаш лозим бўлган ўринлар анчагина. Бу нуқталарни ёзувчининг ғоявий-бадий ниятини, ижодий-эстетик позициясини англамасдан туриб билиш қийин.

Автор қиссада инсоният тажрибасидан ўтган азалий фикрни — ёмонлик жазоланади, яхшилик ғолиб келади, — деган ғояни янги бадий фактлар асосида кўрсатишни мақсад қилган.

Асар сюжетининг хотиралар, ҳаётий тажриба тўплаган одамнинг ўй-мушоҳадалари воситасида баён қилиниши қисса руҳидаги фалсафий-ахлоқий моментларни таъкидлашга мос келади. Образ ва персонажларнинг турли инфимий қатламлардан танланиши ёзувчи мушоҳадаларини кенг ёритишга имкон беради. Ижтимоий жиддий. Демак, қиссанинг ғоят кучли таъкидлаш руҳ, ижтимоий адолат ғоялари билан суғорилган асар бўлиши учун ҳамма имкониятлар бор, аммо бадий талқин, бари бир, биз кутган натижани бермайди.

Бунинг сабаби шундаки, ёзувчи ўзи акс эттирмоқчи бўлган асосий нарса табиат ва инсон муносабатларига доир муҳим зиддиятларни барча мураккаб қирралари билан асар марказига чиқара олмайди. Чуқур фактик билимлар, кенг ва эҳтиросли ижтимоий, инсоний, маънавий, ахлоқий, фалсафий ва ҳоказо билимларни асар руҳига қаҳрамонлар фаолиятига сингдириб юбормайди. Натижада композицияда парокандалик, сюжетда тарқоқлик, образлар моҳиятида мақсадсизлик, муаллиф нуқталарида қарама-қаршилиқ содир бўлади.

Нафсиламбирини айтганда, қиссадаги бутун шароит курашга, кенг фаолият кўрсатишга мос: кийик отиб ўлдирилган, чўпон қўриқхонада қўй боққан, айбдорлар ҳам, даъвогарлар ҳам ҳаммаси директорнинг хонасида тўпланган. Улар курашиш, нуқтаи назарларини ҳимоя қилиш, характерларини намоён этиш ўрнига узундан-узоқ ўйларга толишади, муаллиф иродасига кура узун хотираларга берилишади. Оқибатда сюжет шундан иборат бўлиб чиқадики, Карим Жамолович ҳеч қандай мақсадсиз кийик отган (ҳатто гўшт учун ҳам эмас); нари борса, бир оз штрафи билан қутулиб кетиши мумкин бўлган одам Ҳамидов билан биргаликда бу ишни босди-босди қилиш учун Вали аканинг олдига келишади, аммо Вали ака бунга унамайди. Шу тариқа муаллиф қўриқхона дахлсиз, у умуминсоний мулк, деган хулосани чиқармоқчи бўлади. Аммо бу яхши, ноёб, чинакам ҳаётий тўқнашувлар, кескин курашларга йўғрилмагани учун рўёбга чиқмай, қолиб кетади.

Асарда шундай эпизод бор — Каримни урушдан олиб қолиш учун отаси унинг бутлари орасини асаларига чақтиради. Аслида Карим қаршилик кўрсатади, маънавий эзилади. Аммо нима учундир муаллифнинг фикрига кўра, Карим «маломат сиртмоғини бўйнидан ҳеч олиб ташлолмайди». Дарҳол, — нега? — деган савол туғилади. Карим ўзи аҳволини тузатаман, фронтга бораман деса, унга минглаб яшил чироқлар йўл кўрсатиб туриши мумкин эди-ку! Аммо ёзувчи буни хоҳламайди.

Шу тариқа барча образ ва персонажлар автор талабига кўра фаолият кўрсатадилар. Уларнинг ҳаракатлари, ижтимоий мавқеларига, психологик ҳолатларига мос келмайди. Қаҳрамонларнинг ишлари характер мантиқидан, ижтимоий вазиятдан келиб чиқмайди.

Совет адабиётида уруш йиллари, табиат ва инсон, қишлоқ ҳаёти ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Чингиз Айтматов, Владимир Тендряков, Василий Шукшин, Валентин Распутин, Фозил Искандар каби ёзувчиларнинг табиат ва инсон орасидаги мураккаб алоқалар тасвирланган асарлари ўқувчилар орасида кенг шухрат қозонди. Бу асарларнинг ютуғи шундаки, уларда ёзувчининг бой шахси, маънавий қиёфаси биринчи ўринда туради. Катта ҳаёт ҳақиқатларини ўзида мужассамлаш-тирган давр қаҳрамонларининг ҳар жиҳатдан етук, тўлақонли образлари драматик воқеалар, ҳаётий конфликтлар фонида ёрқин бўёқларда акс эттирилади. Мазкур асарларда турмушдаги ҳар қандай негатив томонлар тасвирланмасин, барибир оптимистик пафос етакчилик қилади. Халқнинг илғор идеаллари, тараққиёт ғоялари бундай асарларнинг умумий руҳини, йўналишини белгилаб беради.

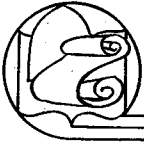
Ўзбек адабиётида табиат ва инсон муносабатларига бағишланган асарларда бир қатор ютуқлар билан бир қаторда жиддий нуқсонлар, камчиликлар ҳам мавжуд. Биз уларнинг айримлари ҳақида қисқача фикр юритдик, холос.

Ёзувчиларимиз бу борада яратаётган асарлар ғоявий салмоғи ва бадиий қудрати жиҳатидан иттифоқ мезонлари даражасига кўтарилиши учун ҳали кўп меҳнат қилиш зарур.

КПСС XXVII съездида: «Табиатни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан рационал фойдаланиш проблемаси ҳозирги шароитда жуда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда», — деб алоҳида қайд этилди. Демак, табиат ва инсон проблемаларини жиддий ва теран тадқиқ этиш, давр талаблари даражасида яратиш вазифаси ёзувчиларимизнинг ҳам партиявий, ҳам граждандлик бурчи бўлиб қолаверади.

Муҳаммади ЖУМАНОВ,
филология фанлари кандидати.

ҚАРДОШЛИКНИНГ НУРЛИ САҲИФАЛАРИ

Ўзбек ва тожик халқларининг азалий дўстлиги ҳақида гап кетганда, албатта, тарихга муурожаат қилинади, халқларимиз қардошлигининг рамзи сифатида Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийларнинг табаррук номлари тилга олинади. Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомийни бирига яқинлаштирган омиллар уларнинг ғоявий-эстетик диди, дунёқараш, маслаги, жамият ва табиат воқеаларига муносабати, адабиёт ва унинг жамият олдидаги вазифасини тушуниш, талқин этиш, амал қилишдаги ҳамоҳангликдадир.

Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг идеалидаги муштаракликни адабий ҳаёт ҳодисаларига муносабат мисолида ҳам кўрса бўлади. Бундай интилиш Алишер Навоийнинг ижодий тажрибасида, айниқса, ёрқинроқ кўринади. XV асргача Шарқ халқлари яратган асарларнинг яхши намуналарини ва анъаналарини ўзбек адабиётида ҳам кўриш Алишер Навоийнинг ижод программаси, эзгу истаги эди. Улуғ ўзбек шоирининг «Дарёи аброр» татаббуида яратилган «Тухфатул-афкор» қасидасидан бошлаб, «Муҳокамотул-луғатайн» асарининг яратилишигача бўлган кўплаб ижодий изланиш ва машаққатлари тагида ўша ният балқиб туради.

Ўша ақидалар «Насоимул-муҳаббат» ва «Манзума» («Арбаин») асарларининг яратилишига тўла тааллуқлидир. Абдураҳмон Жомийнинг «Арбаин» ва «Нафаҳотул-унс» асарларининг туркий халқларни баҳраманд қилиш орзусида қалам ушлаган Алишер Навоий жуда қисқа муддат ичида уларни ўзбекчалаштирди.

«Насоимул-муҳаббат» — Абдураҳмон Жомийнинг «Нафаҳотул-унс мин ҳазоратил-қудс» («Муқаддас томонлардан эсанг ёқимли хушбўйликлар») номли асаридан роппа-роса 20 йил кейин, 1498 йилда ёзилган. Маълумки, Шарқ халқлари адабиёти тарихида сўфийлар, тарихий шахслар номини абадийлаштириш, улар ҳақида китоблар ёзиш анъана тусини олган. Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Табақоти машойихи сўфия», Фаридиддин Атторнинг «Тазкиратул-авлиё», Шайх Абу Абдураҳмон Суллаймийнинг «Табақоти Суллаймий», Шайх Фарид Шакарғанж, Аҳмад Яссавийларнинг асарлари шу темага алоқадор эди. Шуларни ҳисобга олган Алишер Навоий ўша асарларга киритилмай қолган буюклар ҳақидаги маълумотларни тўплаш ва умумлаштирувчи асарни бунёд этишга уринди. Алишер Навоийнинг бу ижодий режалари унинг «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарида ўз аксини топган. Жумладан, муаллиф «Нафаҳотул-унс»нинг ёзилиш тарихи ҳақида мулоҳаза юритиб қуйидагиларни қайд этади: «...Оё, замон ақобиридин ким бўлғайким, бу шариф амрға муртакиб бўла олғай деб кўнглумға кечурур эрдим ва сабр ва тақсим билан ўз қошимда ҳазрати Маҳдумға қарор берур эрдим, аммо густохлик қила олмас эрдим... Эмдиким, маҳал топиб бу мазкур бўлгон муддаони арз қилдим—ғариб ҳол даст бердиким, аларнинг ҳам муборак хотираларига биайниҳи ушбу навъ ўтар эрмиш». Келтирилган парчадан аёнки, ижодий ният бобида ҳам Жомий ва Навоийлар ўртасида ғаройиб суҳбатлар содир бўлиб турган. «Хамсатул мутаҳаййирин»дан келтирилган бу мулоҳазаларни қувватловчи фикрларни Абдураҳмон Жомий ўзининг «Нафаҳотул-унс» асари дебوحасида ёзиб қолдирган. «...Низомиддин Алишер... бу фақирдин, кўнгилдан ўтган ва хотирда қарор топган шаклдагидай илтимос қилди, б у б и л а н қ а д и м г и о р з у я н г и л а н д и... ўша истакни ўташга ва топшириқни бажаришга киришилди» (14-том, 248—249-бетлар).

Алишер Навоийнинг, «Хамсатул-мутаҳаййирин»даги қайдлари «Нафаҳотул-унс» устидаги ижодий иш жараёни ҳақида тўла тасаввур беради.

Жомийнинг бошқа асарлари сингари «Нафаҳотул-унс»нинг ҳам биринчи ўқувчиси ва танқидчиси Алишер Навоий эди. «Ҳар жузвким, битилур эрди, — ёзади Алишер Навоий «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарида, — илтифот қилиб, фақирға берурлар эрди ва ҳам ўз қошларида ўтқарилур эрди. Оз фурсатда «Нафаҳотул-унс» китоби тугайди» (14-том, 43-бет).

Ана шундай жиддий ижодий меҳнат, ўзаро ҳамкорликнинг махсули сифатида Жомийнинг бу қимматли асари вужудга келган ва тез орада ўқувчилар эътиборини қозонган.

Алишер Навоий бу асарга йгирма йилдан сўнг қўл урди. Ҳолбуки, у таржимани Жомий ҳаёт бўлган даврда удаллаши мумкин эди. Бу ҳолатнинг ўз изоҳлари бўлиши табиий. Фикримизча, ўзига ўта талабчан бўлган Алишер Навоий таржимага пухта тайёргарлик кўрган, масала тарихини чуқур ўрганган, устозлар эътиборидан соқит қолган ўринлар, факт ва материалларни йиғиб борган. Характерлиси шундаки, Алишер Навоий масала тарихига танқидий назар ташлаган, пайдо бўлган асарлар ютуғини қайд қилиш билан бирга, уларда намоён бўлувчи нуқсонларни ҳам одоб доирасида кўрсатишни лозим топган, устозига густохлик қилишни эп билмаган. Унинг вафотидан сўнг бу ишнинг амалга оширилишини маъқул кўрган. Бундай ниятнинг ҳам ўз изоҳлари бор: Жомийдан

¹ Алишер Навоий, 14 том, 42-бет

кейинги йигирма йиллик материалларни умумлаштириш, улуг' устоз руҳи, меросига садоқат кўрсатиш. Яна навоиёна хоксорлик ҳам мазкур асарнинг кейин сурилишига бирмунча сабаб бўлган бўлиши мумкин. Алишер Навоийнинг мана бу жумлалари тағида ҳам ўша маъно яширин. «Хотирга келишим, агар саъй қилсам, бу китобни туркий тилига таржима қила олмаймумен? Ул дақойиқ мушкулотини равшанроқ алфоз ва очуқроқ адо билан ўтқара олмаймумен... то тарих тўққиз юз бирдаки, ул китобнинг таълифидан йигирма йил ўтиб эрди... бу улуг' ишга илик урдум» (14-том, 41—42-бетлар). Кўринадики, Алишер Навоий яратилажак асарининг баён услубини ҳам диққат марказида тутди. Абдурахмон Жомийнинг ниҳоят мураккаб илмий услубини «равшанроқ алфоз ва очуқроқ адо» билан ифодалаш ниятида иш бошлади.

Айтилганларга яна бир илова қилишга тўғри келади. Негадир, Алишер Навоий сўфизм руҳидаги асарларини, атайлаб, умрининг охириги йилларида ниҳоясига етказган. Шу гапни «Лисонут-тайр» ҳақида ҳам айтиш мумкин. «Мантиқут-тайр» уйғотган ҳис таъсирида «Лисонут-тайр»ни аини балоғат йиллари ёзиши мумкин эди. Лекин, бизнингча, Алишер Навоийнинг тутган позицияси жуда маъқул. У ҳис-ҳаяжонга эргашмай, тафаккурга қулоқ солган. Устозлар даҳосидан олган назарий қоида ва хулосаларни ҳаёт тажрибасида синовдан ўтказган. Тўлқинли ўтган умрининг сабоқлари синтези сифатида буюк мутафаккирнинг ўлмас ғоялари вужудга келган. Алишер Навоий ўша ғояларни «Насоимул-муҳаббат», «Лисонут-тайр» каби асарларига сингдирди.

«Насоимул-муҳаббат»ни «Нафаҳотул-унс» асарининг айнан, сўзма-сўз таржимаси деб қараш тўғри эмас. Маълумки, «Нафаҳотул-унс»да 600 дан зиёдрок сўфий ва тарихий шахслар ҳақидаги маълумотлар жамғарилгандир. Алишер Навоийнинг «Насоимул-муҳаббат» мин шамоий ул-маълумотлар «Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шаббодалари») асарида ўша рақам 750 дан зиёдрокдир. Шу фактнинг узиёқ оригинал ва таржима нусхаси ўртасида катта тафовут ётганлигидан далolat беради. Поэтик журъат, илмий ҳалоллик, ростгўйлик каби эстетик принциплар Алишер Навоий ижод йўли учун барометр вазифасини ўтайди. Масалага ана шундай юксак ижодий принциплар нуқтаи назаридан ёндашиш «Насоимул-муҳаббат»да ҳам кўринади. Адиб асарнинг муқаддимасида китобга киритилган қўшимчаларнинг манбаларини маълум қилади. Устозлар муқаддимасида китобга киритилган қўшимчаларнинг манбаларини маълум қилади. «Тазкиратул-киتابи»дин баъзи кибори машойихким, «Нафаҳотул-унс»га дохил бўлмайду эрди, ҳар қайсини муносиб маҳалда дохил қилдим. Ва Ҳинд машойихи шарҳи ҳам оз мазкур эрди, мумкин бор тилаб топиб... Шайх Фарид Шакарғандин ва сўнгги машойихгача илҳоқ қилдим. Ва турк машойихи зикри ҳам озроқ эрди, ани доғи... Хожа Аҳмад Яссавийдин бу замонгача улча мумкин бор тилаб, топиб, ул мутабаррак китобда йўқ эрди, мунда қўшум» (15-том, 66-бет). «Насоимул-муҳаббат» муаллифининг ана шу эътирофлари ҳам таржима терминининг маълум даражада нисбий маънода қўлланилганлигидан огоҳ беради. Тўғри, Алишер Навоий китобнинг жуда кўп саҳифаларида Абдурахмон Жомий маълумотларини ўз ҳолича ўзбек китобхонларига етказиш учун интилган. Буни Зуннуни Мисрий, Фаридиддин Аттор, Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий сингари буюклар ҳақидаги материалларнинг ўзбекчалаштирилиши мисолида равшан кўриш мумкин. «Нафаҳотул-унс» ва «Насоимул-муҳаббат» асарларидан нуқул сўфий ва шайхлар ҳақида эмас, балки Шарқ халқларининг маданий-адабий ҳаётида улкан хизматлари синган улуг' адиблар, олимлар хусусида ҳам бой материаллар тўпланганки, масаланинг бу томони ўша асарларнинг каттагина илмий-маърифий аҳамиятга моликлигидан дарак беради.

Юқорида баён этилган мулоҳазалар «Насоимул-муҳаббат»ни Жомий «Нафаҳотул-унс» асарининг ўзбек тилидаги янги, тўлдирилган варианты дейиш ҳуқуқини беради деб ўйлаймиз. Иккинчидан, «Насоимул-муҳаббат» Навоий ва Жомийнинг дидактик таълимоти ҳақидаги тушунчаларимизни тўлдирибгина (15-том, 10-бет) қолмай, шу икки ҳикмат соҳиби таржимаи ҳоли, ижод йўли ҳақида анчагина тоза маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

«Арбаин» Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий адабий меросида жуда кам ўрганилган асарлардан ҳисобланади. Жомий ва Навоий «Арбаин»ларининг нашри масаласида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Тўғри, Алишер Навоийнинг «Арбаин»и унинг танланган асарлари ўн беш томлигида биринчи марта тўла нашр этилди. Шунингдек, мазкур асарнинг айрим парчалари баъзи тўпламларга киритилди. Аммо Абдурахмон Жомий «Арбаин»и ҳақида бу гапни айтиш қийин, унинг бу асари ҳозиргача Иттифоқимизда чоп этилган эмас. Шу ваздан бўлса керак, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий «Арбаин»лари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб келаётир. Ҳолбуки, «Арбаин» бу ижодкорларнинг дунёқарашини белгилашда, уларнинг ахлоқий-таълимий, фалсафий кузатишларини мукаммал ўрганишда муҳим манба вазифасини ўтайди. Алишер Навоий асарининг яна бир қимматли томони шундаки, унда яна шу икки ижодкор муносабатини, ижодий режалари, эстетик дид ва таълимий қарашларини ойдинлаштиришга кўмак берувчи каттагина манзум дебеча мавжуд. Алишер Навоий асарининг муқаддимасида унинг пайдо бўлиш тарихига доир маълумотларни ёзиб қолдиради. Шунингдек, асарнинг ёзилишига туртки бўлган омиллар, шахслар ҳақида ихчам, аммо мазмунли мулоҳаза юритади. Айниқса, унинг устоди, дўсти ва маслакдоши Абдурахмон Жомий ҳақидаги мана бу сатрлари ғоят характерлидир:

**Ул сафо аҳли покфар Жомий,
Покфар жому пок фаржомий.
Ул яқин сози дастгир манга,
Қиблау устоду пир манга.
Ки тутубдур жаҳонни таснифи,
Назм девону наср таълифи.
(15-том, 55-бет.)**

Шундан сўнг Абдурахмон Жомий «Арбаин»ининг ёзилиш санаси, бадиий қиммати ва фазилатлари устида атрофлича мушоҳада юритилади.

**Чунки ҳижратдин эл аросида сўз,
Сексан олти эди-ю секкиз юз.**

**Ким яна тухфае аён қилди,
Тухфа йўқ, турфае баён қилди.
Наср ила назми мураккаб этиб,
Форсий лафз ила муруттаб этиб.
(15-том, 55-бет).**

Кўчирилган сатрлардан равшан бўлаётирки, Абдурахмон Жомийнинг «Арбаин» асари 886 хижрий (1481) йилда насрдан назмга, араб тилидан форс-тожик тилига айлантирилгандир. «Арбаин»нинг мусаввадаси дастлаб Алишер Навоий назаридан ўтказилган. Буни Алишер Навоий ўзининг «Хамсатул-мутаҳаййирин»ида тасдиқлайди. «Ул вақтдаким, алар «Арбаин ҳадис»ни Форсий назм била таржима қилиб эрдилар ва маъхуд одат билан борча асҳобдин бурунроқ фақирға илтифот қилиб, мусаввадасин бердилар. Чун мутолаасиға машғул бўлдум, алфозидин ҳадоийки номутоноҳи азҳори ва маонисидин ҳақойиқи илоҳий анвори зоҳир бўла киришти...» (14-том, 46-бет). Алишер Навоий Абдурахмон Жомийнинг «Арбаин»инини мусаввадада ўқир экан, ундан кучли ҳаяжонга тушади, таъсирланади ва улуғ шоирда ушбу асардан туркий тилда сўзлашувчи китобхонларни баҳраманд этиш истаги туғилади.

Алишер Навоий «Арбаин» дебوحасида асарни ўзбек тилига ўгиришдан кузатилган мақсадни маълум қилади.

**«Арбаин»е чиқордиким, жонлар
Балки қирқ арбаин чиқаргонлар.
Топдилар анда нашьаи мақсуд,
«Арбаин»дин нечукки аҳли шухуд.
Форсийдонлар айлабон идрок,
Орий эрди бу нафъдин атрок.
Истадимки, бу халқ ҳам бори
Бўлмағайлар бу нафъдин орий.
Мен демакни чу муддао айлаб,
Ул ижозат бериб дуо айлаб...
Бир-икки кунки эҳтимом эттим,
Кўз тутардин бурун тамом эттим.
(15-том, 55-бет).**

Ана шу тариқа бир йилнинг (886/1481) ўзида Ҳирот адабий муҳитида форс-тожик ва ўзбек тилларида «Арбаин»нинг икки таржимаси вужудга келди.

Алишер Навоий ўша манзум дебочада ўз асарининг Абдурахмон Жомий ўқиганлиги ва уни юксак баҳолаганлигини қайд этади. Кўринадики, Абдурахмон Жомий гарчи ўзбек (турк) тилида асарлар ёзмаган бўлса-да, ана шу тилга катта хайрихоҳ бўлган, уни пухта билган, нозикликлари, назокатини юракдан ҳис эта олган.

Гарчи Абдурахмон Жомийнинг форс-тожик тилидаги ва Алишер Навоийнинг ўзбек тилидаги «Арбаин»лари диний қарашлар пардасига ўралган бўлса-да, унинг негизи, рационал мағзини гуманизм, мавжудотнинг энг олий неъматини — инсон, унинг фойдаси, манфаатини улуғловчи илғор фикрлар ташкил этади.

Буни қуйидаги таҳлил қилинадиган шеърини парчалар жараёнида яна ойдинроқ кўраимиз.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ:

**Ҳар ки дар хуттаи мусулмонӣ,
Бошад аз нақди дин гаронмоя.
Қай писадад ки худ бихуспад сер,
Бинишинад гурӯсна ҳамсоя.**

АЛИШЕР НАВОИЙ:

**Кимки мўъмин дурур қачон чидағай,
Ким ўзи тўқу қўшни бўлғай оч.
Анга доғи керак етурса насиб,
Хонида гар қўлочу хоҳи умоч.**

(15-том, 61-бет).

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ:

**Мардро бас ҳамин гуна ки қадам,
Аз муқарри амон ниҳад берун.
Ҳар чи ояд даруни равзани гўш,
Аз маъмури забон диҳад берун.**

АЛИШЕР НАВОИЙ:

**Бу ёзуқ бас кишигаким, элдин
Ҳар на сўзким эшитти фош этти.
Тоғ эшитгани дер, гуноҳидин
Гўйе тенгри они тош этти.**

(15-том, 59-бет).

¹ Кобул. «Ориёно» журнали, 64-бет. (1964 йилда Абдурахмон Жомий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан афгон адабиётшуноси Яъқуб Муҳаммад Воҳидий Жомий ва Навоий «Арбаин»ларини «Ориёно» журналида нашр эттирган.

Кўчирилган ҳар икки мисолни солиштиришнинг ўзиёқ Алишер Навоий шеърий қаторлари Абдураҳмон Жомий мисраларининг айнан таржимаси эмаслигини очиқ-ойдин кўрсатмоқда. Масалан, тўртликлардан биринчисида фақат ўз дарди билан ўралашмаслик, ўзгалар учун ҳам ўйлаш, мавжуд озик-овқатни бева-бечоралар билан бирга баҳам кўриш устида гап кетса; иккинчи шеърий парчада сирни сақлай олиш, чақимчилик билан шуғулланмаслик ҳақида мулоҳаза юритилади. Кўринадики, моҳият эътибори билан Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий тўртликлари яқин туради. Бироқ услубий жиоларда ўзига хослик бор. Иккинчи тўртликда бу, айниқса, қабариброқ намоён бўлади. Алишер Навоий айтмоқчи бўлган насиҳат таъсирини ошириш ниятида тасвир воситаларига ва илоҳиятга суянади.

«Арбаин»да олға сурилган ҳикматлар тематик кўлами нуқтаи-назаридан фоят ранг-барангдир. Уларда ота-онани ҳурмат қилиш, камгаплик, камтаринлик, саҳийлик, умумманфаат йўлида хизмат қилиш, одоблилик, илму ҳунарда саховат, ростгўйлик, тўғрилиқ, дўстга садоқат, тотувлик сингари олижаноб инсоний сифатлар улуғланади. Шунингдек, баҳиллик, алдамчилик, чақимчилик, манманлик, кибру ҳаво, гердайиш, таъмағирлик, ялқовлик, фаҳш, молу дунё ва мансабга ҳирс қўйиш, бировга қилинган хизматни таъна қилиш, очкўзлик каби комил инсон учун ёт бўлган иллатлар аёвсиз қораланади.

«Арбаин»да она мадҳиясига жиддий эътибор қилинган.

**Оналарнинг оёғи остидадир,
Равзаи жаннат у жинон боғи,
Равза боғи висолин истар эсанг,
Бўл онанинг аёғи туфроғи.**

[15-том, 61-бет].

Она ўз жисмидан янги инсон яратади, уни ёруғ дунёга келтиради, тарбиялайди, сўзлаш, юриш, яшаш, курашишни ўргатади. Ўзи минг ўлимларга рўпара тургани ҳолда фарзандини ундан асрайди, юрак парчаси — фарзандига оромлик, омонлик тилайди. Масаланинг ана шу тарзда кўндаланг қўйилиши, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийнинг ютуғи. Қуръон аёл зотини камситиб, уни «заифа», «ожиза» деб атаган пайтда унга қарама-қарши бориш, ҳамма нарсани онага боғлаш катта жасорат эди. Ота-она мадҳи, мақтови, уларга муносабат масаласида Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг ҳам мулоҳазалари фоят ибратомуздир.

Муҳими шундаки, бу ҳусусда ҳам устозу шоғирд маслақдош, уларнинг фикру қарашлари, ихлосу самимиятлари бир-бирига монанддир. Жомийнинг буюклиги шундаки, «заифа»ларни қадрлайди, онани инсон шону шавкатининг, шарафининг гултожи, чўққиси деб билади.

Мана бу тўртликларда илм ва олимлик ҳақида гап боради.

**Э гаронмоя марди донишвар,
Ки туро илми дин бувад маълум.
Мустаъидро аз он машав монень,
Мустаҳикро аз он макун маҳрум.**

Мазкур сатрлар Алишер Навоий таржимасида қуйидагича берилади.

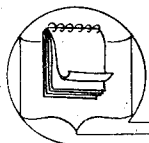
**Эй хирадманд олимек, санга,
Илмдин рўзий айлади сонень
Киши ўрганса, қилмағил маҳрум,
Ёки нафъ олса бўлмағил монень.**

[15-том, 61-бет]

Иккала тўртлик кўп жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради. Уларда тарғиб қилинган мақсад битта: билимга чанқоқ киши илмларни ўзлаштириши, мавжуд фанларни эгаллагач, уларга тўла амал қилиши лозим. Қўлга киритилган билим кишиларга хизмат қилиши, бошқалар ундан баҳраманд бўлишлари даркор. Бу йўлда баҳиллик, манманлик, кибру ҳаво ярамайди.

Жомий ва Навоий «Арбаин»ида бугунги тарбия учун хизмат қилишга яроқли, ибрат олса арзигулик фикрлар, сатрлар кўплаб учрайди. Улардан ўрганиш, таълим-тарбия жараёнида фойдаланиш, тарғиб қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундай йўл тутиш, биринчидан, ўқувчилар маънавий оламини янада бойитиш учун хизмат қилса, иккинчидан, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг жонкуяр инсонпарвар эканлигини таъкидлашга хизмат қилган бўлур эди.

Раҳим ВОҲИДОВ
филология фанлари кандидати

ТЕРАН ТОМИРЛАР

(О. Иброҳимов туғилган куннинг 100 йиллигига)

Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин маҳаллий ўзбек, қozoқ ва бошқа халқлар орасида илғор рус адабиёти ва маданиятига интилиш кучайди, лекин кенг омма рус тилини ҳали яхши билмас эди. Шунинг учун ҳам ҳаётнинг ўзи бу халқларда рус ва ғарб адабиётидан олдинроқ баҳраманд бўлиб шакланган татар тилини ўрганиш эҳтиёжини туғдирди. Дастлабки пайтларда Урта Осиё халқлари татар адабиёти ва матбуоти орқали рус, ғарб маданиятидан бевосита эмас, билвосита фойдаланишдек катта ва қулай имкониятдан самарали фойдаландилар. Асримиз бошларида Абдулла Тўқай, Фотиҳ Амирхон каби улкан татар адибларининг оригинал ва таржима асарлари билан бирга таниқли ёзувчи Олимжон Иброҳимовнинг ҳикоя ва романлари ҳам Туркистон халқлари ичида кенг тарқала бошлади.

Унинг бу даврда, эскилик сарқитлари ва қолоқ мадраса ҳаётини танқид қилиб ёзган «Қарақ Мулла» (1912), «Заки Шогирднинг мадрасадан қувланиши» (1910) каби ҳажвий ҳикоялари, ёшларнинг соф севгиси ва муҳаббатларини тараннум этувчи «Ёш юраклар» (1912) номли психологик романи ва ижтимоий-сиёсий ҳам адабий мавзулардаги мақолалари («Янги асарлар муносабати билан» (1911), «Т. Г. Шевченко», «В. Г. Белинский») бу йилларда Урта Осиё ва Қозоғистондаги ўзбек, тожик, қozoқ шоир ва ёзувчилари орасида севиб ўқила бошлади.

Олимжон Иброҳимовнинг фақат адабий-илмий фаолиятигина эмас, унинг Уфадаги «Мадрасаи Олия»да Туркистон ва Закавказиядан келган турли миллат талабалари ўртасида олиб борган кенг педагогик фаолияти ҳам катта роль ўйнади. Сайфи Қудаш, А. Бекмурзин каби кекса совет ёзувчи ва шоирларининг хотирасига қараганда Олимжон Иброҳимов 1915 йилдан бошлаб «Мадрасаи Олия»да бир қанча татар, бошқирд, кавказ ёшлари билан бирга Урта Осиё ва Қозоғистондан борган Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Мўминжон Муҳаммаджонов, Лутфулла Олимий, Бейимбет Майлин каби зиёлиларга кенг маълумот бериб, уларнинг янги миллий адабиётлари ва тилларини ривожлантириш йўлидаги ташаббус ва ғайратларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган ҳамда бу йўлда тўсиқ бўлиб турган ҳар хил зарарли қарашларга қарши курашган эди.

Буларнинг барчаси Туркистондаги конкрет ижтимоий-сиёсий ҳаёт бағрида, миллий адабиёт аънаналари заминида туғилиб келаётган янги ўзбек, қozoқ прозаси ва публицистикасига, драматургиясига ҳам муайян даражада таъсир этмай қолмади. Ҳамзанинг «Янги соодат ёки миллий роман», «Заҳарли ҳаёт», Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кувё», Мирмуҳсин Шермуҳаме-

довнинг «Бефарзанд Очилдибой», «XX асрда Туркистон бобой», «Зиндон» каби асарларнинг пайдо бўлишида илғор татар адабиётининг таъсири яққол сезилиб туради.

Татар — ўзбек адабий алоқалари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин, совет воқелиги шароитида янада кучайди. Бу даврда халқимиз маданий савиясининг умумий кўтарилиши билан рус классик ва совет ёзувчиларидан А. С. Пушкин, Л. Толстой, М. Горький, В. Маяковский, Демьян Бедний ижоди билан бир қаторда Абдулла Тўқай, Маждид Ғафурий, Олимжон Иброҳимов асарлари ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, кенг тарқала бошлади.

Ўзбек реалистик прозасининг асосчиси Абдулла Қодирий революциядан кейинги дастлабки йилларда («Ҳақиқат — очик сўзлашдадир» (1912) мақоласида) Олимжон Иброҳимовни татарларнинг машҳур адиби сифатида юқори баҳолаб, «Бизнинг кунлар» романининг ўзбекларнинг тарихий ҳаёт шароитига ҳам жуда яқинлигини қайд қилган эди.

«1924 ёки 1925 йилми, қайси ойлиги эсимда йўқ, — деб ёзади марҳум шоир Олтой шу йиллардаги Абдулла Қодирий билан Москвадаги ўқиш йилларини хотирлаб, — мен у кишини КУТВ¹ да бўладиган адабий кечага таклиф этдим. Дастлаб Октябрь революцияси мавзуида доклад ўқилди. Докладдан кейин шоирларнинг чиқишлари бўлди... Абдулла ака А. Жаровнинг шеър ўқишини жуда мақтади... В. Маяковскийнинг шеърларининг пафоси, тингловчилар юрагини занжирбанд қила олиши маҳоратига қойил қолганини таъкидлади.

— Сиз қандай китобларни кўпроқ ўқийсиз? — деган саволимга:

— Мен Н. В. Гоголь асарларини жондан ортиқ севиб ўқийман, сўнгра Ги де Мопассан, улуғ рус ёзувчиси А. П. Чехов ҳикояларидан завқланаман. Татар ёзувчиси Олимжон Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар» номли тарихий романи ҳам менда ўчмас таассурот қолдирди. Чунки бизнинг мадраса талабалари ҳаёти ҳам худди шу китобдаги тасвирга ўхшаб кетади. Шунга ўхшаш асарлар бизнинг руҳимиз, ҳаётимизга яқин туради, қани бизда ҳам шундай асарлар пайдо бўлса! — деб жавоб берди»².

Бу даврда Олимжон Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар» (1920), «Қизил печаклар» (1922), «Қozoқ қизи» (1924), «Татар хотини нималар кўрмади!»,

¹ КУТВ — Шарқ меҳнаткашларининг Коммунистик университети (Ш. Т.).

² Олтой. Ижоднинг умри боқий. «Шарқ юлдузи», 1976, № 3, 239-бет.

«Теран томирлар» каби ҳикоя ва романлари билан бирга, татар халқи орасидаги революцион ҳаракат ва курашларга бағишланган асарлари, адабиёт назарияси ва татар пролетар адабиётига доир китоблари «Адабиёт қондалари» (1916), «1905 йил революциясида татарлар» (1926), «Пролетар адабиёти ҳақида» (1924) ҳам ўзбек, қozoқ адабий зиёлилари ўртасида катта қизиқиш туғдирди.

Ҳамза, Абдулла Қодирий, Мирмуҳсин Шермухамедов, Н. Тўрақулов, С. Сеифуллин, Б. Майлин, кейинчалик Зиё Саид, Отажон Ҳошимов, Ойбек, Уйғун, Ғайратий, С. Муқонов, М. Авезов, Б. Кербобоев ва бошқалар ҳам Олимжон Иброҳимовнинг тарихий ва замонавий роман ва ҳикояларини севиб ўқидилар, уларнинг айримлари ўзбек, қozoқ ва туркман тилларига таржима этилди. Масалан, Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ биринчи секретари Назир Тўрақулов машҳур ўзбек романчиси Абдулла Қодирийга жавоб мақолаларидан бирида («Жасорат» (1922) насрчиликда ўзбекларда татарларнинг машҳур адиблари Фотиҳ Амирхон ва Олимжон Иброҳимовлар етишишини орзу қилган эди. Таниқли танқидчи ва публицист Зиё Саид 20-йилларнинг ўрталарида ҳали адабиётда синфий кураш тўхтамаган бир шароитда Олимжон Иброҳимовнинг татар адабиётида пантуркизм мафқурасига қарши кураш руҳидаги «Қора маёқлар» асарини ўзбек тилига таржима қилиб, «Қизил Ўзбекистон» газетаси саҳифаларида бостирди. Олимжон Иброҳимовнинг 1924 йилларда Москвада нашр этилган «Пролетариат адабиёти тўғрисида» ва бошқа мақолаларидан Отажон Ҳошимов, Зиё Саид, Олим Шарафуддинов ва бошқалар ҳам баҳраманд бўлганлар. Абдулла Қодирий Қозонда татар ёзувчилари билан бўлган бир учрашувда (1936 йил июль) Қави Нажмийнинг:

«Абдулла Обий, прозада бизга устозсиз, сизга ташаккуримиз зўр», деган сўзларига жавобан: — Ёзувчилик ҳунари шундай. Ҳамма бир-биридан ўрганади, сизлар мени устоз деб билсангиз, менинг ҳам сизларнинг улуғ ёзувчиларингиздан ўрганган жойларим бор! — деган эди.

Иккинчи бир машҳур ўзбек романнависи Ойбек Олимжон Иброҳимов асарларини 20-йиллардаёқ оригиналда ўқибгина қолмай, унинг йўлидан боришга интиланлиги, айниқса, ёзувчининг «Бизнинг кунлар» романи ўзбек ўқувчилари томонидан илиқ кутиб олингани ҳақида мароқ билан ёзади.

Олимжон Иброҳимовнинг «Еш юраклар» (1912) романида эски диний мутаассиб кекса татар отоналар билан эркин муҳаббат, ҳур фикр йўлида курашган татар ёшлари ўртасидаги тўқнашувлари тасвирланган. Асар қаҳрамони Зиё отаси Жалаш мулланинг қолюқ тушунчаларига, жаҳолатига, ёвузлигига қарши мурасасиз курашади ва эркин муҳаббат йўлида мардларча ҳалок бўлади. Унинг севгилиси Марям ҳам бошқа йигитга зўрлаб эрга берилгач, куёвни жароҳатлаб, ўзини ўлдиради. Ёзувчи «Қozoқ қизи» романида севикли йигити Чўлпонга бўлган соф муҳаббати йўлида, ўз эрки йўлида, бахти учун курашиб, жасорат кўрсатган Қарлиғоч Сулув образи поэтикаштирилади.

Олимжон Иброҳимов ҳаёти ва ижодининг йирик тадқиқотчиси, машҳур татар адабиётшунос олими, профессор Мансур Ҳасанов «Қozoқ қизи» романи ҳақида шундай ёзади: «Олимжон Иброҳимов ижтимоий ва оилавий зулмга қарши

курашувчи мусулмон аёлларининг ажойиб образларини яратиш орқали мамлакатимиздаги туркий халқлар адабиётида хотин-қизлар озодлиги темасини қарор топишида муҳим роль ўйнади.

Олимжон Иброҳимов Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида татар овулларида янги тузумнинг ўрнатилиши жараёнида рўй берган кескин синфий курашларни акс этдирувчи «Теран томирлар» номли ижтимоий-сиёсий ва публицистик руҳдаги замонавий романи билан ҳам катта шухрат қозонди. Ўзбекистонда кескин синфий кураш воқеаларини акс эттирган Шокир Сулаймоннинг «Уч», «Қотил», «Паразитлар», Ғайратийнинг «Оқим ҳукми» каби ҳикоя ва повестларида мазкур асар таъсирини сезишимиз қийин эмас.

Шу билан бирга Олимжон Иброҳимовнинг ўзи ҳам «Еш юраклар», «Қozoқ қизи» ва бошқа асарларини яратишда фақат татар фольклори ва ёзма адабиёти анъаналари билан чекланиб қолмасдан, буюк рус реалистик адабиёти, турк, озарбайжон илғор адабиёти тажрибаларидан ҳамда ўзбек классик адабиёти, айниқса, Навоий, Бобур асарлари, ишқий-романтик дostonларнинг улкан бадий тажрибаларидан кенг фойдаланди. Адиб совет даврида Садриддин Айнийнинг машҳур тарихий асарлари, Ҳамзанинг инқилобий поэзияси ва Абдулла Қодирий тарихий романлари билан ҳам ошно бўлган ва уларнинг маҳорат тажрибаларини ўрганган эди.

Олимжон Иброҳимов революциядан буруноқ Урта Осиё халқлари адабиёти ва матбуоти тарихига чуқур қизиқа бошлаган эди. У буюк ўзбек шоири Навоийни шарқнинг буюк мутафаккирлари Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Фирдавсий сингари «Машриқ куёшлари» деб атади. Ғарбнинг буюк даҳо шоир ва драматурглари Данте, Шекспирлар қатори Навоий асарларини ҳам татар тилига таржима қилиш, чуқур ўрганишни тарғиб қилди². Революциядан кейинги ёзган мақолаларида эса Навоийнинг татар, озарбайжон, усмонли турк ва бошқа халқлар адабиётларига кўрсатган самарали таъсирини алоҳида таъкидлаган, бутун қадимий туркий адабиётларни зўрма-зўраки ҳолда фақат татар адабиёти намунаси сифатида баҳолашга уринган пантуркизм ғоялари билан заҳарланган баъзи татар адабиётшуносларини қаттиқ танқид қилган эди. У бу даврда Пўлат Солиев, Абдулла Қодирий, Абдураҳмон Саъдий, Назир Тўрақулов, Ғози Олим, Лазиз Азиззода, Шокир Сулаймон, Отажон Ҳошимов каби айрим ўзбек ва татар зиёлилари билан мунтазам алоқа қилиб турди, ёш ўзбек совет адабиёти кучларини яқиндан кузатиб борди. «Ўзбек адабиёти ҳақида фикр олишганмиз, — деб ҳикоя қилади Лазиз Азиззода бу ҳақда, — 1922—27 йиллар Москвада Олимжон Иброҳимов билан бирга бўлган вақтимизда бундай фикр баён қилган эди: «Ўзбек адабиётининг Навоий, Лутфий, Бойқаро каби йирик сиймолари бор. Ҳозирги ўзбек адабиётида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Боту, Шокир Сулаймон каби шоирлар ўзбеклардан яқин келажақда улкан шоир ва ёзувчиларнинг етишиб чиқишига умид беради. Бунда Ҳамза бошқа шоирларга қараганда советларни тез таниб олган, сезувчан, олов қалб шоирга ўхшайди»³.

¹ Мансур Ҳасанов. Олимжон Иброҳимов. Қозон, 1969, 301-бет.

² О. Иброҳимов. Янги китоб муносабати. «Юлдуз» газетаси, 1912, 12 январь.

³ 1918 йилдан бери КПСС аъзоси, меҳнат ветерани Лазиз Азиззода билан авторнинг 1977 йил 6 мартдаги суҳбатидан.

⁴ Ҳабибулла Қодирий. Отам ҳақида (хотиралар). Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1971, 219-бет.

Олимжон Иброҳимов 1924 йилда босилган «Қора маёқлар» асарида ўзбек адабиёти тарихи ҳақида гапирар экан, Навоий, Лутфий ижодига алоҳида тўхталади, ёш ўзбек совет адабиётига эса Туркистондаги революцион муҳит етиштирган гуллар деб баҳо беради. «Туркий қавмларнинг матбуоти — адабиёт атрофида» (1922) номли бошқа бир мақоласида эса Урта Осиё граждандар урушидан кейинги даврда чиқа бошлаган ўзбек, қозоқ, уйғур тилидаги «Коммунист», «Инқилоб», «Қизил Ўзбекистон», «Туркман эли», «Ёш уйғурлар» каби журналларнинг ғоявий-сиёсий йўналиши, тематикаси, мақолаларнинг умумий савияси ҳақида фикр ва мулоҳаза юритиб, уларнинг янги инқилобий совет Шарқи матбуотининг дастлабки қадамлари сифатидаги ютуқ ва камчиликларини объектив баҳолайди.

20-йилларнинг охирида, кўпгина қардош республикаларда Олимжон Иброҳимовнинг юбилейи катта тантаналар билан ўтади. Бу ҳақда ўша даврдаги ўзбек матбуотида шоир Шокир Сулаймон: «Олимжон Иброҳимов чин маъноси билан кенг омма орасига тарқалган зўр ижодий, кенг маънодаги маданий фигура. Мана шунинг учунда унинг юбилейини кенг татар оммасининг маданий байрами қилиб ўтказиш энг яхши ва тўғри йўлдири», — деб ёзган бўлса, маҳаллий татар зиёлиларидан, журналист ва ёзувчи Зариф Башарий: «Олимжон Иброҳимов асарлари Ўзбекистонда ҳам қизиқиб ўқилмоқдадир. Ўтган йил унинг «Қора маёқлар» деган асари ўзбекчага таржима қилиниб, «Қизил Ўзбекистон» газетаси-

да босилиб келган эди. Сўнгра Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти томонидан «Қора етакчилар» номи билан китоб бўлиб босилди»,² — деб хабар қилади.

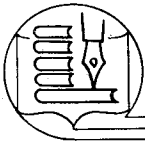
Татар халқининг машҳур шоир ва ёзувчиларидан Абдулла Тўқай, Фотиҳ Амирхон, Муса Жалил каби Олимжон Иброҳимовнинг бир қанча асарлари, жумладан, «Қозоқ қизи», «Теран томирлар» романлари ҳам турли даврларда ўзбек шоир ва ёзувчилари, таржимонлари (Ғафур Ғулом, Маннон Ройиқ, Абдулла Урозаев ва бошқалар) томонидан ўзбек тилига таржима этилиб, катта тиражда босиб чиқарилди ва халқимизнинг маънавий мулкига айланди.

Академик шоир Ғафур Ғулом Муса Жалилга бағишланган «Шоирнинг умрбоқийлиги» мақоласида шундай ёзган эди: «Менинг севиб ўқийдиган китобларим Қозон, Оренбург, Бокуда босиларди. Айниқса, Қозон китобларини кўп ўқиганман. Абдулла Тўқайни, Мажид Ғафурийни, Фотиҳ Амирхонни, Олимжон Иброҳимовни ва бошқа бошқаларни ўша замондаёқ таниган эдим. Қозон менинг ёш тасаввуримда, Каъбадан юқори турар эди». Бу юксак баҳода илғор татар адабиёти ва маданияти, шу жумладан, Олимжон Иброҳимов ижодига ўзбек халқининг катта ҳурмати жуда образли қилиб ифодалангани яққол кўриниб турибди.

Шерали ТУРДИЕВ,
филология фанлари кандидати.

² Зариф Башарий. Татар адаби Олимжон Иброҳимовнинг юбилейи, «Қизил Ўзбекистон», 1927, 2 декабрь.

¹ Ш. Сулаймон. 20 адабий хизмат. «Маориф ва ўқитувчи», 1928, № 1, 63—64.

«ЕРУҒЛИК» ЗИЁСИ

Саъдулла Сиев. Еруғлик. Фафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тош-
кент — 1986.

Саъдулла Сиевнинг «Еруғлик» китоби ёзувчининг китобхонларга навбатдаги совғаси. Китоб ўзида уч қисса ва икки ҳикояни жамлаган. Тўпلامдаги «Бир чора замон истаб» қиссаси ўзбек халқининг машҳур исёнкор шоири Аваз Утарнинг мураккаб ҳаёти ва ижодига бағишланган. Тарихий мавзуда яратилган бу қисса анча муваффақиятли чиққан.

Муаллиф Аваз Утар ижодига ва у яшаган даврга тегишли кичик деталдан тортиб, муҳим тарихий ҳужжат ҳамда фактик материалларгача пухта ўрганган. Ёзувчининг Хоразм воҳасининг тили ва удумини, айниқса, ўзи қаламга олган даврдаги Хива турмуш тарзига оид этник, этнографик жиҳатларини, лисоний ўзига хосликларни чуқур билиши «Бир чора замон истаб» қиссасининг ишонарли чиқишини таъминлаган. Бундан ташқари, қиссанинг бош қаҳрамони Аваз ҳамда Утар бобо, Мутриб, Табибий ва баджаҳл, қонхўр хон Феруз образлари табиий бўёқларда жонли гавдалангани учун ўқувчига кучли ҳаяжон бахш этади, ўтмишу бугун ҳақида ўйлашга, уларни қиёслашга ундайди.

Қиссада Аваз икки қиёфада тасвирланади: бири ёш, содда, ишонувчан сарой шоири; иккинчиси муросасиз, исёнкор халқ шоири. Ҳар икки ҳолатни Аваз характери ва ёшига хос белгилар бирлаштириб турадики, бу ёзувчининг бош қаҳрамон образи устида анча меҳнат қилганидан далолат беради.

«Ол, Аваз, гўшти ғозий...»

Табибий хоннинг Ғозий тахаллуси билан тутуруқсиз шеърлар битадиган жияни Саид Ғозий тўрага шама қилаётган эди. Тўрани Аваз жинидан ёмон кўрар, ит ҳовузни булғар, Саид Ғозий тилимизни, деб сўқиниб, юрарди». Кўринадики, Аваз сарой шоири сифатида тасвир этилаётганда ҳам унинг характериға хос белгилар тишга тегмайди қилиб баён этилади ва образнинг бутунлиги таъминланади. Аваз сарой муҳитининг чиркинлигини ўз кўзи билан кўради. Уларнинг устидан: «Инсон боласини шу қадар бешарм, шу қадар паст қилиб яратдингми, тангрим! Ахир улар тўрт оёқли ҳайвондан ҳам баттарин-ку!» — деб қатъий ҳукм чиқаради. Лекин бундай фожиали оқибатнинг муҳим сабабларини тушуниб етмайди. Чунки у сарой муҳитида узоқ «тарбияланган», қолаверса, ҳали ёш, тажрибасиз, қийинчилик кўрмаган йигит. Аслида 23—25 ёшлардаги йигитнинг саройдан кетиш зарурлигини англаши ҳам кичкина ўзгариш эмас. Муҳими, у саройни тарк этгани, «Э Аваз, бўлсанг ғарибу нотавон, Хону

бойга ошнолиғ айлама», — деб янги — машаққатли ҳақиқат йўлига қадам қўйгани.

Ёзувчи Аваз онгидаги ўзгаришларни тасвирлар экан, унинг туб сабабларини қаҳрамоннинг ақли ва иродасига хос имкониятлардан эмас, балки воқеликдан излайди. Бу йўл ўзини оқлаганми? Баъзи ўринда ёзувчининг ўзи ҳам ундан бир оз шубҳаланади («Марҳум Шариф тарсо хондан ошлик сўрамаганида, унга ўлим йўқ эди. Котиб тирик бўлганида, эҳтимол, Аваз яна бир озгача саройда юрарди, дўкони ёпилиб, Пишканакка кетмасди. Ноибнинг қаҳрига йўлиқиб, у ёқдан ҳам қувилмасди»). Катта шахслар воқеликдан бир қадар юқори яшаганлар. Ёзувчи қаҳрамоннинг ҳали тарихий шахс даражасига кўтарилмаганлигини тўғри англаб, муҳитнинг таъсирини биринчи планга чиқаради. Барибир, ёзувчининг бу услуби шартли экани сезилиб туради. Тўғри, шахс камолотини ижтимоий воқелик таъмин этади. Аммо бу воқеликнинг шахс устидан ҳукмронлиги деган сўз эмас.

Муаллиф Авазни исёнкор халқ шоири сифатида тасвирлашда яхши натижаларга эришади. Авазнинг сарсонун саргардонликлари, меҳнаткаш халқ ҳаёти билан чуқур танишуви ва «Халқ» шеърини яратилишига доир эпизодлар қиссага ажиб бир ёруғлик бағишлаган. Асарда бадий жиҳатдан пухта ишланган бундай ўринлар талайгина: Мутриб билан Авазнинг эл-юрт тақдирини борасидаги суҳбатлари, шоирнинг «шеърят домонин бекор тутибман», дея тушкунликка тушиши, темирчи Файзулла, Мутрибларнинг таскину тасаллилари билан яна аввалги исёнкор руҳга қайтиш нуқталарини айтиш мумкин.

Аваз асар давомида халқ истиқболи учун муросасиз кўрашчи сифатида тасвирланади. Энди у халқни ким, нима учун эзаётганини тушунади. Халқнинг дардига малҳам бўлиш ўрнига сиқувни кучайтирган подшо ва унинг ҳомийларини фош этувчи асар сифатида «Фалонийлар» туркуми яратилади. «Фалонийлар»дан хабар топган хон шоирни ўлимга ҳукм этади. Лекин Утар бобонинг ақли ва омилкорлиги Авазни фалокатдан асраб қолади. Аваз Сотим ўрис билан танишгач, Урта Осиёга, Ўзбекистонга эндигина ёйида бошлаган марксизм-ленинизм ғояларидан баҳраманд бўлади.

Муаллиф Аваз Утарнинг ҳаёти ва ижодини ёритиш билан чекланмайди. Мутриб, айниқса, Табибийга бағишланган ўринлар бош қаҳрамон характери ва сарой муҳитининг чиркинлигини, иқтидорли шоирларни муросасиз, кўрқоқ, икки-юзламачига айлантирганини, шоҳ ва шоир Феруз қиёфасини ҳам тўлдирди. Шунга қарамасдан қиссада мунозарали ўринлар анчагина. «Наврўз ҳадяси», «Оқ халқ» фожиаси» сарлавҳалари остида берилган воқеалар тасвирида шартлилик бўртиброқ кўринади. Қаландар Маппано Аваз билан атайлаб, тарбия учун учраштирилгандек тасаввур уйғотади. Мазкур парчалар асардан ажратиб олинса ҳам қиссага путур етмайди. Баъзи ўринларда Аваз образи шундай бўртиб кетадики, ўқувчида шубҳадан ташқари бошқа образларга

соя ташлайди. Бу Табибийнинг Авазга саройдан элчи бўлиб келиш парчасида яққол кўринади. Аваз устози таклифини фавқуллоҳда топқирлик билан таҳлил этиб, Раҳимхон кўзда тутган мақсадни очиб ташлайди. Устоз ва шогирд ташқарига чиқишгач, жарчи фармони олийни эшиттириб, Авазнинг башоратини тасдиқлайди. Табибий ноқулай аҳволда қолади. Савол туғилади: эндигина саройни тарк этган шoir устози Табибий ва Раҳимхоннинг таклифида яширинган мақсадни шунча зийраклик ва вазминлик билан англаш даражасига кўтарила олиши мумкинми? Йўқ, чунки, Аваз ёш, қадамини кўп ҳам ўйлаб босавермайдиган, ерга урса, кўкка сапчидиган қайсар шoir сифатида; Табибий ва хон эса Аваз тилидан нозикфаҳм шoir ва ишбилармон боён сифатида тасвир этиб келинган эди. Мазкур ўринда Аваз юксакликка бирдан кўтарилиб, устоз ва хон оддий ҳамда гўл одамларга айланиб қолади. Бу қаҳрамонлар ҳақиқатида ҳаққоний тасаввурни бир оз бўлса-да, хиралаштиради. Муаллиф қаҳрамонлар характери уларнинг хатти-ҳаракатлари орқали тасвирлаш ўрнига ўқувчини «уринтирмасликка» интилади. Масалан, қиссадаги Чокар, Мутриб каби шoirлар тасвирида шундай умумий характеристикаларга дуч келамиз. «Олашавур шўх Чокар», «Елдириш Чокар», «Кўнгилчан, ювош Мутриб», «Қадди дол Мутриб», «Хаёлчан Мутриб». Еки хон қизиқчиси Ҳасан қайғичи ҳақида гапирганда ҳам ёзувчи уни ҳаракатда кўрсатиш ўрнига тавсифлаб қўя қолади: «У номига хон қизиқчиси бўлгани билан, жами фақирлар каби аслан сарой душмани эди».

«Ёруғлик» китобидаги қиссалардан яна бири — «Саратонда қор ёғди». Унинг бош қаҳрамони Абдураҳмон исмли ўспирин йигитча. Абдураҳмон табиати, шароитга қараб иш тутиши, сўзлаш услуби, дунёқароши жиҳатидан, мунаққид Бахтиёр Назаров тўғри белгилаганидек, адабиётимиздаги янги қаҳрамон, янги образ. У болалар адабиётидаги Шум бола, Ҳошимжон ва бошқа қатор қаҳрамонлардан улғайган муҳити, болалар дунёсини ҳатлаб ўтиб, катталарга хос яшаши ва кураши билан ажралиб туради.

Дадаси фронтга жўнаётганда Абдураҳмонга: «Уйга қайт, ўғлим, аянгга қарашиб тур», — деган. Унинг характерида ана шу нуқтагача бир оз бўлса-да, болалик сақланиб келаётган эди. Уруш кўнглига ёруғлик сочиб турган ана шу неъматни — болалигини ҳам ундан тортиб олди. Ёш бўлишига қарамаздан ишга кирди: аяси ва укаларига қарашиши кераклигига ақли етди, ўғриларино фoш қилмаса, колхозда очарчилик кучайишини билиб, ўлимдан қўрқмай, муттаҳамлар билан тик олишди. Булар унинг характери шаклланиб бўлганлигини, эътиқодини кўрсатувчи далиллардир.

«Саратонда қор ёғди» қиссасидаги бошқа образлар ҳам пухтагина ишланган. Орзигул, Самин бобо, Кумуш хола, Раис, Тўлабой, Сайфи, Мамасоли каби қаҳрамонлар содда, оққўнги, раҳмдил, меҳнаткаш кишилар сифатида тасвирланган. Бу персонажлардаги барча фазилатлар бош қаҳрамон — Абдураҳмон образига бевосита боғланади.

Қиссада Боёнқул пўрим, Алиқул, «шамол» тоға ва ўрилар қора кучлар вакили сифатида гавдалантирилади. Улар билан тўқнашув ҳаётдаги эзгулик ва ёвузлик кучларининг рамзи сифатида эътиборни тортади.

Абдураҳмон образи талқинида яна бир муҳим жиҳат мавжуд. Бу — фронт орқасидаги ҳаётни анчагина ишонарли тасвир этилганида кўринади. Қаҳрамонлар баъзи асарлардагидек фақат буйруқ бажарадиган шахслар эмас. Улар мустақил ҳаракат қиладиган, қалбан, табиатан ватанпарвар; қийналадиган, изтироб чекадиган, қувона оладиган, атрофдагиларга куйинадиган ҳақиқий одамлар. Шу ўринда яна бир муҳим нуқтани қайд этиб ўтиш лозим. Саъдулла Сиёев кўпроқ ўзи яхши билган, чуқур ҳис қилган мавзуга қўл урганда муваффақият қозонади. Мазкур қиссадаги Абдураҳмон образининг ҳаяжонли, ишонарли чиқишида муаллифнинг кишлоқ кишилари психологиясини чуқур билганлиги катта роль ўйнаган.

Мана қаҳрамон ўтмишини ҳикоя қиляпти: «Мингтуманинг чучук сувини ичиб, маза қилиб юрган эдик, жуда ёмон кунга қолдик-да. Учинчи синфга ўтдим, шукур-эй, деганимда онам ўлиб қолди». Учинчи синфга ўтганидан қувонаётган бола, шубҳасиз, тезроқ катта бўлсаму одамлар кимлигини билса деган ҳаёлда юради. У онасининг ўлими ҳақида эса, шундай сўзлаётгани, гапни бундай таъсирли қилиб азоблардан тўлғона-тўлғона тақдирга тан берган, ўйла-ўйла кўкси зўрдобга тўлган, йиғлай-йиғлай дийдаси қотган мустақил кишигина айта олади.

«Ёруғлик» қиссасидаги қаҳрамон — Шавкат катта амалдорнинг «тилаб олган ёлғиз ўғли». Ота-онанинг ўйнаб-қулиши учун ҳамма нарсани муҳайё этган. Шавкатнинг ўзи айтишича: еттинчи синфгача тўрт велосипед, икки магнитофон, уч транзистор тўздирган... Тўққизинчига ўтгунча ичишни, чекишни ўрганган. Ун тўққизга тўлганида дадаси «Москвич» совға қилган. Рулга ўтирганига бир ярим йил бўлибди. Шу вақт ичида кўрсатган қилиқларини, дадасининг тортган жафоларини, ойисининг ваҳималарини айтаверса, яна битта Мюнхаузеннинг китоби бўлармиш... Мана шундай тарбияланган йигит 21—22 ёшида милиционердан «сассиқ кекирдан» деган; «лўлисифат бўлса-да, кўркам аёл»дан «Ну погоди»даги бўрига ўхшамай ўл!» деган ҳақоратни эшитгач, ўйлаб, ўзининг «ким» эканлигини англаб қолади-ю, «Сен одам бўлмайсан» деганларни мот қилиб қўйгани Туямўйинга жўнаб кетади. У ерда «яхшиларга ёндашиб» одам бўлади.

«Ёруғлик» қиссасида кўзда тutilган мақсад яхши. Муаллиф унда муҳитнинг ижобий ё салбий таъсири муҳим роль ўйналишини таъкидламоқчи бўлади. Бироқ шахснинг шаклланиш жараёнини юзаки талқин этиш, воқеалар, қаҳрамонлар психологияси таҳлилида осон йўлни кўзлаш китобхонни ранжитади. Натижада асарнинг ўқишли бўлишини таъминлаш учун ишлатилган санимий ҳазилу мутўйибалар ҳам ўз бадийлигини йўқотгандек туюлади.

Қисса ҳақида ўринли танқидий фикрлар айтилган эди. Муаллиф негадир қайта нашрда уларни ҳисобга олмаган.

Саъдулла Сиёевнинг мазкур қиссаси ёзилганига анча вақт бўлди. Ёзувчи ундан сўнг турли жанрларда қатор асарлар яратиб, маҳоратини оширди. «Бир чора замон истаб» ва «Саратонда қор ёғди» қиссалари бунинг исботи. Бу асарлар ёзувчининг изланаётганидан, бугунги ва кечаги воқелигимизни бадий таҳлил этиш йўлларини ахтараётганидан далолат беради.

Суннат АҲМЕДОВ,
Чори АВАЗОВ.

Журналхонларимиздан «Шарқ юлдузи» саҳифаларида эълон қилинган асарлар, долзарб мақолалар ҳақида кўплаб хатлар келяпти. Уларда асарларнинг ютуқ ва кәмчиликлари, одамларнинг дилидаги гаплар баён қилинган. Бундан кейин «Акс-садо» рубрикаси остида сиз — қадрли ўқувчиларимизнинг мактубларингизни мунтазам ёритиб борамиз.

Хатларингизни кутамиз!

«Мен бундан, кўп йиллар олдин ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» деган китобини ўқиганман, ҳозир ҳам эсимдан чиқмайди шу китоб. Қишлоқ ҳаётидан ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Оқ-қушлар, оппоқ қушлар...» романи ҳам жуда яхши ёзилган, бир ўқигандан ёдда қолди образлари. Лекин мен узлуксиз ўқиб борадиган севимли «Шарқ юлдузи» журналимизда ўтган йили босилган Жонрид Абдуллахоновнинг «Хонадон» романи олдинги айрим раҳбарларнинг қилган ишлари тўғрисида, ўша ишларни танқид қилишга ўхшаган таассурот қолдирди. Асар менга унча қизиқарли туюлмади».

Махсумқул ТОШБОЕВ,
Сурхондарё область, Жарқўрғон
район
«Сурхон» совхози.

* * *

«Мен 1964 йилдан бери «Шарқ юлдузи» журнаliga обуна бўлиб келяпман. Бу журнални жон-дилдан севиб ўқийман. Улуғ Ватан уруши ветераниман. Севимли ёзувчиларимиз Саид Аҳмад, Мирмуҳсинларнинг ижоди мени қизиқтиради. Мен уларга соғ-саломатлик тилаб, янги асарлари билан танишиб бориш ниятидаман.

Абдурахмон РҲЗИЕВ,
Бухоро область, Ромитан
райони,
Ромитан совхози.

* * *

«...Ўтган йилги 12-сонда адабиётшунос ва танқидчи Озод Шарафиддиновнинг шоир Эркин Воҳидов ҳақидаги мақоласини биз, армияда хизмат қилаётган ўзбекистонлик йигитлар, жуда қизиқиш билан ўқидик. Севимли шоиримизнинг ёшлар ва ёшлик ҳақидаги шеърларини биз доим мушқоқлик билан мутолаа қиламиз. Журнал саҳифаларида Эркин Воҳидовнинг ана шу мавзулардаги янги шеърларини ўқисак деймиз».

**Бир турух ҳарбий қурувчилар
номидан А. С. ИСКАНДАРОВА.**

* * *

«Мени «Оқ бино оқшомлари» деб номланган ҳикоя шунча ҳаяжонга солдики, ушбу хатни

йўллашга мажбур бўлдим. Икки кишига кўнгил бериш албатта оиланинг бузилишига олиб келади. Мен ҳикоя қаҳрамонларига ачиндим. Шундай ҳикоялар бериб борилса».

Шомурод САЧОҚОВ,
Навоий область, Қизилтепа
район,
Бўстон совхози.

* * *

«Журналда Нурулло Отахоновнинг «Оқ бино оқшомлари» ҳикоясини зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Шу вақтгача бундай ажойиб ҳикоя ўқиган эмасдим, бадий асар устидан редакцияга мурожаат ҳам этмаган эдим. Бу ҳикоя мени ёзишга мажбур қилди. Ҳикоядаги барча воқеалар ҳам табиий деб бўлмайди. Қишлоқ жойда гап ётмайди. Наҳотки, Ҳафиза тўғрисида ҳеч ким, ҳеч нарса сезмасе. Биров молини олиб ўтади, бировнинг кўзи Ҳафизанинг оқ бинога кираётганига тушади, шундай эмасми? Мен Ҳафизадан нафратландим, шу билан бирга унинг икки норасида гўдаги ва алданган Шарифжонга раҳмим келди. Менга ҳикоянинг охири бир оз чигал туюлди.»

Нодира БОЙЗОҚОВА,
Самарқанд область, Пайариқ
райони,
6-ўрта мактаб.

Шунингдек, Нурилло Отахоновнинг «Оқ бино оқшомлари» ҳикояси ҳақида Қашқадарё область Яққабоб шаҳридан Р. МАҲКАМОВА, Деҳқонобод районидан Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВ, Фарғона область, Фрунзе районидagi Каттаганжиравон қишлоғидан А. ТУХТАБОЕВ, Сурхондарё область Бойсун районининг «Бойсун» совхозидан А. ТОҒАЕВ, Қамаш шаҳридан Х. ДҲСТМУРОДОВА, Бухоро область Олот районидан Т. ДЕНИСОВА, Тожикистон ССР, Ленинобод область, Фончи районининг Крупская номи совхозидан Р. ЯҲЕЕВА, Бувайда районидан С. УСМОНОВА, Э. ХОЛБЕКОВА, Д. БОЙЗОҚОВА, Қ. АБДУЛЛАЕВА ўртоқлар ҳам самимий фикр билдирилган мактублар йўллашган.

* * *

«Хурматли редакция!
Севимли журналимиз «Шарқ юлдузи» саҳифа-

ларида «Бош мезон—ҳақиқат» мавзудаги давра сўхбатини синчковлик билан ўқиб қиддим.

Давра қатнашчиларининг фикрлари адабий муҳитга бирмунча қизиққан кишилар учун таниш, янгилик эмас. Адабиётимизда учрайдиган, бугунги кунда ҳаммамизни ташвишлантираётган салбий кўринишлар худди шу умумий гаплардан, мақтовбозликдан келиб чиққан бўлса нежаб!

Атоқли адибларимиз А. Мухтор ҳам, О. Ёқубов ҳам ҳаммамизга маълум уч-тўртта яхши асарларни санаб ўтишдан ташқари ҳеч қандай қиммати йўқ; хом-хатала прозаик асарлар тўғрисида сўз юритганларида маъқулроқ бўлармиди...

Танқидчиларга келсак, уларга нисбатан анча эътирозлар тўғилади. Бугунги адабий жараённинг хийла сусайиб кетишида худди шу ҳакам танқидчилар ўзларини бирмунча бўлса-да, айбдор сезармиканлар? Даврадаги мунаққидларнинг фикрларида бу ҳоли мен сезмадим. Улар ҳеч нарса кўрмагандай бамайлихотир, ҳалиям юзхотирлик билан сўзламоқдалар.

У. Норматов: «В. Белинский, Н. Добролюбов, Н. Чернишевский адабий танқидга юксак ижтимоий фаолият деб қараганлар, адабий ҳодисага баҳо беришда адабиёт ва бутун бир жамият манфаатини ҳамма нарсадан юқори қўйганлар, улкан талантларни бениҳоя ҳурмат қилганлари ҳолда уларга юксак талаблар билан ёндошганлар, улар ижодидида камчилик, хатоликлар содир бўлганида ҳеч тап тортмай, юз хотирга бормаи уларни кескин танқид остига олганлар», — деган сатрларни ёздаю, лекин ўзи «Оққушлар, оппоқ қушлар...», «Шошма, қуёш», «Гиёҳлар ва дарахтлар» каби асарларни Ч. Айтматов, Н. Думбадзе, В. Распутин, Е. Евтушенконинг ҳар томонлама етуқ асарлари қаторида санаб, совет адабиётининг олтин фондида киритганлиги кишини ўйга толдиради.

Даврада энг зарур фикрларни Н. Каримов билдирган. Узундан узоқ қуруқ гапдан амалиётга ўтиш қанчалик фойдали эканлигининг тасдиғи бу. Тўғри, бундай ошкоралик О. Шарафиддинов, Н. Худойберганов, Б. Акрамовларнинг ҳам олдинги мақолаларига хос. Лекин булар ҳали озлик қилади.

Танқидчиларнинг кўпчилиги бугунги кунда китобхонлар олдида мулзам бўлиб қолдилар. Шошма-шошарлик билан чиқазган ҳукмлари, тилга олган асарлари каби давр синовиға дош беролмади.

Х. Абдусаматов драматургия ҳақида бундан ўн-ўн беш йил муқаддам қандай гапирган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Фақат асар ва авторларнинг номигина ўзгарган. Яна драматургиянинг оқсаётганлиги, театр ва томошабин муаммоси тўғрисида фикр билдираман.

Мана у кишининг бир асарга муносабати: «Шукруллонинг «Ўғрини қароқчи урди» асарини фельетон-пьеса деб аташ тўғри бўлса керак. Асарга олиб кирилган ҳодисалар ҳам фельетонбоп, тасвир йўналиши ҳам, характерни ифодалаш усули ҳам фельетонни эслатади. БИЗ БУ ЕРДА АСАРНИ КАМСИТМОҚЧИ ЭМАСМИЗ, балки ҳар нарсани ўз номи билан айтиш лозимлигини эслатиб ўтаман. Пьесалар турлича шаклларда ва хилларда бўлиши мумкин-ку!» Бундан ўқувчи нима тушунади, нима завқ олади?

П. Шермухамедовнинг болалар адабиёти тўғрисидаги маърузаси адабиётнинг ривожига амалий таъсир кўрсатмаслиги аниқ. Дарсликлар тўғрисида бошқа бирор, каттароқ чиқиш қилинганда мақсадга мувофиқ бўлур эди. Ўзбек болалар адабиётида турли муаммолар қалашиб ётган бир пайтда, бу соҳа бўйича мутахассис бўлган атоқли олимимизнинг «Кунда», «Қайғули

саргузашт», «Ёнғин», «Карьер» асарлари хусусида узоқ тўхталиб ўтириши ажабланарлидир.

Шоир П. Мўминни эса болалар адабиётининг сифати масаласи эмас, китобларнинг тиражи кўпроқ қизиқтиради. Шоирнинг ўзи ёзганидек: «очиғини айтганда ана шунча муносабатлардан кейин нуқсонларимиз бўлиши табиий ҳол».

Бир гуруҳ шоирлар З. Дўёр, С. Жўра, Қ. Ҳикмат каби болалар адабиётининг иқтидорли вакиллари уйғоқ руҳини оёқ ости қилиб, кичкинтойлар нонини туя қилиб бериш билан оворадирлар. Бунга ҳеч кимнинг эътибор қилмаслиги, болалар педагогикасига ўғай кўз билан қарашдек ниҳоятда зарарли иллат таажжубга солади кишини. Қ. Ўтаев, С. Тожи каби ўйлаб шоирларнинг бутун ижодий маҳсулидан болалар дунёқарашини кенгайтирадиган, ижтимоий ўсиш таъбини қондирадиган бирорта шеърни топиб бўлмагани ҳолда, айнан шу авторларни ҳар йили китоб чиқаришга улгуришини қандай изоҳлаш мумкин?

Биз китоб чиқариш бўйича белгиланган планларни 100—150 фоиз қилиб бажараяпмиз. Конкурслар, ижодий йиғинлар уюштириб, ивонлар, мукофотларни мунтазам бериб турибмиз. Лекин катта ҲАҚИҚАТ дурбинда адабий жараёнга назар ташлайдиган бўлсак, юқоридида келтирилган математик рақамларнинг кўпининг чуви чиқади.

Р. Бобожон, Ҳ. Фулом, Т. Ўтла, Шўхрат, Мирмуҳсин, Шукрулло каби ивонли шоирларимизнинг кейинги йиллардаги ижоди етуқлик палласига кириш ўрнига заифлашиб бораётганлиги гоёт ачинарлидир. Устозлар шундай бўлгандан кейин, ёшлар нима қилсин?

Э. Охунованинг ижодини кузатаркансиз ҳам шаклан, ҳам мазмунан ғарибликка дуч келасиз. Г. Жўраеванинг чиқишларида ҳам янгилик кам.

Айрим ёшларга келсак, улар анча «маҳмадона» чиқиб қолишди. Улар орасида Пушкинни ҳам, Ҳ. Фуломни ҳам тан олмайдиганлари топилади. Бир-иккита асари билан адабиётни тиргақларига айланиб қолгандай.

Бир пайтлар А. Қаҳҳорнинг, Ойбек домланинг адабиётимиз тақдирига катта жавобгарлик ҳисси билан ёндошганлиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳар бир бўш асар А. Қаҳҳорнинг аёвсиз танқидига дучор бўларди. Уша адибга адабиёт билан эмас, бошқа иш билан шуғулланиш кераклиги қатъий қилиб айтиларди. У пайтларда танқидчилар кам эди, ҳозир эса ҳамма нарса етарли бўлишига қарамасдан адабий жараён қаровсиз қолиб кетганга ўхшайди. Поэзияда ҳам, прозада ҳам ижодкорларнинг сони салмоқли. Менам назаримда, поэзия инжиқликларига дош беролмаган ижодкорларнинг кўпчилиги «серҳосил» прозага мойиллик билдирдилар. Натижада насримизда бир гуруҳ тажрибасиз, ғўр ёзувчилар тўпланиб қолди.

Таржимачилик аҳволи яна-да, ташвишли туюлади. Кейинги йилларда жаҳон адабиётидан, бошқа тиллардан турли-туман таржималар қилинди. Уларнинг ҳаммаси ҳам бизнинг таъбимизни қондиролаятими? Бу масала билан ҳеч қизиқмайди. Ҳали ўз ижодини йўлга сололмаган ижодкорларни таржимачиликда ўралашиб юрганлигини кўриб ажабланасан киши.

Бир сўз билан айтганда, биз ташвиш тортадиган муаммолар анчагина. Майда-чуйда гаплардан юз ўгиришимиз, бир-биримизга тўғри муносабатда бўлишимиз, танқид сабоқларига ўрганишимиз лозим. Зероки, шундагина барча муваффақиятларимиз асоси — ҳақиқат, гўзаллик замирига қурилган мусаффо адабий муҳит вужудга келади.

Зиёвуддин ҚУЗИЕВ,
Навоий область, Хатирчи районидаги
М. В. Ломоносов номи 40-мактабнинг
математика ўқитувчиси.

Оллоёр Бегалиев

ГРИПП

Гриппнинг киши хотирасига зарарини ҳаммаям билса керак. Лекин грипп балосининг бу зарарини қоплайдиган бошқа томони ҳам бор эканки, бунга Бобо Калон гриппга чалинган кунининг эртаси юз фоиз амин бўлди. Вой каллаварам-эй! Бошга бу фикр нега беш-олти йил, беш-олти йил нима, бирор йигирма йил олдин келмадики, у ўзини кўрсатиб қўйса! Эҳ, аттанг, аттанг! Етмиш ёш бунча тез келмаса, биродарлар?! Умр — оқар сув, деганлари шу экан-да... Ахир куни кеча, ҳали элликка тўлар-тўлмас журналда «Чин пионер сўзим бу!» деган биринчи шеъри чиққанда, «Етмишга кираман. Олдинда қарилик бор» деб ўйлашга фурсат бормиди? Умуман, ўйлашнинг ўзи бормиди бу каллада? Йўқ! Минг бора йўқ!!! Нима бор эди бўлмаса — ҳаракат, фақат ва фақат ҳаракат бор эди. Бу ҳаракат ҳар қандай ўйлаш, хаёл суриш устига йўғон чизиқни устма-уст тортиб ташлаганди. Ижод руҳи тўла дамлар эди — у дамлар; Бобо Калон ўшанда фақат шуҳрат учун ёзар, шеърни қалам ҳақи учунгина ёзадиган баъзи «қосиб»лардан ўзини бир поғона баланд тутар эди. У кўпинча гонарар ҳисобидан адабий бўлим ходими билан роса сомсахўрлик қиларди. Четдан кузатган одамга, меҳрибон ота ўз ўғлига зўрлаб сомса едирыпти, деган фикр келиши мумкин эди-ю, лекин четдан кузатадиган одамнинг ўзи йўқ, инчунин, атрофда худди улардек «ота ва ўғил»лар бор эди, холос. Йиллар ўтган сайн «котанинг тутинган ўғиллари кўпаяр, бу эса унинг ижоди янада кенгроқ илдиэ отишига сабаб бўларди. Шундай югур-югурлар билан олтмиш ёш ўтиб кетиб, бу тарихий санани на ўзи, на «ўғиллари» вақтида пайқашди. Бугунга келиб, етмишга етай деганда, бу ҳам шундоқ ўтиб кетарди-ю, бирдан грипп балоси унинг миясига юбилей савдосини солди...

«Ё тавба, нега бу иш мияга аввалроқ келмади! Ўзи борса қалай бўларкин? Камтарлик ҳам керак! Лекин у иккинчи марта яна етмишга кирармиди! Етмиш беш ёш ҳам чакки эмас-у, ҳали унга нақ беш йил бор. Буниси мундайроқ бўлса наригисига... а?!» Бобо Калоннинг пайтавасига тушган қурт уни тўшакдан туришга, семиз папкани қўлга олиб кўчага чиқишга мажбур қилди. Бобо Калон йўлакда пиёдалар орасидан ёши, савлатига ярашмаган тезликда ўзига йўл очиб борар экан, шу кўринишда у мўлжалдаги заиф аъзоларни ўз андомига солиш учун соф ҳавода учиб бораётган, ўз табиий жуссасига нисбатан триллион мартаба катталаштирилган грипп микробига ўхшаб кетарди.

«Бир ярим ой қолди, бир ярим...», — у қадамни тезлатди. — Бир ярим...» Унинг назарида «бир ярим ой» ҳов — у етолмаган троллейбус бўлиб кўринди, агар унга етиб олса кўп нарсалар равшанлашадигандай тақсига қўл кўтарди. Тақсига ўтирган маҳал, улардан икки бекат олдинда кетаётган «бир ярим ой» чагга бурилди. Бобо Калон шофёрга шу троллейбусни қувиб ўтишни илтимос қилди ва кўз олдига катта ҳарфлар билан «БОБО КАЛОН 70 ЁШДА» деб битилган рангоранг газета, журнал саҳифалари, қўлоғига эса телевизордаги диктор қўзининг ипакдай овози келгандек бўлди. Тақси троллейбус билан тенглашганда, Бобо Калон ойнага бурун тираганча троллейбусга тикиларкан, бу қўлоғи остида янграган дилбар овоз такрорланди ва троллейбуснинг кенг олд ойнаси экранга, ҳайдовчи (йигит бўлса ҳам) диктор қизга айланди-қўйди.

Бобо Калон ўн олти қаватли редакция биноси лифтини ҳеч бундай узоқ кутмаган. Мана лифт эшиги ҳам очилди. Оббо, мунча имилламаса! Олдиндаги бир ярим ой мuddатнинг лаҳзалари шу қадар тез ўтардики, ҳеч уёғи йўқ. Икки биқинидан эшиклар очилган бу коридор мунча узун! Бобо Калон худди сувдаги балиқдай, юрибмас, сузиб борарди. Лаънати тумов! Кўз ёшланади, бурун шўрқиллайди: оҳ, ижодкорлик мунчалар қийин... Мана кадрдон эшик! Ие, лаънати: эшик қўлфига суқувли калит Бобо Калоннинг нақ юрагига суқилиб тургандай, инграниб юборди.

— Нега қараб турибсиз, устоз! Марҳамат, ўз уйларидай кираверсинлар! — Коридор бошидан келаётган «шогирд»нинг бу қўтлови Бобо Калонни ўзига келтирди. Юракни орзиқтирувчи, узоқ-узоқ ўпишишлар бошланди.

— Етмишга тўлаясизми?! Устоз, юрагимни эзманг! Чидолмайман! Чидолмайман! — Шогирд устозга чой узатар экан, «лағмон чўзиш»да давом этди. — Мана биз-да хизматда! Ҳимм... сурат? Яхши! Шеърлар, яхши-и!!! Тез айтиш билан топишмоқларни пастга берсангиз қалай бўларкин? Ҳарҳолда, улар ҳам ўзингизники-ку, а?! Ҳа, яшанг! Сизсиз ўтган кунларда сизни хотирлаб роса сомсахўрлик қилдик — одамдан шу қолар экан!!!

Бобо Калон бир ярим ойлик мuddатдан йигирма минутининг бошига етган «шогирди» олдидан ўқдай отилиб чиқар экан, бири пастки, бири юқориги қаватларда жойлашган тўрт-беш «қадамжо»ларни иложи борича тез ва соз айланиб чиқишга ҳаракат қилди. Навбат газета редакцияларига келганда дили хуфтон бўлди. Рост-да, туппа-тузук ҳаммаси бир томда турувди, бинойидай ишлашаётди. Бир кирганча кунни кеч қилиб олардинг, ҳам қанча ишинг битарди. Энди бўлса дам уёққа, дам буюёққа чоп. Бобо Калон бу бинодан наригисига сим қоқиб, пропуск заказ қилди-ю, ўзи хиллалангандай нариги бинога йўртиб кетди.

Ҳаммаси жойида бўлди! Ҳамма унинг етмишга тўлишига рози!!! Баъзилари ҳатто, бунча кеч айтдингиз, деб ўпка-гина қилди: каттароқ саҳифа тайёрлармидик; бирор таниш мунаққидга мақола заказ қилсак, чакки бўлмасди; ҳатто бир «шоғирд»ни унинг чиққан китоблари бўлса, муқовалари суратини қўшиб чиқарсак, деганда Бобо Калон гангиб қолди, лекин топқирлигида бориб, дарров: «Иккала нашриёт ҳам китобимни чиқаряпти, муқовасидан бир-бир нусха оқкеламан» деб юборди. Айтилган гап — отилган ўқ. Нашриётларга боришга тўғри келади.

Бобо Калон газета редакцияларининг аччиқ ичкадай узун коридорларини ярим югуриш билан қисқартириб борар экан, «Адабиёт бўлими» деб ёзиб қўйилган навбатдаги эшик олдида беихтиёр таққа тўхтади, уни очиб ичкарига кирди. Кирди-ю, қайтиб чиқишга энди кеч бўлганди.

— Келинг, кириг, — чарм курткали йигит истар-истамас ўрнидан туриб, ўтиришга жой кўрсатди, — ўтириг.

Бобо Калон рўмолча билан бурундан келатган навбатдаги «мия булоғи»ни артди-да, раҳмат, укам (шоғирд дея олмади) деб, йигит, кўрсатган ўринга чўкишга мажбур бўлди. Бу хонада энди унинг «шоғирдлари»дан бири анчадан бери ишламас, бошқа бўлимга ўтиб кетган, ҳар замонда тўқнашиб қолсалар, «Устоз, бизгаям ёзиб туриг, наҳотки биз бечоралардан кечган бўлсангиз», деб қайта-қайта тайинлар эди. Устоз эса шусиз ҳам ҳаракат қилар, лекин бунинг урдасидан чиқолмас, ҳам бунга «шоирлик виждони» йўл қўймас эди. У кўпроқ биринчи сабаб устида бош қотирар, устоздан ўзган шоғирд деб ўзини овуларди: буларнинг қўлидан ҳар бало келади.

«Шоғирд» ўрнида ишлаётган йигит бу чолни, бунинг устига ҳар сафар бурун сари рўмолчасини олиб бораётган бу чолни бир ойлари муқаддам, унинг шеърларини қўлига қайтариб берганида кўрганди.

«Нима дейман? Етмишга тўлаяпман дейми?!» Бобо Калон эрталабдан бери ғурур ва таъма оҳанги тўла бу «хушхабар»ни бирор элик маротаба тилган олганди. Энди эса мана шу сўзларни айтиш қанчалар қийин. Уят ўлимдан қаттиқ! Шу вақт, хонанинг собиқ ходими эшикдан муралади-ю, орадаги ўнғайсизлик гум бўлди. Боягина тилини танглайига ёпиштириб қўйган сўзлар яна аввалги ўзанига тушди. «Ука» эса чолнинг мақсадини дарров англади ва ўзи биринчи бўлиб шеърлар суради. Бор экансан-ку, укам!

«Авторлар соат 14⁰⁰ дан қабул қилинадилар.» Нашриётга кираверишдаги бу талаб ҳамма муаллифлар қатори Бобо Калонга ҳам тааллуқли эмасди. Нима эмиш, муаллифлар фақат иккидан кейингина қабул қилинари эмиш! Унгача нима қилишади?! Бобо Калон бу эълоннинг кимдан чиққанини жуда яхши билади — коридорда чой ичиб ўтирадиган қоровулдан чиққан бу гап. Асли ёшлари тенг бўлса-да, Бобо Калон уни ўзига тенг кўрмайди. Унинг олдидан ўтганда, папкасини шу қадар силкитиб ўтадики, бу — қоровулнинг зардасини қайнатиб юборади. «Йўқ, бу қанақа қоровул ўзи?! Магазиннинг қоровули магазиндан наф кўради! Нашриётнинг қоровули бўлганидан кейин ёзмайсанми! Агар сенинг ўрнигда бўлганимда аллақачон танланган асарларим чиққан бўларди, юбилей деб мен эмас, бошқалар югур-югур қиларди!» Бобо Калон қоровулни менсимаса-да, доим иложи борица иккидан кейин келишга ҳаракат қилишида шу қаттиққўл қоровулнинг хизмати катта. Бўлмаса, бу қоровул уни ичкарига бир қадам ҳам босгани қўймас, шовқин кўтариб анча беобрў қилиши шубҳасиз эди. Бугун ҳам бир бало қилиб соатни икки қилди-ю, ичкарига дадил қадам босди.

— Ҳов, биродар. Йўл бўлсин! — Қоровулнинг овози Бобо Калонни тўхташга мажбур қилди: э-э, сен ҳалиям бормисан дегандай, чўнтак соатини чиқариб, унинг кўзига пеш қилди.

— Роппа-роса икки!!!

Қоровул ҳам узиб олди:

— Энди биродар, гудок билан ишга кирадиган даврлар Некалайни замонида қолиб кетди; сиз учрайдиган ҳозир обедда, бирор ярим соат, ҳа ана бор, чорак соат ўтсин...

Бобо Калоннинг бир ярим ойлик муддатидан яна бир нимтаси қўлоғини ушлаб кетган бўларди-ю, бахтига, унга кўпдан бери «кўзи учиб турган» бўлим ходими келиб қолди. Бу ердаги об-ҳаво Бобо Калон учун бошқароқ эди. «Сомсахўрлар»дан бир нечтаси билан улфатчилик қилиб юрган йиллари ямаб-юлқиб бир тўплам топширганди. Тўплам тақдири энди ҳал бўлай деганда, янги одамлар бўлоқ бошига келди-ю, нашриёт жавонида ётган қўл ёзма ўзининг қўлига қайтиб келишига сал қолди. Бу «янгилар» жуда чимхўр чиқди. Илгари бемалол эди: бирор пакетга йигирмата иссиқ сомсани босиб кирсанг, кўк чой билан роса-а.

Ходим билан хонага орқама-қетин кирар экан, хонадаги қолган уч ходимнинг ўрни бўшлигини кўриб Бобо Калон ёнгил тортди: бемалол гаплашса бўлади. Бошқа вақтлар киргудек бўлсанг, тўрт столда тўрт ходим биттадан автори билан ҳаёт-мамот жангида оворраи-жаҳон бўлиб ётади: ноқулай, тор, шовқин. Бирор чекка қишлоққа бориб, «фалон нашриётга кириб ўтдим» десанг, бу ердаги аҳволдан бəхабарлар бир соат оғиз очиб қолсалар ажаб эмас.

Аксига олиб, нашриётлар қувонтирмади. Биринчи бу йил-янаги йилдан умид қилмаса ҳам бўлармиш, иккинчисидан эса болаларга бағишланган «Ошқовоқлар» тўпламига беш шеъри кириб, шу йил охиригача чиқиб қолса ажабмасмиш. Ҳа, шунисигаям шукр.

Тумов кечга бориб иситма чиқарди. Келин қилиб берган заҳардеккина маставани ичган чол, тўшақда сув-терга ботганча орзу-хаёлларга берилди: кўринг! Уқинг! Оқ, енги калта кўйлақда акангиз бўлади; фалон газетти тўртинчи бетида бўғмаёқа жемпир кийиб суратга тушган ҳам шоир Бобо Калон! Писмадон газетда...

Тонгда Бобо Калон ўзини отдай ҳис қилди ва кечаги шошилиндда қолиб кетган сомсахўрликнинг ҳақини бугундан чиқариш учун йўлга тушди. Энг биринчи борган «шоғирд»нинг эшиғи қўлф эди. Уёқ-буёққа алаңглаб тургани маҳал, қабулхона эшиғида кўринган қиз унинг мақсадини фаҳмлади:

— У-ла бугун-эрта кемасмишлар, грипп бўб қоптила, пастелний режим...

Бобо Калон бошқа жойларга овора бўлиб бориб юргиси келмади ва қиздан телефонга ижозат олди-да, шоғирдларга сиз қоқа кетди. Худди келишиб олгандай барча телефонлар бир хилда жавоб қайтаришарди:

— Туу-т... туу-т... туу-т... туу-т...

Мундарижа

ИНҚИЛОБНОМА	
Садриддин Айний. Ғалаба марши	3
ОКТАБР — 70	
Тоҳир Малик. Қалдирғоч. Қисса	4
Анатолий Иванов. Мангу даъват. Роман. Охири	79
ШЕЪРИЯТ	
Муҳаммад Солиҳ. Менинг Ватанимсан, севгилим!	62
Зоҳиджон Обидов. Янги қўшиқлар	76
Шукур Қурбонов. Муҳими, заминга муҳаббат қўймоқ	106
Усмон Қўчқор. Асад боғларида дарахтлар вазмин	147
Умаркул Пўлкан ўғли. Термалар	154
НАСР	
Темур Пўлатов. Жалолиддиннинг сўнги суҳбатдоши. Ҳикоя	66
Анвар Обиджон. Ялтироқ тугма. Қисса-ҳангома. Охири	11
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Исҳоқжон Нишонов. Муаллим. Ҳикоя	150
МУШОИРА	
Ҳар бир инсон — жаҳон тақдири. Замира Эгамбердиева, Самандар Воҳидов, Раҳим Каримов, Мирзааҳмад Олимов, Исмоил Тўхтамишев	161
ОЧЕРК	
Обиджон Жуманазаров. Симонов тилга олган йигит	156
Мамадали Маҳмудов. Бугун ва эрта. Охири	166
ИЖОДХОНАДА БИР СОАТ	
Шуҳрат, Умурзоқ Улжабоев. Виждонга садоқат	176
ПУБЛИЦИСТИКА	
Иброҳим Ғафуров. Қашқарда	179
МАҲОРАТ МАКТАБИ	
Пиримкул Қодиров. Адиб сабоқлари	186
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Муҳаммади Жуманов. Табиат туйғулар манбаи	189
МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ	
Раҳим Воҳидов. Қардошлиқнинг нурли саҳифалари	197
БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ	
Шерали Турдиев. Теран томирлар	198
ТАҚРИЗ	
Чори Авазов, Суннат Аҳмедов. «Еруғлик зиёси	201
АКС-САДО	
ГУЛҚАЙЧИ	
Оллоёр Бегалиев. Грипп	205

Журналимизнинг келгуси сонларида қуйидаги асарларни ўқийсиз

Чингиз Айтматов. **Кунда**. Роман.

Асқад Мухтор. **Кумуш тола**. Қисса.

Абдулла Орипов. **Дилозор**. Достон.

Александр Твардовский **Хотира ҳуқуқи**. Достон.

Абдулла Қаҳҳор. **Зилзила**. Адибнинг сўнги қиссаси.

«Пирим»нинг саргузаштлари. Сатирик ҳашар қисса.

Нуриддин Муҳиддинов. **Йиллар ва одамлар**. Хотиралар китобидан.

Қодиржон Собиров. **Ўргимчак уяси**. Қўшиб ёзиш оқибатлари ҳақида тадқиқот очерки.

Адабиёт қандай ўқитилади? Давра суҳбати.

«Шарқ Юлдузи»га ўз вақтида обуна бўлишни унутманг.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 5

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана
Ташкент — 1987

Техник редактор **А. Ҳайдаров**

Корректор **М. Имомов**

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 04.03.87 й. Босишга рухсат этилди 14.04.87 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Р-08687. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 171632. Буюртма 389.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти, 41.

© «Шарқ Юлдузи», 1987.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.